

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

1928-1930. CYCLUS

KÁROLYI ÁRPÁD

TISZTELETI TAG

NÉHÁNY TÖRTÉNELMI
TANULMÁNYA

AZ 1930. ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE

NÉHÁNY TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

ÍRTA:

KÁROLYI ÁRPÁD

TISZTELETI TAG.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1930.

ELŐSZÓ.

Mikor régibb és újabb történelmi dolgozataim és tanulmányaim közül a jelen kötetben foglaltakat (abban a hitben, hogy a történetkedvelő közönséget talán érdekelni fogják) kiválogattam, egy kérdés merült föl előttem. Az t. i., vajjon nem kellene-e egyik-másik *régebbi* tanulmánynál valami utó-irat-félében jeleznem, hogy a bennük tárgyalt témáról a legújabb időkben az enyémtől kisebb-nagyobb mérvben eltérő fölfogással találkozunk?

Mivel azonban az ilyen utó-irat-félék esetleg hosszabbra nyúlnának a kelleténél, esetleg polemikus színt ölthetnének magukra, jobbnak láttam róluk lemondani. Változtatás és utóirat nélkül adom hát ezt az egy-két tanulmányt is, mint a többieket, úgy ahogy a maguk idejében megjelentek. Kivételt még abban az egyetlen esetben sem tettem, ahoi egy biográfiai adatot újabb kutatások alapján korrigálhattam s a vele kapcsolatban mondottakat kissé módosíthattam volna.

Dr. Károlyi Árpád.

AZ ÁRPÁDOK MINT A MAGYAR NEMZETI KIRÁLYSÁG ÉS TÁRSADALOM SZERVEZŐI.

(Az „Árpád és az Árpádok” c. díszműből.)

Nem sok jelenség köti le annyira a szemlélődő tekintetét a múltból, mint az a kaleidoskopszerű kép, melyet a középkor derekán végbement államalakulások folyamata mutat föl.

Az az óriás birodalom, melybe egy lángeszű frank fejedelem géniusza a nyugat összes széthúzó elemeit be akarta szorítani, szervezőjének halálát nem nagyon sokkal élte túl. Előbb a főfajok szerint hullott szét a nagy alkotás, azután a részterületeken belül kezdte meg a vezető germánság szellemének patricularismusa a bomlás folyamatát, melynek szűkebb német földön csak ideig-óráig bírták kiváló császárok útját állani.

Mikor aztán a friss sütésű részek közt az egészséges visszafejlődés megindul: vagy a »jus belli« mint közjogi elem segélyével rakodnak le századokon keresztül egymás mellé az új állam alapjai, vagy pedig örökösödésekre támaszkodó magánjogi momentumok túlsúlyával verődik össze sok apró hűbértartó és enkláve mozaik-köveiből itt és ott más országcomplexum — se két főtípus

szerint foly nagyban és egészben az államalkotás munkája.

Ezzel a hosszú századok tágas színterén mozgó képpel szemben a magyar királyságnak az Árpád vérebeli első koronás uralkodók alatt történt kialakulása azért ragadja meg nagyobb mértékben a figyelmet, mert az alap gondolatok hasonlósága mellett a kétféle munka módszerei és nehézségei közti különbség mindjárt föltűnik a két kép mélyében.

A régi Róma rendszerének: a központosítás, mint elsőrangú államformáló erő megszilárdításának szükséges voltát a Rómadöntő barbár fejedelmek nyílt eszű utódja ép úgy belátta, mint a megoszlott örökébe lépő német-olasz impérium nagy császárai. Ugyanez a gondolat hatotta át a vasmarkú Géza fejedelem erélyes fiát is. Ékesen szólt a nemrégén még bujdosó magyarság ifjú urához a lábainál elterülő új haza, hogy szilárd központi akarat erejével szerezte azt meg népének a nagynevű ős. S a még eleven hagyományok, a vándordalosok jajongó énekei óva intve mutattak a nemzetirtó vereségre Riade mellett s a Lech sötét emlékü mezején, mikor a kényükre bocsátott törzsek negéde vesztébe vitte a magyarság virágát, mert a gyöngye kézből a központi vezetés gyepelője kisiklott.

A centrifugál erőket nevelő szándék e találkozásán azonban nincs mit csodálkozni. Ösztönszerű valami ez minden idők öntudatos fejedelmeinél. Végette nem kellett külföldre menni példakért sem Istvánnak, sem utódainak. De nem ösztönszerű már a megegyezés abban a másik alapgondo-

latban, mely a frank császár és az utolsó magyar fővajda lelkét egyaránt betöltte: nem csupán erős központi hatalommal összerótt, hanem erkölcsi tartalommal bíró keresztyén államot teremteni. Amott a keresztyénségnek az volt a feladata, hogy benne mint magasabb fogalomban az összes germánság, s a kulturailag előbbre haladt román fajok is egyesüljenek. Az uralaltáji faj új birodalmában hasonló szerepet szánt e vallásnak a magyar királyság megteremtője, midőn segélyével az ott talált elemeket a hódító magyarsággal összeforrasztani, a keresztyénné vált nemzetet az európai államok kötelékébe, mint ezek civilizációjának osztályrészését bevezetni tervezé, hogy e földtájon idegen népét rokonnak ismertethesse el az egy nagy családot képező keresztyén egyház kebelében.

Mennyivel nehezebb azonban ezt az államot megteremteniök Istvánnak és utódainak, mint a nyugat egykorú vagy közelkorú fejedelmeinek a magukéit!... Már egyedül az a tény, hogy az alkotás munkáját olyanok végzik, akik születésük, ösztöneik és észjárásuk összes szálaival egy egész más világnézet talajában gyökereznek s így előbb e felfogás mezéből mintegy ki kell vetközniük, azután pedig az önkéntes belátás olyan valóban királyi magaslatára kell emelkedniük, amelyből az új világ perspektíváját néptük számára biztos szemmel fölbecsülhessék: maga ez a tény, az eszmei tisztulás e tiszteletreméltó folyamata eléggé jelzi a XI. század nagy magyar királyai elé toduló alanyi nehézségeket.

Hozzájárul aztán ehhez két más, rajtuk kívül eső körülmény.

A nyugati államalkotók keze ügyébe ugyanis apró, homogén államocskák készen estek; csak egybefűzni kellett őket. Értékes munka ugyan ez is, mint a mechanikusé, aki a gépezet egyes kész darabjait szakavatott kézzel jól működő egésszé állítja össze. Az Árpádoknál azonban a mechanikus dolgát meg kellett még előznie a géprészeket kiformaló műkovács szerepének; mert ők nem apró államokat, nem kész kis országokat, csak földet találtak a Kárpátok lábainál, ahol semmi fensőbb és áthatóbb közösség szervezetében nem fonódott egygyé a régi gyér lakosság.

Ezenkívül a Nyugaton az államot hordozó társadalom szintén kész, lényegében sőt fontosb részleteiben kiépített, a megalkotandó új államhoz hozzászabott volt. Az ősmagyar társadalmi szervezet ellenben, a hódító »vándor pásztornép« szervezete, valamint a bentalált szláv és turáni törzsek társadalmi elemei csak a nyers anyagot szolgáltatták, hogy belőle az Árpád-ház tehetségesebb királyai az állam oszlopát képező társadalmat kiformalják, mint ahogy a középkori ötvösmester a remekbe készült ékszerhez maga olvasztotta ki a nemes ércet, maga csiszolta ki a gyémánt-darabokat, mielőtt őket művészi façonba foglalhatá...

Az első lépés a magyar királyság megalapítása felé a királyi korona megszerzése volt. Magasztos szimbólum ez abban az új világban, melynek eszmekörébe István fővajda belépett. Mert jelképe a hatalomnak, melyet Isten a fölkenetek kezébe népük boldogítása végett tesz le. De abban a viszonyban, mely a koronát nyújtó egyház feje

s a koronát kérő magyar vezér közt keletkezett, világosan megnyilatkozik a keresztyén magyar királyságot alapító fejedelem szándékának két eleme is. Az a körülmény, hogy a koronáért István a legfőbb, az egyedüli erkölcsi tekintélyhez fordult, melyet mint ilyent maga fölött állónak tudott az a világ, ahová nemzetét a megkoronázott király bevitte, mintegy ethikai elösmerése volt az egykorú fölfogás szerint annak, hogy az ifjú királyság, a keresztyén közösség e neophitája, minden más államtól független marad, megtartja születése pillanatának szüz függetlenségét, mely nélkül az Árpád szerezte föld csak sírja lesz a magyar fajnak, mint annyi másnak a magyar előtt.

És még mást is kimutatott István, mikor koronáért a római székhez fordult. Hogy a Duna-Tisza vidéke ne csak oly szállás legyen, mint aminő Le,bédia s Etelköz volt egykoron, hanem állandó otthon lehessen, melyhez a haza szent fogalma van kötve (szükség volt az Európában uralkodó szellemi és érdekközösségek egyikéhez vagy másikához őszintén odacsatlakozni. Bizánczot, az egyik eszme-közösség képviselőjét szláv és turáni törzsek széles öve választá el az ország határaitól s túlfinom, már poshadó civilizációja is merev ellentétben állott az újszülött európai állam csecsemő-kultúrájával. A Nyugathoz ellenben sok delejes erő: a közvetlen szomszédság, a fejedelmi ház rokonsága, a hittérítők, a dunántúli földnek még el nem mosódott hagyományai s a Nyugat egészségesebb erkölcei mintegy odautalták Istvánt. Nem valami lángész vaticiniuma, csak józan belátás kellett ahhoz, hogy a magyar fejedelem a Nyugat

érdekközösségébe vigye népét — s ezért kérte a koronát Rómától s nem Bizáncztól.

Tisztán áll hát előttünk a magyar királyság⁴ megalapítójának célja: a nemekre oszlott, de az ő fővajdai uralma alatt álló magyarságból, a nemzet megszállotta területből s annak egyéb lakóiból erős, központi királyi hatalom vezetésével megfelelő társadalomra támaszkodó s nyugati kultúrával táplálkozó, független keresztyén magyar államot alapítani, melynek kiépítése utódjainak le-szen gondja és kötelessége.

A legnagyobb nehézség, mellyel a szervezésnél az ifjú királynak szembe kellett néznie, nem a nemzetközi viszonyok felől veszélyeztette a megkezdendő munkát. A küllellenség ellen a magyar nemzet hadi ereje s a nyugati érdekközösségbe való iménti belépés — hatalmas palliativ erők — eléggé megvédik vala az új királyságot, ha az maga nem akar az európai világrend ellen támadólag föllépni. Hanem igenis azokra az esetleg végzetesekké válható rázkódásokra volt szükség gondolnia, melyeket a szervezés okozta belső változások vonhatnak maguk után. Géza fejedelem kíméletlen ökle s a csak lassan ható viszonyok nyomása még nem törte meg az összes törzsvajdák tekintélyét. Ezeknek természetes féltékenysége, a törzsek vagy nemek széthúzódo hajlamai mint izzó zsarát-nok étek a hamu alatt. A megszokott szabadság vagy szabadosság, a még le nem nyugózott figyelmetlenség, melyre bilincset csak hadi vállalatok idején engedett rakni a nemzeti erkölcs, a béke napjaiban a primitiv társadalmaknál mindig gyűlöletes újítások felhőnyomása alatt bármely

natban viharra kerekedhetnek, mely lefújja a parázstakaró hamut. S hogyan fog aztán az erőpróba a rakoncátlan nemek s az új király közt eldőlni? Az addigi összeütközések eredménye ugyan a főhatalomnak kedvezett; de azt nem téveszthette szem elől az értelmes uralkodó, hogy erőszak erőszakot szül, hogy a kocka fordulhat s akkor minden veszve van ...

Józan belátása súgta hát neki, hogy olyan utat keressen, amelyen a kitűzött célt a kockázat lehetőleg teljes kizárásával érje el s nem kieroszakolt és hevenyészett, hanem békés és a biztos munka nyugodt lassúságával készülő alapokon emelje a királyság épületét.

Az út és mód, amelyet keresett és megtalált, a maga nemében páratlanul eredeti. A lángelme olyan hőfokára vall, melyben az alkotó géniusz; szinaranya a bölcs előrelátás, a megtartó képesség ezüstjével egyesül. Méltán nevezi apostolinak az egyház a magyarság megtérítőjét, méltán tartja nagynak történetünk a nemzeti királyság megalapítóját. A mód azonban, melyet ez utóbbi alkotásnál követett s mellyel annak sikerét biztosítja, a legnagyobb uralkodói elmék társaságába emeli. S minél élesebben rajzolódnak ki a vizsgálódás görcsöve alatt eljárásának körvonalai, annál szilárdabb bizonyossággá válik ez az Ítélet.

... Ebben a Szt.-István szötte módszerben mindenekelőtt az a paradoxnak látszó, de jónak bizonyult főalapeszme tűnik föl, hogy az erős központi szervezettel bíró magyar királyság váza, gerendázata vagy keretei — nevezzük aminek akarjuk — a törzsek vagy nemek és a törzsfők, tehát

a honszerző nemzet nagy tömegének minden — ha szabad így kifejezeni magamat — testületi hozzájárulása vagy közreműködése nélkül szerkesztendő meg. Arra gondolnia sem lehetett Istvánnak, hogy olyan nemzetgyűlés-féle elé terjessze az új alapítás kérdését, mint aminő hajdan Árpádot vezető fejedelemmé választá, vagy, hogy a vérszerződés később keletkezett mondája értelmében, legalább az összes nemek fejeinek és öregjeinek tanácsa elé vigye az ügyet. Ez annyi volt volna, mint éles súrlódásokat, veszedelmes bonyodalmakat készakarva és szükségtelenül idézni elő, s ezzel eltemetni a még meg sem született gyermeket. De nem zárta ki, sőt egyenesen megkövetelte ez az alapeszme azt, hogy István körül a saját rokonságából és más nemekből is a hozzá ragaszkodók s a vele egy nézetten lévők csoportjai sorakozzanak, akiknek tekintélye a nemzet nagy tömege előtt fődözte őt s akiknek, mint a nagy cél szükséges és megbízható eszközeinek, szolgálatkészségére elhagyhatta magát.

Logikus egymásutánban következett a főalapeszméből az az elv, hogy a tervezett kereteket a nemzet minden jogos sérelme nélkül s önrendelkezési jogának csak annyi korlátozásával kell fölláltatnia, amennyit a jogszokás a választásból eredő fővezéri hatalomnak amúgy is megengedett. Háborítlanul fognak hát élni az egyes ágak és nemzetiségek az általuk megszállott területen a különben is már lazulni kezdő törzsszervezet kötelékében; addigi viszonyaikra vonatkozó, hagyomány-szentelte jogi és társadalmi erkölcsök tágra bogozott hálójába a királyi kéz erőszakosan bele nyúlni nem

fog. Bizonyos azért, hogy a szervezés első stádiumában a királyt a honszerző nemzet nagy tömegével közvetlenebbül csak a hadvezéri hatalom kapcsai foglalták össze s hogy egyébként nemzet és királyság egymás mellett, vagy még szabatosabban szólva: a nemzet nagy tömege a királyságon mint intézményen — kívül élt.

Ez azonban csak kezdetnek volt megengedhető. A dolgok illetén folyamata később szétmáláshoz vezet vala. Ez okból látjuk István gondolatmenetében azt a további eszmét, hogy nem szabad ugyan a nemzetet az új keretekbe való belépésre kényszeríteni, de úgy kell kiépíteni az új házat, hogy abba később a nemzet félig magától, félig a fejlődő viszonyok természetes nyomásának engedve beléphessen, a berendezett házat elfoglalhassa s mikor annak berendezésével megismerkedt, célszerű változtatások után a házban lakályos otthont találhasson.

A magyar királyság megalapítója a maga geniális módszerének e három alapeszméjénél a honszerző nemzetet tartotta szem előtt. Sokkal könnyebb volt a helyzete az itt talált s meghódolt régi lakosságnak egymás közt semmi politikai kapcsolatban nem álló elemeivel szemben, melyekre szintén tekintettel kellett lennie, s amelyek bár alárendelt, de nagy szerepet játszottak alkotásában.

Azoknak az eszközöknek az összeválogatásánál, melyekkel a módszerében lerakott elvek megvalósítandók voltak, István eklektikus úton járt el. Nem egy közülök első pillanatra azt látszik mutatni, mintha az egykorú Nyugaton kibontakozó hűbériség utánzása által akarta volna királyságát

megalapozni. Lehet, hogy ama primitív állapot mellett, melyben a magyar államiságot István uralkodása elején gondolnunk szabad, s a főhatalomnak nem annyira intézményszerű, mint inkább egyéni kiválóságra fektetett bázisán István lelkében az akkori hűbériség, mint tökéletesebb államtársadalmi forma, megfontolás tárgya volt. De másfelől az a túlságos önállóság, mely a hatalmasb vazallusokat már akkor is jellemzé, végelemzésben a törzsfőkre emlékeztethette őt. Aztán meg a hűbériség alkalmazása akkor csak úgy bir vala igazi értékkel, ha általánosságban keresztülvihető, s így a főhatalomtól való szerves hűbéri függésbe az egész nemzet tömegét beleviheti, ami az ágak és nemek birtokrendszerével merőben ellenkezett. Ezért a nyugati intézmények közt figyelmét nem az a különben is még fejlődésben levő államtársadalmi rend, hanem Nagy Károlynak hagyományos tekintélyű s legalább főbb vonásaiban a szomszédos német-olasz császárságnál még mindig élő központi államszervezete köté le, mikor — mint törvényei második könyvében mondja — »antiquos et modernus imitantes augustos« királyi teendőin »meditált«. Ehhez fűzé a vele összeférő, a kor gondolkodásának megfelelő hűbéri, vagy szabatosabban szólva még csak beneficiális elemeket, amelyekre intézkedéseiben lépten-nyomon rábukkanunk. Ok-szerűen korlátolták ezeket és amazt egyaránt, valamint a megalkotás idején, akkép különösen a fejlődés további folyamában is a magyar nemek birtokrendszerén s a szokásjogon alapuló intézmények. Föl szabad tennünk, hogy ezeket a tényezőket István — módszerének imént fejtegetett hármas

alapeszméje értelmében — mint később is hatókat, mim a királyság kereteibe beilleszkedő nemzetnek idomító, de egyszersmind átidomuló kísérőit, már eleve számításba vette; bár a pálya küszöbén előre természetesen nem számíthatta ki hatásuk erejét. Mindehhez hozzájárult aztán az itt talált szlávság intézményeinek és szokásainak befolyása, melynek mértékét a kutatás mai állapotában még nem határozhatjuk ugyan meg, de magát a tényt nincs okunk eltagadni.

Azok között az intézmények között, amelyeket István, módszerének elveihez képest, nagy alapítása eszközei gyanánt fölhasznált, a legtipikusabb s minden tekintetben legnevezetesebb: a várispánságok, később vármegyék, intézménye. Oly országban, melyre ez a név alig, az államé meg tán épenséggel nem illik, szinte szédítően mesés újítás volt oly közigazgatási egységek megteremtése, melyek a mellett, hogy rendszert hoztak az embertömegbe, s helyet és szerepet juttattak kinek-kinek a királyság területén, szoros és közvetlen összeköttetésben állnak a központi királyi akarattal is, mint ennek végrehajtó közegei. A magyarföldből ország s Magyarországból állam csak ezzel az alkotással lőn, amelybe az első magyar király — ha szabad a századok hosszú sorára, adja Isten hogy évezredekre szóló realitás fundamentumánál költői kifejezéssel élnem — genialis lelkét egészen belelehelte.

A honfoglaláskor t. i. minden meghódolt szláv és egyéb (avar) elem természetszerűen a fővajda hatósága alá került, miután az egyes nomád s később félnomád magyar nemek az általuk megszállott tágas uratlan földeken a nekik szükséges föld-

mívelés céljából több mint elég rabszolgával rendelkeztek. Ép oly természetes, hogy a fővajda volt ura annak a néptelen vidéknek is, melyet sem a nemek, sem a régi lakosság nem fogtak birtokukba. Növelte aztán ezt a hatalmas földbirtokot az a terület, amelyet a fővajda nemzetsége nyert a megszálláskor, valamint az is, amely később a Géza és István ellen föllázadt törzsfők legyűrése után háramlott a győztes főhatalomra. Ez a rengeteg földbirtok nagy szigetek gyanánt feküdt elszórva az egész országban mindenütt, s magától kínálkozott az új szervezés hordozójául. Ezekbe a szigetekbe állítá be István a maga főtisztviselőit, s székhelyet rendelt nekik a szlávok (nagyrészt avar eredetű) grádjaiban azaz győreiben, földvéraiban, vagy ásatott és emeltetett ily földvárakat ott, ahol még nem voltak. Minden régi lakos egy-egy ily vár-birtok területén s minden rajta élő, összabadból bármi okon szolgává lett vagy nem összabad eredetű magyar e főtisztviselő hatósága alá osztatott be, aki a király nevében főbírájuk, a közigazgatás vezetője lön s egyszersmind főkezelője volt e királyi vár-birtokok jövedelmeinek. S mivel az alá tartozó nép nagy többsége szláv: neki is és a területnek is »ispán« és »megye« nevet a szláv ajak ad, nem pedig az összabad, nembeli magyar, akinek a vár-ispánhoz mindez ügyben semmi köze nincs. Mert eme királyi birtokszigetek közt elterülő szállásain függetlenül és háborítlanul él — István elveinek felelően — régi jogszokásai szerint a maga nemei és ágai kötelékében, a primitív közigazgatás és törvénykezés nemzetségi tisztviselőinek kormánya alatt,

akiknek ítéletével ha nincs megelégedve, magához az immár királlyá lett fejedelemhez fordul.

Két körülmény azonban mégis kapcsolatot hoz létre a magyarság s a várispánsági szervezet között. Egy intézményszerű s egy másik, személyi momentumokra támaszkodó. Amaz erősb és kötelességet állapít meg; de mert a nemzet életében gyökeredzik, kényszer jellegével épúgy nem bír, mint az utóbbi, mely esetleges és kinek-kinek tetszésétől függ. Alkalmasság hát mind a kettő arra, hogy ne ellenséges szemmel tekintse a magyar az élet köznapis viszonyaiban ránézve teljesen közömbös megyei intézményt addig se, míg — persze jóval később — bele fog lépni.

Az intézményszerű kapcsolatot a honvédelem. Erre minden öszszabad magyar köteles s most a királlyá lett fővezér parancsára háború idején a várispán az a csapatvezér, aki körül a szomszéd ágak s nemzetségek fiai csoportosulni tartoznak. Országvédelmi tekintetben hát a várispán hatósága túlterjed a királyi várbirtok határain s megállapított kerülettel bír. A várispánságok öszszesége azért az ország területének öszszesége is. Mivel azonban az öszszabadok háborúban is ágaik és nemzetségeik szerint csoportosulva szoktak gyülekezni: a királynak legfőbb gondja, hogy a várispánságok hadkiegészítő-területi felosztása lehetőleg öszszeessék az egyes nemzetségek megszállta területtel, mint ezt csattanós példakép a régi Újvármegye is mutatja, mely két egymástól távol eső részből, a hernádmenti Abaújából s a mátraalji Hevesből állott, mert a nagy Aba-nemzetség kétfelé eső birtokai e két vármegyérés területén feküdtek. Ez az

elv is (és nem csupán sok kisebb királyi birtokszigetnek elszórt volta) magyarázatául szolgálhat annak a körülménynek, hogy az összefüggő egészet képező várispánságok mellett szakgatott területű, egymástól távol eső részekből álló várispánságok is keletkeztek. Amazok (katonai) határain belül t. i. tömören együtt tartó nemzetségek tanyáztak, míg emezek egyes részeire egymástól területileg elszakadt nemzetségek szállottak le. Ép így mondhatjuk azt is, hogy a nagyobb megyéknek számosabb tagú, a kisebbeknek kisebb vagy megfogyott számú nemzetségek feleltek meg. Könnyű volt aztán az ily módon beosztott várispánságok hadi mesgyéin belül a szabad magyarságnak nemzetségei és ágai szerint gyűlni össze, a várispán mint királyi hadparancsnok vezérlete alá.

De hogy még ez is minél kevesebb súrlódással járjon, a várispánságok élére István a nemzetségek és ágak vezető elemeit, sok esetben bizonyára a maga törzsbeli ágak és nemzetségek fejeit állítá, akik neki a kezükbe letett hatalomért és a tekintélyes jövedelem fejében szívesen szolgáltak; várispánjai mellé pedig tisztviselők gyanánt a szláv előkelőségeken kívül olyan alkalmas ősszabad magyarokat szemelt ki, akik mint szegényebb sorsnak a nekik kínálkozó előnyökért, a várbírtokból számukra kihalított földek hasznélvezeteért, önként kiváltak nemzetségeik kötelékéből. Később, mikor a várszerkezet hatalmasan kidomborodott, ezek a »törzsökös jobbágyságok«, ezek a »szent király szabadjai« lőnek a várszerkezet előkelői, a fegyveres várjobbágyság arisztokratái, csaknem mindenben hasonlóak az ősszabad nemeshez.

A várispánok és vártisztségek e személyi vonatkozásai magukban véve is kapcsolatba hozták a nemesség — t. i. az ősszabadok — egy töredékét a vármegyével és így léket ütöttek a nemzetségi szervezeten, anélkül, hogy ez a nemzetségek sérelmével esett volna. István azonban még tovább ment. A Nyugat beneficiális rendszerét utánozva, sokakat a tekintélyesb ősszabadok közül birtokokkal adományozott meg, hogy »miles«-eket (akiket törvényei lépten-nyomon emlegetnek) azaz csatlósokat vagy — amint a szláv ajk nevezé őket — vitézeket tartassanak, sőt maga is tartott nagy számban efféle vitézeket, akik neki a királyi magánbirtokból számukra kihalított beneficiális adományokért fegyverrel szolgáltak. S végre, hogy az elérhető betetőzze, törvényeiben a nemzetségi közös birtoklás elvével szemben, szűkebb családi körre szorítva, szabad magántulajdont engedett; ami mind azon független érzésű elemeknek, akik királyi szolgálatba lépni nem akartak, de nagyobb rabszolga- és marhaállománnyal bírtak, természetesen kapóra jött, s tetemesen elősegíté, a magyarság szabad akaratából, a nemzetségi kötelékek további tágulását, s a nemzetségek tagjainak a királysághoz való közeledését.

A törzs-szerkezet lassú lazulásával párhuzamosan így alakul ki István uralkodása végéig 45 szervezett várispánság, melynek lakott területe a mai anyaország és Erdély közel háromnegyed részének felel meg, s egy századig a közigazgatásilag és honvédelmileg egyformán jól megalapozott magyar királyságot alkotja. Negyvenöt várispán küldi be a nagyterjedelmű várbirtokok jövedelmeinek kéthar-

madát a király kezéhez, akinek gazdaságát növeli a magánbirtokain szolgáló nép, az udvarnokok nagy tömegeitől befolyó jövedelem, aztán a só, a bányák, a pénzverés és a vámok haszna. S mikor háború fenyeget: negyvenöt zászlóalj kész e királyi vármegyékből az összabadok és beneficiális várkatonaság egyesült erejével a király parancsára harcba szállani... Négy évtized geniális és egyszersmind kitartó munkája minden nagyobb kockáztatás nélkül és minden fölforgató veszedelem tudatos mellőzésével eléri azt, hogy az Árpád elfoglalta földön szilárd központi kormányval bíró igazi állam formálódik, melynek erős tartaléka a nemzetségek kötelekében élő magyarság, de amelynek szolgálatában a magyar elem vezetése alatt a várszerkezetbe osztott régi lakosság is kiveszi a maga osztályrészét; oly állam, mely belső egészséges továbbfejlődésre s külső növekedésre egyaránt képes.

Első korszaka e nagyarányú fejlődésnek — még pedig mindkét irányban — a Szent László és Kálmán uralkodásának ideje. Mert bent az országban a királyságnak más intézményeivel jó a nemzet szorosabb összeköttetésbe. A királyi »senatus«, a pusztán királyi akaraton épülő törvényhozás e néhány bizalmi férfiúból álló szerve mellett, bár még csak homályos körvonalakban, kibontakozni kezd az a modern szóval alkotmányosságnak nevezhető állapot, amikor t. i. a nemzetnek, vagy helyesebben mondva, a nemzet tekintélyesbjeinek beleegyezése nélkül a király mitsem tehet. E változásnak első országos ténye László királlyá választása. László, akinek erős keze helyreállítja a polgárháborúk alatt

megbomlott rendet s a törvények tekintélyét, célszerűen fejleszti a pénzügyi kormányzás szervezeteit s ügyesen föl tudja használni azt a kedvező körülményt is, hogy személyes bíraskodásának helyetteséhez, a nádor-ispánhoz, önként és bizalommal kezd fordulni az ős-szabad magyarság. Megszünteti hát a nemzetségi bírák törvénykezési tevékenységét, hogy utódja Kálmán a királyi udvar amaz első tisztjének addig a királyi szolgáló népekre korlátolt főbírói hatóságát az anyaországban a nemzetségekre is kiterjeszthesse, s ezzel alapját vethesse meg a későbbi alkotmány legfőbb oszlopának: a nádorságnak. Majd kormányzókat rendel Kálmán a nádorispán hatáskörével Erdélybe is, ahová, az ottani magyarság megyéin túlra, beszivárogni kezd nagy kerülő úton át annak az avar-kabar konglomerátumnak töredéke, mely katonai szervezetében székely név alatt két századon át állott őrt az ország nyugati határain s teljesen megmagyarosodva áthozza külön jogát és szokásait a keleti országrészbe is.

S míg bent a két nagy uralkodó bölcs kormányzása alatt a királyság folyton szilárdul, kint az ország határain túl is érezhető lesz az a befolyás, melyet nemzetközi viszonyokban az erősb a gyöngébbre szokott gyakorolni. László kiterjeszti hatalmát Horvátországra, Kálmán nemcsak orosz földre viszi fegyvereit, hanem a magyar király hatalmi körébe vonja a dalmát partvidéket s józan előrelátással biztosítandó elődje horvát szerzeményét, kormányzót: bánt rendel ide, s hogy ez a bán szorosb összeköttetésbe kerüljön az anyaországgal, alája helyezi a Száva-Dráva közének apránkint

kisebb királyi vármegyékbe szervezett földjét is. »A magyar nemzet erős, gazdag, fegyverben kitűnő s a föld bármely királyával képes szembeszállani« — mondja ekkor rólunk az egykorú külföldi krónika és ez a mondás adja legtalálóbbr mértékét annak a fejlődésnek, melyet Szent István királysága, megalapítása első századában elért, s mely a »fundator regni« két legméltóbb utódjának: Szent Lászlónak és Kálmánnak munkája.

Az állam épületének főfalait azokban a méretekben és terjedelemben, melyek állandóan megmaradtak, s amelyek védő árnyában az építőmesterek emlékét hálás visszaemlékezéssel ünnepelhetjük, — ez a két nagy uralkodó emelte. Ő nekik s e falaknak köszönhető, hogy a magyar királyság fejlődésének következő második korszakában, mely három hosszú emberöltőre nyúlt ki, a nemzetet a folyton megújuló polgárháborúk hullámai el nem sodorták s testén egy félelmes ellenség: a görög császári hatalom át nem gázolt. Ő nekik s e szilárd falaknak tulajdonítható, hogy a párttusák elsimultával a korszak végén a hazai talajon III. Bélának tekintélyes alakja fölemelkedhetik, teljes pompájában kibonthatja a magyar király hatalmát, s Magyarország, e büszke vár lábainál előőrsoket tolnak a Kárpátokon túli Halicsba s védelemre és támadásra egyaránt alkalmas bástyákat, századokig¹ főnnálló erődöket állíthat föl délen a Boszna mentében, s a Drina folyásánál a szerbek földjén. S végre ama két nagy király tevékenységének folyománya, hogy a nemzetemésztő pártvillongások dacára e tusák szünetei közben a szilárd fal kerítette biztos anyaföldön utódaik tovább fejleszthették az

állami intézményeket, még közelebb hozhatták Szent István királyságát s az ősi nemek ivadékait egymáshoz, sikerrel dolgozhattak az ország benépesítésének kulturális munkáján s ezzel összekötve a magyar társadalom kialakulásán.

Mert ez a második korszak, az árpádkori királyság ez ifjú kora, a mondott irányokban számottevő eredményeket mutat föl.

Mindenekelőtt szembeszökik az ország területi szervezésének bámulatos előhaladása. Új közigazgatási egységek keletkeznek az ország déli, keleti és északi részein, melyek felé, mint csaknem merőben lakatlan vidékek felé a szomszédos vármegyék határai addig mintegy elmosódtak. Szent István 45 megyéjéhez apránként 27 új várispánság csatlakozik s II. Géza már összesen 72 vármegyének s ehhez képest 72 zászlóalj haderőnek parancsol. Ha a várszerkezet katonai elemeire minden egyes várispánságnál csak 3—400 fegyverest számítunk is, akkor a nemesség — összabadosok — zöme nélkül is 26—28.000 harcos (roppant nagy szám abban az időben) állott mindig készen a magyar király rendelkezésére. A tizenkettedik század végén III. Bélának csak ezekből a megyékből befolyó s csupán pénzbeli tiszta jövedelme (a közigazgatás költségeinek leszámítása után) 166.000 márkára, körülbelül nyolc millió koronára rúgott, pedig ez csak egyik (bár legnagyobb) forrása volt a királyi jövedelmeknek. Természetes hát, hogy ily alapokra támaszkodva, a nyugateurópai színvonalból magasan kiemelkedett a tekintélye annak a királynak, aki akkora területen, mint Magyarország, csak maga szedhet vámot, csak maga verethet pénzt, aki föl-

ségjogaiban semmi herceggel, gróffal nem osztózik s akinek a vétkes vármegyei »comes« (várispán) megbüntetéséhez nincsen szüksége (mint az egykorú német történetíró rémulten írja) többi »grófjai« belegyezésére.

A király tekintélyével növekedik természetesen udvarának, udvara tisztviselőinek súlya is. Még Szent István s közvetlen utódai alatt csak az egy nádorispán tűnik ki valamennyire a többi háttérben álló s inkább előbbkelő cselédnek nevezhető udvari hivatalnokok közül; de már II. Géza idejében a nádorén kívül az országbírónak s a királyi ingó vagyon főfelügyelőinek, a királyi tárnokok, az asztalnokok s a pohárnokok mestereinek mint nagytekintélyű udvari méltóságoknak neveivel találkozunk az oklevelekben. Az akkor legfinomabb fejedelmi udvarban, Bizánczban növekedett III. Bélának görög műveltsége végül meghozza azt a szertartásszerűséget is, mely a királyi állás külsőségeiből még hiányzott, s európai színvonalra emeli vele a magyar királyi udvart.

Ebből az udvarból most már teljesen kiválik s országos főbírája lesz a nemességnek a nádor; még pedig saját nádori kúriájában, ahol helyettesei is vannak; míg bent a király oldalánál az összabados fölötti törvénykezésben a nádor helyébe a királyi udvarbíró, azaz a *judex curiae* lép. S mikor aztán a nemességnek apránként nemsokára végkép sikerül elhárítania azt a veszedelmet, hogy a várispánok bíraskodása alá kerüljön: ezzel Szent István programjának egyik pontja más irányú fejlődést vesz ugyan, de utóvégre mégis csak királyi szerv — a nádor — még az, aki az összabados fölötti ítélt.

Ennél fontosabb eltérés azért az István-féle alapelvektől az, mely a XII. század végén észlelhető, mikor az összabadosok kiváltság gyanánt kezdik követelni, hogy még hadba se a várispán, hanem a király zászlaja alatt vonulhassanak. Csak részben ellensúlyozza ennek az István alkotmányát gyön-gítő kétféle törekvésnek káros hatását egy más, nagyszabású fejlődés, mely a nemzetségek ivadékait szoros viszonyba hozza a királyi intézményével. A nemzetségi birtokok t. i. az osztózások útján mindinkább szétdarabolódtak, az összabadosok elszegényedtek s csak úgy voltak képesek magukon segíteni, ha szolgálataikért a királytól földet kaphattak. Kiepülni kezd ezért a királyi adományrendszer s mihamar oly bensőleg fűzi a nemek ivadékait a királyhoz, hogy már III. Béla idejében magukat a »király szolgálóinak« nevezik. Igaz ugyan, hogy az egyidejűleg fölmerülő vitás kérdésnél, melyben az összabadosok a királyi adományokat oly természetűeknek tartják, mint a nemzetségi birtokokat, vagyis szabad rendelkezésre állóknak s a királyra vissza nem háramlóknak — ez a fölfogás nem érvényesül; de meg van az a haszna, hogy; súrlódásai között a magyar család- és birtokjog¹ főbb elvei már akkor mind kialakulnak, s üdvös befolyással vannak ennek a nemzet gerincét képező osztálynak társadalmi vonatkozásaira.

E társadalmi viszonyokban sokoldalú fejlődés képe tárul elénk. A nemesség: az összabadosok kebelében ugyanis már a XI. század folyamán észrevehető a birtokarisztokrácia bizonyos fajtája. Ez az előkelő réteg nem örökösödés, hanem személyi kiváltság alapján oly főemberekből támad, akik a

királynak hasznosabb szolgálatokat tőnek, akiknek tanácsát az uralkodó meghallgatja, s akik ilyenkor széket visznek magukkal az udvarba, s leülnek a király előtt, otthon azonban úgy élnek, mint a többi nemes: télen kalyibákban húzzák meg magukat, nyáron pedig szellős sátorok alatt gyűjtik későbbi ivadékok számára az egészséges idegerőt. Ez az arisztokrácia dúsgazdagnak sem akkor, sem a XII. században nem mondható. De már az utóbbi évszázadban kezdi utánozni azokat a külföldi szokásokat, melyeket a tekintélyes Guthkeled nemzetségnek, vagy a hatalmas Héderváriaknak a század elején bejött s mihamar magyarrá vált vitéz ősei magukkal hoztak. Divatba jő köztük a nyugati, súlyos lovagi fegyverzet, s a nyilazó, könnyű magyar lovasság mellett a király oldalánál az előkelő nemzetségek fiaiból nehezebb magyar lovasságot is látunk kialakulni. S amint az új fegyverzet új taktikát von maga után, azonkép ösztönöz a nyugati szokások utánzása finomabb életmódra s díszesebb hajlékok építésére. A nemesség nagy zöme ezek mellett természetesen megtartja régi életmódját: kitűnő nyilas, kiváló lovas, mívelteti földjét, üzi-öli a roppant mennyiségű dúvadat, haját hájjal keni, páncél gyanánt a csatákban testhez simuló bőrdolmányt, bekecset visel, s egyébként is legfeljebb abban tér el őse szokásaitól, hogy a széjjelágazó rokonság összetartozásának s birtokigényeinek jelzésére az addig kizárólagos használatban volt keresztnevek mellé nemzetségnevet vesz föl s itt-ott egy-egy birtoka után nevezi magát. Teljesen kifejlődik a régi nemek ivadékai mellett a királyi vármegyék elemeinek társadalma.

A legelőkelőbb itt a várjobbágyság ama része, mely még Szent Istvántól nyerte beneficiális birtokait. A megyei tisztviselők: a várispán helyettese (a későbbi alispán), a várnagy, a vármegyei mezei had feje: a hadnagy, a századokra osztott várnép fejei: a századosok stb. főleg a várjobbágyok eme felsőbb osztályából — amely nagyobb részében törzsökös magyar eredetű — kerülnek ki. De tisztviselőket szolgáltat a várjobbágyságnak, a fegyveres szolgálataiért várföldekkel ellátott eme megyei birtokos osztálynak másik eleme is, mely inkább szláv eredetű, de nagyrészt már megmagyarosodott, s melynek soraiból származik a későbbi törzsökös köznemesség nem egy nevezetes családja, főleg a Felföldön. Alattuk állottak megfelelő tagozatban a többi várnépek, a vár földjeinek haszonélvezői, kik ennek fejében a vár szükségleteire a legkülönneműbb szolgálatokat teljesíték, a mesteremberektől, erdőkerülőktől lefelé, a föld termékeivel adózók nagy tömegéig. Tömege kisebb, de száma azért nagy volt a királyi udvarnokok és szolgák osztályának, mely — a tulajdonképeni várszerkezeten kívül — a XII. század végén odafej* lődött, hogy az egyes foglalkozást űzők összesége az egész országban egy-egy testületet alkotott egy-egy udvari főméltóság (mint pl. az összes udvarnokok, a nádor, az összes királyi lovászok, csikósok stb., a királyi főlovászmester) alatt s kerületekre oszolva saját hatóságával: ispánokkal s vicispánokkal bírt.

Szintén nem a várnépekhez tartoztak, de átlag véve s eleintén a várispán hatósága alatt állottak azok a kultúrelemek, melyeket írott emlékeink

»hospes«-eknek (vendégeknek) neveznek. Ezeket kisebb-nagyobb önkormányzati jogosítványok engedélyezése mellett két századon keresztül megszakítás nélkül telepítették a külföldről királyi, egyházi s magánbirtokok benépesítésére; noha sok belföldi gyarmatosításról, benszülött szabad parasztok szegődvényes településéről is van tudomásunk. A külföldi hospesek, flamandok, olaszok, franciák, főként azonban németek voltak s ez lutóbbiak kolóniái az egész országban Trencséntől a Cibin patakáig, a Dráva, Száva közöttől a szepesi hegyekig kiterjedtek. Legegyöntetűbb tömegüket Erdélyben a magyarság szászoknak nevezte el. Ezeknek mindjárt eleinte nagyobb fokú önkormányzat jutott osztályrészül. Noha a hospesek legnagyobb része földet művelt, nekik köszönhető mégis a polgári elem megszületése, s a városféle községek kicsirázása az országban. Egy-egy ilyen nagyobb hely, mint pl. Buda (a mai Óbuda), Esztergom, Székesfehérvár, épületeiről vagy kereskedelméről már a XII. században híressé vált a külföldön, habár tulajdonkép városnak még egyik sem volt nevezhető.

Ezzel a sokféle elemmel azonban még korántsem volt kimerítve az ország társadalma. Egyházak s nagyobb birtokosok földjein a királyéihoz hasonló szolgáló népek, libertinusok, úzték ipari és egyéb speciális foglalkozásakiat, a szintén magánszolgálatban álló, de már a várispán közhatósága alá tartozó szabad földművesosztály mellett, melynek soraiból származott később a hazai kiváltságos községek (utóbb mezővárosok) jó része. Kiegészíté végül a tarkabarka társadalmat egyfelől a kereskedést űző, kozár eredetű izmaeliták és zsidók soka-

sága, másrészt a még mindig számos rabszolga, akiket azonban Kálmán király óta nem szabad külföldre eladni, s akiket az egyház jótékony befolyása alatt uraik mind nagyobb számban szabadítottak föl. E sok lépcsőjű társadalomnak első pillanatra visszatetsző képét rokonszenvessé teszi az a jellemző vonás, hogy az egyes fokok közel állván egymáshoz, szorgalom és bármi csekély kiválóság könnyűvé teszik kinek-kinek a felsőbb fokba való följutást. A természetes haladás és tökéletesedés nevezetes momentuma ez, későbbi fejleményeiben fontos eredményekkel. Mert így lesz a várjobbágy-ság nagy részéből nemsokára birtokos köznemes; így lesz szerény állású földműves, meg egyéb magánszolgálatban álló nép jelentékeny töredékeiből őse polgárius közületeknek, mezővárosoknak.

A magyar királyság első két százada legtalálóbban a tavasszal hasonlítható össze. A természet csiráit életre keltő napfény: Szent István géniusának kiható ereje úrrá lesz a vele birkózó zimankós szeleken, s a kirügyezett fa duzzadó nedveit gazdag lombkoronába hajtja... De mihamar beáll a viharokban és elemi csapásokban dús, korai nyár, melynek égető lángja lepörzsöli a gyöpöt, jégesője itt-ott elveri a határt, jótékony melege azonban aranykalászt érlel.

Az ifjú nyár ez egymást kergető jelenségei mind fölismerhetők a XIII. század állami és társadalmi intézményeinek viszontagságaiban. A villám legelőször a legmagasabb pontra sújt: a királyi tekintélyt éri, mely arról a magas színvonalról, ahová III. Béla emelte, Imrének s főként II. And-

rásnak hosszú uralkodása alatt s IV. Béla kormányzása elején mélyre sülyed. Ez a sülyedés lesz egyik oka a sajmelléki vereségnek. Ez után a pusztító és tisztító vihar után azonban sikerül a királyi tekinélyt IV. Béla erélyének újra felemelni, hogy a pártharcok, a léha Kún László s a jóindulatú, de gyöngé ÍLL Endre alatt végkép alászálljon. Kétségtelenül nagy részük van ebben az uralkodók személyes tulajdonságainak. De épp olyan, vagy tán még nagyobb annak a belpolitikának, melyet már a XII. század királyai megkezdték, a következő századéi pedig mértéktelenül folytattak, s amelynek az ifjabb királyság intézménye bő táplálékot nyújtott.

Ez a belpolitika nagyfokú eltérés volt a Szent István megjelölte s kiváló utódai követte úttól: előrelátás hiányából eredő meggyöngítése a központi hatalom legerősb támaszának, a várszerkezetnek. S az a különös, hogy oly eszköz került e romboló munkánál alkalmazásba, mely Szent István kezében a királyi hatalom forrása volt: a beneficiális birtokadományozás. Igaz, hogy Szent István ez intézménye a magyar jogi életben messzire távozott eredeti alakjától, a nyugati beneficiális formától: magyar nemzeti jelleget öltött magára, s mint az európai hűbéri birtokrendszer magyar válfaja fejlődött ki a királyi adományrendszerben.

Azokban a sokszor dicsőséges hadjáratokban ugyanis, melyeket e századi királyaink a külföld ellen folytattak, a nemzetségi birtokán élő magyar nem volt köteles részt venni, s ha tette, vére hullásáért adomány-birtokkal jutalmazta őt meg a király. De adománybirtokkal szereztek maguknak híveket a királyok s ifjabb királyok az egymás közt

s a királyi hercegekkel folyt pártharcok alatt is. S ezek az adományok mind a várbirtokokból kerültek ki. Ez erőpazarlás legelső következése a várispánságok jövedelmeinek módfölötti megcsappanása lőn. Az ország, mely Szent László idejében Bizáncon kívül Európának pénzügyileg tán legjobban szervezett állama volt, s melynek rendezett financiájára a gazdag III. Béla még méltán lehetett büszke, II. Endre alatt szégyenletes pénzügyi zavarokkal volt kénytelen küzdeni, ami a királyi tekintélyt bent és kint egyaránt aláásta. S amily arányban szegényedett a kincstár, ép oly mértékben halmoztak a pártok fejei adományt adományra, lerakván bőséges alapjait egy földbirtokban dúsgazdag arisztokráciának. Eleintén a francia befolyás — mely a XII. század végén s a XIII. század első harmadában fensőbb köreinknél sokkal nagyobb volt, mint hinnők — bizonyos lovagias külszint kölcsönzött e gazdag uraknak s a losonci Bánffyak ősei, a Kán, a Csák, a Rátold, a Szák, a Huntpázmán, a Guthkeled nemzetség dús tagjai — kik ép úgy beretválkoztak, ép oly fegyverzetet viseltek s ép úgy kérkedtek zászaikkal, címeres paizsaikkal, mint francia mintáik —, örömet sűrögtek-forogtak a király személye körül. De később minél jobban gyülik a birtok, annál nagyobb lesz önérzetük a királlyal szemben. Dühöngnek IV. Béla ellen, hogy az előtte kéretlenül leülőknek székeit elégeti s mikor a tatárjárás után királyi engedelemmel kővárakat építenek s maguk köré gyűjtik a szolgálatukba szegődő elszegényedett nemességet: pávatollas kalpagjával, drágaprémes mentéjében, gyöngysorokba és ékkövekbe fonott hosszú szakállával mindegyik egy-egy

királynak képzele magát, aki ha rossz fát tett a tűzre, kővárában dacol a központi hatalommal. S bár nyugati értelemben vett hűbérúrrá — mint a Zrínyiek ősei — csak egy-kettő lesz is közülök: az utolsó) Árpádok gyöngye kormányja után úgylátszik, mintha csak az Anjou Károly vasmarka akadályozta volna meg, hogy nem hatalmas magyar vazallus államok vették körül az ország szívébe szorult főhűbérurat, a szegény magyar királyt.

De ez csak látszat. Mert a Szent István szervezte kir. vármegyék bomlásából orvosság is támad ez ellen a fenyegető veszedelem ellen. A várföldek bő osztogatásánál sok birtoktalanná vált nemzetségi fi is nyert királyi adományt; királyi adománnyal sokan kerekítették ki elaprózott ősi nemzetségi birtokukat; számos várjobbágy lón nemessé, mert királyi adományban kapta meg a kezén levő beneficiális várbirtokot. Tehát nem csupán a felsőbb, hanem a közép rétegek is hasznot húztak a várföldek elosztogatásából.

Ezt a folyamatot ugyan IV. Béla egy időre megszakítja s kíméletlenül erős kézzel kezdi meg a várföldek visszaszerzését, a királyi hatalom régi bázisának: a várszerkezetnek újra-alapozását. De működésében megakasztja őt a mongol betörés, melynek elviharzása után a pusztává lett várföldek eladományozása az ország újjászervezésének nagy munkájában immár politikai szükséggé lesz. Az újraéledt adományrendszer nyomában a társadalom egy erős osztálya kezd kibontakozni, mikor a birtokaik szabad uraivá, nemesekké vált várjobbágyok sokasága, meg az ősi nemzetségi földjein élő magyarság közt a nagybirtokosokkal szemben érdek-

közösség keletkezik, s az összeolvadni készülő új és régi elemekből lassankint kijegecesedik a jövő századok közjogának, a magyar politikai életnek gerince: az egyöntetű nemesség, melynek kialakulása megakadályozta, hogy hűbérállamocskákra oszljék Szent István tágas birodalma.

E köznemesség régi eleme, az ős-szabad, mintegy fölfrissülve a királyi adományoktól, már az összeolvadás előtt szembeszáll a még csak képződő oligarchiával és ez ellen vivja ki a maga számára az aranybullát, mely szűkebb határokat *von* ugyan a király hatalomkörének is, de ebben a körben aztán erősnek óhajtja s kitartóan támogatja is a királyt. Nem a nemzetségek ivadékain múlt, hogy ezt az alkalmat a könnyelmű II. Endre nem tudta kihasználni. De belép most már ez a nemesség a törvényhozásba is, s ezzel fejleszteni kezdi az alkotmányosságot, miután ennek ama durványai, melyekkel Szent László megválasztásánál találkoztunk, a XII. században eltűntek s a szokásjog mellett a királyi akarat maradt a törvények forrása. Mert azok a székesfejérvári törvénynapok, melyeknek első biztos nyomai csak a XII. század végén mutatkoznak, csupán jogalkotó, de nem törvényhozó jelleggel bírtak. Már 1235 óta azonban állíthatni, hogy a nemesség — a nemzetségek ős-szabad ivadékai — befoly a törvényhozásba is, sőt a XIII. század végén az országgyűlések sűrűn követik egymást.

E középbirtokú nemesség súlya növekvésével párhuzamosan fejlődnek az alkotmányosságnak más elemei is, mikor pl. a nádor és a királyi tanács ki-nevezésére befolyást biztosít magának az ország; sőt közjogunk egy máig is életben levő nagyfon-

tosságú intézménye: a koronázási hitlevél és eskü is e kor küzdelmes fejlődésének gyümölcse.

Senki sem fogja tagadhatni, hogy ezek a példakép felhozott alkotmányjogi momentumok mindenkép óriás jelentőséggel bírnak; bár korántsem tudták pótolni azt a benső erőt, melyet a várszerkezetnek Szent István szándékai szerinti izmosodásából meríthet vala a középkori magyar állam. De ha már a királyi ispánságok rendszerének szétmállását nem lehetett föltartóztatni: egy másik nagy királynak s mellette az ősi nemzetségek ivadékainak érdeme, hogy a bomlás anyagából egy új és tartós intézmény csirái kaphattak erőre. Midőn IV. Béla megengedte, hogy ügyeik elintézésére a nemesek bírakat válasszanak maguk közül, később pedig kiterjeszté e jogosítványt a vármegye területén lakozó összes szabadokra: megveté alapjait a következőkben oly roppant súlyú megyei önkormányzatnak. Az Árpádház ez utolsó nagy királyának értelmi előkelőségét hirdeti az a körülmény, hogy »a nemzeti fejlődés egyik forduló pontján a nemzet vezére tudott lenni, hogy e fordulatot s annak jelentőségét fölismeré és a nemzetet a természetes, átmenő irányban öntudatosan, okosan vezette«.

IV. Béla ez intézkedése következtében végre belép a nemesség a királyi vármegyébe; nem ugyan úgy, mint Szent István harmadfélszázaddal azelőtt tervezé s óhajtotta volna a szigorúan központi kormányzás érdekében és céljából; hanem úgy, hogy beviszi oda a maga szellemét, tekintélyénél s erélyénél fogva vezetője lesz a megye területén élő várjobbágyágnak, melynek előkelőivel — mint láttuk — mindinkább összeolvad. A »királyi szolgálai-

nak« (a nemességnek) bírái és ennek esküdtársai lesznek a megye tisztviselőivé az alispán alatt, aki már a XIII. század végén csak a nemesség kebeléből kerülhet ki. A várispánság, ez a királyi kormányterület, átváltozik országos, önkormányzati közigazgatási területté, s a XIV. század közepén már teljesen kifejlődött vármegye napjainkig alapja államnak s alkotmánynak egyaránt.

Talán főként ennek a közjogilag s társadalmilag fokozatosan erősödő elemnek segélyével volt képes IV. Béla a mongoldulás iszonyú pusztításai után bámulatosan rövid idő alatt fölépíteni a magyar állam újabb bástyáit a Balkán félsziget zsigereibe lenyúló Szörénységben és a magyar Bulgáriában, hatalma tetőpontján 1254-ben pedig rátenni kezét a kihalt osztrák Babenberg-család örökének Magyarországgal szomszédos részeire. A fölendülés e kifelé irányult s múltó eredményeinél azonban — melyek az országnak ideig-óráig mégis hasznos szolgálatokat tőnek — sokkal jótékonyabban hatott az az intenzív munka, melyet a király az ország benépesítésénél, benső gyarapításánál fejtett ki. Szívesen látta, földdel, szabadalommal ajándékozta meg a külföldről behívott kultúrelemeket. Ez a bevándorlás azonban a tatárjárás emlékének lidércnyomása alatt közel sem öltött akkora mérvet, mint a XII. században. A fősúlyt ezért a király, Magyarország belügyi politikusainak Szent István után legnagyobbika, — a belső telepítésekre, a nemzet magából merített természetes erejének kibontakozására fekteté. Kedvező anyagi föltételekkel, a szabad fejlődést előmozdító jogositványokkal egész sereg telepet hív életre az

országban mindenütt, fölszabadítva a várak s vár-ispánságok szolgálatának kötelékéből az új képződésre alkalmas, dolgos erőket; városokat alapít vagy segít elő szabadalmakkal; ő lesz a pusztító vihar után az újjászületett Magyarország városainak s polgári elemének — mint legjelesebb jogtörténészünk mondja — igazi státora. Fönt északon újabb megyék formálódnak s mellettük virágzásnak indul a szepesi szászság; az erdélyi szász telepek új erőre kapnak; a székelység megizmosodik s szervezkedése befejezést nyer. Bölcs előrelátással IV. Béla szedi össze, ő kényszeríti vissza, ő telepíti meg az ország szívében a kunokat, ezt a rokonfajt, mely százados rakoncátlanság után a magyarság egyik erőforrásává lesz. Mikor IV. Béla, hosszú uralkodása végén, örök álmra csukja le szemét, a régi, sok tagozatú társadalom helyett főbb kereteiben már csaknem kidomborodott az államot hordozó újabb s egyszerűbb társadalom: a nemesség, a vele egy fokba sorolható autonóm kerületekkel, a városi polgárság a kiváltságolt mezői községekkel és az a földművelő jobbágyság, melyet a későbbi kor úrbéresnek nevez.

E társadalom anyagi ereje s vezető elemeinek szellemi értéke nyilatkozik meg Kún László ama harcaiban, melyek a XIII. századi Magyarország legfélelmesebb ellenségét: a hatalmas cseh királyt letörték s a züllésben levő német birodalmat talpraállítani segítették. Ezeknek a tényezőknek tulajdonítandó, hogy az ország területe a pártviszályok ellenére is nagyobb s maga az állam erősebb volt, mint mikor még csak a királyban összpontosult az ország összes ereje. Nekik köszönhető,

hogy a visszapillantó szem a magyar birodalmat állni látja, mikor szomszédjában a lengyel bomló-félben van, az orosz birodalom széthullott, a besenyő s a kún hatalmak elenyésztek, a tatár uralom a keleten megingott, Bizánc a balkáni félsziget déli csúcsára szorult le s Németország fénykora tovatűnt.

És amikor ennek a társadalomnak legnagyobb fajsúllyal bíró rétegei a magyar királyság kereteiben végkép megvetették lábukat s azokat Szent István intézményének alapján, de időszerű változtatással, egészen betöltötték: ebben a királyságban már nem annyira a király személyén csüng a fölfelé irányuló tekintet, mint inkább azon a koronán, melyet a király visel s mely hovatovább a magyar állam jelképe lesz. Ezt a minden viszonytagság dacára is életképes államot védi III. Endre oldalán, a nyugati hűbéri velleitásokkal kacérkodó olygarchia ellen a köznemesség nagy zöme és ez a korona fényesen ragyog még a nemzet egén, mikor az utolsó Árpádfi napja már leáldozott.

Vessünk még egy végső pillantást az idők madártávlatából arra a háromszázados pályára, melyet nemzetünk az Árpádházi királyok jogara alatt megfutott.

A magyar királyság megalapítójának lelkében eszménykép gyanánt oly állam élt, melynek szigorúan központi kormánya minden téren korlátlan uralkodó erős kezében nyugszik s mely épp ezen az úton válik hatalmassá s — modern kifejezéssel élve — európaivá. Ezen ideál teljes megvalósítása azonban végzetes összeütközésbe so-

dorta volna őt népével s a kockázatás végromlást hozhat vala rá s a nemzetre egyaránt. Bölcs mérseklettel azért csak annyit valósít meg eszményéből, amennyit nagyobb kockázat nélkül lehet, de amennyi bőven elegendő arra, hogy utódai az európai államot egészen fölépítsék.

S a szilárd alapokon az utódok csakugyan tovább építenek. A törzs-szerkezet lassanként szét-hull, a nemzetségi bírakat királyiak váltják föl, a királyi közigazgatás szervei átkarolják a nemzetségeket is, s a központi hatalomnak, mely csaknem korlátlan, erőforrásai folyton növekednek. Célratörő kormányok újabb és újabb kultúrelemekkel gyarapítják az ország társadalmát — mely jó részben királyi gyámkodás mellett alakul ki — s az országot és nemzetet a XII. század polgárháborúi dacára is a virágzás bámulatos fokára emelik.

Ennek a századnak fordulójáig azonban a magyarság nagy középrétege a gazdasági viszonyokhoz képest túlszaporodik, s megromlott anyagi helyzetének némi javulását ama birtokpolitikából meríti, melyet a polgárháborúk s a külfölddel vívott harcok mintegy reáerőszakolnak a királyokra. További javulást pedig attól remél, hogy beleszólása legyen az ország dolgaiba, melyeket addig a király s előkelő bizalmasai intéztek. Az ezen törekvással járó súrlódások, az erélytelen király hibái s a pártvezérek viszálykodása válságos helyzetbe viszik az országot s mélyre sülyesztik a királyi tekintélyt.

IV. Béla kísérlete: a király s vele az állam hatalmát a régi alapokon, konzervatív szellemben építeni föl újra, a tatárjárás miatt nem sikerül s a

józan eszű fejedelem belátja, hogy az elpusztult országot csak úgy lesz képes talpraállítani, ha a megváltozott viszonyokhoz mértén célszerű reformoknak nyit utat. Ezt meg is teszi közgazdasági téren s meg a nyilvánjog mezején is, mikor a megyei önkormányzat alapjait a mindinkább kibontakozó új társadalom gerince: a nemesség számára lerakja. Ez a nemzetelem, mely a birtokviszonyok körében neki kedvező változások folyamán erőre kapott, most egységessé tömörül s a tizenharmadik század végén részese lesz a közhatalomnak. Az ország életfáján az alkotmányosság és önkormányzat gyümölcsei megérnek s a csaknem korlátlan nemzeti királyság alkotmányos állammá válik. ... Ha valahol azért, akkor az Árpádok alatti Magyarországon van értelme és igaza annak a mondásnak, hogy: »a népet a kormányok nevelik«. Mert az Árpád véréből való kiválóbb királyok kormánya kilenc emberöltőn keresztül szolgált e nehez hivatásának s föladatát jó sikerrel oldotta meg.

MAGYAR HUSZÁROK A SCHMALKALDI HÁBORÚBAN.

(Századok 1877. évf.)

Egy érdekes epizódot akarok a schmalkaldi háború történetéből e füzetek olvasóinak tudomására hozni, egy oly epizódot, mely a mellett, hogy V. Károly későbbi győzelmeire jelentékeny befolyással volt, a magyar könnyű lovasságnak, a huszároknak nevét nemcsak félelmessé tette Németországon, de becsületét s jó hírét alapította meg¹ egész Európában.

Hogy mi volt oka a schmalkaldi háborúnak, s hogy a vallási villongások mellett politikai kérdések mily mértékben játszottak bele e véres drámába, nem ide tartozik fejtegetni; rövid közleményem könnyebb beillesztése céljából azonban magukon az eseményeken pár szóban végig kell futnom.

A schamalkaldi szövetség létezése már régóta nagy szállka volt szemében a kevély, hatalmas s elhatározásában makacs V. Károly császárnak, annak a fejedelemnek, kinek birodalmában a nap soha le nem nyugodott s midőn a német protestáns fejedelmek a trienti zsinatot, mely főleg Károly ösztönzése folytán jött s épen osztrák, tehát német területen létre, semmibe sem vették, annak hozandó

határozatait, mint Károly akarta, elismerni, vagy éppen kötelezőnek tartani a legtávolabbról sem mutatkoztak hajlandóknak: a különben beteges, sokat szenvedő császár a pápa s gyóntató atyja biztatásaira s később fia¹ rábeszélő leveleire, miután az adandó segély végett a pápával is egyességet kötött, az 1546. év nyarán megkezdte a háborút. A prot. fejedelmek hamarabb összegyűjtötték seregeiket, s ha náluk is egy akarat, egy értelem uralkodik, mint a császári táborban, hol Károly hadban és diplomáciai cselekvényei közt korlátlan úr és parancsoló volt, bizonytalán más fordulatot vesznek az események.² Eleintén főként a szövetségi főhadparancsnok, a tapasztalt s már Miksa alatt szolgált Burtenbachi Schärtlin Sebestyén ügyessége folytán, úgylátszott, hogy a fejedelmek részén van a szerencse; igaz, hogy nagyobb, elhatározó ütközetek nem vívattak, az ellenséges csapatok csak portyázással fáraszták egymást — a Duna vidékein, Regensburg, Ingolstadt stb. környékén; de később, mikor északon Ferdinánd római s magyar király Móric herceggel egyesülve, a szász választófejedelem birtokait megtámadá s a választófejedelem kénytelen volt a déli harctérről megválni, hogy birtokai védelmére siessen: ekkor a megosztott, korántsem meggyőzött szövetséges hadak ellenében Károly maradt a helyzet ura; a birodalmi

¹ *Ranke*. Deutsche Gesch. im Zeitalter d. Reform. IV. kötet. 404. A gyóntató atya később azt állítja — tán hízélgésből — hogy semmi sem volt nagyobb befolyással a császár elhatározására, mint épen fia tüzes s harcias levelei.

² L. *Ranke* fejtegetéseit, melyeket az újabb és újabb kutatások csak megerősítenek.

városokat: Ulmot, Augsburgot, Strassburgot egymásután hódolásra kényszerítő, s miután ekép hátát földözte, fölvonult az északon győzelmes János Frigyes ellen s ezt a mühlbergi csatában nemcsak legyőzte, de el is fogta.

Szép napok voltak ezek, talán a legszebbek Károly életében. Országok és főurak, városok és polgárok járultak hozzá s estek térdre előtte kegyelemért könyörögve; az a szövetség, melyet a prot. rendek alkottak, s mely 15 év óta óriási kő gyanánt minduntalan láb alatt volt törekvéseiben, most megtörve, szétugrasztva, dacos fejei pedig megalázva heverték trónja zsámolyánál. Károly dicsősége tetőpontján állott s e dicsőséget, e diadalmas napok emlékét egy csoport hivatott s hivatatlan író többé-kevésbé sikerült följegyzésekben; hagyta hátra az utókor számára.¹ Maga a császár, midőn később a s. juste-i kolostor magányába vonult, Julius Caesar olaszfordítása mellett legörömestebb foglalkozott ez 1546—47-iki hadjárat ama történetével, melyet egy hű alattvalója, don Luis de Avila y Zunigo, az Alcantara-rend nagymestere irt meg, s mely piros bársonyba kötve s ezüst díszítményekkel ékítve a világot megunt császár 30 kötetnyi kolostori könyvtárának tán főkincsét képezte.²

¹ Lásd *Voigt Gy.* két világos irányú s kitünő kritikával irt értekezését: *Die Geschichtsschreibung über den schmalkaldischen Krieg*, az „Abhandlungen der phil. hist. Classe d. kön. sächsischen Gesellschaft der Wissensch ” VI. kötetében, 1874.

² Don Luis de Avila e műve eléggé hű és megbízható forrás; többször fogunk hivatkozni rá. A schmalkaldi háborút

A háború azonban korántsem mondható a folytonos győzelmek s a mámorító dicsőség szakadatlan láncolatának; volt egy idő, midőn a császár ügye igen rosszul állott; mikor még a prot. szövetségi hadak együtt valának, mikor még Schärtlin nem volt mindenben annyira a szövetségi tanács akaratahoz kötve, mint később: a császár helyzetét ellenfelével szemben némileg hátrányosnak tarthatnák; sem előre, sem hátra nem volt kilátása egy döntő, elhatározó csapásra s a diplomáciai alkudozásokat Móric szász herceggel nem lehetett egészen befejezeteknek tekintenie. E mellett seregének déli égaljhoz szokott nagyszámú spanyol és olasz csapatai közt a vérhas járványként pusztított; úgy látszik, mintha az őszi idő is ellene esküdött volna, mert, mint Godoy mondja, »folytonosan esett, erős hideg idők jártak, a harcosok sokat szenvedtek, a lovak számára nem volt takarmány, a sereg fekvése kényelmetlen, a táborban, oly nagy sár és locspocs, minőt sehol nem lehet látni; aminek következtében a katonák, leginkább az olaszok, rövid betegség után elhaltak.«¹ A sereg élelmezése szín-

egészen abból a szempontból fogta föl, amiből ura a császár, s Károly oly nagyra becsülte, hogy míg a mű készült, tréfásan mondogatta: habár Nagy Sándor nálamnál sokkal nagyobb volt, neki oly krónikása még sem akadt, mint én nekem. — Avila állása, mint az Alcantara lovagrend nagymesteréé, Spanyolországban az uralkodó után a legelső volt, s így e körülmény ítéleteinek bizonyos súlyt kölcsönöz. Művét a spanyol eredetin kívül latin, olasz, francia, flamand, angol és német nyelvre lefordították. Avilát a híres Sleidanus is nagyban használta. — L. egyébként Voigt: die Geschichtsschreibung stb.

¹ *Godoi*. Beschreibung des Kriegs, so Carolus der fünffte

tén igen sok kívánni valót hagyott hátra; sokszor megesett, hogy két napig nem vittek bort és kenyeret a táborba.¹ Hiába tanácsolták a vezérek a császárnak, hogy jobb lenne a hadakat téli szállásra vezetni, Károly erről hallani sem akart, bár katonái sorait a sok szenvedés megtizedelte. — Az általa nos lehangoltság közepette e szomorú napokban, mikor attól lehetett már tartani, hogy a nagy garral elkezdett vállalat dugába dől, november első hegben Károly egy sürgönyt kapott az északi harcterről, mely lelkét fölvilványozta s a bátortalan seeregbe új reményt, új bizalmat öntött.

E sürgöny ama szászhoni, az u. n. vogtlandi győzelmek adta a kényes helyzetben levő monarchia tudtára, melyeket öccse, Ferdinánd Móriccal, a már hű szövetségessé vált szász herceggel egyesülten alig hihető rövid idő alatt aratott. Az 1546-iki hadjárat történetét tárgyazó egykorú följegyzések, *Newe Zeitungok*, a velencei követek relációi mind megemlékeznek az »adorfi«² ütközetről, mely e diadalokat megnyitja, de nem oly bőven s oly terjedelmesen, amint azt két eddig ismeretlen s kiadatlan, a harcterről kelt tudósítás teszi,² amelyek nyomán én a már régen elfeledett,

Römischer Keyser in Teutschland geführt. . . durch Joannem de Godoy. — Ered. olaszul Velence 1548., német ford. *Hortledernél: Der Römischen Keyser- und Königl. Majesteten . . . Handlungen und Ausschreiben stb. zum andermal an Tag gegeben.* Gota, 1645. II. köt. f. 1945.

¹ Relatione di me Aluise Mocenigo K. ritornato oratore de la Cesa Mta di Carlo V. MDXLVIII. (Fiedler. Relationen Venet. Botschafter. *Fontes. Rer. Austr.* 30. köt.)

² E két tudósítás két levél az esztergomi érsekhez intézve. Egykorú másolatban meg vannak a m. kam. Levéltárban

azonban a maga idejében nagy horderejű esemény emlékét a következőkben fölfrissítem.

Móric szász herceg, a schmalkaldi háború e legérdekesebb alakja, rokona a szász választófejedelem iránt zsenge kora óta családjában hagyományos ellenszenvvel viseltetett s ez magyarázza ki azt a bizonytalan tartózkodó állást is, melyet a schmalkaldi szövetséggel szemben elfoglalt, midőn a prot. fejedelmek s a császár közt kenyértörésre volt kerülendő a dolog. A választó fejedelmi méltóság, a császárválasztó-jog vágyai fő tárgyát képezte, s midőn hosszabb alkudozások után a császár megígérte, hogy az esetben, ha mellette harcoland, a »lázadó« rokonról e méltóság ö rá fog! ruháztatni s midőn 1546 október havában a diploma ez értelemben Ferdinánd közbenjárása folytán kezébe adatott: tüstént megkezdé a támadást János Frigyes ellen.¹ Móric lovagias alakját, dacára annak, hogy a német s ezek nyomán a magyar prot. egyháztörténelmi munkák s kézikönyvek egyoldalulag hitszegőnek, árulónak festik s alig hagy-
nak valami szárazat rajta, az, aki történetét bővebben tanulmányozza, rokonszenvesnek fogja találni, s különösen előttünk, magyarok előtt, nem kis mértékben emelendi értékét az a körülmény, hogy az 1542-iki török elleni hadjáratban, mely oly csúfosan s oly eredménytelenül végződött, először

publ. fasc. 35. nro 26: Regestum de nonnullis negocijs publicis et priuatis. Az első levél írója nem nevezi meg magát; a másodiké Nyáry Ferenc. Úgy gondolom, hogy legalább Nyáry F-levele *magyarból* lön e regestumban *latinra* fordítva.

¹ L. ez alkudozásokat Rankénál az id. h. különösen Voigt Gy. Moriz von Sachsen. Lipcse, 1876.

állotta meg a tűzpróbát s azon kevesek közé tartozott, kik a dicstelen expedícióban fényt s becsületet szereztek nevüknek.

Az 1542. év október 1-én történt, hogy Vitelli az egyesült birodalmi csapatoknál a tüzérség főparancsnoka, előre megállapított terv szerint kicsalta a török őrség egy részét Pestből, míg Perényi Péternek a magyar huszárok, s Móric hercegnek a német nehéz lovasság élén a lépre jött török csapatot a város falaitól elvágniok kellett volna. A csel nem egészen sikerült s heves csata támadt a két fél között, mely a török vereségével (150—200 török maradt halva s 30—40 foglyul esett) s a három keresztyén vezér dicsőségével végződött. E kis csetepaté jó alkalom volt Móricnak személyes bátorságát kitüntetni; a harc tűzében egy csoport törökre rohant, ezek fényes fegyverzetéről s a sisak bokkrétájáról könnyen felismerhették benne a vezért, hirtelen körülkapták s talán leszúrták lovát, talán csak a heveder szakadt el, — később maga Móric sem emlékezett reá, elég az hozzá, ő lovastól alábukott s már-már menthetetlenül veszve volt, midőn egy hű csatlósa saját élte föláldozásával kimenté vakmerő fiatal urát a halál torkából.¹

Ez a tűz, ez a bátorság, mely benne lakott, többször sodorta őt veszélyes helyzetbe s erélyével és dicsvágyásával párosulva játszatta vele szerepét a schmalkaldi háborúban, hol másodszor jött

¹ L. bővebben Voigt, Moriz von Sachsen 46. 1. s akiket idéz. — Móricz részvételéről e hadjáratban 1. Istvánffy Hist, de reb. Ung. Coloniae 1622. lib. XV. 246. lap.

neki alkalma a magyar huszárok segélyével nem mulékony, de hathatós következményekkel járó győzelmeket aratnia.

Prágában 1546 október közepén egyeztek meg Móric és Ferdinánd a megkezdendő hadjárat terve fölött, mely szerint Ferdinánd seregei még a mondott hóban átlépjék a határt s egyesüljenek Móric csapataival. — Se Ferdinánd, se Móric nem volt szerencsés a hadak gyűjtésénél, ez a szász földön, amaz Csehországban; mind a szász, mind a huszita reminiszcenciáktól áthatott cseh rendek a protestantizmus hívei lévén, határozottan kárhoztatták a két fejedelem lépéseit, s teljes erőből paralizálni igyekeztek a fegyveresek toborzását, s így történt, hogy az egykorú Faleti tudósítása szerint (kit később még idézni fogok) a két szövetséges sereg egyesülve sem tett többet 4000 lovas- s 8000 gyalognál. — Ferdinánd csapatait a csehek ellenállása következtében fele részben osztrák fegyveresek s toborzott magyar huszárok alkották, s e különféle harcosok főparancsnokává Weitmühl Sebestyén lön kinevezve. Ez a jó úr igen gyámoltalan ember volt, se rendet nem tudott tartani, se magával, se föladataival nem volt tisztában, s ha csak az ő ügyességén fordul meg a vállalat sorsa, úgy minél hamarabb megtisztult volna a Vogtland földje minden ellenséges csapattól.¹ Szerencse, hogy már

¹ Egy értesítés Bucholtznál Geschichte der Regierung Ferdinand I. VI. köt. 14. 1. jegyz. „Es is dabei grosse Zerüttlichkeit und keine Ordnung; in Summa, dieser Oberst (Sebast. von der Weitmühl) ist kein Kriegsmann und das Best, dass nit Feind vorhanden, sonst sollten sie wohl sauber heimgefertiget werden”. Tehát nemcsak Miksáról, hanem apjáról Ferdinándról is áll az, hogy nem igen tudták embereiket megválogatni.

akkor ott volt Nyáry Ferenc, a különben köszvényes katona s pótolta huszáraival azt a hiányt, amit a fővezér gyámoltalansága okozott.

Ferdinánd seregei október 23-án lépték át a cseh-szász határt a planeni és gottesgabi bányák körül s velük együtt a gyors lovú magyar huszárok hosszú lándzsáikkal, háromszögalakú testhosszúságú pajzsokkal, melyek csúcsos vége volt felül s melyek különféle színűre levén befestve, a lándzsák apró lobogóival együtt kellemes látványt nyújtottak a szemlélőnek. A lándzsán kívül görbe kardot, fokost vagy buzogányt viseltek; kurta szárú csizmáik szélesen vasalva voltak, hatalmas sarkantyúkkal; hosszú redős ruhájuk alatt, mely bokáig ért, páncélt csak elvértve viselt közülök egyik-másik.¹

A benyomás, melyet az addig nem ismert katonaság, mely gyors lovain ott termett, ahol nem is gondolták, a még nem látott fegyverzet, az idegenszerű öltözet s a mesésnek látszó harcmód a föld népére s a szász harcosokra tett, — megdöbbenő volt; bennök látta a városi polgár s a környékbeli paraszt Góg és Mágog irtózatos népét, isten amaz ostorait újra fölelevenedni, melyekkel papjai a szószékről régóta fenyegették, hogy bűneit hagyja el s a javulás útjára térjen; ha maga a török, ez »Erz- und Erbfeind« rontott volna a határra, nem

¹ A fegyverzet leírásában nem egyeznek a tudósítók, így pl. Nyáry F. is alább közlendő levelében csak lándzsát és pajzsot említ. Kétségtől hiányozhatott ez vagy amaz fegyverdarab némelyik huszárnál, a teljes fegyverzet azonban a leirt volt. (Hogy tulajdonképi uniformisról szólni sem lehet, mindenki tudja.)

lett volna nagyobb az ijedség,¹ amint a mendemonda csakugyan azt is kiszámította, hogy hetven valóságos pogánylelkű született török volt huszárjaink között.²

A szász választó a Vogtland védelmére Gráfendorf Farkast hagyta hátra, aki a határszélen 300 lovassal cirkáltatott, míg benn a tartományban a Vogtland népe közt fölkelést rendelt el, melynek következtében rövid nap Plauennél 2000 főre rugó fölkelő sereg gyűlt össze, nem számítva természetesen a várak s városok őrségeit s a mezei hadat, mely nehéz lovasokból s zsoldos gyalogokból is állott.³

Amint október legutolsó napjaiban Ferdinánd csapatai átlépték a határt s közülök egy rész Nyáry Ferenc vezérlete alatt előbbre nyomult, igen természetes, hogy az ellenség állásának kifürkészése céljából a magyar huszárok lőnek előre küldve.

Ez előcsapat száma az egykorú följegyzésekben ingadozó; az idegen tudósítók 300—400-ra teszik, de Nyáry Ferenc, ki e tekintetben mérvadó, azt mondja, hogy az általa kiküldött előőrsek

¹ Arnoldi Vita Mauricii (Mencken, Scriptores rerum Germ. Tom. II. f. 1181.) „... magna fuit in vicinis locis trepidatio, quam augebat hostium crudelitas, et Ungarorum antea in Germania non visorum apparatus. Quod enim ob armaturám suam horribilem praebeant videntibus speciem, multi eos non secus, atque si Turci ipsi adessent, execrabantur”.

² Zeitung aus Breslau stb. (Abhandlungen des phil. — hist. Classe d. kön. sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften VI. köt. 758. 1.) „Es sollen auch bis in 70 geborene Turcken darunter inne sein.”

³ L. Voigt. Gy. Moriz v. Sachsen 214. 1.

Száma mintegy 600 főre rúgott.¹ Azt a helyet, mely a kémek által mint az ellenség tábora lón jelölve, huszáraink megerősítve, körülsáncolva, de üresen találták; óvatosan tovább vonultak tehát, az ellent Adorfnál, a városka előtt remélvén föltalálni; de miután itt is annak csak nyoma volt, nehogy a beálló est az ismeretlen terezen vészt hozzon vitézeink nyakára, hirtelen elhatározták, hogy a kis várost hatalmukba kerítendik. A külvárosba benyomulni játék volt, annál nehezebb azonban a kőfallal körített város bevétele — lovasoknak, a biztos, védett állásból jött sűrű ágyú- és puskatűz ellenében; hogy, hogynem — a levél a csinos meseterfogásról nem ad fölvilágosítást — lovasainknak sikerült a város kiostromlása, »három kapun rontottak keresztül«, mint Nyáry F. mondja, s a remegő polgárságot hevenyében föleskették Ferdinánd hűségére.

Régi példabeszéd, hogy: *conservatio est continua acquisitio* — sa huszárok szintén érezték igazságát, mert rajtok is bebizonyult. Már az egykorú Faleti² megjegyzi, hogy a magyar huszároknak az a rossz tulajdonságuk, miszerint együtt nem maradnak, folytonosan szerteszélyel kell csatangelniük, így történt ez Adorf első elfoglalásakor

¹ Lásd a közölt leveleket leghátul.

² Beschreibung des Kriegs in Teutschland. Hieronym. Faleti; eredetiben olaszul Velence 1552, német ford. Hortledemél II. 713. „Mikor e harcosok (a huszárok) ütköznek, az a szokásuk, hogy először roppant erővel támadnak s a positiókat vakmerő bátorsággal foglalják el; de nem maradnak meg rendben egymás mellett, hanem elszórtan csatangelnek, s ha így az ellen rajok támad, nem szégyenlik a futást.” stb.

is; a huszárok legnagyobb része kívül a környéken járt zsákmány után s e miatt a városban maradtak méltán tartva az éj alatt bekövetkezhető támadástól, kénytelenek voltak a bevett várost odahagyni s útjokat visszafelé a főszereghez folytatni. Ezt az alkalmat használta föl azután az ellenség az odahagyott Adorf megszállására, ami október 31-én történt, nem pedig visszavételére, amint Voigt¹ hibásan állítja. 400 nehéz fegyverzetű lovas s hat zászlóalj puskás és lándzsás zsoldos katonasági ütött Adorfnál tábort nem nagy távolságra a Ferdinánd főszerege előre küldött csapatainak állásától, s a csatára készületlen osztrák-magyar-cseh sereget ütközettel fenyegette. A dolgok illetén fordulatát látva — mondja a derék Nyáry F. — magam is kénytelen voltam lóra ülni, ámbátor a köszvény miatt iszonyúan szenvedek!

Lehet, hogy az ellennel szemben a Ferdinándiak állása csakugyan igen kedvezőtlen volt, lehet hogy a jó Nyáry uram a poetica licentiával élve, túloz a leírásban: annyi bizonyos, hogy a kritikus csomót a huszárok vágták ketté, az ellen megrohánását ugyanazon huszárcsapat vállalván magára — Mindszent napján —, mely pár nappal azelőtt Adorfot elfoglalta, de abból kivonulni kényszerült. Mint a fürgeteg, rohantak könnyű huszáraink a földhányások mögé bútt kis szász seregre (mely 400 nehéz lovasból, hat zászlóalja² gyalogból s

¹ Móriz. 214. 1.

² E zászlóaljak Fähnlein alatt kisebb nagyobb csapatok értendők, nem a mai értelemben vett bataillonok. A fejszám változó: mint „egység” a mai századoknak felelnek meg.

több-kevesebb fölkelő, s így természetesen gyakorlatlan népből állott), s azt először a városon keresztül egy dombra, s innen egy fenyőerdővel benőtt magaslatra üzték, s miután az eszeveszett módra futó ellen fegyvereit is elhányta, annyira lekaszabolták, hogy az egésznek alig harmada maradt életben, a lovasok közül alig 10 menekült meg; összesen 500 foglyul esett, 1000—1200 ember maradt halva a csatatéren, míg egybehangzó tudósítások szerint, a huszárok közül csak kettő-három veszett oda. — 12 ágyú, hat gyalogsági, két lovassági zászló esett zsákmányul a magyarok kezébe s amellet az elfoglalt város, mely oly gazdag prédával jutalmazta a harcban kifáradtak vakmerőségét, hogy a kótyavetyén egy darab szarvasmarha négy garason, egy ló 2—3 forinton kelt,¹ s ha így folytatták huszáraink az egész hadjárat alatt, úgy valóban szószerint vehetjük amit Istvánffy mond, hogy t. i. a szegényül elment vitézek a következő 1547. év derekán gazdagon tértek haza tűzhelyeikhez, s némelyeknek, mint pl. a tekintélyes Pető Jánosnak hatalma s gazdagsága e háborútól datálódik.²

Ha egyedül Nyáry Ferenc levele volna ez alig hihető diadalmi tényre a tanú, túlzásnak tartanak; de valamennyi egykorú följegyzés, úgy a császárpártiak, mint a szászok részéről, leszámítva kisebb eltéréseket, ugyanezt mondja. — Ferdinánd titkára³ a spanyol infanshoz (később II. Fülöp)

¹ L. az első levelet.

² Istvánffy. XVI. 273. 1.

³ Döllingernél, Beiträge zur politischen stb. Geschichte der sechs letzten Ihderte 1. köt. 16. sz. (52. lap.) „. . . porque

intézett egy levelében a Nyáry Ferenc által állítottakkal tökéletesen megegyez, ő is azt mondja, hogy az ellenség közül 1200 maradt a csatamezőn, 500 foglyul esett közülök, s a nehéz lovasokból alig szabadult meg tíz, míg a magyar huszárok; vesztesége háromnál többre nem rúgott.

Az egykorú Hans Christoph von Bernstein azt mondja: »...a cseh király különféle seregekkel s 1500 huszárral (ennyi lévén szerinte azok összes száma) meghódíttatá a Vogtlandot, ... auch zu Adorff am Stetlein acht fenlein Landvolck zusampt einem geschwader Reuter erbermlichen darnieder hauen lassen«...¹

Egy »Newe Zeitung« így ír: Zwischen Amsdorf, Olsnitz und Plauen haben die Hussern im ersten einreuten, wie sie vom lande zu Beheim komen, landvolg auch etzliche vom Adel, dabey des Churfürsten underthan 1500 erschlagen, das nicht mer von 2000 dann 500 lebendig blieben sein.²

todo el pueblo esta espantado, y principalmente por un hecho que hicieron la gente del Rey de Romanos el dia de todos Santos passado, en el qual quedaron muertos en la plaza mas de mil y docientas personas de los enemigos y mas de quinientos prisioneros, y de cuatrocientos cavallos de armas que habia entre ellos no escaparon diez, y no pienso que de nuestra parte rescibieron pano très personas, porque ellos fueron apremiados de los cavallos ligeros de Ungria pensando poderse salvar de una villa no fuerte a otra villa cercada mu fuerte ...”

¹ Bülau-nál: Geheime Geschichte stb. 7. köt. 12. 1. Kurtzer und warhaffter Bericht von dem Kriege den man den Sechsischen oder Deutschen genannt stb. Hans Csristoph von Bernstein.

² Abhandl. der phil. hist. Classe der kön. sächsisch. Gesellsch. der Wissenschaften Bd. VI. 758. lap.

Contarini Lőrinc, a háború alatt Velence követe Ferdinánd oldalánál, különös dicsérettel emeli ki a magyar huszárok ezen vitézi tettét, s mivel néhány szóban az adorfői ütközetet leírja, azt hiszem, nem lesz érdektelen relatiójából a következő néhány sort lefordítani; annál inkább, mert bár adataiban néha-néha hibázik s nem is volt oly kedvező helyzetben, mint Mocenigó a császár mellett: valamint ítélete a schmalkaldi háborúról sokkal élesebb Mocenigóénál, úgy szigorúbban pálcát tör országok s egyesek fölött s dicséretre éppen nem hajlandó.¹

»Három különös hősi tett érdemli meg a fölemlítést a szász háborúból; mondja Contarini, az első Adorfnál történt; mikor a római király csapatai: magyarok, németek és csehek a szász választófejedelemség elfoglalásához kezdenek, Adorf szomszédságában a magyarok kémlelés végett előre nyomultak, ami, midőn János Frigyes csapatainak értésére esett, 8 zászlóalj gyaloggal és négyszáz lovassal a magyarok elé vonulnak, de alig pillanták meg ezeket, tüstént földsáncokat hánytak s azok mögé húzván meg magokat, elhatározták, hogy az ellent bevárják s vele megütköznek. Mindazáltal a magyarok előőrsei — nem több 300 lovasnál — elérték őket, úgy hogy a megfutamodott gyalog és lovasok fegyvereiket elhányták, az a 300 magyar pedig kétharmadrészöket lemészárolta — örökös gyalázatára ama nagy seregnek. Ez eset, ez erős

¹ Alberinál: Relazioni degli ambasciatori Veneti. Seria 1-a Vol. I-o. Relazione di Lorenzo Contarini ritornato ambasciatore da Ferdinando re de Romani. 1548. — 419. 1.

bizonyosság után mindenki meg van arról győződve, miszerint a német a magyarral vitézség dolgában nem mérkőzhetik.«¹

Az adorfi ütközet után a megrémült környékbeli nép futott, amerre látott, ki Plauen, ki Ölsnitz: felé. — Ölsnitz városa deputatiót küldött az előrenyomuló ellenséges hadak elé, hódolást ajánlott s kegyelmet kért; ami megadtván, Ferdinánd seregei a várost megszállották's már november 4-én a podagras Nyáry ki sem pihenve a harc fáradalmait, a magyar fegyverek győzedelmet innen adja nagy örömmel az esztergomi érsek tudtára. Könnyű volt a szerencsés kezdet után a Vogtlandot, melynek népe a nagy rémüléstől megbénult s aztán a szász választó egyéb birtokait, egyik várost a másik után Ferdinánd és Móric egyesült csapatainak elfoglalni. Az öldöklés és mészárlás, mely e kor hadviselésével járt, nem lélekemelő jelenség ugyan huszáraink vakmerő bátorságát tekintve sem: de az eredmény figyelmünket nagy mértékben megérdemli, mert hatása messze terjedt. Ez a csata okozta, hogy János Frigyes a schmalkaldi szövetséges seregtől elválni, attól a maga harcosait elvonni kényszerült s országába sietett, hogy a diadalmas ellent útjában megállítsa, — de vesztét találta; ez az ütközet eredményezte, hogy az ekként szétoszlott, felmállott szövetségi sereg megszűnt a Dunánál Károly császárra nézve nemcsak veszélyes, de komolyabb számításba jöhető is lenni; közvetve

¹ Contarini általában azt a tanúságot vonta a többek közt a schmalkaldi háborúból, hogy a németek harci tulajdonságai közönségesen túlbecsülteinek.

ez okozta, hogy a szövetségi városok, egyik a másiktól elszigetelve, kényszerültek magukat a papismus gyűlölt világi feje előtt megalázni, kapukat kitárni, s óriási sarcokat fizetni — s végre ennek az adorfí ütközetnek hirtelen öntött lelkesedést a császár elcsigázott népébe s adott erőt a beteges monarchiának tervei kérelmelhetlen kiviteléhez. — Messze volt még a jövőben a döntő mühlbergi csata, de Károly már mintha gyanította volna, ami történni fog, mert indulatba jött, ha János Frigyesről, mint választófejedelemről beszéltek előtte: — semmi fejedelem, semmi fejedelem — úgymond —, csak Hans Friedrich von Sachsen«.

A császár táborában történt följegyzések el-
térnek egymástól arra nézve, mikor jutott a szász-
honi győzelmek híre Károly tudomására; a dologra
nézve ez mindegy, a fő az, hogy a császár e diada-
lok horderejét hamar fölismerte s elrendelé, mi-
szerint üdvölvések hirdessék az egész táborban a
maga és serege örömét.¹

Ez az adorfí ütközet s egyáltalán huszáraink
magukviselte az egész háború alatt, jó híroket s
becsületöket megalapította. Egykorú feljegyzések,
most becses történelmi források, pontosan leírják
fegyverzetüket, ruhájukat, harci szokásaikat; ki-

¹ Godoi i. h. „Hétfőn nov. 8-án jött a császárhoz a tudósítás . . . e fölött a mi táborunkban nagy volt az öröm, sok üdvölvés történt” . . . Mameranus (Hortledernél i. köt. 3. könyv. 1. feje.) Reiszbüchein über Keyser Carl des 5. Reise:.... „11. November kam Zeitung dasz der Römische König wider die Sächsischen bey dem Städtlein Plawen im Voigtlande obgesieget, vmb welches willen aus den grossen Stucken viel Frewden Schüsz gethon wurden ...”

tűnő katonák és államférfiak vetélkednek egyszerű laikus emberekkel a huszárok dicsőítésében; egyik azt mondja, hogy a huszárság a legkitűnőbb lovasság az egész világon (mint pl. Avila, aki pedig eléggé competens ily dolgok megítélésében), a másik azt állítja, hogy nem képzelhető oly esély a hadviselésben, melynél a huszárnak hasznát ne lehetne venni, akár a sík földön, akár valami erődített hely megszállásánál; a harmadik s a többi legjobb meggyőződése szerint vitatja, hogy a számaránytalanság ellenére V. Károly egész hadjárata alatt minden fegyveres népe közt a magyar huszároknak köszönhet legtöbbet. És e túlságosnak látszó dicséretet a huszárok meg is érdemlik; nem mintha valami emberfölötti erővel tűntek volna ki a többi katonaság közül, nem mintha valami titkos boszorkánysággal, bűvös csodaerővel fölruházva egy-egy János vitéz lett volna köztük valamennyi: vég¹-hetlen előnye e magyar lovas csapatoknak a nehéz német lovasság s a könnyűnek szintén nem mondható zsoldosok a Landsknecht-ek fölött, mint száz s több évvel azelőtt, a gyors lovakban, a gyors mozdulatokban, a könnyű fegyverzetben s a szétszórt csatározás módszerében rejlett. S ha pl. az olasz és egyéb részben szintén könnyű lovasságnál is nagyobb haszonnal voltak alkalmazhatók, azt a törökkel való ellenséges érintkezések s annak köszönhatték, hogy éppen a török elleni folytonos háborúban Magyarországon, Közép-európa akkori nagy hadi iskolájában tanulták mesterségüket.¹

¹ Lásd e tárgyra nézve, melybe mélyebben bocsátkoz-

Fölötte jellemző, amit néhány egykorú szem- vagy fültanú róluk mond; hadd álljon itt — eltekintve a föntebb utalt Contarinitól — néhány példa a sok közül:

A már néhányszor idézett Avila amint a maga históriájában a mühlbergi ütközet után Égernél összejött császári csapatokat fölszámolja,¹ így szól: »... E fölött hozott magával a római király (Ferdinánd) 1900 huszárt, kiknél ítéletem szerint jobb, könnyű fegyverzetű katonaságot találni teljes lehetetlen, amint azt a szász háborúban 1546 és 1547-ben eléggé bebizonyították. Fegyverzetük hosszú lándzsa, mellyel igen jól tudnak bánni; pajzsaik alól szélesek, fölül keskenyek, s csúcsok fejük fölé nyúlik s hosszaságuk szerint a testhez hajolnak; e pajzsok, kinek-kinek a maga színével, vannak befestve, ami igen szép a szemnek. Némelyik huszár páncélinget is visel, igen sok közülök háromélű buzogányt (Wusigan) vagy hosszúnyelű fokost«, — s aztán naivul hozzáteszi: »a spanyolokkal jó egyetértésben vannak, ami onnan magyarázható ki, hogy amint mondják, mindkét nemzet a szytháktól származik«.

Faleti Jeromos jogtudor, Don Francesco estei herceg titkára, mint költő, humanista s történész a ferrarai lúdvári irodalmi kör kitűnőségei közül eléggé ismeretes. Az ő műve² a háborút kétség-

nunk tér, idő és tanulmány hiánya nem enged, *Salamon* kitűnő cikkeit „A magyar haditörténethez” stb. a Századok múlt s jelen évi folyamában.

¹ Hortledernél, II. 267.

² Faleti. Beschreibung des Kriegs in Teutschland. Ered. olaszul Velence 1552., német fordít. 1640. Hortledernél II. 713.

kívül azon napi jegyzetek után festi, melyek alapján a ferrarai hercegnek sürgönyöket s jelentéseket készített — s így nem lesz érdektelen tudni, mint ír a magyar huszárokról. Annak fölemlítése után, János Frigyes csapatait a mühlbergi ütközetben mint támadták meg Horváth Bertalan lovasai, így folytatja: »...Ezek voltak ama csapatok, melyeket a római király az elmúlt száz háborúba vitt; ezredeseik valának Bakics Péter és Horváth Bertalan (Petr. Baccichi és Barth. Crovatti) s a magyar, horvát és lengyel határszéleken zsoldért szolgáltak ... A sereg őket magyaroknak tartá, ami könnyen hihető volt, mert magyaros fegyvert s ruhát viseltek. Lándsáik hosszaságra a mieinkkel egyenlők, de hátsó részük közönségesen vastagabb. E lándsákkal s pajzsaikkal csodálatra méltó ügyességgel tudnak bánni; sisakjaik visier (arcvért) nélkül valók, e helyett egy arasznyi vas van elől a sisakon, mely mindig föltolva tartatik, míg lándsáikkal az ellenségre nem rontottak s oly közelre nem jöttek, hogy a kardhoz vagy fokoshoz kell nyulniok, melyet rapier helyett használnak közönségesen; ekkor leeresztik az arasznyi vasat sisakjukon ábrázatuk védelme végett. Testök legnagyobbbrészt védtelen, csak kevesen használnak mellvasat vagy egyéb páncélt, aminek a hosszú ruházat az oka, mert alkalmatlan volna a csaknem lábfejig leérő ruha alatt nehéz páncélzatot hordani, melynek terhét nehezen is viselhetnék, ha lovaikról leszállának, különös lábbelijök miatt; ez a lábbeli kurtaszárú, hegyes orrú csizma, alól, de leginkább hátul a sarkaknál úgy megpatkolva, megvasalva, hogy a lábfejet ívalakban kell görbíteniök

s kevés is közöttök az olyan, aki lábait nem fájlalná. Mikor e harcosok ütköznek: először roppant erővel támadnak s a posztókat vakmerő bátorsággal foglalják el; de nem maradnak meg rendben egymás mellett, hanem elszórtan csatangolnak, s ha így az ellen rajtok ront, nem szégyenlik a futást. Ellenökben a szászok azt tartják, hogy minden harcosnak a rendben kell maradnia, csapatától elválnia s a helyet, melyet először elfoglalt, különös fontos ok nélkül elhagynia nem szabad.« *Alaise Mocenigo*, ki mint Velence követe 27 hónapon keresztül tartózkodott a császár oldala mellett, midőn az 1548. év májusában haza tért, szokás szerint benyujtá relatióját a tanács elé. E tudósítások, mint általában a velencei követekéi, megbecsülhetetlen források. Maga Mocenigo világos fejű, értelmes ember, ki mély belátással s jó fölfogással ítél, s különösen a schmalkaldi háborúra vonatkozólag, a császári seregek minőségét korántsem látja oly szép színben, mint aminőbe!! azt az udvaroncok föltüntetni igyekeztek. A spanyol csapatokat minden disciplina nélkül való csőcseléknek nevezi, akiknek bátorsága inkább szájhősködés; Wittemberg előtt megtagadták a rohamot, ugyanazt tették, midőn a császár Magdeburgot akarta megtámadni. Ezek ellenében elismeri, amit különben mások is beláttak, hogy a könnyű lovasok, főkép a magyar huszárok használtak legtöbbet az egész háború alatt a császárnak,¹ kikeről a legnagyobb elismeréssel következőképen nyi-

¹ Die Geschichtsbeschreibung über den schmalkald. Krieg von G. Voigt. F. i. h. 655. 1.

latkozik relatiójában:¹ ...»Az általam látott magyarok mind könnyű lovasok voltak; fegyverzetek egy közönséges lándzsából s egy hosszú paizsból állott; ők verték meg először a választófejedelem hadait... mindig ők voltak az elsők az ellenség! ellen intézett rohamokban, amiért aztán mint derék katonák (valorosi soldati), szép nevet is szereztek magoknak; úgy, hogy amint hallám, a császár azt monda: többé nem fog semminemű hadat viselni egy jó csapat magyarság nélkül. Ezek a magyarok a földön alvának, pajzsokkal takaróztak s azt mondták, hogy örömebb harcolnak nehéz fegyveresek, mint könnyű lovasok ellen. A törökökhöz sokban hasonlítanak s mivel épen a török háborúban gyakorolták be magokat, gyakran megfélemlíttek a török nagyurat s most különösen a németeket, kikkel mint fenséged (t. i. a dogé) jól tudja, mindig rosszul bántak a magyar harcosok... E német háborúban a császárnak seregei közül egy sem használt annyit, mint e könnyű lovasság; ezek mindig készen álltak az ellenség szállóhelyeit kifürkészni, az élelmiszereket elfoglalni, portyázni s az ellenek egyéb alkalmatlanságot szerezni, úgyannyira, hogy az én véleményem szerint valóban a könnyű lovasság nemcsak a leghasznosb, de a legszükségesebb katonaság egy hadseregben, s tán méginkább egy erődített város alatt, amennyiben azt külső szolgálatokra folytonosan a legnagyobb sikerrel alkalmazhatni« stb.

Igen természetes, hogy az a fél, melynek bordáit a huszár pikája gyöngédtelenül érintette,

¹ L. i. h. Fontes Rerum Austr. XXX. k. 133. 1.

nem volt elragadtatva a huszárok vakmerő bátorságától, s éppen nem örült gyorsaságuknak, hasznavehetőségüknek; ellenkezőleg, mint mindig és mindenütt történt s történni fog, a hadjárat iszonyairól, a győzelem okozóinak vadságáról, pusztításairól hajmeresztő dolgokat tudott mesélni s a háborúval járó romlást annyival inkább festhette ijesztő színekkel e speciális esetben, mert a megjelenő ellen egészen ismeretlen, rajta minden szokatlan, soha nem látott, soha nem hallott volt, s így a félelem által amúgy is fölizgatott képzelet előtt az ismeretlen megpillantásakor, az új rémület behatása alatt minden dolog nagyítva, sokszorososan tűnt föl. Jó példa e tekintetben az a mese, mely ugyan ez időtájtban Ausztriában a török kegyetlenségeiről lábra kapott, mely szerint azok különösen a gyermekek s ifjak húsát szerették (mint mi a gyenge csibét), s legfinomabb csemege gyanánt fiatal menyecskék emlőit ették volna.¹ — Nem akarom azt állítani, hogy huszáraink humánusabb bánásmódban részesítették az üldözött népet, mint a többi katonaság; hiszen az adorfí ütközetben aránylag véve borzasztó volt az öldöklés, de meg maga Nyáry Ferenc is azt írja, hogy az ellenség »még! most is könyörög s az istenre kéri őket, hogy csak a magyarokat ne küldjék rajok, készek ő fölsége hűsége alá adni magokat«, sőt tréfásan azzal végzi sorait: »gondolkodjék főtisztelendőséged (t. i. az esztergomi érsek), mint oldhatja föl bűneik alól embereinket, mert bizony sokat vétkeztek«; de az

¹ Zur Gesch. d. Türkenkriegeb Maxim. XX. 1565—66. Wertheimer Ede. Archiv f. öst. Gesch. 53. köt.

tagadhatatlan, hogy úgy az egykorú ellenséges tudósítások, mint ezek folytán Voigt erős vádjai valódi értékük kellő mértékére redukálандók.

Ilyen az a Neue Zeitung, melyet legújabbán Voigt közöl,^x s mely szerint »... man wil warhaftig sagen, das die hussern in den stedlein umb Wittemberg lumber, da sie gelegen, straffen, morden, brennen, verzern und verhern alles was sie finden. Und man kann es so argk nicht sagen, haben es viel arger getrieben und noch heutigs

¹ Abhandlgn d. phil. hist. Classe der k. sächs. Gesellsch. der Wissensch. Bd. VI. 758. 1. — Ilyen egy plaueni levél 1546. november 10-ről (Hortleder I. 501.) „Wiewol zuvor am Montag Omnium Sanctorum haben die Feind Adorff wiederumb eingenommen, dasselbe Städtlein erbärmlich geplündert, und tyrannisch mit ihm umgangen. Nach Mittag sind sie herabgezogen, Olsnitz berennet, die Vorstadt angezündet. Doch weil sie gewusst dasz viel Volcks noch hie gelegen, haben sie darvon gelassen, wieder zurück gezogen. Dienstag hernach sind die Feinde mit grosser Macht wiederkommen, Adorff zum dritten mal geplündert, deszgleichen die todten Körper im Felde, folgens Schöneck auch eingenommen. Mitlerzeit unter Wegen haben die armen elenden verlassene Leute zu Ölsnitz ihrer etliche den Böheimischen Hauptleuten entgegen geschickt, Gnade gebeten, ist ihnen auch gnädige Antwort widerfahren. Da sind viel gewaltige in die Stadt gezogen, den Hauffen herausen im Feldt lassen halten, allda von den Bürgern Huldigung genommen und also die Stadt Ölsnitz ohne Schwerdschlag oder einige Verletzung in ihren Gewalt bracht, sind also dieselbige Nacht in der Stadt blieben, den Leuten an Getreyd und andern viel Schaden gethan, und haben in mitlerweil die Schlüssel vnd alles von dem Rath abgefordert, dasz der Rath noch niemand nichts mächtig, und geschieht den armen Leut an Getreydt und andern noch täglich merklicher grosser Schaden, ligt auch ihr noch ein grosse Anzahl da”.

tages ... «; így túloz Arnold is Vita Mauricii című művében¹ s e szempont alá esik a mindjárt említendő egykorú népének. — Ezek ellenében igen hathatós bizonyíték, amit a híres reformátor s wittenbergi lelkész, Bugenhagen mond, hogy sokan az irtóztos kicsapongásokat s visszaéléseket a védtelen nők ellenében éppen a német csapatoknak tulajdonítják, sőt találkoztak a vidéken odaváló kalandorok, kik huszároknak adták ki magukat s ez, álarc alatt a megrémült lakosokon a legnagyobb embertelenségeket követték el.² Ezt tudva, Voigt ama vádját: es waren ... in der That ein raubsüchtiges wüstes Gesindel, mindestens in seinen viehischen Gelüsten schlimmer als der deutsche Landsknecht« — határozottan visszautasíthatjuk, s őt magát Freytag élénk színekkel irt s hiteles adatokon nyugvó rajzaira utaljuk; ott meg fogja találni, mily állatias volt a német Landsknecht, olyan mindenesetre, ha nem sokkal rosszabb, mint vallon collegái s mint egy időben a rabló és fegyelmezetlen szabad hajdúk Magyarországon.

A schmalkaldi háború a német históriás népeeknek bő anyagot nyújtott; a Liliencron által

¹ (Mencken. Scriptt. f. 1181.) . . . Nam quod Ungari ob equorum celeritatem ad hostem insequendum plurimum valerent, omnes ferme miserabiliter occubuerunt. Corpora vero ita concisa fuerunt, ut in tanta strage perpauci, qui ante fuissent, agnoscerentur.

² Sajnálom, hogy Bugenhagen az érdekes, ritka levelét: „Wie es vns zu Wittenberg in der Stadt gegangen ist“, mely 1547. jelent meg nyomtatásban, Bécsben sem az egyetemi, sem az udvari könyvtárban (mely utóbbi pedig efféle röpiratokban igen gazdag) nem találhattam, s így róla bővebben nem szólhatok. L. különben Vogt, Moritz, 227. 1.

összeállított s a müncheni tud. akadémia által kiadott nagybecsű gyűjtemény: »Die historischen Volkslieder der Deutschen« negyedik kötetében nem egy ily dal vagy ének emlékezik a magyarokról; az adorfai csatának három köszöni lételét (az 544., 545., 546. számúak), melyek ketteje a csüggedő népet, minden világi és egyházi rendet kitartásra buzdít a császár ellen, míg a legutóbbi egy gúnydal a császárpárti Móricra; azt mondja e hercegről:

Darzu fürt er ein seltsam Orden,
und ist zu Brathen ein Kuhefürst worden,

mert Móric Brathennél huszáraink által a teheneket elhajtatta.

Az 552. számú szintén Adorf környéki dolgokra vonatkozik:

Cleglich so wer es gangen zu,
netten nicht mögen haben ruh,
vor Böhmen und Husaren,
wie sie dann schon gefangen an
zur Naumburg und zu Plawen.

míg az 554. számú a mühlbergi (1547 ápr. 24) ütközetről szólván, huszárainkról ekkép emlékezik:

Die königlichen Husseren
griffen die Fuszknacht an,
theten einander scheren;
nach dem die reisigen han
des fürsten raising Zeug angewendt
und heftig mit in treschen,
doch wurdens bald zertrennt.

Legnevezetesebb azonban az 524., mely huszárainkat erős vádakkal illeti (ez énekre utaltunk főntebb) s őket mint Avila a spanyolokkal hozza össze, persze más tekintetben.

Ach, ach ihr Deutschen werdt nicht blind
 secht wie die Waln¹ gesinnet sind,
 darzu die Spanier und Hussern.
 Warlich sie gönnen uns nit gern,
 dasz wir haben ein solches Lob,
 damit wir ihn (*ihnen*) ligen allen ob.
 Denn was sie üben für schand,
 weisz fast das ganze deutsche land,
 mit hurerei und flenzen,
 weibs bild sehenden und fuchsschwenzen,
 rauben, stelen und brennen;
 ander laster mag ich nicht nennen.

Voigt, ott, ahol a huszárok ellen oly erősen kikel, vádjai élet azzal akarja maga is tompítani, hogy azok nem is magyarok, hanem leginkább horvát, oláh és lengyel lovas határőrök voltak, s írt Faletinak e mondására támaszkodik: gente assoldata nei confini d'Ongheria, di Crovatia e di Polonia — se mellett Albert porosz herceg egy 1546 augusztus 10-én kelt levelét idézi, melynek bizonyossága szerint a herceg közbenjárásával János Frigyes is akart Lengyelországban ilyen »Reiter der hussarischen Rüstung« toborzani, kiket kevesebb zsoldért remélt kaphatni, mint német lovasokat (ami a nehéz fegyverzetet tekintve, igen természetes). Hogy rácok voltak e huszárok közt, azt Istvánffyól tudjuk,² ki azt mondja Bakics Péterről, hogy »200 egregiae fidei et virtutis« rácot vezetett Nyáry Ferenc zászlói alá; elvértve lehetett köztük egykét lengyel vagy oláh is, de, hogy a többségnek magyarnak kellett lennie, arra nézve Nyáry Ferenc

¹ Wain = Welschen, olaszok.

² Lib. XVI. p. 171.

levelére s a közlemény folyamában idézettekre utalunk.

A sok magasztaló nyilatkozattal szemben, mellyel a magyar huszárok ez eseményteljes két év (1546—47) történetlapjain elárasztatnak, nem volna érdektelen kiszámítani: hány emberből állottak ama huszárcsapatok, melyek V. Károly, Ferdinánd és Móric zászlai alatt a schmalkaldi háborúban részt vettek. Az adatok erre nézve ingadozók; Istvánffy¹ azt mondja, hogy a háború kezdete előtt Ferdinánd parancsára gr. Salm Miklós 1150 magyar huszárt toborzott; e számhoz vezetett Nyáry Ferenc testvérével, Lőrincsel 200-at (ebben tiszték voltak: Sárkándi Pál, Kávai József, Farnosi Lukács), Bakics Péter 200 rácot, Zay Ferenc és Erdődy Péter 200—200-at, Pető János és Horvát Bertók összesen 250-et, Bornemisza Sebestyén és Gettei Ferenc egyenként 50-et. Az egykorú Mameranus² e szeren-

¹ Lib. XVI. 171. 1.

² Hortledernél I. k. 398. — E Mameranus Miklós (írói név, családi neve ismeretlen), tanult, módos ember volt, ki a császárt hadakozásaiban saját maga költségén kísérte. Augsburgban mint író ismerték, s egy ízben mint koszorúzott császári költő van említve. Szorgalmasan gyűjté a statist, adatokat a schmalkaldi háborúban részt vett seregek számát, a fő- és alvezéreik neveit stb. illetőleg, s mikor kész lett catalogusával, azt monda, hogy 200 aranyért sem kezdené újra a fáradságot. Szegény azonban megjárta; mert javítgatás végett kézről-kézre köröztetvén kéziratát, az egy ingolstadtí könyvtáros kezébe akadt, ki Mameranus tudta nélkül kinyomatta s nyeseéses üzletet csinált vele a kijátszott statisztikus minden tiltakozása dacára. E lopott kiadás németül annyira eltorzítva jelent meg, hogy Mam. 1550-ben kénytelen volt saját eredeti összeállítását kiadni, amelynek német fordításában hibásan

csétlen műkedvelő s az egész háború lelkiismeretes statisztikusa s egyszersmind statisztája, 1071 huszárt számlált meg, amely számhoz járul még gr. Frangepán Farkas, ki 10 huszárral saját költségén szolgált a császár-, illetve Ferdinánd ügyének.

Godoi 1500-at, Avila 1900-at mond; ez a legnagyobb szám, s valóban alig hihető, hogy e maroknyi sereg oly jelentékeny szerepet játszott a véres háborúban.

Az 1547. év húsvétja előtt Égernél a podagras Nyáry Ferenc kénytelen volt kedvelt csapataitól megválni; helyette Bakics Péter vette át a huszárok vezényletét — s midőn Károly húsvét után seregével a cseh-szász határt átlépte (körülbelül ugyanott, ahol az előző év októberében Nyáry először nyomult Szászhonba) s Adorf felé éjjeli megszállóhelyet keresni, ismét a huszárok küldettek előre: alig pillantotta meg a föld népe múlt őszi kedves ismerőseit, nyakrafőre tódult minden helység a császárnak meghódolni. A mühlbergi világhírű ütközetben, mint a közlött idézetekből láthatni, ismét nagy szerep jutott huszárainknak; ők úsztattak át először az Elbén — a »gyalázatosak«, mint

nevezetik a cs. seregek főszállásmesterének. — Huszáraink listája (az eltorzított nevekkkel) következő:

Von den Obristen über die Hungarsche leichte Reuterey: Nyare Ferens, dasz ist Franciccus Nyore (dann die Hungarn setzen den Zunamen dem Tauffnamen vor) Obrister vber die Hungarische leichte Reuterey welche man (v/eis nicht mit was Barbarischem Wort) Hussart nennet, solche bestund auff 1071 Reutern. Aus jetzbelmten 1071 Reutern hatte der Obrist vor -sich 200, Rittmeister: Peter Wackit 200, Peter Erdedy 150, Barthel Horwat 131, Frantz Soy 190, Sebastian Bornemissa 50, Frantz Croton (?) 50, Johan Peteu 100.

egy népdal mondja — s aztán a spanyol és olasz lovasokkal egyesülten ők futamították meg a szász választó lovascsapatait, aminek következménye e gyalogság veszte s a csata kimenetele lön. A menekülő szász választófejedelmet Nyáry Ferenc egy jó huszára, Luka József érte utol; a szerencsétlen fejedelem férfiasan védte magát, sőt támadott, úgy hogy a huszár, ki eleintén kímélte őt, kénytelen volt rajta sebet ejteni (egyet a nyakán, másikat balarcán): mikor több olasz és spanyol fegyveres, majd egy fiatal német nemes érkezett a viadal színhelyére s az utóbbi megadásra szólítá fel a fejedelmet. Lova egy spanyolé lett; két gyűrűjét megadás jelül saját maga adta át a német lovagnak, ezüst törét s kardjának ezüst vert hüvelyét Luka Józsefnek. Midőn Alba elé vezették a fogoly János Frigyes, olaszok és spanyolok, németek és magyarok vitakoztak afölött: ki fogta el. A dolog úgy áll, hogy megadni magát a fejedelem csak a német lovagnak akarta, de aki tulajdonkép utolérte s elfogta, az a magyar huszár volt — sa császár is ez értelemben döntött, mert Lukat »aranyos vitéz«-zé ütötte s aranylánccal ajándékozta meg.¹

A háború befejeztével a seregek szétoszlása előtt a huszár csapatok vezéreit s alvezéreit is egyenként 300 koronás-tallért nyomó aranylánccokkal, a többieket pedig a zsoldon felül kisebb összegekkel jutalmazá meg a császár,² aki előtt a távozók nevében Pető János tartott magyar szónoklatot, melyet Oláh Miklós, Ferdinánd kancellárja tolmá-

¹ Istvánffy lib. XVI. 172.

² Avila. Hortled. I. 638.

csolt — s azzal odahagyták huszáraink győzelmeik s dicsőségek színhelyét.

Ha ama válságos idők nagy fontosságú politikai, vallási s művelődési mozgalmai e szerény episód emlékét eltemethették is: azt hiszem, hogy e közlemény mint igénytelen adalék a magyar hadtörténehez e néhány lapot megérdemelte.

* * *

Az esztergomi érsekhez intézett ama két levél, mely az előző közlemény alapja, magyar fordításban így hangzik:

I.

ismeretlen írótól. Prága 1546. nov. 5.

Az esztergomi érsekhez.

Főtisztelendő úr, igen tisztelt atyám a Krisztusban! Üdvöt és szolgálattim ajánlását! — Mivel tudom, hogy főtisztelendőséged kíváncsi az újdonságokra, nem akarom, hogy a magyar és cseh tábortól Szászthonból (*t. i. Prágába*) érkezett hírek főtisztelendőséged előtt sokáig ismeretlenek maradjanak. A mik Simon és Júdás apostolok nem rég múlt ünnepe (okt. 28.) előtt történtek, Nyáry Ferenc uramnak idecsatolt leveléből megtudja főtisztelendőséged. Tegnap érkezett ide a posta, mely hírül hozta, hogy a magyarok meghallván az ellen közeledtét, elibök szállottak, vezérok Nyáry Ferenc uram volt, a ki midőn észrevette, hogy az ellenséges csapatok nem nagy távolságra vannak, a cseh kapitánytól a magyar lovasok mellé 500 vasas vitézt s ugyanannyi puskás gyalogot kért, hogy azok segítségével szerencsét próbáljon az ellenféllel; a mit megnyervén, a magyar csapattal anynyira előre nyomult, hogy a vasasok és gyalogok nem követhették. Mihelyst az ellenséghez jutottak, mely 400

vasasból, a mint mondják hat ezer² gyalogból állott, kiket a szász választófejedelem hercegsége védelmére helyőrségül hagyott, — az összecsapás megtörtént s pedig Mindszentnapján d. u. 3 órakor. A mint a magyarok észrevették, hogy az ellenség sorai bomladoznak, új rohamot intéztek s a csata növekvő hevében pusztították az ellent, a viadal végén érkezett királyi vasasok s gyalogokkal egyetemben, úgy annyira, hogy a négyszáz vasasból alig menekült tíz. Az ütközet helyén 1200 elesett hullát számláltak meg; a magyarok közül azt mondják, kettőnél több nem sebesült meg. Tizenöt elenséges ágyú s a választófejedelemnek egy eléggé erődített városa esett martalékul, a vitézek fölötté bö zsákmányt gyűjtöttek s meglehetősen gazdag foglyaik vannak. Oly nagy volt a préda, hogy a kótyavetyén egy ökör vagy egy tehén 4 garason kelt, egy ló 2 vagy 3 forinton. A szerencsés ütközet után a várost a királyi főltség hatalma alá hajtván, azt mondják, tovább vonulnak. Másfelől Móricz herceg is, a ki szintén ő főltsége a király pártján van, összegyűjté hadait, berontott a választófejedelem birtokába s bizonyos Swyka (*t. i. Zwickau*) nevű várost fogott ostrom alá. Nincs is már több hátra három hercegi városnál, melyek a királyi hadak erejét megbírnák; de amint hisszük, rövid idő alatt ezek is elfoglaltatván, az egész hercegség mihamar ő főltsége uralma alá kerül; mert mindazon városok, melyek ő főltsége mint cseh király irányában hűbéri viszonyban állanak, s melyek vidéke akkorának mondatik, mint Morvaország, a mint hírlik már a királyi főltség hűségére esküdtek ötven bíróval és nemessel együtt. — Ennyi Szászhonból a magyarokról és csehekről.

Ami a császári főltség ügyét illeti, a tartománygróf (*a hesseni, Móricz ipa*) még mindig azon a helyen

² Ez túlzás, értsd: O Fähnlein, melyek létszáma nagyon ingadozott.

táborozik, ahol magát elsáncolá; ütközetbe bocsátkozni a császári fölséggel még nem bátorkodott; de a császári katonaság által annyira figyelemmel tartatik, hogy bárkit is küld is ki a táborból, azt tüstént elfogják vagy leölik. Most legutóbb a császári fölség spanyol és olasz csapatok által bizonyos nagy várost gyűjtatott föl, mely a táborán túl feküdt s ahonnét az ellenség élelmét kapta. A tartománygrófnak kétszáz vasasát ölték le ott, gyalogját is nem keveset; 800 élés szekereket s 800 lovat fogtak el, melyek bombákat s egyéb podgyászt szállítottak az ellenség számára. Eddig ezek történtek; mondják hogy még aznap Thilingába (*Dillingen*) ment a császár, az augsburgi érseknek az ellenség kezéből nem rég visszafoglalt városába, mely az ellenfél táborától másfél mértföldnyire fekszik. A télen át itt fogja bevárni a császár, ha szükség lesz rá, az ellenmozdulatait; mert alkalmas helyen fekszik, közel Ulmhoz és Augsburghoz, amelyekre, minthogy a császári tábortól három mértföldnyire vannak, amikor akar, akkor ront, a körülmények úgy hozván magokkal.

Óránkint várjuk szerenssés végét az egész háborúskodásnak, melyről mihelyt megtörtént, főtisztelendőségedet tudósítani fogom. Kit egyébkéni boldogul élni óhajtok. Költ Prágában, november hó 5-kén 1546.

(Jegyzet. A névtelen író tudósítása nem mindenben egyez Nyáry levelével s a többi egykorú forrásokkal.)

II.

Nyári Ferenc levele az esztergomi érsekhez.

1546. nov. 4. Ölsnitz.

Főtisztelendő, nagyon tisztelt atyánk! Üdvöt s szolgálataink ajánlását. Hogy főtisztelendőségédnek eddigelé nem irtunk, semmi egyéb oka nincs, mint az, hogy fölötte sok és különféle dologgal voltunk elhalmozva, de meg a köszvény is nagyon bántott — s

e miatt nem írhattunk. Mint állnak dolgaink a királyi főség expedíciójában s mint kedvezett a jó szerencse, im főtisztelendőségednek tudomására hozom. Midőn már átléptük Csehország határát s a szász földet érintettük, bizonyos hírnökök útján értésünkre esett, hogy az ellenség attól a helytől, a hol mi táborunkat fölütöttük, másfél mértföldnyire hasonlóképen táborba szállott s azt árkokkal, karókkal s töltésekkel megerősítette, beszélvén, hogy azon a helyen bennünket Szászországba nyomulókat be is fognak várni. Mi e hírek vétele után legott kiválogattunk hatszáz vagy valamivel több magyar lovast s ezekre bíztuk az ellenséges tábor kikémlését. Ezek a táborhelyet üresen, de jól megerősítve, árkokkal, bástyákkal körülhánva, találták s miután az ellent e vélt helyen sehol föl nem fődözheték, utasításunk szerint tovább nyomultak előre. Míg ekkép útjokat folytatták, tudtukra esik, hogy az ellenség Attorff nevű városnál *ütött* tábor, a hol bennünket bevárni s velünk csatába ereszkedni szándékozik; katonáink azonban a nevezett város közelébe sem találták az ellenséget — a mint mondvá volt. Már az est is beállott, s mivel ez okból nem találták tanácsosnak a tovább vonulást, a fölött tanakodva mitévők legyenek, miután — mint mondom — az éjszaka az előnyomulásban akadályozta őket, arra a gondolatra jöttek, hogy az ellenek a mondott városban kell lennie s legott egyenest a városnak tártának. Innen azonban ágyukkal s puskákkal rettenetes mód lövöldöztek reájok, míg nekik — a mieinknek — sem puskájok, sem ágyújuk nem lévén a különben is kőfállal kerített város ostromlására, előbb két felől a külvárosokat s állásokat gyújtották föl s aztán víg harc kiáltások közt, mitsem gondolva az ellen lövöldözésével a város kapujáig rontottak s három kaput hirtelenséggel szétvervén, benyomultak s a várost elfoglalták. Mivel azonban sokan közülök kinn a közeleső falvakon és földeken kóboroltak, a benmaradtak nem merték az

éjét az elfoglalt városban tölteni, hanem a bírót s a tanácsbelieket hamarosan a királyi főlség hűségére esküdtetek s miután azok nagy félelmek közt a kívánt esküt letették: a mieink kivonultak s a táborhely felé intézték útjukat. Alig ért meg ezt az ellenfél: négyszáz gyalogot válogatott ki hirtelenében, mint serege javát s reggeli szürkületkor a városba küldte.

Ugyanaznap mi is, ő főlsége egész seregével, arra vettük utunkat s a mondott várostól egy kis mértföldnyire tábort ütöttünk. Az ellenséges csapatok táborunkhoz közel, szemközt velünk foglaltak állást s egy sáncolat mögé helyezkedtek el, hogy onnan táborunkba s ő főlsége csapatai közé magoknak utat nyithassanak, ágyúinkat elfoglalják, sergünket pedig visszavonulásra kényszerítsék. A dolgok illetén állását látva, bár a köszvény miatt igen sokat szenvedek, magam is kénytelen voltam lóra ülni s a serget csatarendbe állítani. Ha azok a magyar csapatok már előre nem nyomulnak vala, táborunk most szét volna verve — s a királyi főlség kára és vesztesége iszonyú. Azonban a magyar csapatok előre nyomultak; az ellenség a leshelyekből hiába tüzelt oly keményen rájuk; ők azzal nem gondolva, vakmerő bátorsággal támadtak — s az ellen futni s Adorfba menekülni volt kénytelen; de még a városban sem volt bátorságos maradása, hanem egy, a városon fölül fekvő dombra futott, mely menhelyül alkalmasb-nak s biztosabbnak látszék. A mieink folyvást vitézül harcolva, ide is utána nyomultak, úgy hogy az ellen még e helyen sem állapodhatott meg, hanem egy nagyobb magaslatot szemelvén ki, mely részint fekvése, részint fenyőerdősége miatt erődítettnek tűnt föl: arra futott s a löfegyvereket azon oldalon vonván össze, a honnan a mieinknek támadniok kellett, rendben elhelyezkedett. Mi ezt látván, a többi magyar csapatokkal hátulról kerültünk, de amazok a közben az ellent újra megtámadták, étellel-halállal mitse törődve,

mindjárt az első rohammal megszalaszták — s így egyes-egyedül e magyar csapatok, ő fölsége egyéb katonáinak gyámolítása nélkül, egyedül az isten segélyével verték szét az ellenséget. Ő felsége többi seregei a hegyről nézték a magyarok hős tetteit s a támadás kimenetelét.

Ez ütközetben a szász fejedelem különösen kegyelt kapitányai ölettek meg, egy Groff nevű (*értsd Gräffendorff*) alig menekülhetett. A gyalogságnak hat, a lovasságnak 12 zászlaja, 12 mezei ágyú maradt az ütközet helyén s több mint ezer holttest feküdt a földön szanaszét. Semmit sem használtak búvóik, melyek német módra fortélyhelyeknek neveztetnek (*quae germanico more fortellhellek nominantur*), sem az ágyúk, puspák és szakálosok, sem a német módra sűrűn vett dárdák (*sepificatio germanica ex ipsis hastis facta; tán a carré valami neme?*), mert mindezekben vakmerőséggel körösz-tül törtek a magyarok ... sőt az ütközetből elmenekült lovasokat két mértföldnyire üldözték. A többieket Eisnetz (*Ólsnitz*) városa kapujáig üzték, ütközben kaszabolván s öldökölvén őket, — s mivel a 'puskával fegyverzett gyalogos polgárság az üldözöttek segélyére akart sietni, e puskásokat is a város kapujáig üzték, hol a falakról, bástyákról sűrű tüzelés fogadta őket. A magyarok ezzel sem gondolván, folytonosan sarkába valának a városba nyomuló ellenek; a miért aztán a polgárság követeket küldött hozzánk, hogy kész a várost a királyi fölség hú magyarjainak megadni — és most e városban vagyunk. — Mindezt a magyarok egyedül lándzsával, pajzsossal vitték véghez. Német foglyunk, gyalog és lovas több van 400-nál; a városok és falvak lakói pedig, úgyszintén az urak s a nemesek napról-napra tódulnak hozzánk, hogy ő fölsége hűsége alá hajolhassanak. Ezt teszik a nagyszászországi városok is; egy Plaunos nevű (*sic; értsd: Plauen*) Móricz hercegnek hódol, a ki ő fölsége pártján van. E város mellett voltak táborban azok a csapatok is, melyek a magyaroktól vereséget szenvedtek; még

most is igen nagyon könyörögnek s az isten szerelmére kérem bennünket: csak a magyarokat ne küldjük rajok; készek ő fölsége hűsége alá adni magokat; annyira meg vannak rémulve amaz ütközet óta, hogy se a városok kőfalaiban, se ágyúiban, se lovasaikban nem bíznak.

Innen, isten úgy akarván, holnap egyenest egy Chywyko (*sic*; értsd: Zwickau) nevű jeles városnak tartunk s elfoglalása után a még netalán ellenállók ellen indulunk.....Isten segítségéből a magyarok e győzelme annyira megfélemlíté őket, hogy tökéletesen ijedt állapotban vannak. — Főtisztelendőséged csak azon gondolkodják, mint oldhatja majd föl bűneik alól embereinket; mert bizony eleget vétkeztek. — Miként végződik az ügy, isten kezében van.

Költ Elznec (*Ölsnitz*) városában 1546. nov. 4.

AZ IGAZI DON CARLOS.

(Budapesti Szemle 70. köt. 1892.)

Mióta a XV. század utolsó negyedében az első nyomtatott »hírlapot« röpke röpiv alakjában Bécsből az első szerkesztő világgá bocsátotta s mióta azután a XVI. században minden valamire való politikai, katonai és főként udvari esemény hírért Nyugat-Európa román és germán nyelvein száz meg száz újságlap vitte a hatalmas főúr, az egyszerű nemes és a híren kapó békés polgár asztalára; azóta talán egy esemény sem keltett nagyobb föltűnést és általánosabb elszörnyűködést, mint az, amelynek színhelye 1568 januárjában a madridi királyi palota volt. Ez a királyi palota 1734 karácsonyán a lángok martaléka lőn; se pontos leírás, se jó kép nem maradt róla; csak azt tudjuk,, hogy arabs neve volt: Alcasar s régi fészekből V. Károly császár alakítá át nagy költséggel s hogy kedvenc kastélya lett neki is, II. Fülöpnek is, aki szintén sokat csinósított és *építgetett* rajta.

Ennek a kastélynak egyik oldalán, ahol egykor az a torony is állott, melyben a vitéz francia király, I. Ferenc, vesztett csata után császári vetélytársa foglyaként vesztegelt, — a félemeleten terjedt ki II. Fülöp trónjai örökösének, az akkor huszonhárom éves Don Carlosnak, lakosztálya. 1568

január 18-án éjjel a sötét folyosókon keresztül, egyszerű fekete házi ruhájában, fegyvertelenül, csupán egy-két bizalmas tanácsos úr kíséretében, szótlanul, döböntő síri csendben ehhez a lakosztályhoz indult meg II. Fülöp a maga termeiből s kezével némán intve félre Don Carlos testőreit, itt e lakosztályban veté fogságra ágyban szunnyadó fiát.

Nem nagyít a francia udvar madridi követe, midőn azt írja, hogy erről az eseményről beszél az egész keresztény világ. Mert nemcsak a rokon bécsi udvart döbbente meg, nemcsak a szomszéd francia kormányt, a pápát, az angol Erzsébetet s az Alba járma alatt nyögő Németalföldet lepte meg az, hanem mélyen és általánosan érdekelte az egész nyugat összes népeit. Emberi részvét és jogosult kíváncsiság kérdezé: mi volt e szigorú rendszabály oka? mi kényszeríté a hatalmas spanyol királyt, hogy egyetlen fiától, hunyó napot nem ismerő roppant birodalma egyetlen örökösétől elzárja a világosságot?

És erre a kérdésre Fülöp választ nem adott. Még saját családja szuverén tagjai, unokavére és sógora, Miksa német császár s ennek neje, Fülöp kedves húga, sem nyert tőle a rendszabály közvetlen okáról határozott és kétségtelen fölvilágosítást, annál kevésbbé a többi udvarok, melyek a tény száraz és hivatalos konstatálásával s azzal a biztosítással voltak kénytelenek a spanyol király részéről beérni, hogy ami történt, azt magának a trónörökösnek java s az állam érdekei kívánták. Sőt anynyira ment Fülöp titkolódzása, hogy még végrendeletében is megparancsolá azon bizottság iratai elégetését, melyet Don Carlos elfogatása után ő

maga a végre rendelt ki, hogy eljárását koronája örököse ellen megvizsgálja és igazolja, úgyszintén azon levelek megsemmisítését, amelyeket hozzá ez ügyben gyóntatója, Diego de Chaves, intézett, aki egyszersmind fia gyóntatója is volt. Ha a király ennyire titkolódzott, gondolni lehet, hogy ami kiszívárgott a madridi udvarból, azt a legteljesebb diszkréció sötétje fődte.

Honnan nyert volna hát a résztvevő és kíváncsi közvélemény fölvilágosítást? S hogyan ne hitt volna legalább egyelőre a rémhíreknek, melyek most az ifjú trónörökös megfojtásáról, majd mérgezéséről, majd ismét formaszerinti lefejeztetéséről ugyancsak sűrűen hintve szállingóztak. Hisz' a jól őrzött börtön falain belül minden történhetett s a hallgató Fülöp udvarában tudtak talán hallgatni is.

A titok homályába legelőször Orániai Vilmos, Fülöp e nagy ellensége, a németalföldi forradalom intéző lelke dobott kíméletlen kézzel világító fáklyát. Meg van a zürichi államlevéltárban egy, 1568 június 23-ikáról kelt s Zürich kormányához intézett eredeti levele, aztán egy ugyanazon évi augusztus 6-án a császárhoz írott levelének másolata, melyekben kemény vádak emel a spanyol király ellen. Szemmel látható dolog — mondja a többek közt —, hogy Fülöp a maga »ravasz voltában« csak azért veté saját édes gyermekét fogságra, ne hogy ez a szorongatott Németalföldnek segélyére sietessen s a véres Alba pogány működésének gátat vethessen.

Hogy a császár mit gondolt a nagy orániai e vádjaira, nem tudjuk. De hogy a protestáns Zürich

s vele az egész protestáns világ, Nyugat-Európa népének fele, a hitújítás első bajnokának e vádját a reformáció legkönyörtelenebb és leghatalmasabb ellensége ellen, akkor, midőn Egmont és Hoorne véretől Alba hóhérának pallosa még piroslott, a meggyőződés teljes hevével hitte, azt gondolhatjuk. S midőn még ugyanabban az esztendőben, csaknem egyidőben következik be Don Carlosnak és vele egyidős mostoha anyjának, a szép Valois Erzsébetnek, halála s ezt a véletlent ostorul használva föl hazája gyűlölt zsarnoka ellen az Orániai, ismeretes apológiájában tíz évvel később azzal a szörnyű új váddal mer föllépni Fülöp ellen, hogy ez a saját nejét s a saját fiát képes volt megöletni csak azért, hogy unokahugát, a fiának szánt fiatal és szép Anna osztrák főhercegnőt, feleségül vehesse: ki nek jutott volna eszébe Fülöp ellenségei közül — pedig nagyon sokan voltak — e merész vádon kétkedni?

Ranke, a protestáns vallású történétíró, azt jegyzé meg Orániai Vilmos e vádjára már 60 évvel ezelőtt, hogy nagyon gyászos bizonyítványt állítana ki magáról a történettudomány, ha ennek a gyanúsításnak hitelt adna. Ezt a XIX. század kiváló kritikus történétírója mondja; de a XVI. század protestánsai és Fülöp katolikus rosszakarói a hallgatag Orániai e kemény vádját szentül hitték; ez a hit átment a kortársak tudatába s innen átvették a következő nemzedékek és történétírók. Mathieu, francia historikus 1606-ban még egész határozottsággal írja Don Carlosról, hogy a spanyol protestánsokkal való titkos egyetértés miatt őt a spanyol inkvizíció eretneknek nyilvánítja. Ugyan-

azon század második felében már az eretnekség vádjához Saint-Réal savoyai történetíró, Don Carlosnak a szép Erzsébettel, mostoha anyjával való szerelmi viszonya históriáját fűzi, részben talán a mende-monda, részben Orániai Vilmosnak általa félreértett vádja alapján.

Ily módon a XVIII. századra Don Carlos rejtélyes esetéről olyan anyag maradt örökül, melynek alkotrészei: zsarnokság, szabadságszeretet, szabadság, ifjúság, szerelem és hűség jól összegyúrva csak a mester kezére vártak, aki a kitűnő anyagból az isten képére termett dicső ember szobrát megfaragja. És ez a mester el is jött Schiller, a nagy költő személyében. Schiller a történeti tudás azon tömegéből, melyet reá és kortársaira az előző századok hagytak, meg is alkotá Don Carlos fönséges alakját, azét az isteni ifjút, a szabadságszerető eszményi szerelmű ifjúság félistenét, kinek emberiségért dobogó nagy szívében mély és magasztos szerelem tüze lángol Erzsébetért, egykori jegyeséért, most mostoha anyjáért, de aki e némán tűrő és szerető, kötelességtudó asszony kívánságára ledönti keblében e drága bálványt és oltárt emel helyébe a Németalföldön zsarnokigában nyögő szabad szó, szabad gondolat istenének. — Kevés alak van a költészet világmezején, mely a maga nemes, eszményi voltában Schiller Don Carlosával mérkőzhetnék, vagy azt fölülmúlná. S míg lesz értéke szép ifjúságnak, tiszta szerelemnek, míg lesz érzék az emberekben a szabadság eszméje iránt: addig a költemény Don Carlosa vonzani s ragyogni fog.

De a történet Don Carlosának sorsa más.

Mint a középkor kísértő ördögei az eléljük

tartott kard keresztalakú markolata előtt összezsugorodtak és eltűntek: úgy satnyul és tűnik el a költemény fenséges alakja is, midőn arcába a történetíró kutató lámpája belevilágít. Az óriásból törpe lesz — s álom és való közt soha nem volt és soha nem lehet nagyobb ellentét, mint Schiller Don Carlosa s azon királyfi között, akinek történetét Ranke, Koch, Gachard és Maurenbrecher apródonként földertették, legutóbb pedig Büdinger, a bécsi egyetem tanára, — akit »osztrák« történetéről, különösen *Ein Buch ungarischer Geschichte* kis művéről, a legjobb történeti munkák egyikéről, mi magyarok is jól ismerünk — az egykorú madridi követek jelentéseinek s a többi forrásoknak gondos átvizsgálása után a kellő világításba helyezte.¹

* * *

Mily délceg, mily szép ifjúnak képzelhetik Schiller drámai költeményének olvasói azt a férfit, akiért a csábos Eboli hercegnő fiatal keble spanyol tűzzel és szenvedéllyel rajongott! S mit mondanak róla, az irigyelt királyfiról, akik őt ismerték?... Szegény, szegény herceg! Külsője mély szánalom érzetét kelté föl abban, aki hallott valaha az ótestamentum boszúálló Istenéről, arról a zord jehováról, aki megbünteti az atyák vétkeit a fiakban hetediziglen is. — II. Fülöpnek 1545-ben született fiáról, tizennyolc éves korából, Velence madridi követe azt mondja, hogy »törpe termetű, rút és igen kellemetlen jelenség volt, melancholicus hajlamokkal«. Már ólomszürke arca elárulá a bete-

¹ *Don Carlos' Haft und Tod*. Bécs, 1891.

ges embert, s hogy mily nagyon beteg volt, arról Dietrichstein, Miksa császár madridi követe ad nekünk fölvilágosítást. Az arckép, melyet e diplomata Don Carlosról 1564-ben, tehát a trónörökös tizenkilenc éves korában fest, alacsony homlokú, tátott szájú s behorpadt mellű rachiticus fiatal embert állít elénk, akinek egyik válla magasabb, mint a másik, akinek hátán púp van s akinek jobb lába föltűnően rövidebb a balnál. A szerencsétlen hercegnek már ekkor egész jobb oldala kevésbé volt mozgékony és használható, mint a bal s ha e fogatkozásokhoz még eleintén akadozó beszédét s fölötte vékony cérnahangját hozzáképzéljük: előttünk áll egy őszinte sajnálatra méltó nyomorult. Külső alakjának teljesen megfelelt egészségi állapota is. Mert oly nagymértékű gyöngeség vön erőt a beteg gyermekben már zsenge ifjúságában, hogy lovagolni sem igen merték tanítani, mivel ha lovon ült, roppantul izzadott s mihamar le kelle szállítani. Tizennégy éves korában, tehát épen pubertása idején negyednapos váltólázba esett és ez a borzasztó betegség három teljes esztendőn szünet nélkül oly irtózatosan meggyötörte, hogy lázai alatt örülési rohamok lepték meg — s midőn a három esztendei szenvedés múltával lázmentes állapotának ötvenedik napját elérte: a sors egy újabb csapást mért a föllélekzeni kezdő gyerek-ifjúra. Az alcalá-de-henaresi kastély portásának csinos leánya gyöngéd vonzalmat kelte a lábbadozó királyfi szívében s midőn a mondott napon, a kastély egy hátulsó lépcsőjén lesietett, hogy a pajkos leánynak adott légyottra — senkitől észre nem véve — korán megérkezhessek, a rozzant lépcsőn megbo-

tolva cs végig bukva, a földre esett, ahol öt néhány óra múlva eszméletlenül vérben úszva találták meg. Feje hátsó részén a baloldalon tátongott a mély seb, melynek méretei — a francia követ meglevő egykorú rajza után — öt centiméter hosszú egyenszárakkal bíró keskeny háromszöget mutatnak. A borzasztó hírre megrémült atya maga hozta el akkor éjjel Madridból az épen ott időző híres francia chirurgust, Vesaliust, akinek vezetése alatt a megsérült fejet trepanisálták.¹ Ez a műtét menté meg öt a biztos haláltól, de — mint ma szélütötteknél a sérült fél aggyal ellenkező oldalon jelentkezni szokott — ez óta a seb óta egész jobb oldala félmerev maradt Don Carlosnak s ilyen félbénának látta már öt a császári követ, midőn 1564-ben Spanyolországba megérkezvén, a trónörökösrel megismerkedett.

Azt mondja a latin példabeszéd: mens sana in corpore sano. Ha nagyon sokszor túlló is e mondas a célon, a szegény spanyol királyfi esetében találó. Nevelői éveken át panaszkodtak azon, hogy nemcsak nem akar tanulni, hanem hogy egyáltalán minden munkát kerül és gonosz hajlamokkal bír. E rossz hajlamok, hogy milyenek lehettek, azt csak gyaníthatjuk nagynénjének egy 1558-ban, a herceg tizenhárom éves korában, nagyatyjához, V. Károly császárhoz, írott leveléből, melyben Istenre kéri a kolostorba vonult császárt, hogy unokáját magához vegye, mert csak a császár tekintélye képes a fiút

¹ Megjegyzendő, hogy Büclinger e fontos betegség részleteit Billrothtal, a bécsi egyetem híres tanárával, közölte s ennek magyarázásai után indult.

megjavítani; a fiúra — úgymond — életkérdés, hogy a nagyatyja kezei alá kerüljön s »fölséged nem is gondolja, mily roppant horderővel bír, hogy fölséged e kérésünket teljesítse«. Olyan rossz hajlamokról lehetett szó, melyek nevét nem akarták papírra bízni. Dietrichsteint, a császári követet — kinek kitűnő jelentéseit, Don Carlosról e fő forrásokat, a bécsi 'udvari levéltár őrzi — előkészíték a kedvezőtlen benyomásra, melyet rá a spanyol királyfi tenni fog, midőn 1564 folyamán követi állását Madridban elfoglalá, mert hiszen nemrégiben szó volt róla, hogy a császár leányát szeretné a spanyol trón örököséhez férjhez adni. így előkészítve, a császári követ először az elhanyagolt nevelésnek tulajdonítá Don Carlos nagy szellemi fogyatkozásait; de később már oda módosítá véleményét, hogy itt »peccata naturae« természeti hibák szerepelnek, melyeket gondosabb nevelés legföljebb enyhíthetett volna; végre meggyőződik a felől is, hogy olynemű szellemi fogyatkozások ellen a legjobb nevelés sem elég orvosság. »Sokat beszél — mondja róla Dietrichstein —, de minden iudicium nélkül. Amihez hozzákezd, azt minden áron folytatni akarja; akaratát fékezni nem képes, pedig ítélő tehetsége épen nem olyan, hogy megtudná különböztetni, mi a jó, mi a rossz, mi használ és mi káros, mi a föltételesen vagy absolute tisztességtelen dolog.« Igen sok dologban helyes értelmet mutat — mondják mások is —, sőt vannak dolgok, miket nagyon hamar észrevesz, megjegyzései pedig gyakran nagyon is csípősek. De leg-többnyire, 19 éves kora ellenére, oly éretlen, mintha hat-hét éves gyerek volna, aki nem érti mit sza-

bad, mit nem. Erre az éretlenségre mutatott gyerekes szókimondása is; valóságos enfant terrible volt, ami talán mulatságos tulajdonság az apró gyermekben, de gyöngé elmére mutat a 19 éves ifjúnál. Ha dolgozni nem szeretett, ha tanulni, gondolkodni nem tudott is, egy szenvedélye mégis volt: az evés. Amily jelentéktelen, sőt egészséges dolog magában véve, oly figyelemre méltó bizonyos körülmények között. Aki neki áll és egész nap nem eszik, de este fölfal annyit, amennyit három egészséges gyomor se bírna meg, abnormis állapot gyanúját ébreszti. De Don Carlos a bortól irtózik, míg ellenben a jeges vizet folytonosan hihetetlen mennyiségben issza s előtte, utána mesés mennyiségű gyümölcsöt fogyaszt el. Egyszer egy ülő helyben tizennégy font gyümölcsöt evett meg, másszor négy font szőlőre tizenegy liternek megfelelő mennyiségű vizet ivott meg. S mégis mindig szomjas volt, bensejét folytonosan égni érzé. A bécsi egyetem nagyhírű psychiatere, dr. Meynert, udvari tanácsos, akivel Bűdinger az erről szóló adatokat közölte, azt mondja, hogy a nagyon sok evés szorongás érzetével, sok vízivással s alkoholtól való irtózáttal párosulva az elme gyöngeségben szenvedőknél ingerlékeny gyöngeség symptomája, nem pedig betegség ok. Vegyük ehhez azt, amit Don Carlos három esztendei borzasztó váltólázáról ugyancsak Meynert mond, hogy tudniillik a hosszas váltóláz mindennemű szellemi bajok csirája lehet — és megmagyarázhatjuk, hogy a beteg, örök láz gyötörte, természetből gyöngé testű, gyöngé szellemű ifjában az agy idegei teljesen meglazultak s elméleti fejlődése egészen hátramaradt. Így megértjük talán

dührohamait is, melyek közül csak azt az egyet emelem ki, hogy az államtanács elnökét, atyja és az ország legelső emberét, egy színelőadás betiltása miatt tettelesen bántalmazá. Megértjük talán azt a külön vad kedvtelését is, mely 21 éves korában abban nyilvánult, hogy fiatal leánykakat lefogatott és szolgálival megvesszőztetett, mint azt a simancasi levéltárban meglevő azon jegyzék mutatja, ahol elő vannak számlálva a pénzösszegek, melyeket 11. Fülöp kárpótlás gyanánt fia örültségéért a szerencsétlen gyereklányok atyjainak kifizetett. Semmi kétség benne, hogy ezen és hasonló, később említendő kihágásai legelső jelei voltak azon szörnyű betegségnek, mely családjában ivadékok átugrásával ivadéokra átöröklődött, s melyet Velence madridi követe, Tiepolo, már 1563-ban, tehát Don Carlos 18 éves korában hangsúlyoz. Nagynénje, II. Fülöp legfiatalabb nővére, Johanna, özvegy portugál trónörökösné, 1568-ban (alig pár hétre Don Carlos halála után) hirtelen dühös örülön. E nagynénének, egyúttal II. Fülöpnek is nagyanyja, V. Károly édesanyja, a történetileg nevezetes örült Johanna közel félszázadig sínylődött e rettenetes bajban, melytől a halál szabadította meg. E szerencsétlen asszonynak nagyanyja, katolikus Izabella édesanyja, Izabella portugál hercegnő szintén örült volt. Arról nem is szólok, hogy V. Károly anyai nagyatyja is eszelős vala, sem a lemenő ágbeli II. Fülöp húga fiának, II. Rudolf császár s magyar királynak idegbaját nem említem.

Don Carlos, minekutána életveszélyes esése következményeiből Andrée Vézale tudománya és ügyes keze gyógyítja, tehát 18—19 éves korában, élénken kezd a nősülés gondolatával foglalkozni. Kifecsegte, hogy főként azért akar nősülni, mert nagyobb önállóságot és függetlenséget remél e lépésétől. Eleintén az özvegy Stuart Máriára gondolt, de ezt a tervet az államtanács részint politikai okokból, főként azonban a trónörökös gyöngeségére való tekintetből mihamar elejté. Ekkor 1564 első felében a spanyol cortesben hangok merültek föl, hogy a herceg a maga nagynénjét, a nála tíz évvel idősebb Johannát vegye el, mert azt remélték, hogy e kitűnő tulajdonságokkal fölsruházott nő (aki, mint föntebb említtem, 1568-ban hirtelen dühös örülségbe esett) biztos támasza lesz a gyámoltalan hercegnek az élet utain. De ebből az indítványból sem lett semmi. Ép így nem öltött határozottabb alakot a királyné, Valois Erzsébet, gondolata sem, aki ugyanekkor a maga testvérét, Margit hercegnőt ajánlá mostohafia jegyeséül. E tervhez különben a királyné nem is nagyon ragaszkodott, hiszen ő neki magának vállal meg a herceg a maga plátói szerelmét szép unokahuga, az ekkor tizenöt éves Anna osztrák főhercegnő iránt, akit életében soha nem látott, csak arcképe után szeretett meg.

Mielőtt azonban Don Carlosnak még csak ál-mában is megfordult volna szép unokahuga neve, nagybátyja, Miksa már régen gondolt a két gyermek eljegyzésére s azt 1561-ben, akkori követe által meg is pendíttette Fülöp előtt. A király azonban a válasz elöl azzal a kijelentéssel tért ki, hogy a

herceg sokkal betegebb és gyöngébb, semhogy eljegyzésre gondolni lehetne s midőn Miksa újra ismételteté ajánlatát, Fülöp hosszas küzdés és nagy lelki harc után kötelességének ismerte azt közölni Miksa követével 1562 tavaszán, hogy Don Carlos betegsége s a benne rejlő egyéb nagy fogyatkozások, úgyszintén értelmi fejlettsége, mely sokkal alantabb áll azon mértéknél, melyet az ő korában levő ifjútól megvárni lehetne, Miksa tervének útjában állanak és ha a herceg egészsége nem javul s értelme kedvezőbben nem fejlődik, bizony két-három év múlva sem lesz olyan állapotban, hogy eljegyzésről beszélni lehessen.

Es a rosszakaró véletlen ép ekkor hozta magával, hogy a szerencsétlen herceg szép kis unokahúga arcképét megpillantá. Ebbe az arcképbe beteges lelkének teljes erejével beleszeretett, vagy legalább azt hívé, hogy szerelmes. Megesküdött, hogy más nőt el nem vesz soha, ha Annát el nem veheti s mivel atyja az ő házasságát általában ellenezte, őt, a beteg, fejletlen gyermeket nősülésre képtelennek tartá, hát elkeseredésében s éretlen dühében a leghiteltlenebb dolgokra vetemedett. Be akarta bizonyítani, hogy, ő már érett a házasodásra s — szeretőt fogadott és ami csakugyan komikus, megkérte Miksa követét, hogy ezt titokban tudassa urával, hadd lássa a nagybácsi, hogy unokaöccse már képes volna házasságot kötni. S aztán, mert azt hívé, hogy az a férfiasság jele, a léha jeunesse dorée kíséretében a Spanyolországban szokásos késő esti séták alkalmával az utcán előtalált szép fiatal nőt, polgárleányt s arisztokratát válogatás nélkül, a legmegalázóbb módon inzultált s oly botrányo-

san viselkedék, hogy egy császári futár, aki üzemait saját szemével látta, egész fölháborodva monda a francia követ előtt, hogy oly rút erkölcsű, rút alakú egyén akarja az ő ura szép leányát feleségül venni!... Ha Don Carlos erőlködése, melyekkel érettségét akarta bizonyítani, egyfelől komikummal vegyes szánalmat keltének az udvari körökben (ahol jól tudták, hogy szeretőtartása hiú dicsekvés, mert nyílt titok vala, amit a királynő orvosa s Eboli hercege is a francia követnek nem egyszer mondtak, hogy tudniillik Don Carlos az alkalmazott orvosszerek ellenére sem fog soha utódokat procreálni), másfelől sértek és vérig keseríttek az atyát, aki fia eszelősségét így elfajulni látta. S midőn sem az nem használt, hogy fiának 1564 tavaszán külön udvartartást rendezett be, sem az nem ért semmit, hogy még az államtanácsban is ülést adott neki: az egyetlen fia szellemi és testi javulását évek során át szorongó szívvel leső, de reményeiben csalódnai kezdő szerencsétlen atya, családjára s trónjára való tekintettel, két unokaöccsét, Rudolf és Ernő osztrák főhercegeket Madridba hozatá, hogy a kettő közül valamelyikben szükség esetén, ha többé fia nem születnék s Don Carlos értelme a helyes útra nem bontakozik, utódot neveljen magának.

A spanyol királyfi jó szívvel volt unokaöccseihez, mert bennük, mint Dietrichstein mondja, platonikus imádottja véreit tekinté. De káros hatással volt megérkezésük Don Carlos lelkére, mert a féltékenység s aztán az elnyomatottság érzetét kelté föl képzeletében. Látta, hogy a bevonuláskor atyja a csak tizenegy éves kis Rudolfot a maga

jobbára ülteti; tapasztalta, hogy a gyermekfőhercegeket a király elkényezteti, míg ő reá, fiára, alig néz. Láta, hogy atya gyöngéd érzelmei kis mostohahúgait is a szeretet jeleivel halmozzák el, de ő neki azokból rész alig jut; gyanakodó természete, a lelki betegeknel sokszor meglepő éleslátással párosulva, észrevette, hogy míg eddig külön udvar nélkül szabadságára volt hagyva, most külön udvartartásában atyjától odarendelt főudvarmesterének, Ruy Gomeznek, titkos felügyelete alatt áll, hogy szolgaszemélyzete őt ellenőrzi. Észrevette, vagy megtudta, amit atya nem is titkolt, hogy vigyáznak minden lépésére, mert nem tudni »vajon (monda atya) ha elmegy valahová, úgy jő-e vissza, mint elment s ha magára hagyják, úgy találják-e megint, amint elhagyták«. Láta s a császári követnek, Dietrichsteinnak érzékenyen panaszkodott, hogy atya őt nem becsüli, hogy atya ő benne nem bízik. De a tapasztalat nem arra indítá, amire a gyöngé elméjút nem is indíthatá, hogy tudniillik számot vessen magával s magában keresse apja elhidegülésének okát; hanem arra, hogy atya atyai szeretetében kételkedjék. A jogosultság amaz igen kicsiny magva, melyet érzékenységtől eltagadni nem lehet, midőn tapasztalta, hogy ő apái trónjának jogos örököse, mintha előre detronizálva volna, az utolsó személy atya és az udvari körök becsülésében, ez a kicsiny mag Don Carlos lelkében mihamar terebélyes fává növekedék s a szellemi betegség kígyója, mely a fa törzse körül tekeredett azt sziszegte füleibe, hogy őt elnyomják és félreismerik, megvetik és — üldözik Spanyolországban s hogy ő neki innen menekülnie kell oda, ahol szí-

gorú atyjának erős keze nem nehezedik reá olyan szörnyű súllyal. E gondolat mély és sokágú gyökeret vert lelkében. E gondolathoz beteg lelke, mint a kövér anyaföld a fa gyökeréhez, teljesen hozzátapadt. E gondolat és képzelt szerelme az osztrák főhercegnő iránt, egész valóját elfoglalta, érzelmvilágában elválhatatlanul összeforradt. És szívóssággal várta, leste Don Carlos azt az időt, mely e két rögeszméje valószínűsítésére alkalmat nyújt.

De mikor jő el ez az idő? És hol fogja a szegény királyfi lázas agya beteges képzelődéseinek célját elérni?

Hol?... hát a Németalföldön.

Miért ne nevezhetné ki őt atya ide a forrongó földre a maga fejedelmi személye helytartójává? Hiszen jogcíme erős és alapos oka van rá. Hiszen m ig itt lent, az ibérek és lusitánok égő napsugaras félszigetén csak akkor lőn elismerve a trón jogos örököséül, midőn a rendek 1560-ban hódolatukat neki forma és szokás szerint bemutatták, ott fönn az aranycsipkés Németalföldön olyan elvitézhetetlen örökében ülne, melynek urává őt az a perc tévé, amelyben Isten napvilágát először megpillantotta. S miért ne volna ő képes itt apái ez ősi örökén a kormánybotot becsülettel hordani? mikor kétségtelenül meglevő, bensejében lappangó uralkodói tehetsége kimutatására és érvényesítésére (egykori források mondják, hogy így okoskodott) Németalföld a legjobb, a legalkalmasabb talaj. S aztán nem is az ő agyában támadt leelőször ez a gondolat; mások, kitűnő államférfiak foglalkoztak már ezzel. Ő, mint az államtanács tagja tudta, hogy már 1564-ben fölmerült a kérdés, vaj-

jon nem a legjobb volna-e a forrongó Németalföld lecsendesítésére, ha Fülöp ide tenné át rezidenciáját s egy-két év múlva visszatérve Spanyolországba, fiát hagyná maga helyett helytartónak. Hiszen maga Granvella bíbornok is komolyan gondolt egy időben e tervre, s ki tudja, Egmont gróf is, midőn 1565 tavaszán a spanyol udvarban tartózkodott, szerencsétlen hazája érdekeit Fülöp udvaránál előmozdítandó, nem adott-e efféle faggatására a Madridból menekülni vágyó húsz éves trónörökösnek, ha csak udvariasságból is, igenlő, helyeslő választ? ...

És itt, Don Carlos vágyai ígéretföldénél, tekintetbe jő az a fontos kérdés, minő volt az ifjú trónörökös érzülete a németalföldiek iránt, mily állást foglalt el a protestantizmussal szemben?

Fontos e kérdés azért, mert Orániai Vilmosnak főntebb említett vádján kívül, hogy tudniillik Fülöp a maga egyetlen fiát azért veté fogságra, mert ez a szorongatott Németalföld protestánsai megsegélyezésére akart sietni, más adatok is a mellett látszanak bizonyítani, hogy Don Carlos a reformáció hívei iránt talán rokonszenvvel viselkedek.

Először is áll az, hogy különösen a hugonoták is azt híresztelték Franciaországban, amit Zürrich államtanácsához intézett levelében maga az Orániai mondott. Ha a francia kálvinisták e véleménye független a németalföldi bajnok vádjától (ami nem valószínű, mert az újabb történetírás csaknem lépésről-lépésre kimutató, hogy a francia és a németalföldi vallásos mozgalom a legszorosabb kapcsolatban állott): úgy ez csak abban a

körülményben bírhatja alapját, hogy az ideges,, gyakran hóbotos királyfi saját vallása papjaival és szerzeteseivel szemben gyakran és nyilvánosan oly kíméletlenségeket és tréfákat engedett meg magának, melyek az ő állásával sehogy össze nem fértek. De a francia protestánsok e híresztelését a legjobb kútfő, maga a madridi francia követ, Fourquevaulx cáfolja meg, midőn éppen e mende-mondákra célozva azt mondja, hogy Don Carlos a protestánsokat inkább »halálosan gyűlölte«.

Egy másik adat Don Carlosnak a protestánsok iránt táplált vonzalmáról és egyúttal atyjának fia jó katolikus voltában való kételyeiről — mely adatot újabb történetírók szoktak volt fölhozni — a spanyol király azon emlékirata, melyet 1559 tavaszán a németalföldi vallásmozgalmak ügyében a pápához intézett. Ez emlékiratban a katolikus egyház megszilárdításáról beszélvén s a szentszék gyors határozatát sürgetvén, hangsúlyozza, hogy ő maga is gyorsan akar eljárni, hogy intézkedései foganatját, az elültetett fa meggyökeresedését, még megérnie lehessen; mert »mindnyájan halandók vagyunk — úgymond — s halálom után fiam talán nem fordítana ez ügyre akkora gondot, mint én s minisztereim sem lennének oly tevékenyek«. Ebből a mondásból Don Carlos rokonszenvét a protestánsok iránt kiolvasni bizony teljes lehetetlen. Nem tekintve azt, hogy 1559-ben a még tizenegyedfél éves Don Carlosnak semminemű alkalma nem nyílt a protestantizmussal érintkezni, aggodalmát a vallásos apa nem a protestáns érzelmek, hanem a miatt fejezte ki, mert jól tudta, hogy ha ő akkortáiban meg találna halni, beteges, fejletlen eszű örököse

képtelen, mint minden más kormányzati föladatra, úgy a németalföldi katolikus egyház helyreállítására s megszilárdítására is.

Végre Cabrera, II. Fülöp életirója — a különben jól informált historikus, kinek atyja II. Fülöp legbensőbb s bizalmasb szolgái egyike volt — azzal vádolja az 1567-ben Madridban tartózkodó, illetőleg kompromittált egyénekként Madridban visszatartott Berghen és Montigny németalföldi urakat, hogy azt ígérték volna Don Carlosnak: ha atyja akarata ellenére megjelenék Németalföldön, ők és a többi mágnások oly erős sereget vezetnének alája, mellyel nejjévé tehetné imádoztját. Különösen Montigny adott volna több izben titkos találkát Don Carlosnak. Ami már ezt a vádat illeti, nem lehetetlen, hogy a két főúr az atyja keze alól szabadulni törekvő, Németalföldre vágyó királyfit csakugyan biztatta; de ha tették ezt, bizonyára nem Don Carlos protestáns érzelmei miatt tették, hanem azért, mert azt gondolták, hogy a hatalmukba került herceg, az egyetlen fiú, jó kezes lesz a szabadságtipró atya katonái ellen. Mint helytartóra, mint a kormány gyeplőjének kezelőjére, soha egy mágnás vagy párt sem gondolt Don Carlosra. A németalföldi pártok mindegyike, ellenzék úgy, mint a kormány hivei, már csirájában rászalta Granvella azon gondolatát, hogy a királyfi helytartó legyen Németalföldön, sőt a legellenzékibb párt feje, ugyanazon Orániai Vilmos, aki később Fülöpöt Don Carlos elfogatása miatt vádolja, még 1562-ben olyannak ismeri és jellemzi Don Carlost, aminő valóban volt.

Nem. Don Carlos soha sem rokonszenvezett

a németalföldi mozgalmakkal, mert ily komoly dologgal foglalkozni, Schiller szerencsétlen »kühner Riesengeist«-ja soha nem volt képes. S hogy nemcsak hogy nem hajlott a protestánsok felé, hanem a legbuzgóbb katolikus volt, akinek buzgósága néha valóban megindító, arról töméntelen adat maradt ránk. Arra nem akarok nagy súlyt fektetni, amit gyóntató atyja, Diego de Chaves Dietrichsteinnak mondott, hogy tudniillik Don Carlos mindig és minden körülmények között oly jó katolikus vala, aminónél jobbat kívánni sem lehet. Mert a gyóntató ezt a királyfi elfogatása után monda, midőn talán hirtelen terjedt a királyfi protestáns érzelmeinek s e szégyenfoltot a »katolikus« király családjáról le kelle mosni. Annak sem tulajdonítok nagy jelentőséget, hogy a trónörökös a nagyhét szerdáján s húsvét keddjén — fogságában — meggyónt s megáldozott, noha ezt atyja, tekintettel fiának zavart elmeállapotára, csak a gyóntató azon kijelentése után engedé meg, hogy a fogoly e szent cselekménytől kedélye vidámulását, bánata enyhülését reméli. De megcáfolhatatlan bizonyága túlbuzgó katolikus voltának az a mély és rendületlen hit, amellyel említett végzetes esése után mindvégig hitte és vallotta, hogy az esés következményeiből őt nem Vézale, a chirurgiának e most is tiszteletben álló ősatyja, hanem egy, a szentség hírében elhunyt franciscanus fráter, Diego csontjainak érintése gyógyította ki. E mély hitének kifejezést adott első végrendeletében, melyet akkortáiban készített, midőn külön udvartartást és az államtanácsban ülést kapott, tehát élete fénypontján (ha ugyan e mindvégig szomorú, sötét életben fényről be-

szélni lehet), 1564-ben. E végrendelet 16-ik pontjában azt mondja, hogy ha Isten őt élteti, célja, az ő rajta esett csodáért fráter Diegonak szentté avatását kieszközölni; de ha meghalna, mielőtt szándékát kivihetné, buzgón kéri atyját, kövessen el ő helyette mindent a római széknél e cél elérésére. A vallásos hála e példája megható. Végrendelete egyéb pontjaiban halála után tízezer misét rendel mondatni Toledóban, ajándékokat hagy a két leghíresebb bucsuhelynek s kollégiumot kíván a franciscanusok számára alapíttatni három tan-székkal, melyek egyike a szentírás, másik ketteje aquinói szent Tamás iratait lesz vala magyarázandó, hogy ez az iskola a tiszta és meghamisítatlan katolikus vallás palántás kertje legyen. S ha mindez nem volna elég, hadd hozzak még egy példát arra a csaknem babonás félelemmel vegyült mély tiszteletre, amellyel a szerencsétlen királyfi — közvetlenül a megrendítő katasztrófa előtt — az oltári szentség irányában viselkedek. 1567-ben történt az, midőn már apját, főudvarmesterét s Alba herceget megzavarodott lelkének legmélyéből gyűlölé. Tépelődve kinzó gondolatain — melyekről alább szó lesz —, szerette volna lelkét a vallás vigasztalásaival megnyugtatni s szenteletlen ostyát kért — persze hiába — a papoktól áldozásra, mert — úgymond — szentelt ostyát nem vehet, mivel az ő szívében halálos gyűlölség lakik.

Arról, aki bár világos tudat nélkül — mert zavart lelkéhez hitének tudata nem férhetett — ily buzgó, ily igaz katolikus, valóban nevetséges azt állítani, hogy a protestáns tanok felé vonzották érzelmei vagy meggyőződése.

Igen, óhajtott Don Carlos Németalföldre menni, de nem azért, mert lelke húrjain a protestáns zsolozsmák megzendültek volna, nem is azért, hogy ott a politikai szabadságért is küzdőknek kezet nyújtson — hiszen e fogalom számára az ő beteg agyában hártyaréteg nem létezett—; hanem azért, mert képtelen lévén a helyzet, a viszonyok, az eszmék, a törekvések meglátására s még inkább megértésére, rögeszméi: a szabadulás atyja vélt üldözése elől s nőszülése Anna főhercegnővel, őt ellenállhatatlan erővel vonták a spanyol világbirodalom azon távolabb fekvő országaiba. Hitte, anélkül, hogy hitének valószínű okát tudta volna adni, hogy Németalföldről könnyebben találkozhatik a főhercegnővel, hogy őt onnan könnyebben nőül veheti, hogy ekkor nagybátyja s apósa az ő pártját fogja fogni üldöző atyja ellen, aki aztán kénytelen lesz nagyobb hatáskört adni nekie és őt, a már nős, családalapító embert, becsülni megtanulván, maga helyett helytartójává fogja tenni. Kéjjel gondolt ez állapotra, a jövőre s terveit, reményeit bő beszéddel fecsegte el Dietrichstein előtt.

De hát hajlandó volt-e az atya testileg és lelkileg beteg fiának e vérmes reményeit megvalósítani?

Aligha.

* * *

Az a német és francia közjogi illetékeségű területekből álló németalföldi állam, melyet a spanyol hivatalos nyelv — pars pro toto — Flandriának nevezett, sok gond, sok kemény fejtörés oka volt már egy emberöltő óta V. Károly és II. Fülöp udvarában, politikai s vallási tekintetek miatt

egyaránt. A németalföldiek szívük teljességéből gyűlölték mindazt, ami spanyol s különösen gyűlölték a spanyol katonát; míg ellenben a spanyolok a hatalmas spanyol világbirodalom egyik alkatrészének, ha szabad mondanom, egyik fiókjának tekintvén Flandriát, bizonyos jóakaró, de sértő felsőbbséggel néztek le rá; sőt a spanyol katona nagyobb részben még közlegényeiben is a harcias természetű castiliai, kisebb nemességhez tartozván s V. Károly háborúiban világtörténeti hírré tevén szert, a pénzszerzésnek élő, iparral és kereskedéssel foglalkozó flandriai polgárt megvetette. Ehhez a nemzeti ellentéthez, melynek hasonlója nálunk a három százados magyar-német ellenszenv, még a politikai intézmények ellentéte is járult; Flandriában a rendi, nemesi és kifejlett polgári, községi és megyei szabadság virágzó institúcióinak, Spanyolországban pedig a látszólagos, elméleti alkotmányos szabadság mellett megerősödött, fölülkerekedett abszolút monarchiának képében. Itt a centralizmus, ott a megyei (tartományi) autonómia a maga teljes virágában. Már ez az egy körülmény elég volt volna összeütközéseket idézni elő, még akkor is, ha nem járul mindehhez a kor leghatalmasb mozgató eszméjének, a protestantizmusnak harca a katolikus egyházzal s ez a protestantizmus ismét, a vallási téren kívül is, nem jó ellentétbe az abszolút monarchiával. A németalföldi református egyház a maga organizációjával nemcsak a katolikus egyháznak, hanem az abszolút fejedelemségnek is ellensége volt, mert egyház és állam a reformátusoknál a község akaratán épült föl, míg a spanyol monarchia V. Károly, de különösen II. Fülöp alatt az

uralkodónak egységes, az egész államot, az egész óriás birodalmat egybefoglaló abszolút akaratán nyugovék.

Fülöp a németalföldi református egyházat politikai tekintetben még akkor is így fogta volna föl, ha mély vallásossága, erős katolikussága nem teszi is őt, a »katholikus« királyt, a római egyház legbuzgóbb, könyörtelen és csüggedetlen paladinjává. Ő e részben pápább volt a pápánál, mint ezt a toledói érsek esete mutatja. IV. Pius pápa Fülöptől a lutheránus nézetek nagyon is gyöngye gyanúja miatt elfogott érseknek kiadását követeli s Fülöp azt üzené a pápának, hogy az érseket nem fogja szabadon bocsátani, nem fogja soha semmi tekintetben részesíteni, amint saját fiára sem volna semmi tekintete, ha tudná, hogy ez is eretnek. S akár igaz, akár nem, amit róla beszélnek, hogy egy autodafén halálra ítélt büszke castiliai nemesnek, aki a máglyára menet szemrehányásokat tön neki, amiért igaz nemes, a királyéval egyenértékű vért ad át a bakónak, azt feleli, hogy saját gyermekét is átadná, ha ugyanabban a bűnben leledzenék: akár igaz, mondom, akár nem, mindenestre jellemző a király határozott, alkudozást nem ismerő gondolkodásmódjára, elveire. És ezekben az elvekben vele a spanyol államtanács, az akkori világ e legméltóságosabb testülete, teljesen egyetértett. Bírjuk 1561 novemberéből ez államtanácsnak egy határozatát, melyet Maurenbrecher fődözött föl a simancasi levéltárban, mely kimondja, hogy a királynak nem joga, de kötelessége a katolikus egyházat védeni s ha saját fia állana is az ellenpárton, saját fia ellenségévé kellene lennie.

A király és a spanyol grandok illetén elveinek Németalfölddel szemben még egy körülmény látszólag és forma szerint törvényes alapot is kölcsönzött.

Tudjuk azt, hogy Németalföld 17 tartománya 1548 óta a német birodalommal, mint a birodalom X. azaz burgundi kerülete, közjogi, bár laza kapcsolatba lépett. Hogy ez a kapcsolat szorosabb jellegűvé nem vált, sőt inkább lazult, annak részben a német birodalmi fejedelmek voltak okai, amennyiben a birodalmi tagság leghasznosabb előnyét, a közös védelmet megtagadták V. Károlytól, midőn ellene a francia királlyal szövetkeztek; azonkívül Németalföldet a legfőbb birodalmi törvényszék, a Reichskammergericht végleges rendezésénél ez institutio jótéteményeiből kizárták. V. Károly levonta ebből a conclusiót s a többek közt keresztülvitte azt, hogy a lutheránus tanok s egyáltalán a reformáció követői ellen császári edictumokban régebben hozott halálbüntetést eltörlő birodalmi határozat a Németalföldön érvénnyel ne birjon. Az a tény tehát, hogy a király törvényes alapon áll, midőn németalföldi birtokain a protestánsok ellen rendszabályokat hirdet, erőt kölcsönöz vala Fülöpnek még akkor is, ha a castiliai katolikus szellem nem kívánta volna különben is az összpontosítandó világbirodalomban a vallási uniformitást.

Azonban a végletekig menni németalföldi protestáns alattvalói üldözésénél, Fülöp soká habozott. Ez a szép virágzó, gazdag, iparos ország volt az ő legközvetlenebb öröke, mely őt, minden spanyolsága mellett is, az ő fiának tartotta. A pohárnak csordultig kellett telnie, hogy Fülöp azzal

a kíméletlenséggel lépjen föl Németalföld ellen is, mint amellyel az ibér félszigeten az autodafék máglyáit meggyújtotta.

És azt az utolsó csöppet, melytől a kehely kicsordul, meghozta az 1566-dik esztendő. Németalföld elkeseredett és rajongó protestáns felekezetei a rajok erőltetett katolikus egyház ellen föltámadva, megkezdték az irtóháborút, a híres képrostomot, mely alatt 400-nál több templom pusztult el.

Ezt tovább nem leheté túrni. A vallás tekintélye s a monarchicus elv egyaránt követelte a lázadók példás megbüntetését, melyet az államtanács hosszas fontolgatás után 1566 október 29-én mondott ki. Fülöp szétnézett tágas birodalmában, hogy megtalálja azt az embert, aki képes lesz e példás büntetést az ő inteniója szerint végrehajtani, a monarchia és a katolikus vallás föltétlen tiszteletét helyreállítani, szétnézett és csak egy férfiút talált e tisztre grandjai közül alkalmasnak: Alba herceget. Olyan ember, minő a királynak kell — mondja egykorú jelentésében Dietrichstein — nem volt csak az egyetlen egy Alba s be kelle látniok irigyeinek, hogy e roppant föladata »irer Nation sunst khainen haben«. Hogy mily borzasztó hordereje volt ennek a büntető határozatnak, arról Spanyolország füstölgő máglyái tanúskodtak. Maga a pápa, V. Pius is szinte megdöbbsent hallatára s nemcsak megtagadá Fülöpnek a keresztes-bulla kihirdetését az eretnekek ellen (mely pedig kihirdetve körülbelül egy millió aranyat hozott volna Fülöpnek a »büntetés« költségeinek fedezésére), hanem rendkívüli követet küldött a királyhoz, aki ezt az

erőszak alkalmazásáról lebeszélje. E missio azonban inkább fölingerlé, mint megingatá a spanyol királyt, aki szemrehányásokat tön a pápának, amiért őt. a katolikus világ előtt compromittálja. A büntető határozat ki van mondva; a király, a spanyol összbirodalom s a castiliai szellem egyaránt kívánja a lázadók megfenyítését; az executio költségeit majd meg fogja a castiliai s leoni cortes szavazni. Úgy is történt. A december 11-ére (1566) összehívott s megnyitott cortes nevében Burgos követe válaszolt a királyi kívánságokra s válasza meglepően mutatja a nézetek azon egyetértését, mely a közös castiliai szellem forrásából fakadt. A németalföldiek megbüntetését a cortes a vallás és az összbirodalom sértett tekintélye érdekében helyezte s tárgyalásai alatt bőkezűen gondoskodott a pénzeszközökről.¹

A dolog ilyen stádiumában, e roppant fontoságú világtörténeti események közepett, Don Carlos, aki izgatottan várta már az alkalmat, melyet az államtanács büntető határozata s a cortes pénzmegajánlása a király és az ő németalföldi útjának nyújt, rögeszméjétől üzve, egy csodálatos epizóddal lepte meg atyját és Spanyolországot.

A cortes ugyanis tárgyalás alá vévén azt az eshetőséget, hogy Alba után a király is el fog utazni Németalföldre, a követek egyike, kifejezést adandó a cortes loyalis, hálás érzelmeinek a spanyol világbirodalom érdekeit oly melegen gon-

¹ Tudni kell, hogy a Portugal birta kis terület kivételével ekkor egész Amerika Castiliához, az anyaországhoz tartozott, mint koronabirtok.

dozó király és dynastiája iránt, azt a kívánságot pendíté meg, hogy arra az időre, míg Németalföldön lesz, hagyja vissza a király maga helyett fiát Madridban kormányzónak. Don Carlos e kívánságra, mely oly hően ápolt vágyaival ellenkezék, azokat megghiúsítandó volt, megrémült; gyanakodó lelke a certes követeiben ellenségekre vélt bukkanni s lázas agyát azon gondolat foglalkoztatá: mi módon akadályozhatná meg, hogy e kívánság határozott, hivatalos formát nyerjen a gyűlés részéről? Félelme és szenvedélye egy ostoba lépésre vitte őt. Váratlanul megjelent a cortes egy ülésén s durva szavakkal fenyegette a követeket: meg ne próbálják e kívánságot formulázva atyja elé terjeszteni, mert ő nem akar helytartónak visszamaradni Madridban. Legyenek meggyőződve — monda — hogy ha csak megkísértik is e kérést, ő azt nemcsak nekik nem fogja soha megbocsátani, de jót áll róla, hogy ivadékaik is meg fogják bánni azt.

A lelki beteg Don Carlos dühhel, éktelen harraggal beszélt. Szánalmas alakja részvétet kelte, durva támadása a legloyalisabb s reá nézve csak hízelgő kívánság ellen visszatetszést szült — a gyűlés követei elhallgattak s a királyfi válasz nélkül távoztak.

De Fülöpöt az eset híre megdöbbsenté. Azt tudta, hogy fia mindenkép Németalföldre vágyik, ennek az éretlen kívánságnak azonban mindeddig nem tulajdoníta nagyobb jelentőséget... És íme, most egyszerre kipattan eléje ez a báb s azt kívánja, hogy abban a világtörténeti processuban, mely itt és amott a Németalföldön, barát és ellenség közt, a legjobb agyát, a legszívósabbak szel-

lemét, a legbátrabbak vért fogyasztá, az ő beteg eszének alaptalan igényeit tekintetbe vegyék. A testileg és lelkileg nyomorult gyermek, csakugyan azt hiszi, hogy ő van hivatva Németalföldre, a spanyol korona ez érdekes gyémántját, kicsiszolni! hogy azt a vállalatot, melynek végrehajtására Fülöp országa összes államférfiai, összes hadvezérei közül csak az egy Albát tartá képesnek; azt a földatott, melyet a király nagy világbirodalma lelkiismeretes kormányzásának hosszú ideje alatt a legeslegnehezebbnek ismert, az ő nyomorult vállalai magokra vehetik?...

Mit csináljon beteg fiával? nem tudta Fülöp.

S az orvosság, amelyhez hozzányúlt, talán inkább ártott, mint használt. Németalföldi útjára, politikai okokból, eddig nem igen komolyan gondolt volt; fia e ballépése után a kockát eldönté a király; lemondott az útról, melyre különben magával vitte volna Don Carlost s egyedül Albát határozá oda küldeni a legmesszibbmenő teljhatalommal.

Ez a határozat, azt lehet mondani, forduló pontot képez Don Carlos lelki életében; arra a csúszós lejtőre, mely őt a katasztrófához vezette, egyensúlyt veszített gondolatai ekkor tévelyedtek.

Mert dühének most már nem tudott többé ura lenni — szívének az a tiszteletreméltó érzelme, mely eddig amiatti bánatában nyilatkozott, hogy atyja ő reá semmit nem ad, meg abban a vágyában, hogy valami módon sikerüljön atyja becsülését kinyernie, ez a gyermeki érzelmek kihalt, csak a félelem maradt meg szívében, hogy nemsokára a gyűlölet s a legkétségbeesettebb gondolatok meleg-

ágyává fejlődjék. Elkeseredése egyelőre Alba eilen irányúit s midőn 1567 április 17-én Németalföld teljhatalmú kormányzója megjelent a trónörökös előtt, hogy az udvari etiquette szabályai szerint búcsút vegyen tőle, mielőtt új missiója teljesítésére hajóra szállna: az izgatott, önuralmától régóta cserben hagyott királyfi kebeléből az elnyomott ellenszenv elemi erővel tört ki... íme itt áll előtte az az ember, aki az ő hosszú évek óta keservesen ápolt, dédelgetett, nagyra nevelt vágyait, reményeit most mind megsemmisíti, élete céljától őt elüti, boldogságát megöli, itt áll előtte hideg udvariasággal és fejet hajtva, míg bensejében bizonyára gúnyosan mosolyog ő rajta, a hajótöröttön! Isten legyen irgalmas lelkének — s szó nélkül ragad tört Don Carlos a mitssem gyanító Alba eilen. Alba védekezik. A zajra belép a szolgálattelvő kamarás, a királyfit még fölemelt törrel látja s megremül, de Don Carlos egy szempillantás múlva leereszti karját és sietve távozik.

Ez után az irtózatos jelenet után a király még az nap tanácskozott Albával s e tanácskozás eredménye gyanánt szomorúan konstataálta a király, hogy fia absolute kormányképtelen.

Bizonyos az, hogy Don Carlos e napon megszűnt trónörökös lenni. Fülöp egyébként e tettért nem büntette meg fiát, mert a beteg ifjú kedélyét tanácsosabbnak látszott kímélni; csak megdorgálta, hogy magaviseletét nem túri tovább. Ha apja vagyok is — monda — de király is vagyok s alattvalóimat jogtalanságok és veszélyek elől megóvni kötelességem. Sőt még messzibb ment atyai gyöngédségében Fülöp; érzelmei nyomorult gyermeke

íránt, akinek utóvégre is ő adta az életet, azok az érzelmek, melyektől a szerető szülők szíve beteg és szerencsétlen magzataik iránt még talán hangosabban dobog föl, mint a boldogok és egészségesek iránt, a királyt elkeseredett fia megengesztelésére, kibékítésére késztetek. Fontolóra vevé, hogy komolyan gondolkodni nem tudó fiának az a szerencsétlen rögeszme s reményei megghiúsulása, mennyi kint okozhat s elhatározá, hogy a lehetetlen kívánságért legalább bő kárpótlást ad neki. Föl-emelte hát apanage-át 60.000 aranyról 100.000-re, aztán megígérte neki, hogy mivel véglegesen még nem mondott le németalföldi útjáról, hát, ha elmegy, őt is magával viszi; végre, hogy Don Carlos becsvágyának is kielégítést nyújtson, elrendelé, hogy az államtanács és a haditanács fia lakásán s fia elnöklete alatt tartsa ezentúl üléseit.

Az apai jóakarata e nyilatkozatai előtt, melyekhez hasonlóknak kevés trónörökös részesült, el kellett volna oszolniok Don Carlos lelkében azoknak a felhőknek, melyeket ott a gyanú és képzelődés szele kergetett össze — ha agyában az egyensúly nincs még megzavarva. De ezt az egyensúlyt a lassú lépésekkel haladó szörnyű betegség már megbontá. Míg szeme gyönyörködve tekintgetett azokra a zászlókra s jelvényekre, melyek az udvarnál a németalföldi úthoz, a bevonuláshoz készültek: gondolatai tekervényes utakon vesztek el. A francia követ írja 1567 augusztusában, híreit a királynétól merítve, hogy Don Carlos titokban pénzt gyűjtött valami vállalatra s udvarmesterének meghagyá, hogy atyja tudta nélkül 200.000 aranyat vegyen föl kölcsön az ő számára. Mire volt volna

e pénz, mi nem tudjuk; de megtudta a király s bánatosan panaszkodott nejének, mennyire fáj neki fia e csínyje s magaviselete, s ha nem tartana a világ beszédétől, már régen egy toronyba záratta volna a fiút.

Amit hát Don Carlos e pénzzel tenni akart, nagyon furcsa dolog lehet. Mert beteg lelkének kitöréseit bármi irányban sem tudta már esze, belátása elnyomni. Hiába való volt az új tisztesség: egyik kihágása a másikat érte; mind hírnökei annak az örök éjnek, mely értelmét nemsokára beborítandó vala. Most azt hozták hirül az apának, hogy Don Carlos egy előkelő kamarását minden ok nélkül arcul üté s aztán jókedvűen monda el, hogy már félév óta viszkedett e pofra a tenyere. Majd annak jött hire, hogy ruhatárnokát az ablakon akarta minden ok nélkül kilökni s meg is teszi vala, ha néhány úr véletlen útját nem állja. De megsebzí istállójának 23 darab lovát csupa passzióból úgy, hogy beledöglenek s aztán atyja főlovászához megy, nagy esküvéssel kikéri kölcsönbe atyja kedvenc hátasát és azt is agyonszurkálja. Az éjszakákat Madrid legpiszkosabb, leghírhedtebb helyein tölti, botrányt botrányra halmoz, olyanokat tesz, hogy leírni nem lehet s egyetlen igaz barátja, dr. Suarez, palotájának rendőrfőnöke, aki mintha öreg bátyja volna, úgy szereti, kérve kéri őt: hagyjon fel hihetetlen cselekedeteivel, mert azt kell hinnie, hogy nem keresztyén. Mind hiába. Kicsapongásai oly irányt vőnek már 1567 végén, hogy elfogatásakor udvarmestere, Ruy Gomez, az angol követ előtt arra a mondásra fakadt, hogy Don Carlos a leghitványabb, legdesperatusabb, tár-

sadalmi érintkezésre legalkalmatlanabb ember, akivel valaha érintkezett s akinek szabadságát korlátozni immár nagy ideje volt. Ha nem volna visszatetsző, mondja Büdinger, több mint háromszáz esztendő s dologra időszerű kifejezést alkalmazni, azt kellene róla hinnünk, hogy moral insanity-ban szenvedett.

Schiller azt mondhatja az első fölvonás második jelenetében Don Carlossal Posához:

Ach, Roderich!
 Enthülle Du dies wunderbare Räthsel
 Der Vorsicht mir: Warum von tausend Vätern
 Just eben diesen Vater mir? und ihm
 Just diesen Sohn von tausend bessern Söhnen?
 Zwei unverträglichere Gegentheile
 Fand die Natur in ihrem Umkreis nicht.

És a költőnek igaza van. Soha nem volt még apa és fiú közt nagyobb ellentét, mint Fülöp és Don Carlos között. Amott egyfelől az apa, ki egy talán nem helyes, de nagy eszme szolgálatában, egy hosszú életem keresztül törhetetlen buzgósággal, csüggedetlen és komoly szorgalommal áldozza föl minden idejét az államnak. Emitt másfelől a fiú, akinek bomló agyában és beteg lelkében egyik ok-talan gondolat a másikat kergeti.

Nem csuda, ha Fülöp minden bizalmát, reményét, hitét és szeretetét elvesztvén fia iránt, lassanként teljesen elidegenedett tőle. S viszont a fiú szívében ádáz gyűlölet vert gyökeret apródonként atyja ellen. Lelkén kínos nyűg az atyai hatalom, melyet pedig soha nem éreztettek vele, s fekete keserőséggel tör ki nemzője ellen. Atyjának minden tettét, intézkedését nyíltan helyteleníti, sőt gúnyolja;

ellenszenvének sehol és soha nem haboz kifejezést adni; hű embere dr. Suarez, megható levelekben az Istenre kéri őt, irtsa ki szívéből azt az oklatan indulatot atyja ellen, mert lehetetlen, hogy különben Isten büntetését kikerülje. De hiába. Már 1567 szeptemberében azt írja a madridi francia követ úrnőjének Parisba, hogy Fülöp és Don Carlos egyaránt gyűlölik egymást s ha Isten másként nem intézkedik, nagy szerencsétlenség fog e viszonyból kifejlődni.

És ez a szerencsétlenség hamar bekövetkezett.

Midőn 1567 őszén Fülöp politikai okok miatt németalföldi útjának tervét végkép elejtette s így Don Carlos minden reménye megszűnt, hogy atyját oda kísérheti s majd aztán ott maradhat helytartónak; noha az államtanács tárgyalásaiból senkinek nem volt jobb alkalmá nálánál meggyőződni afelől, hogy Fülöp a tervet csakugyan politikai tekintetből ejtje el: a hóbortos királyfi ezt ő ellene intézett lépésnek magyarázván, elhatározá, hogy vágyainak csellel vagy erőszakkal, de érvényt fog szerezni. Nem valószínűtlen, hogy szemei előtt példaképen ősenek, Katholikus Ferdinándnak, testvéröccse, Don Carlos, Viana hercege lebegett, aki atyja ellen többször föllázadt és harcolt vala. Az a körülmény, hogy Fülöp a vianai hercegre vonatkozó iratokat, fia elfogatása után, a levéltárból kivétette, arra mutat, hogy Don Carlos lefoglalt papírjai közt valami vonatkozás volt a vianai herceg példájára. Don Carlos elhatározá, hogy Spanyolországból megszökik. Két megbízható fiatal apródját megbízó levelekkel és utasítással ellátva október havában néhány grandhoz küldé, 600.000 arany kölcsön be-

szerzése céljából. A levelekben arra szólítá föl a grandokat, hogy miután neki óreájok egy igen fontos nagy úthoz szüksége van, legyenek készen. Útja céljául pedig egyelőre Németországot — nem Németalföldet — s Anna főhercegnő nőül vételét jelezte. A spanyol grandok, ismervén Don Carlost, válaszaikban, mintha összebeszéltek volna, késznek nyilatkoztak szolgálatára lenni, ha kívánságai a király akarata ellen nem irányulnak. Sőt némelyek válaszaik másolatát s a trónörökös levelét beküldötték a királynak. Elfogatásakor elkobzott irataiból kitűnt, hogy Don Carlos a szökés után a spanyol flottát akarta kezei közé keríteni. Ugyancsak ez iratok közt volt egy nagy halmaz levél, melyeket a spanyol grandok, tanácsosok, tartományi és előkelő városi hatóságok számára, szökése sikerültének esetére volt elküldendő. Ezekben azt állítá, hogy a király az ő házasságát azért ellenzi, mert azt akarja, hogy második nejétől (Valois Erzsébet-től) született leányai — akikre Don Carlos mind-egyikéig nem volt féltékeny — legyenek örökösei. Ezért emlékezteti Don Carlos e levelekben az illetőket hódolati esküjökre; tudatja velők, hogy tanácsukat ki fogja kérni, bárhol tartózkodják is a világon s fényes jutalmakat helyez kilátásba nekik, ha hozzá hívek maradnak. Megírt egy csomó levelet, ugyancsak szökése alkalmára, Európa egyes uralkodóihoz is, melyekben ezeket arra kérte, hogy őt el ne ítéljék, mert arra, amit tőn, rá volt kényszerítve. Írt a császárhoz is egy levelet, melynek azonban nem tudjuk tartalmát s végre asztala fiában ott hevert egy levél atyjához címezve, melyben tudatja atyjával, hogy azért megy el udvarából és

birodalmából, mert már évek óta tűri a bántásokat s tovább tűrni nem képes.

Íme az üldözési mánia.

Mutatják e levelek, hogy a spanyol királyfi már többé nem tudta, mit cselekszik. Rögeszméje: hogy neki menekülnie kell atyja udvarából, bűvös és borzasztó erővel mozgatta s e rögeszme mellett csak a gyűlölet lángja lobogott lelkében atyja, vélt üldözője ellen, aki néhány hónappal ezelőtt — mint említtem — a lehető legnagyobb kitüntetésben részesíté szerencsétlen gyermekét. Ebben az időtájban jegyezte föl Don Carlos — mert szokása volt minden tervét, gondolatát, amit vele beszéltek, amit neki tanácsoltak, papírra tenni — azon »ellenségei« nevét, akiket »halálig üldözni« elhatározá, mint azt elkobzott iratai mutatták. E »halálos ellenségek« jegyzékében első helyen állott atyja neve s csak ezután jöttek Ruy Gomez, Alba és mások. És ebben az időtájban kéregette a papoktól és a szerzetesektől azt a szenteletlen ostyát, amellyel áldozni akart, mert szentelt ostyát — úgymond — venni nem szabad, mivel valaki ellen »halálos gyűlölet« lakozik szívében. Sőt a megrémült szerzetesek némelyikének ki is monda, hogy mély gyűlölete atyja ellen irányú.

Lehetetlen, hogy a király ne bírt volna már régebben is tudomással fiának oktalan nyilatkozatairól, amelyekkel atyja elleni gyűlöletét kimutatta. Már december elejétől kezdve vagy talán még előbbi időtől fogva, nem is szólt már a király Don Carloshoz. S midőn a szenteletlen ostya hírének megvívék, vagy e hírre, vagy Don Carlosnak ekkoriban tett előttünk ismeretlen nyilatkozatára,

1568 január 13-án az Escuriából, ahová az Alcasarból december 22-én költözött, Madrid minden templomában és kolostorában imádkozást rendelt el Fülöp, hogy Isten neki tanácsot adjon s elméjét fölvilágosítsa bizonyos szándéka kivitelénél. Mi volt a király e szándéka, nem tudjuk; de valószínűen fia elfogatására irányult.

Neszét vette-e Don Carlos, vagy nem, a király e templomi rendeletének, nincs róla adatunk. Bizonyos csak az, hogy megtépett lelke e napokban szakadt foszlányokra. Mutatja ezt Don Juan esete, a később oly híressé vált illegitim hercegé, aki Don Carlosnál valamivel fiatalabb, ennek nagybátyja s játszótársa, Fülöpnek törvénytelen öccse volt, akihez a királyfi mindig gyöngéd vonzalommal ragaszkodott s aki az ő »barátjai« jegyzékében, mint »az ő nagyon kedves és nagyon szeretett rokona« a jóságos mostoha anyával legelői áll. Erre a mindig kedvelt emberére és barátjára e napokban kardot vont a beteg lelkű királyfi s fegyveres kézzel akarta kényszeríteni, hogy mondja el ő neki, amiket a király Don Jüannel, titkos összejöveteleikben beszélgetett, mely titkos vagy nem titkos összejövetelekről azonban csak Don Carlos beteg fantáziája tudott.

Az üldözéstől való félelem roppant lelki szenvedései között villant meg agyában az őrjöngő királyfinak az a borzasztó gondolat, hogy — megöli atyját.

A királyt 1568 január 17-ére várták vissza az Alcasarba, ahonnan, mint már említtem, 1567 december 22-én távozott. Ezt a napot, atyja megérkezése napját, tűzte ki Don Carlos szándéka kivi-

telére. Egyedül azonban nem merte végrehajtani tervét; ahhoz társat kerese. De kit? Most mondtam, hogy Don Juan kedvence volt neki. Az eleven eszű, vidám és kedves fiatal ember személyisége vonzotta Don Carlost is, mint annyi más férfit és nőt Don Jüanhoz s ez az illegitim, de elismert királyfiú, akár szánalomból, akár szeretetből, akár számításból jó, sőt nagyon bizalmas lábon tudott a gyanakvó természetű trónörökössel mindvégig maradni. Don Carlos hát — és ez mutatja beszámíthatatlanságát — Don Juant vont be örült tervébe, mintha ez a terv valami séta- vagy mulatságterv volt volna.

Épenséggel nem valószínű, hogy Don Carlos a maga apagyilkossági szándékát végre is hajtotta volna; valószínűbb, hogy a félelem hatása lebilincseli elméjét, vagy hogy egy lucidum intervallum után meg is feledkezik róla. De Don Juan — nagyon érthető — megrettent az előtte egyszerre a maga teljes örülségében mutatkozó királyfitól s a beteg agyú Don Carlos tervét közölni akarta a királlyal.

Minthogy Don Carlos január 17-ére tűzte volt ki apja megölését, Don Juan pedig e tervet az aznap este megérkezendő királlyal minden áron tudatni akarta, rábírtta Don Carlost a kivitel elhalasztására s evégből január 18-án, vasárnap, déli egy órára találkát kért a dolog bővebb megbeszélésének ürügye alatt a trónörököstől. Don Carlos a találkába s az elhalasztásba beleegyezett s még január 17-én este kezét csókolt megérkező atyjának, sőt január 18-án délelőtt az udvari kápolnában misét is hallgatott vele s mint pár nappal

később a francia követ jelenti, oly nyugodt volt, hogy még retrospective sem lehetne rajta bármit észrevenni.

Január 18-án déli egy órakor Don Juan Fülöp tudtával egy levélkét küldé Don Carloshoz, azt közölvén vele, hogy a kitűzött találkára nem jelenhet meg, mert nagyon rosszul érzi magát, de szerdán éjfél után egy órakor okvetlen meg fog jelenni a szükségesek megbeszélésére. Erre az üzenetre — mondja a madridi pápai nuntius (aki itt Delfino bíbornokkal, Miksa császár római titkos levelezőjével együtt a főforrás) — Don Carlosnak gyanúja támadt, hogy a király valamit talán mégis megtudott a tervből s ugyancsak rosszullét ürügye alatt ágyába feküdt, várva a történendőket. S a király csakugyan hivatá fiát, aki azonban magát betegségével menté ki.

Óriási lelki küzdelmek között telhetett el Fülöpnek is, Don Carlosnak is a délután s az este. Mit érzett e kínos órák alatt a király, csak Isten a megmondhatója, — de elhatározásával éjjelre készen lőn. Éjjel 11 órára magához hivatá Ruy Gomezt a herceg főudvarmesterét, Don Antonio nagypriort, Feria herceget és Don Quijada Lajost s »minek utána ezekhez úgy beszélt — írja a nuntius — amint még ember emberhez nem szólt volt, leindula fia lakosztálya felé«, a mondott négy főúr és két kamarás kíséretében, fáklyák nélkül; siri csöndben.

Mikor a király belépett fia hálósobájába, gyertyát gyújtottak előtte. Don Carlos az ágyból kiszökve rémülten kérde: »mi ez? mit akar Fölséged a tanácsosokkal? meg akar engem ölni?...

Öljön meg, vagy én magam ölöm meg magamat!«
— Nem akarlak, légy nyugodt — monda a király s a nagy kandalló lobogó tűzébe ugrani akaró fiát föltartóztatá.

Don Carlos térdre bukott atyja előtt, majd végig feküdt a padlón s jajongva sírta, hogy: öljetek meg! öljetek meg! Majd nemsokára az ablaktáblákat szegezték be s míg a szegény herceg kétségbeesetten jajgatta, hogy »ő nem örült, csak kétségbeesett«, a király átadá Feria hercegnek Don Carlos kardját és személyét s fia szekrényei kulcsait maga előtt fölvetvén, komolyan, méltóságos fájdalommal távozott.

Mint tűz az őszi avarban, oly gyorsan terjedt el az elfogatásnak s az elfogatás okának hire a palotában s az udvari körök között. A francia követ tüstént tudata Medicis Katalinnal. De Fülöp meghagyá bizalmas grandjainak, hogy az apagyilkosságról, vagy akár lázadási tervekről szóló híreket kereken és határozottan cáfolják meg. Ezt minden ember természetesnek fogja találni, most háromszáz év múlva is, amint természetesnek találták akkor is azok, akik biztos csatornákból meríték tudomásukat. Ezért van az, hogy Európa fejedelmeihez, rokonaihoz s a spanyol grandokhoz intézett leveleiben, amelyek által fia elfogatásának tényét tudatja, vagy egyszerűen csak arra utal a király, hogy eljárása a közjó érdekében s beteg »természetű« fiának javáért van, vagy épen (mint például a pápához írott levelében) határozottan tiltakozik a föltevés, meg a kósza hír ellen, mintha fia az ő élete vagy érdekei ellen bármit is forralt volna. Még Alba sem kapott az elfogatás okáról

más értesítést urától, pedig ő legjobban ismeré Don Carlost. Hivatalosan minden efféle hirt tagadtak; a valót csak a legszigorúbb diszkréció terhe mellett tudta meg egy-két befolyásosb diplomata, mint ahogy például Espinosa bíbornok bevallotta azt a nuncius előtt; sőt hozzátéve, hogy a király nem annyira az ő személyére irányuló tervek miatt fogatta el Don Carlost, miután ő maga csak megvédelmezhetette volna magát fia ellen; hanem Don Carlosnak egy még gonoszabb terve miatt, melytől a király már két év óta tart. Hogy ez a »gonoszabb« terv mi? vájjon kis mostohahugai megöletésének terve-e, más-e? azt Fülöp és Espinosa magukkal vitték a sirba.

A szerencsétlen királyfi sorsát mindenki szánta; de igaz részvét tárgya volt az apa is, akinek intézkedését grandjai ép úgy, mint az idegen hatalmak követői kivétel nélkül helyeselték.

Don Carlos pedig fogságában, mely nem politikai fogolyé, hanem egy közveszélyessé lenni való lelki betegé volt, mind gyorsabban haladt a szellemi s testi fölbomlás lejtőjén lefelé. Napokig mezítelen járt s hált a toronyszobában, hol egykor I. Ferencz is fogva volt; rémítő szitkokat szórván atyjára dühös óráiban. Lenyelte nagy brilliáns gyűrűit; aztán neki állt, elkezdett koplalni, napokig nem vévén magához víznél egyebet; majd olyan tisztátalanságokat követett el, hogy mint a francia követ március végén írja, lehetetlen volt őt tökéletes örültnek nem tartani. Kínzó szomszédja e közben egyre fokozódott, a jeges, havon szűrt vizet hihetetlen mennyiségben itta s ebbeli kívánságának eleget kellene tenni, mert sokkal nagyobb kihágá-

sokkal fenyegetődött. De ez a hidegviz-ivás lön aztán elsatnyult, teljesen csonttá s bõrré aszalt testének megölõje is. Július 17-én hideg fogoly-pástétomot kívánt s rá 300 uncia, azaz mintegy 11 liter jéghideg vizet ivott meg s halálos beteg lett tõle. Július 22-én a megváltó halál képe elõtt elméje tisztulni kezdte, úgy hogy végakarátát hû emberének, dr. Suareznek tollba mondhatta s július 24-én megszűnt élni. Hogy természetes halállal múlt ki és hogy a halálához fűzött regék egytõl-egyig hazugok, annak számtalan tanúja van: az a két grand s az a hat tanácsos úr, akiknek õrizetére bízva volt s az a sok grand s az idegen hatalmak követei, akik holttestét tüstént halála után megletekintek ...

... Alig múlt el két hónapja annak, hogy Don Carlos haláláért Madrid összes lakossága a kilenc napi gyászt letette: már ismét megkondultak a spanyol székváros harangjai, elsiratni a szerencsétlen király második nejét, a szép Valois Erzsébetet, akinek szintén Schiller emelt örök emléket drámai költeményében. Az erkölcsileg kifogástalan, szép és jámbor, mindenki által szeretett és becsült ifjú, különben történetileg teljesen jelentéktelen aszszony — a legnagyobb ellentéte anyjának, a cselszövõ Medicis Katalinnak — megérdemli a nagy költõ által keltett rokonszenvet. De nem Don Carlossal való viszonyáért, melynek épenséggel semmi alapja nincs. A szegény nõnek más, egészen más titka volt, mely halálának is okozója lön. Nagyon szerette édes anyját, de még jobban félt tõle, a lelketlen asszonytól, aki azzal a rémítgetéssel tartá vak engedelmisségben, azzal a rémítgetéssel igyekezett politikai tekintetben kizsákmányolni szegény

jámbor leányát, hogy ha nem engedelmeskedik neki a távolból is mindenben, hát férjével, Fülöppel, tudatni fogja azt a borzasztó betegséget, melyet nagyatyjától, I. Ferencztől örökölt volna — állítólag — a szegény unoka. Ez a betegség, melyről csak gyaníthatjuk, hogy mi (talán epilepsia) lehetett, de amely valójában talán nem is létezett, mint Damokles kardja függ vala a boldogtalan fiatal asszony minden életöröme fölött. »Tudod mit jelentene, ha észrevennék bajodat; ha férjed megtudná, légy meggyőződve, örökre kerülne!« — e szókkal ijeszté őt anyja, mint még gyermek asszonykát. És a gyöngé teremtés e — mondom talán nem is létező — baj ellen kuruzslók és orvosok titkos szereit szedte és alkalmazta folyton, melyek aztán neki gyakran veszedelmes betegségeket, sőt 1568 október 3-án halálát okozták.

Az özvegyen maradt király 1570-ben nőül vette Miksa császár leányát, azt az Annát, akinek arcképeért egykor örült fia rajongott.

Ez volt az a Don Carlosnak szánt jegyes, akiből aztán a mende-monda és Schiller költeménye Valois Erzsébetet, a királyfi mostoha anyját faragta ...

* * *

Az igazi Don Carlos valódi története pedig az, amit a fentebbi lapokon előadtam. Szomorú igazság: egy örült regénye.

... És most hadd fejezzem be e sorokat azzal, amivel Büdinger befejezi: Fülöp hatalmas birodalma összeomlott. Tűz emészté meg a Don Carlos

katasztrófájáról szóló eredeti, titkos államiratokat. Tűz emészté meg a királyi palotát, melyben Don Carlos foglyul élt s meghalt. De élni fog örökre ama fájdalmas lelki küzdelemnek képe, melyet a lélekerős király a maga lelki beteg fiának rögeszméivel folytatott...

I. BALASSA BÁLINT ÉLETÉBŐL.

(Viszálya András bátyjával — s viszonya Annájához.)¹

(„Századok” 1882. évf.)

Azon bevezetésből, melyet Szilády Áron I. Balassa Bálintnak a Tört. Társulat megbízásából kiadott költeményei elé írt, tudjuk, hogy 1588 után sok apró kellemetlensége volt költőnknek a liptó-újvári s véglesi birtokok miatt folyt pör dolgában. Efféle pörös ügyek rendesen igen kevés történeti értékkel bírnak s én sem kívánnám azok rövid sommázásával is fárasztani e füzetek olvasóinak figyelmét, ha Balassa Bálint személye kivételt nem engedne. E kivételnek itt annál inkább van helye, (noha csak igen hiányos töredék az, amivel szolgálhatok) minél becsesebb az a pár sovány adat, mely a pör folyamán merülvén föl, egy-két teljesen új vonást nyújt XVI. századbeli Petőfink életéhez s költeményei történetéhez. Szolgáljon ez mentségül, ha közleményem eleje túlságosan untatna.

1554 május 26-án Ferdinánd király Balassa Jánosnak (esetleg örököseinek) »pro meritis non vulgaribus«, meg azért, hogy a kormány rendelkezése alá hadi szükségekre kölcsön 12 ezer rajnai

¹ Az e közleményben idézett okiratok a bécsi udvari kamarai levéltár Hungaricái közt találhatók.

frtot bocsátott, 12 évre inscribálja Liptó-Újvárat 13.500 rajnai forintban. Minthogy a vár jövedelmei szűken folytak be, Balassa pedig köteleztetett a várat jókarban tartani, ágyúkkal ellátni, különös kegyképen elrendelte a király, hogy a selmeci kamara évenként pünkösdkor 300 rajnai forint segélypénzt fizessen Balassának.¹ A zálogbirtok határídejét Miksa vagy tán még Ferdinánd a lejárat előtt meghosszabbították s mikor az időközben felségárulással vádolt, Pozsonyban elzárt, de fogóságából megszökött Balassa Jánosnak Dobó Istvánnal együtt az 1572-iki országgyűlés kértére Miksa megkegyelmezett —, hogy a kétkedő főúr a kir. kegyelemnek annál jobban higgyen, s hogy ha tán bármí összeköttetése volna is Erdéllyel, azt megszakítsa, és oka legyen a dynastia iránt ingadatlan hűséggel viseltetni, Miksa király még a megkegyelmezés esztendejében: 1572 december 8-án 3000 frtot enged az előbbi 13.500-hoz íratni, úgy hogy a vár 16.500 rajnai forintban lesz inscribálva nemcsak Balassa Jánosnak, s nem csupán élete végéig, hanem halála után örököseinek is 12 esztendőre.²

Mikor az öreg Balassa János 1577-ben meghalt, két fia: Bálint és Ferenc bele is ült Liptó-Újvárba. Noha a Miksa most említett inscriptiója csak Balassa Jánost és örököseit, fiait említi, s noha a várat a főúr haláláig egyedül bírta: a várhoz tartozó javak zálogbirtokának fele része mégis Balassa Andrást, János öccse, Imre erdélyi vajda

¹ A záloglevél másolata Illésházytól abból az időből, mikor kamarai tanácsos volt.

² 1572 dec. 8, Bécs. — Szintén Illésházy másolata.

fiát illette; akár onnét eredeti az, hogy András nagybátyjának Jánosnak pénzt kölcsönöz, de 1572 után a záloglevélbe be nem íratta, akár egyébként valami ősi javakon lett osztálykor történt egyezség-levél értelmében. A tényt magát bizonyítja Balassa Jánosnak végrendelete, melyre később a pör folyamán hivatkozik a magyar kamara¹ s mely szerint Andrásnak a János által bírt összes javakban, ugyanazon joga van, mint magának Jánosnak. András úr ezt a jogát az 1582-ik évig nem érvényesítette.² s békében, atyafiságos szeretetben élt unokaöccseivel, kik közül az öregebbiket, mint egyaránt kitűnő hőst és költőt, különös oka is volt tisztelni. Mennyire jó indulattal volt András úr költőkhöz, bizonyítja az a körülmény, hogy Liptó-Újvár őt illető részét csak azért hagyta, Bálint kértére, ennek kezében, hogy a kissé hiú költő addig is, míg meg-nősül, legalább látszatával dicsekedhessek a nagyobb, osztatlan birtoknak.³ Az 1582. év a családi békés viszonyokba változást hozott. Az unokatestvérek öreg nagybátyja B. László magtalanul halván el, miután igen homályosan rendelkezett Végles váráról, melyet a koronától 21.726 frt. Kétharmad

¹ 1589 dec. 20. a m. kamara Ernő főherceghez. Ered.

² Balassa Zsigmond, András fia kérvénye a főherceghez 1589. kelet nélkül (húsvét után). Ered.

³ *Divisa sunt illa (bona) — mondja a m. kamara 1589, dec. 20-diki jelentésében — more legitimo et inter alia dimidia pars arcis Újvár cessit assignataque fuit Andreáé B., quam uti docemur, possedit etiam aliquandiu, sed rogatus a Valentino B. ut, donec uxorem duceret, pro titulo ampliorum bonorum possessionem totius arcis sibi concederet, cesserai ille Valentino, sicque se a possessione studio fraterni amoris sponta exemerat.*

részében, t. i. 14.484 frtban bírt volt zálogkép: a várat mind András úr, mind Bálinték a magok részére akarták elfoglalni. Kiütött a rokonok közt a testvérháború, mely ha tüstént nem öltött oly nagy mérvet, mint a későbbi években, annak tulajdonítható, hogy Ernő főherceg a véglesi kapitánynak, Tapolcsányi Jánosnak parancsot küldött, a gondjaira bízott erősséget a veszekedő rokonok egyikének sem adni ki, míg őfelsége nem határoz, hogy a vár kié legyen.¹ Az ügy a magyar tanács elé került s ez oda nyilatkozott, hogy Végles B. Andrást illeti meg és Tapolcsányi a várat csakugyan András úr kezeire bocsátá. De nem valami sok időre. Bálint és Ferenc jogaikban sértve érezték magukat s addig folyamodtak a királyhoz, míg ez Véglest András kezéből kivette s a kérdés eldöntéséig magánál tartani határozá el. Az ügy előbb Draskovics Gy. bíbornok, később Istvánffy elnökllete alatt delegált bíróság ítéletére bízott; de mert ez előtt Bálint és Ferenc nem jelentek meg, hanem Ernő főherceget ostromolták folyamodványaikkal: egy újabb bíróság lőn kiküldve a személynök elnökllete alatt, mely aztán kiterjeszté figyelmét arra is, hogy időközben elmúlt az a terminus, ameddig András Liptó-Újvárra való joga gyakorlatát Bálintnak engedte, s hogy most már András is érvényesíteni akarja e várra való jogait. Szegény Bálintra bizony nagyon kedvezőtlenül döntöttek a bírók. Kimondták, hogy Végles egészen András úré, Liptó-Újvárnak pedig fele, azon föltét alatt, hogy azon összegnek felét, amelyen a lengyel-

¹ B. Zsigmond főntebbi kérvényéből.

országi Kamenic eladatott, B. Bálint és Ferenc kezeihez lefizesse. A kimondott ítélet végrehajtása Vizkelety protonotariusra bízoték, ki azt — a legkisebb ellenmondás nélkül Bálinték részéről — foganatba is vette. Végles öfelsége kezeiből újra András úréba ment, aki letévén a Kamenicért bejött összeg felét, Liptó-Újvár öt illető részét is — praesente et non contradicente Valentino Balassa — átvette a mondott végrehajtó kezéből.

Bor, szerelem s csatazaj mámorea foglalták el egy időre Balassa Bálintot. Nem ért rá utána betűzni, hogy nincs-e »jussában« megrövidítve? békés, rokonságot tartott András bátyjával, ki különben sem sokat háborgatta jelenlétével Liptó-Újvárban az itt nagynéha megforduló lantos vitézt. A régi atyafiúi szeretet látszik visszatérni a rokonok közé, s mikor B. Bálint arra a lépésre szánja magát, melynek élte mérgezését köszönheté, t. i. a házasságra Dobó Krisztinával: a jó viszony a két unokatestvér közt oly szilárd, hogy B. András készséggel egyezik bele a házasságba, sőt az ifjú párt az ő udvari papja adja össze. Következnek az üldöztetés, a szenvedés szomorú évei költőnkre, s akit annyi rendkívüli lelki csapással sújt a balsors, nem kíméli azt meg a mindennapi élet örömpoharától sem: Bálint 1587-ben pénzbeli segélyére szorul András bátyjának s 3300 frtért ennek cedálja az újvári zálogbirtok negyedrézsére való jogát,¹ — azonkívül bizonyos ősi birtokrészeket öccsével, Fe-

¹ Rudolf királynak egy későbbi — 1589 aug. 25. — parancsa szerint, melyet a Balassák pörében Liptó megyéhez intézett. Fogalm.

rencsel »compulsi egestate« örökáron át el András úrnak.¹

E tény újabb Eris almája a rokonok közt. András kissé uzsorás módjára járt el, mikor 3300 frtért veszi meg a megszorult rokontól azt a részt, mely a királyi inscriptio szerint is 4125 frton volt kiváltandó, miután Újvár zálogsummája 16.500 frt. Ha már ez elkészeríti Bálintot, még jobban bántja az, hogy a bátyja még más dologban is fősvénykedik s akadékoskodik. Királyi jóváhagyással még 1579-ben 3000 frton felül költött Balassa Bálint Újvár erősítésére.² Ezt az összeget András úr egy ítélet alapján — a vár illető részét kezéhez vévén — tartoznék öccse kezéhez lefizetni; de csak úgy, akarja tenni azt, ha a m. kamara az építkezéseket megbecsüli s arról becslevelet állít ki. A költő költő és se nem számtanácsos, se nem könyvvivő. Számolni nem tud, s midőn erre kerülne a sor, jámbor kétségbeesés vesz rajta erőt. Igazán jellemző az a naiv egyenesség, melyen Ernő főhg. előtt e tárgyban panaszkodik. Ám jöjjön ki — úgymond — a magy. kamara küldöttsége a becslés végett, »kiadásaimról azonban számot ne kérjen, mert bizony isten nem tudok számot adni, hanem végezze a becslést méltányossággal, jó lelkiismerettel!«

Megtörtént-e a becslés, nem-e? nem tudom. Bizonyos csak az, hogy Bálinték András úr ellen fölgerjedve, egyszerre két felől támadták meg azt.

¹ 1589 dec. 20-iki jelentése szerint a ni. kamarának. Ered.

² B. Bálint kérvénye Ernő főhghez 1588 eleje kelet nélkül (január 22-dikén került az udvari kamarához).

Alig nyerte meg költőnk a fölmentést házassága dolgában 1588 február havában Ernő főhgtól, már az országgyűlés tartama alatt elhatározá Újvárból Andrást erőszakkal kiűzni. Nyugtalan vére nem sokat hagyta gondolkodni; a tervet a tett követte s »szemtelenebb levén mint a királyi kegyelem előtt« (mondja Balassa Zsigmond, András fia s második B. Bálint nagyatyja főntebb idézett folyamodványában) kikergette András provisorát, lefoglalta nemcsak a maga eladott negyedét, hanem az András illető félrészt is, rátette kezét annak mindenféle jövedelmeire, ingóságaira¹⁾ s hogy a ” bosszú teljesb legyen, hozzá őszintén ragaszkodó, s bátyjánál semmivel sem higgadtabb vérű öccse Ferenc feltörette Andrásnak a várban levő lakosztályát is, földúlatta holmiját, kiitatta vitézeivel borait, amint ezt azon Liptómegyéhez intézett kir. parancs per longum et latum elbeszéli, melyben a nemes megyének meghagyatik, hogy láttassa s téríttesse meg B. Andrásnak Ferenc által okozott kárát; ha pedig Ferenc nem akar fizetni, akkor húzza le azon summából, melyet ez a vicispán kezeibe tön le már előbb valami ügyben.²⁾

Ez az ökölcsapás volt az egyik támadás. A másik pedig az volt, hogy Bálintunk mint felperes a törvény útján is fellépett András bátyja ellen, e lépésnél arra gondolván, hogy a pörlekedésnek akkori időben megengedett számtalan kifogásaival csak boszantani fogja bátyja urát. Ezt kell legalább

¹⁾ 1589 aug. 25-diki kir. parancs Liptó megyéhez.
 Kir. parancs Liptómegyéhez 1588 május 12. Prága.
 Fogalm.

következtetni a hozzá intézett dorgáló királyi parancsból,¹ mely szemére veti, hogy visszaél a törvény által megengedett lépésekkel az ügy húzása-vonása végett. Megjegyzendő különben, hogy itt inkább magának mint Andrásnak okozott kárt, mert nem jelenvén meg felperes létére a terminuson, ügyét veszíté s András úr kérésére az ország rendes bírái elé mint alperes idéztetek.²

Azonban ha nem a rövidebbet húzza vala is a törvény előtt Bálintunk, akkor sem vitte volna azt el szárazon, amit András úr ellen vétett. Mert Balassa András sem az az ember volt, aki megijedt a maga árnyékától. Ha nem forrott is benne ép úgy az a fékezhetetlen Balassa-vér, mint Bálintban, ki Balassa és költő volt egyszermind; de Imrének, a Bálint atyjánál, Jánosnál sokkal nyughatatlanabb természetű erdélyi vajdának ágyékából származék — és ez sokat jelent: könnyen hevülő vért és erős dacot. Megmutatta ezt 1583-ban, midőn mostoha lányát, Serédy Zsuzsannát Ostrogi Janus lengyel hercegnek adta nőül, s átadta a makovicai s budaméri uradalmakat s »csak azért se« ijedt meg az e miatt nyakába akasztott nótapörből, noha az ország törvényei azt mondják: ne Polonis et Venetis bona in hoc regno possidere liberum sit.³ Megmutatta különösen akkor, midőn landeckeri Nekesch Zsigmond morva úrtól szenvedett sérelmeit brevi manu

¹ Kir. parancs B. Bálinthoz 1588 máj. 12. „Quia novo iudicio et aliis mediis in protractionem saltem causae Te abuti facile colligimus . . .”.

² U. o.

³ Ernő főhg jelentése a császárhoz s a bécsi udvari kamara jelentése sub 1587 nov. 20. Ered.

megbosszulandó, 2000-nyi emberrel állt készen Morvába betörni.¹ Nem is gondolhatni hát, hogy Bálint támadását András úr visszatörlesztés nélkül hagyja. A kérdés csak az volt: miként tegye? — Bálint ilyenkor nem sokat gondolkodott, hanem cselekvék úgy, mint föllobbanó vére kívánta; András meghallgatta eszét is. Ez az egyik nagy különbség volt a rokonok közt, amiből némileg következtetni lehet a másodikat, a nagyobbakat is. Bálint szórta a pénzt, rosszul gazdálkodott, nem gondolt a jövővel. András tovább látott, jó gazda, jó szerző volt, inkább szeretett kardéllal vagy kardlappal (már ahogynak dukált), mint pénzzel fizetni; de élére is rakta a tallérokot. Ezekhez az ezüst fegyverekhez nyúlt most, mikor elhatározta, hogy bosszút, kemény bosszút áll Bálintékon, olyat, amely ellen az üres zsebű költő nem tud tenni.

Már említtem, hogy Végles vára 21.726 frt.-ban volt elzalogítva a koronától. Ennek kétharmada a Balassákat, egyharmada Zay Lászlót illette. A török portyázásokra való tekintettel a bécsi hadi kormány Végles várára aránylag nagy súlyt fektetett s rábírta a királyt, hogy azt magához igyekezzék visszaváltani. Zay Lászlóval sikerült is az egyezkedés, de a pörlekedő Balassákkal nem. Most, mikor András úr birói ítélet alapján már bennült Véglesben s közeledett az idő, hogy a Balassa János halála (1577) utáni 12 esztendő letelik és így Liptó-Újvárat a fiscus kiválthatja a Balassáktól: András úr egyet gondolt s cserét ajánlott fel Vég-

¹ A prágai udv. kamara jelentése a császárhoz 1856 január 13. Ered.

lesért. A kormány a cserén kapva-kapott s még a lejárat előtt megkötötte András úrral az egyezséget, hogy ha majd Liptó-Újvárat át lehet adni s venni, készen, simán legyen minden, ami szükséges. A szerződés szerint¹ Balassa András lemond a véglesi két harmadról, a várat öfelsége kezébe szolgáltatván; öfelsége a zálogsummát, mely a véglesi kétharmadban fekszik, átírja Liptó-Újvárra, — s amint Balassa András a Liptó-Újváron fekvő 16.500 rajnai forintot Balassa János örökösének (tehát saját magának is) lefizette: Újvár a mondott összegekben neki inscribáltatik, hozzá adatván az új főzálogsummához azon 4000 frtot is, melyet András úr az inscriptionalis levél átadásakor hadiszükségekre teszen le öfelsége kezeibe.

Alig jutott tudomásukra Bálintéknak ez az egyezés: a legnagyobb vehementiával, olyannal kezdették meg az ellenségeskedést, hogy András úr, a takarékos gazda, pénzét kezdte félni s a szerződéstől visszalépni szándékozott.² Ebbe azonban most már Ernő főherceg nem akart beleegyezni s biztatta erősen András urat: ne féljen rokonaitól,³ majd talál módot öfelsége őt igazaiban megvédelmezni. Ezt azért tette a főherceg, mert Balassa András 4000 tallérjára már előleget is vett föl egy sörfőző felállítására céljából M.-Úvárott, melyre a győri és komáromi katonaság számára a bor drá-

¹ 1588 nov. 1. egyk. hivat, másolat.

² 1588 december 23. Ernő főhg B. Andráshoz.

Egykorú más.

³ U. o. . . . quod ad patruales tuos attinet, quorum conatus et impedimenta hac in parte extimescere videris ...

gasága miatt volt szükség.¹ De nem hiába hangsúlyozta B. András a kamara előtt, hogy Újvárt, még unokaöccsei bírják »azt pedig jól tudja a kamara, hogy ezek mily természetűek, s hogy naponkint újabb és újabb bosszúművön török fejüket.«² Mert Bálinték, miután András a 4000 tallért a főherceg biztatására lefizette,³ valóban pusztító hadjáratot kezdtek meg a véglesi birtokok ellen. A megrémült jó nyitrai püspök istenre kéri a bécsi kamarát, midőn azt »de infinitis dissidiis et violentiis dominorum Balassa« tudósítja,⁴ hogy az egyezséget bontsa föl a fiscus, mert félni lehet, hogy ha Újvár csakugyan András úré leszen, a kizárt Bálinték emberölést vagy isten tudja miféle gonosztettet követnek el. Se egyiknek, se a másiknak ne adja a fölség Újvárt, hanem egy harmadik idegennek; csak így szabadulhatván meg a szerencsétlen jobbágyok is az örökös nyomorgatástól.

Eközben érkezett a törvényülés ideje, melyre a Balassákat a király még a múlt évben megidézte. Bálinték részéről csak maga Bálint jelent meg és pedig mint András úr mondja,⁵ csalfaságból csak azért, hogy ha Ferenc öccsét valami súlyosban kötelezné, ennek a szokásos kétszáz forint lefizetése mellett ez alól szabadulnia, s ekkép a bírák hozandó ítéletét előre is illusoriussá tenni lehessen. Újvár ügyében szóba sem akart állni a költő; Végles dolgában két napig disputált; de kijelenté, hogy a ho-

¹ Ernő főhg a császárhoz 1588 dec. 27.

² B. András a m. kamarához 1589 febr. 28. Ered.

³ 1589 márc. 1. az udv. kamara elismervénye. Fogaim.

⁴ 1589 márc. 16. Ered.

⁵ Folyamodása Ernő főhghez 1589 márc. 22. Ered.

zandó ítéletben vinculum (kötér) kikötését nem tűri; míg ellenben András az esetre, ha erős kötbér stipuláltak, úgy Végleles mint Újvár dolgában hajlandó volt a hozandó ítéletnek, bárminő legyen az, fejet hajtani.¹ A bírák Bálint nyakassága miatt mire sem tudtak hát menni s a jó nyitrai püspök újra csak azt indítványozá, hogy mivel semmi remény a rokonok kiegyeztetésére nincsen, csupán a javak pusztulása várható: váltsa vissza mind a két várat a felség s ossza el a pénzt a Balassák közt/ Bálint e nyakasságán András és fia Zsigmond kapvakaptak. Ez utóbbi amaz Ernő főherceghez intézett folyamodásában, melyet már idéztem, kimondja, hogy Bálintnak szokása igaz helyett hazugságot mondani. Nem tagadhatja — úgymond — hogy a múltkor ellene ítélet hozatott s végrehajtaték, de azt mondja, hogy semmi vinculum nem volt kikötve. Tetszett neki Kamenec vételárának felét zsebre dugni, ami által azt az ítéletet elismerte; de nem tetszik Újvár felét s Véglest átengedni s megemlékezni arról, hogy szó köti a férfit. Elfelejtí, hogy mindig ő kér orvoslátot, új bíróságot s mégis ő az, aki nem meri kötni magát; méltán megérdemelné — amire Balassa Zsigmond kéri is a főherceget — a perpetuum silentium nyakába akasztását. András úr attól fél, hogy Bálint szokott alattomosága szerint mindent ellene fog fordítani, azt is, ami a bírák előtt történt, másként előadni, sőt több hazugságot fog kovácsolni fékte-

¹ A nyitrai püspök jelentése Ernő főhgzhez 1589 márc. 20. Pozsony. Ered.

² U. o.

len képzelnie, mint eddigelé. Ne higgyen azért egyelőre Bálint szavainak a főherceg, hanem tudósítsa őt ennek »gyerekes költéseiről« (puerilibus figmentis), hogy ellene védhesse magát.¹

Nyújtott be ezenkívül András úr egy emlékiratféléjét is a főherceghez, mely a lehető legkedvezőtlenebb világításban tünteti föl költönket minden oldalról s melynek vádjai e közlemény folyamában foglalkoztatni fognak bennünket. Az irat tendentiosus volt s a célből készült, hogy Bálint hitelét a főherceg előtt tönkre tegye. Két fővásban összpontosultak András úr állításai. Az egyik az volt, hogy Bálint egri vitézi pályáját mindenki által tudott infamiával fejezte be; a másik pedig, hogy scandalosus viszonya egy nővel, más ember feleségével, mely közbotrányt idézett volna elő, szintén becstelenséggel végződék. — Nagyon sajnálni való, hogy ez az érdekes irat elveszett; tudomásunk róla s a vádokról abból a folyamodásból van, melyet Balassa Bálint 1589 március 20-án nyújt be Ernő főherceghez. Midőn a szerfölyt fontos darabot egész terjedelmében hű fordításban közlöm, szükséges dolgot vélek cselekedni:

Főnséges herceg! Miként pörlekedtünk a köztem s Balassa András közt fenforgó vitás ügyben a helytartó úr s az ország többi rendes bírái előtt, jobb szeretném, ha főnséged a helytartó úr relatiójából fogja megérteni s nem én tőlem; mert így biztosan megítélheti Főnséged, melyőnk az oka, hogy köztünk a controversia véget nem ért. Én részemről egy körömfeketényire sem távoz-

¹ Főntebb említett kérvénye 1589 március 22-ről.

tam el attól, ami előbbi folyamodásomra¹ határozottatott. De Balassa András a rágalmazás büntetésétől félvén (metu poenae calumniae) sem az újvári, sem a többi dologban, ahol a bírák végzése szerint a fölpörösség őt illette, nem akart szokás és törvény szerint perelni, azt állítván a bírák világos végzése ellenére, hogy itt is én vagyok a fölpörös-; sem a véglesi ügyben sem bocsátkozott tárgyalásba, csak hitvány s üres okokat hozott elő a bírói végzés ellen. Miután az ügy így áll s én látom, hogy András a törvény útját bujkálván, csak azért húzza-halasztja a dolgot, hogy kielégíthetlen fukarságának eleget tegyen: akarva-nemakarva, főként azonban nagy szükségünk által szorongattva, én és öcsém kénytelenek leszünk a véglesi javakat, mint jogtalanul elfogaltakat visszavenni; mert sem magunkat szükségben nem hagyhatjuk, sem Andrásnak, aki oly nagy megalkodottsággal tör kárunkra, a mieinket nem engedhetjük. Óvást tesztek azért Fönséged előtt a magam és öcsém nevében: ha mi pusztulás történik a birtokokban, annak sem én, sem öcsém, hanem egyedül a törvény világát bűvő András betölthetetlen fősvénysége leszen oka.

Ami pedig sziszegő rágalmait illeti, melyeket folyamodásában szemtelen nyelve Fönséged előtt elmondott: ezek távol állnak az igazságtól, de méltók hozzá, aki a haszonért nemcsak szóban és írásban, de tetteiben sem pirult soha a tisztesség korlátait átlépni. Azonban mindamellert csodálkozom, miként merészkedik azt írni, hogy én Egerből s Újvárból infamiával távoztam. Hol lettem én becstelenségre ítélve? micsoda bíróság előtt bizonyítottak rám oly gonosztettet, mely infamiát érdemelt? Mutassa elő, ha ember a talpán, azt az én infamiámról hozott ítéletet s bizonyítsa be mondásait csak a legkisebb törvényszerű documentummal is, ne pedig a tudat-

¹ Ez nincs meg.

² B. Bálint ugyanis csak Végles ügyében fölpörös.

lan tömeg által terjesztett hamis hírrel, mely gyakran a legszentebb életűt háborgatja. Becsületem, sértetlen jó hírem-nevem mellett tanúskodni fölhívom az egész Egert, ahol ha a négy év alatt egyszer-másszor köztem s bajtársim között egyenetlenség támadt is, az úgy ki lön mindig egyenlítő, hogy becsstelenségről szó sem volt, csak egyszer ítéltettem el csekély bírság fizetésére.

Hogy pedig engem a *Ferdinánddal*¹ való viszálalom miatt becsstelennek nevez: mily igaz ez, azt Fölséged ítéletére hagyom, mint aki jól tudja: vájjon bármi infamia ez ügyben rám bizonyult-e s vájjon az ítéletet kerültem-e vagy kívántam? De ha mindezt nem tudná is Fönséged, az az egy körülmény fölment engem minden vétek gyanúja (ne mondjam a becsstelenség) alól, hogy *Ferdinánd az ő kitűnő feleségét, kit a ráfogott bűn gyanúja miatt elűzött magától, magához visszavette, vele új házasságot kezdett, a régi injuriák emlékét örök feledésbe temetvén.*

Tegye hát a jövőben András a ravasz mester ami szívének tetszik, az bizonyos, hogy nyelve féktelensége engem sem el nem ijeszt, sem az ország törvényei mellől el nem tántorít; sőt inkább, valahányszor csak dolgai vesztét látván, mérgében prüsszögő vénasszony módjára rám támad, mindannyiszor alkalmat fog nekem nyújtani a kölcsön visszaadására s arra a gondolatra, hogy dühében azért, amért azt amit óhajt, sem a törvény útján, sem más módon el nem nyerheti, — józan ^aszét veszítette el.

Végül igen alázatosan könyörgöm Fönségednek, hogy ha mi keményet B. András rágalmai e visszautasításánál mondtam, Fönséged királyi kegyelménél fogva érte megbocsátani méltóztassék, annál inkább, mert bizonyos, hogy ganéjban gázolni, anélkül, hogy az fölka-
varodjék s azt fölka-
varni, anélkül, hogy bűdös legyen, nem lehet; leginkább pedig azért, hogy a mérget rejtő

¹ Ki ez a Ferdinánd? később látni fogjuk.

rágalmak engem, aki ily durván irni nem szoktam, most akaratom ellen így irni kényszerítettek.

Fönséged legalázatosb örök szolgája

Gyarmathi Balassa Bálint.¹

Eddig a folyamodvány. — Örömet hisszük, hogy a bülbülszavú dalnok nem szerette, ha durva beszéd miatt elnémultak kobzán a mézes hangok, — s a nemes tűz, melyet a költő keblében isteni kéz rakott, ily alacsony szidalmak számára volt kénytelen készíteni melegágyát; de Balassa Bálint még e szitkozódás közt sem tagadhatja meg magát. Látszik, hogy e folyamodást csakugyan ő s nem íródeákja írta. Az a hév, az a szenvedély, mely szerelmi énekeit megkapóvá, elsodróvá teszi, égni tudott akkor is, ha a rágalmazónak kellett fülébe kiáltani, hogy: hazudsz! Aki kardja élet úgy meg tudta suhogtatni, hogy Isztambulig megérezték, aki lantja húrjain oly viharos hangokat tudott költeni, hogy háromszáz esztendőn keresztül is visszazeng tőlük egy egész nemzet keble: az nem csoda, ha megtudta a lúdpenna hegyét is nyomni úgy, hogy belébicsaklott, ha papiron kelle kifejezést adni föl-háborodott kedélyállapotának — méltatlan ráfogások ellenében.

Hogyne volt volna hát szenvedélyes akkor, mikor a ráfogások magva igazat is rejtett! — A költő is csak ember s az ember az alkalmatlanul kimondott, az eltakarva volt, de időszerületlenül föl-

¹ A folyamodást B. B. a magy. kamaránál nyújtá be. Szuhay az elnök erre ezt jegyzé föl: 20. Mártii 1589. Ad cameram anlicam. Providendum erit, ne bona Suae Maiestatis Viglesiana inter hos litigantes desolentur.

lebbenteti igazságért mindig megharagszik s örömet betöri érte, ha teheti, embertársa fejét.

Így volt Balassa Bálint is. Noha a vádak biztos és öntudatos visszautasításából, főként azonban abból, hogy ami igaz bennük, azt elismeri költőnk, — bizonyos, hogy András úr vádjai túlhajtva rágalmakká fajultak s ennyiben csakugyan méltók a drasztikus hasonlatra, mellyel Bálint jellemzi azokat; mindamelllett az a kis igazság, ami bennök rejtett, nagyon szívéen találta a becsületére túlságosan féltékeny költőt. Túlságosan, mondom; mert az a bírság, melyről elismeri, hogy nyakába vettetek, a legnagyobb valószínűség szerint csak a katonai fegyelem megszegéséből származhatott. — A harcok fáradalmi, a kémlelés vagy a portyázás cselvető veszélyei után örömet gyűlt össze Eger hőseinek »aranyos-ifjúsága« egyik-másik bajtárs vendégszerető lakában, hogy nyakát tekerve a hordócsapnak, még békében is ontsa a gyűlölt »törökvért«. Mi könnyebb, mint az, hogy az ifjú, heves Vérű költő a poharazás mámorában megsértette egyik-másik magyar bajtársát, ki dalait tréfálta ki és kedvese felől pajzánkodott; vagy ráfördedt német collegái egyikére, ki nem lelkesült úgy a karja védte idegen földért, mint az »oh én édes hazám, te jó Magyarország« szép költemény¹ forró szívé szerzője. Kész az összetűzés: lesz belőle veszekedés, vagy lovagias párbaj. Akár az, akár ez, mindakettő szigorúan fenyítetik, mert mint Szamosközyből tudjuk, a párviadal a végekben erősen tiltva volt.

¹ Gyarmathi Balassa Bálint költeményei . . . Szerkeszté stb. Szilády Áron. LXXV. szám.

Fontosabb az első vádnál a második, hogy t. i. a költőnek más ember feleségével bűnös, nevezük nevén a gyereket: házasságtörő viszonya volt, mely becstelenséggel végződék. Ha szétboncoljuk Balassa Bálintnak erre a rágalomra adott feleletét: érdekes következtetésekre jutunk.

Ferdinándnak hitták a férjet. Ki ez a Ferdinánd? Senki más nem lehet, mint gróf Nogarolli Ferdinánd, gr. Nogarolli Leonárdnak Dersffy Orsolyától, szerdahelyi Dersffy János leányától származott fia. Az ez időbeli acták őt rendszeren és egyszerűen »Comes Ferdinandus«-nak, vagy csak »Ferdinandus«-nak nevezik; mindenki tudta, kit kell alatta érteni; épen úgy, mint pl. 30 évvel azelőtt mindenki tudta: ki az az egyszerűen »Fráter Georgius«-nak nevezett barát. Nogarolli Ferdinánd 1578 elején Szatmár parancsnokává neveztetvén s e tiszttel később a tiszai részek kapitányságát egyesítvén, mint ilyen 1585-ig működött, ez utóbbi évben pedig a kassai, illetőleg felsőmagyarországi főkapitányság helyettesévé lőn.¹ Neje a nagybefolyású Harrach Leonárdnak, Rudolf császár titkos tanácsosának, Ernő főherceg főudvarmesterének első nejétől, Hochenzollerni gr. Zollern Máriától való legöregebb leánya — a szép Harrach *Anna* volt.²

Balassa magatisztázásából bizonyos, hogy a szép menyecskével neki viszonya volt s hogy emiatt a férjjel komolyabb összekoccanása történt. Mint

¹ A bécsi hadügyi levéltár protocollumai után.

² Zedler, Universal-Lexikon 24. köt. 1171. lap. Bucelini Germania Stemma. III. 143. — Wissgrill Schauplatz des landsässigen nied. österr. Adels. 4. köt. 155. lap.

említem, a végekben a párbaj szigorúan tiltva lévén, »lovagias« úton az összekoccanást annál kevésbé egyenlíthették ki, minél nagyobb volt a felelősség Nogarolli vállain, kinek mint parancsnoknak jó példával kelle fényeskedni az alatta szolgáló urak s nemesek előtt. Pedig Balassa Bálint is ő alatta, ha tán nem is közvetlen commandója; alatt vitézkedett. Mit volt tenniök? Bíróra bízták az ügyet s pedig, vagy a felső-magyarországi főkapitányra, Rueber Jánosra, mint gr. Nogarolli közvetlen följebbvalójára, vagy — miként azt Balassa folyamodásában a hivatkozás gyanítani engedi — Ernő főhercegre. Mi volt ez az ítélet? nem tudjuk; de Balassa Bálint azért utalhat oly fennyen rá, mert nem becstelenítő. Ha ezzel a sértett férj nem elégedett meg s haragjában nejét elúzta magától: azon még akkor sem csodálkozhatnánk, ha teljesen hitelt adnánk is az itt »pro domo sua« beszélő Balassának, hogy t. i. az csak »suspicione falsi eriminis«, igaztalanul ráfogott bűn gyanújából történt. Az sem változtat e föltevésen semmit, amire Balassa, mint ártatlanságuk mellett szóló legfőbb tanúságra hivatkozik, hogy t. i. Nogarolli nejét magához visszavette, vele új házasetet kezdett. Ezt a szathmári parancsnok azonkívül, hogy szép nejét csalfasága dacára is szerette, több fontos okból is tehette. Először is Bálintunk, a szerencsés vetélytárs, egyáltalán elkerült a tiszai részek tájáról; másodsor mellé még meg is házasodott; harmadsor, ami legtöbbet nyom: a feleségemasszony a hatalmas Harrachnak volt leánya.

Nézzünk szét egy kissé a szép asszony körül is. Hol ismerkedhetett meg vele költőnk? A legna-

gyobb valószínűség szerint Egerben, az 1578. év folyamán akkor, mikor gr. Nogarolli a szathmári főkapitányságot elfoglalandó, útban volt nejével, az akkor 15—16 esztendőös gyermek-menyecskével¹ Szathmár felé. Balassa Bálint ezidőtájt — mint Sziíády Áron is hangsúlyozza — Egerben tartózkodott. Nagyon természetesnek látszik, hogy a Szathmár felé vonuló házaspár, vagy legalább a nő — az akkori idők utazásai viszonyaihoz képest — Egerben állomást tartott s pár napra, vagy hosszabb időre vendége volt talán Ungnád Kristóf egri főparancsnoknak, Losonczy Anna férjének. Itt mutathatta be a fiatal vitézt Ungnád Nogarollinak (ha már régebben nem ismerték egymást), Ungnád né pedig Nogarolli nejének — az egyik Anna a másik Annának. A kifejlett rózsa a nyíló bimbónak.

Nem feltűnő-e s nem késztet-e további gondolkodásra az a körülmény, hogy a nőt, kiről bizonyosan tudjuk, hogy vele költőnknek viszonya volt, Annának hívták, ép mint azt a másikat, kihez — eddigi gyanítás szerint — legszebb, legszívhezszólóbb dalait írta a főúri kobzos? — Kisértsük csak meg figyelemmel követni őket.

Az egész 1578-iki esztendő folyamában hol élte világát Balassa? nem tudjuk. Az a két szép költemény (Szilády kiad. XXIV. és XXVII. sz.), melyet ez évben írt, nem mondja meg. Gyanítunk

¹ Megjegyzendő, hogy a Harrach-család, a XV-dik s XVII-dik században legalább, nagyon korán érő s igen szaporá faj volt. Annánknak pl. még 19 testvére volt, apjának 13. stb. Maga Harrach Leonard 22 éves volt, mikor legelső gyermeke, a mi Annánk, született.

csak annyit lehet, hogy Egerben és Eger környékén. Én még hozzáteszem, hogy Szathmáron és Szathmár környékén is, ahol közelebbi barátságot kötött a szép Harrach Annával. Nehéz dolog ez nem volt. Hiszen gr. Nogarolli nejének más társasága, mint a férje alatt szolgáló magyar főúri ifjaké, nem lehetett. A német csapatok tisztjei túlnyomóan zsoldos nép valának, kiket ha a parancsnok egyszerű másszor asztalához hívtat is, nejének »udvarához« nem bocsáthata. Nem úgy a magyar tisztje. Ezek főrendi, vagy legalább is előkelőbb nemesi házak, birtokos családok gyermekei lévén, a jó társaság* alkotó, sőt hangadó elemét képezték. A szép és deli ifjú, kinek fölment homlokára a dal ígérő műzsája lehelte csókját, ha már származásánál fogva legkiválóbb volt a társaságban, bírt olyannal is, mely a női szívet a többi előnyös tulajdonokon fölül többi társai fölött megbűvölni képes: a harci dicsőséghez még a költői hírnév babérkoszorúját fűzte. Szépség, ifjúság, előkelő származás, Balassahév, katonai nimbusz és költői babér: annyi égi adomány egy emberben, hogy nem csuda, ha a gyermekifjú asszony, ki zord s nálánál sokkal öregebb férje oldalán nem találta meg azt, amit szíve kívánt, Bálinton felejté szemét s elvesztette szívét. Hogy pedig a dalnok is könnyen lánggra gyúladt, főként azzal a tizenhat tavasszal szemben, melynek rózsái az ifjú asszonyka orcáiról mosolyogtak felé, azt Hartyáni Imre, az ő hűségese inasa s írődeákja¹ bizonyítja. »Nem mindent (= mindenkit) hevít úgy az szerelem tüze talán mint őtet« — mondja a jámbor ember az ő jó uráról.

¹ V. ö. Szilády Á. Bevezetés XLIX. lap.

Ezek előrebocsátása után *legelőször* is és *egyelőre* azt az állítást merem kockáztatni, hogy Balassa Bálintnak »Annához«, és róla írt versei¹ nem mind Losonczy Annához vannak intézve, hanem közülök egy-kettő Nogarollinéhoz szól.

Nézzük csak a XXVII. számút: »Anna nevére«, melynek versejei e szót rejtik: Annámért. E költeményt, mint az utolsó strófa világosan mondja, 1578 végében írta szerzője. Olvassa el bárki a verset s *kénytelen* arról meggyőződni, hogy az folytonos naponként való, jelenben tartó érintkezés szülte viszonyok befolyása alatt készült. Panaszkozik a költő, hogy kedvese nagyon félti, ha bánatos, azt hiszi kedvese, hogy másért, más után búsul; ha örül, azt hiszi a nő, hogy más szeret, azért víg. Oly közvetlenséggel vezeti elénk a költő kedvese kedélyállapotát, hogy szinte látni véljük a féltő, szerető nőt, amint könnyeborult szemekkel tesz szemrehányást dalnokának a képzelt hűtlenségért, esküszegésért, s mintha hallanók az ifjú költő hévvel súgott válaszát:

Te böcsülhetetlen drága szerelmesem,
Kinek jóvoltában nyugszik fáradt lelkem:
Nincs kívüled nekem
Ki sok bánátimban vigasztaljon engem.
Hitemet én el nem felelhetem, hidjed! . . .

Ép úgy kiérzik a költeményből, hogy itt még egy új, ki nem próbált szerelemről s szerelmi hű-

¹ Ezeket Szilády elősorolja a IV. számú költeményhez tett jegyzetben, 244. lapon, u. ni.: a III., IV., V., VIII., IX., X., XIII., XV., XVI., XVII., XVIII., XIX., XX., XXI., XXII., XXIV., XXV., XXVI., XXVII., XXIX., XXXIV., XXXV., XXXVII. s ettől kezdve a LIX-dik számúig valamennyi.

ségről van szó. Úgy ez a körülmény, mint a naponkénti, s ismétlem, jelenben tartó (nem a múltra vonatkozó) érintkezés egy új Annára s nem Losonczy Annára kényszerít következtetni. Ungnádne 1578 végében már régen lenn Tótországban volt férjével, ki bánná neveztetek; tehát naponként) élőszóval semmikép nem érintkezhetett szerelmes dalnokával. Ami a levél által való érintkezést illeti, ezt, ha a költemény értelme nem zárna is ki (amint hogy kizárja), már azért sem lehet föltennünk^ mert abban az időben a török ditiön keresztül Slavoniából Egerbe szerelmes levélkéek küldözgetését képzelni lehetetlen. Hiszen komoly, állami ügyekben is a legtöbbször csak *salvus conductus* mellett közlekedtek a levélvívő »követek«.

Állításunk csak nyer alaposágában, ha tekintetünket a XXV. számú versre fordítjuk, melynek címe: »Losonczy Anna nevére«, s mely a versfejekben is e nevet rejti. Ez a költemény egy igen szép, érzékeny búcsúdal. Nem a költő távozik, hanem kedvese válik tőle.

... árva fejemtül

A vált el ki engem szeretett hú szívbül.

Meggondolva, hogy az előttelevő XXIV. számú ének (»kit egy bokrétáról szerzett«) 1578-ból való, a XXVII. számú pedig, melyről föntebb volt szó, 1578 végéről, bizonyos, hogy a XXV. számú búcsúdalt akkor szerzetté költője, mikor Ungnádne férjével az újonnan kinevezett bánnal Egerből Slavoniába távozott. Alig múlik el több, mint fél esztendő s a dalnok, ki évek során rajongott Losonczy Annáért, a szép Harrach Anna szemeinek lesz; rabja.

Talán nem is a XXVII. számú a legelső vers, melyet Harrach Annára írt Balassa Bálint. E közt s a Losonczy Annához írt búesúdal közt van egy gyönyörű hasonlatokkal bővelkedő, igazán elragadó költemény, »kit egy gyémánt kereszt mellett küldött volt« kedvesének, a XXVI. számú. Lehetne ugyan azt mondani, hogy a keresztet emlékül adta a válásos, buzgó dalnok távozó kedvesének. De ez ellen azt kell kiemelni, hogy e költeményben válásról, távollétról egy szó sincs, s így Losonczy Anna ellen bizonyít; amint másrésről Harrach Anna mellett szól ez a strófa:

Így mi szerelmünket mi se hagyjuk tőlünk

Rágalmazók mitt elesni közülünk:

Ám szóljon felőlünk

Ki szinte mit akar; — hiszem tiszta lelkünk.

Csak arra kell gondolnunk, hogy a férj és a költő közötti komoly »dissenziót« bizonyára hirnnek-szónak, mendemondának, *rágalomnak* kelle megelőzni, míg Nogarolli ezt megsokalta s föllépett.

De nem elégszem meg azzal az állítással, hogy a XXVII. számú Anna nevére írt költemény s az előzője Harrach Annára vonatkozik. Ki merem azt is mondani, hogy a *XXV. számú (búcsú) dal az utolsó költemény, mely Losonczy Annát illeti. E vers képezi a válaszfalat az új és a régi Anna között.* Innen kezdve a régi kedves képe eltűnik s ragyog az újé — közel másfél tizedig. Tehát a *Júliáról szerzett énekek* Júliája alatt is *egész bizonyosan nem Losonczy Annát, hanem valószínűleg Nogarolli nejét* kell gondolnunk. Megkísértem bebizonyítani.

A költemények, amint azokat Hartyáni Imre

a költő manuscriptuma után leírta, időrendben következnek. A XXIV., XXV., XXVI. számúak bizonyos, hogy 1578-ból valók. Innen a XXXIII. számúig következők az 1578—83. évek közti időben keletkeztek, amely utóbbi évben a költő házasulni készülvén, »bűne bocsánatjáért könyörgött«. Boldogtalan házas életéből (1584—88.) valók a XXXIV—XXXVI. számúak. A következőt »akkor szerzetté, mikor az feleségitül elvált« — s ettől kezdve jönnek a Júliához irt s vallásos költemények, a Coeliárul irt s más virágénekek, az 1588. s következő évekből.

Már most, ha a XXVIII. számú közönyös éneket átugorván, a következőket vizsgáljuk: ennek tartalma meggyőző bennünket arról, hogy nem Losonczy Annáról beszél a költő. Az a baja, hogy nem leli »semmi módját mint kell szemben lennie« kedvesével; de nem távolság választja el, mint Losonczy Annától, ha erről szólna, elválasztaná; hanem az irigyektől nem juthat »mint tevistől a szép violához(!)« hozzá. Egyedül akar lenni vele; mások előtt, társaságban eleget láthatja. A XXX. sz. költemény ismét nem Losonczy Annához van írva; bizonyos ez abból, hogy a 25-ik versszakban így szól:

Engem, hogy igazán szeret azt megtudtam;
Kiért magam én is csak néki ajánlottam.

Ezt Losonczy Annáról legalább öt esztendei szerelem után nem most kellene elmondania. De elmondhatta új szerelméről, Harrach Annáról. Azt gondolom azért, hogy e költemény 1578—1579-ből, a viszony elejéről való. Lehetetlen, hogy ettől az

időtől házas élete végéig többet ne hallott volna Balassa, mint azt az egy-két ránk maradt költeményt. A XXXI. számút, melynek csak első sorát bírjuk, s a két következő vallásos tartalmút átugorván, ama nevezetes költeményhez érünk (XXXIV. sz.), melyet »akkor szerzett, hogy a felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni... jutván annak az szerelmesinek igazsága (=igaz volta) eszibe, akit ok nélkül bolondul elhagyott volt feleségiért«. A feleség hűtlensége visszaemlékezteti őt arra, kit »mint gyümölcsiért diófát ág közül, tülem úgy elverém javáért ok nekül«. De elverte-e, értsd: elhagyta-e Losonczy Annát? Nem. Losonczy Anna, a költő szerelmét bírván, távozott Slavoniába. Másnak kell lenni, akit elhagyott akkor, mikor megházasodék, olyannak, akivel folyton érintkezett, s aki őt kérve-kérte: ne nősüljön meg, maradjon az övé; aki megesküdött neki, hogy soha nő nem fogja őt úgy szeretni, mint ő s aki midőn látta, hogy könnyölgései hiábavalók, ismerve lovagja bensejét s ismerve talán a nőt — Dobó Krisztinát — is, kit elvenni akart, megjósolta, hogy boldogtalan lesz. Erre vonatkozik a szép költemény következő strófája:

Titkos keservemben hull orcámról könyvem,
Rólam mit prófétált, tűit mert mind fejemen,
A ki keservesen válék el én tülem.

A XXXV. számú támpontot nem nyújt; a következőnek csak első sorát bírjuk: forduljunk a XXXVII. számúhoz, mely a Júliáról szerzett költemények elseje, melyet akkor írt »mikor az feleségétül elvált«. A költő újra szabad. Régi szerelmének nyájas képe bátran, békében, fényes világban

rosz feleség sötét képétől be nem árnyékolva ragyoghat lelkében. Cupido a költőnek bemutatja Júliát; következik Júlia rajza, rövid oly leírás, melynek az egész magyar irodalomban talán csak a Petőfi »tündér-orcád tejben úszó rózsája« a párja. Cupido mondja Júliáról:

Ímhol szép Julia, anyám helytartója ez föld
kerektségében,
Szemiben nyilamat, horgas kézijjamat adtam
szemöldekibe,
szívem ajakában, fáklyám orcájában, mézem foly
beszédiben.

Álljunk meg egy pillanatra e fönséges nőnél. Lehetett-e ez a Júlia Losonczy Anna? Mielőtt rá felelnénk, vétkezzük le a költői hangulatot, amibe e gyönyörű hasonlatok beleringattak s legyünk — nagyon prózaiak. Nem fog ártani, mert nem a költői rovására s nem az igazság kárára történik.

Vájjon hány éves volt Losonczy Anna, mikor Balassa Bálint e szép költeményt írta? Ungnádné *legkésőbb* 1550-ben született, mert atyja halálakor (1552) kisebb húga Fruzsina is a világon volt. Legyünk udvariasak s mondjuk csak legkésőbb; noha okunk van azt hinni, hogy Anna a 40-es évek szülötte. De ha csakugyan 1550-ben mosolygott is rá először a nap: 1588—1589-ben, mikor Balassa felesége válása után a költeményt írta, már 39—40 éves matróna volt. Nehezen lehet, hogy élte javát élő 36—37 éves férfi egy negyven esztendőss asszonyság iránt oly szerelemre gyuladjon, mint aminőt a Júliához írt versek lehellenek s pedig annál nehezebben, minél inkább bizonyos, hogy azokat a verseket a költő Balassa s nem valami főúri udvari poéta írta. Azt hiszem sokkal természetesebb arra a régi szeretőre gondolni, kit még négy év előtt is oly forrón szeretett, ki-

nek emléke a boldogtalan házasság ideje alatt neki vigaszt nyújtott, ki a 3—4 év után is 26—27 esztendősen szép menyecske volt: a másik Annára, Nogarollinéra. 1588-ban, mikor »jó hamar lovakért« Erdélyt járta be, Kassán utazván keresztül, láthatta újra az 1585 óta ott lakó Harrach Annát, s tán épen ez alkalomból készült a XXXIX. sz. kedves kis vidám dal, melynek címe: »Hogy Júliára talál, így köszöne neki«.

Ez az »argumentum senectutis« érvényesítendő a XXXIV. számú versnél is már (csak hogy nem akartam ott a mondandóknak elébe vágni) s megállja helyét kifogás nélkül valamennyi Júlia-féle költeménnyel szemben, sőt a Coeliáról írtaknál is. Különösen kiemelem ez utóbbiak közül a XLV. számút, melyet akkor írt a költő, midőn 1589 végén Magyarországból kibújdosott. A gyönyörű búcsúdalt a következő szakasszal végződik:

Immár sólymocskádat,
Kedves madárkádat,
Kit karodon hordottál,
Klárisokkal rakott,
Szkófiummal varrott
Lábzsínóron tartottál —
Bocsásd el békével
Szegényt, hadd menjen el,
Reá ne haragudjál!

Lehet-e itt Losonczy Annára gondolnunk?

Még csak egyet kell megemlítenem. 1587-ben Losonczy Anna özvegyé lön;¹ 1588-ban Balassa Bálint szabaddá nejtől. Ha régesrég első ifjúkori szerelme az, akit most is szeret, ha annak

¹ Gauhe Gen. hist. Adels-Lexicon II. 2830.

viszonszerelmét illetőleg csak századrész is igaz abból, amit a költő annyi édes dalban zengett: akkor érhetlen, kimagyarázhatlan dolog, mért nem vette nőül? hiszen a gyászév lejártakor már ő tőle is (1588) elvált felesége; s mért engedte az oly hosszú időn óhajtva óhajtott lényt újra másnak, Forgách Zsigmondnak, lennie nejévé? Annál érthetlenebb ez, minél szenvedélyesebbek a dalok, melyek éppen ekkor, 1588-ban, fakadnak a költő tépett szívéből. De érthetővé, világossá válik mindez, ha tudjuk, hogy Losonczy Anna képe 1578 óta eltűnt az ő lelkéből, s más Anna az, akiért oltatlan lánggal ég: az, akit midőn ő maga szabaddá lón is, nem tehet magáévá. Az a »kitűnő« nő lesz ez, akit még oly pörös természetű iratban is, mint aminő a főherceghez benyújtott folyamodása, »egregia foemina«-nak mond: Nogarolliné, Harrach Anna.

Érdekes volna megdönthetlenül bebizonyítani, hogy e nő, már kezdetben is, tudott magyarul. Hogy később Balassa Bálinttal való viszonyának ideje alatt meg kelle tanulnia, az bizonyos. Társasága, mint föllebb említtem, csak magyar volt hét esztendőn (1578—1585) keresztül s a főbbrangúak akkoriban bizony csak és csupán a magyar nyelvet használták; nagy kivétel volt köztük Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, vagy Balassa Bálint — az ország nyugati részéről — akik németül is beszéltek. Ha már idegen nyelven beszélni tanult a magyar úr, az olaszt választotta, mellyel az udvarnál is és előkelő idegenek közt is egyformán boldogulhatott. Ily társaságban meg kellett barátkoznia Nogarollinénak is nyelvünkkel, melynek tanulásában férje

(magyar nő fia), ki azt tökéletesen bírta, segélyére volt bizonyosan. Nagyon valószínű azonban, hogy már lánykorában tudott magyarul. Családja nagyon szíves viszonyban állt az Erdődy, Pálffy s Batthyányiakhoz; e családok lányai, barátnői körében könnyen megtanulhatott.

Megjegyzem még, hogy Nogarolliné férjének a 90-es években történt halála után, másodszer b. Brenner Sigfriedhez ment nőül.

Most pedig ha már Újvár és Végles pörös dolgaiból indultam ki, illendő oda vissza is térnem, annyira, amennyire Balassa Bálintot érdekli.

A pör a rokonok közt nem akart véget érni, s a főherceg egyidőben a nyitrai püspök tanácsát követendő, elhatározá, hogy a Balassa Andrással kötött szerződést fölbontja s idegennek adja Újvárat zálogba, aki aztán pénzzel kielégíti a Balassákat, Illésházyt, e pénzes urat is fölszólítá a kamara e célból, de nem tudtak megegyezni, mert Illésházy Újvárat csak örökáron megvenni volt hajlandó.¹ Hosszú huza-vona után újra visszatért a főherceg a Balassával kötött szerződés realizálásának gondolatához, s mikor már az év vége felé (1589) közelgett a terminus, melyen Liptó-Újvár inscriptiója lejár, ráíratott a magyar kamara ált, al Bálint öccsére, Ferencre, hogy jelenjék meg a magyar kamara előtt, s vegye át Újvár zálogösszegének őt illető részét azon pénzből, melyet András úr a kamarának le fog fizetni. E parancsról Bálint

¹ Sok acta e felől az udv. kam. ltárban.

nem tudott semmit, mert már akkor Lengyelországban járt, nem birtokain, mert hisz ilyenek, Kamenicz be, kettőt is a főherceghez,¹ hogy hagyja meg őt dalmát enyhíteni idegen földön.

Ferenc a parancsot későn vette, mert Egerben az ország védelmében vitézkedett. Ezt az egri káptalan bizonyítványával áttétálva folyamodást nyújtja eladatván, nem voltak,² hanem bujdosni, keble fáj-Újvár birtokában, ha nem is ősei érdemeiért s azon szolgálatokért, melyeket ő maga tőn 12 év alatt saját költségén, vére bőséges ontásával a végekben, legalább az istenre való tekintetért; vagy ha csakugyan cedálnia kell Újvárat, ne e téli időben kellessék azt tennie. Rosszul állhattak szegény Ferencnek ügyei, mert az egész országot hívja tanúbizonyosságul, hogy annyi hűséges szolgálatai után nincs Újváron kívül az egész hazában egy talpalatnyi föld, melyet övének mondhatna s ahová fejét lehajthatná. Kész azt a summát, melyet András ígért, Újvárra felülfizetni, ha időt enged neki a felség, míg a pénzt a télen rokonaitól s barátaitól kölcsön kérheti. Folyamodásai elsejében még Véglest ügyében is — nem könyörög, hanem tiltakozik s azt a bírói ítéletet, melynek alapján András a magáénak vallja Véglest, érvénytelennek nyilatkoztatja, mert az nem törvény útján, hanem »commissióból« kelt s hozatalakor mind bátyja távol volt, mind pedig ő maga Egerben szolgált.

Újvár ügyében kedvezőtlen választ kapott Fe-

¹ Ide igazítandó ki Szilády Bevez. XXXVI. lap.

² 1589 nov. 27. előtt és egy másik kelet nélkül. Eredetiek.

renc, Végles ügyében pedig nem is felelt neki a főherceg. E méltatlanságon Bálint, ki mint Szilády jól mondja, folytonos összeköttetésben állt a külföldön is öccsével, elkeseredvén, öccsével együtt a következő mérges kérvényt nyújtá be a főherceghez, melyet csak ő és senki más nem fogalmazhatott:¹

Fönséges főherceg! Hogy Fönséged a magy. tanács és magyar kamara véleményét megvetvén, őseinek t. i. Ferdinánd és Miksa császároknak záloglevelükben adott világos ígérete ellenére saját maga határozatát, melyet folyamodásainkra adott volt, megmásítja: elismerjük, hogy balszerencsénknek s a méltánytalan sorsnak kell tulajdonítanunk, ami ellen sem igazság, sem érdem nem használ semmit s amit békén kell tűrnünk. De már az csudálatosnak és tűrhetetlennek látszik előttünk, hogy véglesi részünkről egy hanggal sem válaszol Fönséged, holott az egész Magyarország tudja azt, hogy az a vár minket és Balassa Andrást egyenlő jogon illet, mi azt sem pör útján, sem egyébként el nem veszítettük, hanem Fönséged tőlünk erőszakkal ragadta ki. Könyörgünk azért igen alázatosan Fönségednek, méltóztassék rendelkezni, hogy részünket visszanyerjük. Különben isten előtt protestálunk s tiltakozni fogunk az országgyűlésen a rendek előtt is, hogy rajtunk ily nagy injuria esett, melynél nagyobb nem képzelhető.

Fönséged alázatos hívei

Balassa Bálint és Ferenc.

Ez az utolsó nyom, B. Bálintról ez ügyben. Mi történt B. András és fia Zsigmond, aztán B. Ferenc közt: az már bennünket nem érdekel.

¹ Kelet nélkül az Újvárt illető iratok közt. Ered.

Berekesztem közlésemet. Ha idővel sikerül valakinek — aki tán e közlés által lón figyelmessé — szerencsés véletlenül több és bizonyosb adatot fölfordani B. Bálint és Annája felől, mint én itt fölhozhattam: akkor azt hiszem nem volt haszon nélkül való dolog megbolygatnom Újvár és Végles ügyét, mely engem e nyomokra vezetett.

A HUSZONKETTEDIK ARTICULUS.

(AZ 1604: XXII. TÖRVÉNYCIKK.)

(Budapesti Szemle 1889.)

Aki Magyarország újabkori történelmével foglalkozott, tudni fogja, hogy e huszonkettedik articulus alatt az 1604. évi XXII. törvénycíkket értem.¹

Azt a törvénycíkket, amellyel az országgyűlésnek és a király teljhatalmú képviselőjének közös egyetértéséből létrejött és huszonegy cikkből álló 1604-iki törvénykönyvet Rudolf királyunk a magyar alkotmánynak már akkor is érvényben volt alapelvei ellenére önhatalmúlag megtoldotta. Azt a törvénycíkket, amelyben a király a magyarországi protestánsok legelső közös, nyilvános országgyűlési föllépésére, mikor hitők szabad gyakorlása végett alázatos kéréssel járultak a trón zsámolyához, fenyegető szóval válaszolt és a kor legégetőbb ügyé-

¹ A *Magyar Országgyűlési Emlékek* X. kötete rövidnap megjelenik és közölni fogja tölem többi közt az 1604-ik évi országgyűlés történetét. Jelen értekezés mintegy mutatványául szolgálhatna a kötet történeti bevezetéseinek, ha a nem-vallásügyi országgyűlési tárgyalások kihagyása, némely a kötetben nem használt új adat értékesítése s az anyag más csoportosítása stb. által nem volna teljesen átdolgozottnak mondható.

nek, a vallásbéke, a lelkiismereti szabadság kérdésének országgyűlésen való tárgyalását egyszerűsmindekkorra tiltotta.

Szembeszökően mutatja e két momentum, hogy egyrészt alkotmányjogi, másrészt pedig politikai s egyháztörténeti tekintetben egyaránt nagy fontosságú nyilatkozata e cikk a királyi akaratnak.

Megtámadta vele a király a magyar alkotmány amaz alapelvét, hogy törvényt csak a király és nemzet közös, egyetértő akarata szabhat. Megtámadta pedig nem a modern alkotmányjogi fogalmak szempontjából, hanem abból az állásból tekintve is, amelyre az egykorú magyar helyezkedett volt; meg alkotmányunk XVI—XVII. századbeli fejlődése színvonaláról nézve is, amit azért hangsúlyozok, mert jót tudom, hogy a történetíró akkor téved legnagyobbat, mikor saját korának szemüvegével nézi s itéli elmúlt idők intézményeit.

Még nagyobb súlyú e törvénycikk politikai s egyháztörténeti szempontból. Vele tűzte ki a királyi hatalom Magyarországon az ellenreformáció hivatalos zászlaját; ez volt az égő csóva, mellyel könnyelmű kéz a magyar állam omladozó házának tatarozott födelét felgyújtá; ez volt az a csatakiállítás, mellyel a protestánsok elleni hosszas küzdelmek megkezdődtek — és e küzdelmek véres tragédiájából ez a cikk hirdette elv hangzik ki, mint ahogy egy-egy hatalmas wagneri dalmű vezérmotívumát harsány kürtök ércszava hangoztatja ...

Kimondja e cikkben a király, hogy elődei »példáját követve, a szentséges római katolikus hitet vallja egész őszinteséggel s azt Magyarországon uralkodó vallásnak akarja látni, minden eret-

nekségtől megtisztítani s uralkodói tiszténél fogva védelmezni.«¹ Megerősíti s fölújítja e cikkben az eretnekek ellen hozott összes törvényeket és a benők foglalt szigorú büntetések végrehajtásával fenyegeti mindazokat, akik a királyi tilalom ellen a vallás ügyét az országgyűléseken szóba merik hozni.

E cikkre — tudjuk — Bocskay támadása volt a felelet. S mikor a hatalmas vihar által fölkorba-csolt hullámok a bécsi békekötés medrében már csendesesen lefolytak volt, midőn az izgatott kedélyek megnyugodtak már: a protestánsok e törvénycikket, mely a béke kedvéért, a király iránti udvarias tapintatból a törvénytár fegyverei között hagyatott, még mindig nem tudták elfelejteni.

Azt kérdezte a protestáns közvélemény, azt kereste: ki ennek a törvénycikknek értelmi szerzője, ki a bűnös? És válasz gyanánt rámutatott arra a férfiúra, akinek mint udvari kancellárnak neve az 1604-dik évi törvénykönyv alatt áll; aki mint az ellenreformáció buzgó bajnoka, mint a remete császár-király s a népszerű Mátyás közötti küzdelmekben a nemzeti aspirációk ellenlábasa, a protestánsok gyűlöletének képezé tárgyát. Rámutatott Forgács Ferencre, az ország új primására.

Egy politikai röpirat, mely akkor közkézen forgott s mely e címet viselé: *Bizonyos okai, miért nem akarják az regnicolák Forgács Ferencet pro archiepiscopo Strigoniensi agnoscálni* — e fontos két vádat hozza föl ellene:

¹ Zsilinszky Mihály fordítása szerint. *A magyar orsz. gyűlések vallástügyi tárgyalásai*. I. kötet. Buda-Pest, 1881. 253. lap.

»Első, mert anno 1603. Kassára jöven, ezt a templomot az váróstud hatalmasul elvév; ki minden háborúságnak oka lön.«

»Második, mert anno 1604, akkor cancellarius levén, az ország végzése és akaratja ellen oly articulust irt volt az több articulások után, ki az egész országban hadakozásnak, vérontásnak és pusztaságnak oka lön.«¹

És ez a súlyos vád rajta ragadt Forgács Ferenc nem épen rokonszenves alakjának emléken. A hagyomány tovább adta a vádat s a hagyománytól vették át a történetírók, s közöttük az, aki közéletünk e nevezetes mozzanatával legelőször foglalkozott mélyebben, behatóan. A nagynevű Ipolyi átvette a protestánsok e vádját² és e vád, a hagyomány alapján hirdeti Forgács Ferencet az ellenreformáció megindítójának; e hagyományos vád alapján teszi e mozgalom elbeszélésében Forgács személyét annyira középponttá, mintha a hit e föl-kent bajnoka nélkül nem is támadt volna ellenreformáció. Ipolyi szerint Forgács intézte a kassai nagy templom elfoglalását; a protestánsok — szerinte — az 1604-iki országgyűlésen követeléseiket azért nem vihették keresztül, mert Forgács ellenzte, mert Forgács tagadtatá meg a királlyal a követelés elfogadását. Ipolyi szerint Forgács fölhasználta a kínálkozó alkalmat egy ellenkező törvénycikk törvénybe iktatására, melyet saját maga

¹ Bártfa városa levéltárában *Acta diaetalia 1605—1618.* című codexben.

² *Veresmarti Mihály élete és munkai.* Korrajz a hitújítás idejéből. Buda-Pest, 1875.

fogalmazott volt és Ipolyi szerint ebből az 1604. XXII. törvénycikkből baj sohasem támad, ha nincs Forgács, aki képes volt a törvényt eréllyel fogatosítani, a holt betűbe életet lehelni.¹

És a buzgó főpapi történetíró éles dialektikával boncolja az okokat, melyek Forgács Ferencet a végzetes lépésre bírhatták. Pártatlanul elismeri, hogy mai szempontból ítélve a tény — a XXII. törvénycikk betoldása — államcsíny, alkotmányellenes merénylet; de mint psycholog eszünkbe juttatja, hogy Forgács a maga elvei szerint nem követett el általa alkotmány sértést. Mentheti az érseket — mondja — némileg az is, hogy »az akkori még ki nem fejlett alkotmányos formák hiányában nem határozható meg biztosan, mennyire ütközött az eljárás s mennyire nem a törvényhozási gyakorlatba«; meg az, hogy mindeddig kétséges, vajon e XXII. törvénycikk országgyűlésen kívül iktattatott-e be? — A katolicismus szempontjából hibája az érseknek nem a törvénycikkben nyilatkozó bátor terv az ellenreformáció megkezdésére, hanem a rohamos támadás velna, mely idő előtti volt s amely miatt Forgács cselekvése politikátlan. Mindamellet, mert Forgács a közép-pont a forrongásban; ő a buzgó, az elhatározott, a merész előharcos a kezdődő küzdelemben, »az ő személyisége súlyosbítja a helyzetet«: hát az ő kezébe nyomja a szellemes főpapi író azt a zászlót, melyet a nagy Pázmány oly diadalmasan lobogtatott.

Ipolyi szép okoskodásainak, pszichológiai

¹ I. h. 44—46. lapok.

megfigyelésének azonban csak a hagyomány az alapja. Ingó alap, melyen hypothesisnél egyéb nem épülhet s melyből a történetet megismerni nem tanuljuk.

Az általa megoldatlan hagyott kérdést megoldani, az általa fölvetett kételyeket eloszlatni, szép hypothesisé értékét megítélni, lesz részben a következő sorok föladata. Mert amellet, hogy eddig-élé ismeretlen adatok alapján a magyar protestánsok első szövetkezésének történetét fogják elmondani, egy súlyos vádat és nehéz felelősséget is le fognak Forgács emlékérről venni, ha szinte kisebbé válik is ezzel az érsek nagyított alakja. Meglátjuk: hol és hogyan született az a hírhedt huszonkettedik articulus? és választ kapunk arra a kérdésre, melyet immár közel háromszáz esztendeje hangoztattak először: ki a bűnös?

Tizenharmadik esztendeje folyt már a török ellen Magyarországon az a háború, melyet történetírásunk a »hosszú háború« névvel jelöl meg s mely befejezését 1606-ban a zsitvatoroki békével nyerte. Bármily romlással járt is ez a folytonos hadakozás s bármennyire igaz az, hogy Németország a 30 éves háború pusztításai alatt bizonyára nem szenvedett annyit, mint hazánk, népünk és nemzetünk e kínos 15 év alatt: egy hasznot, egy erkölcsi hasznot mégis merített a nemzet e küzdelmekből. Mivel majd minden esztendeje valami csekély előnnyel végződött a háborúnak: a remény szikráját ápolá és szította az ország integritásának helyreállítására.

A hosszú háború ez évei közt 1603 azért nevezetes, mert a magyar király helyzete ekkor volt legkedvezőbb. Nádasdy Ferenc őszi győzelme Buda mellett és Hatvannak, Eger e kulcsának, visszafoglalása a szorosb értelemben vett Magyarországon erősíték meg a király pozícióját; míg Erdély, Székely Mózes teljes tönkretétele után, ismét a magyar király elvitázhatatlan birtokába került s vele együtt nemcsak itt, de Havasalföldén is e pillanatban megszűnt volt a török főnhatósága. Amiért három emberöltővel azelőtt az ország nagy része az utolsó nemzeti király ellenében a Habsburg-ház keleti ágát kínálta meg a koronával, hogy tudniillik az árként hömpölygő ozmán hatalom ellen idegen segéllyel támogassa és régi erejébe visszaállítsa a dűledező magyar királyságot: e felé a cél felé biztos úton látszott lenni a király 1603 végével. A végzet szeszélye, a körülmények csodálatos összejátszása egy pillanatra tagadhatatlanul kedvező kilátásokat nyújtott annak a királynak, aki Szent István koronája összes hordozói közül királyi tisztére legkevésbé volt méltó s legkevésbé volt alkalmas.

Hű képe ennek a kedvező helyzetnek az a statisztika, melyet az 1604. évi február hó 3-dikára Pozsonyba hirdetett országgyűlésre meghívott rendek száma nyújt. Magyarországból negyvenhárom megye kapott királyi meghívót. Ezenkívül Horvát-Szlavonország és Erdély rendéinek követei, aztán 10 főpap, 7 zászlós úr, 39 mágnás, 8 káptalan képviselője, 7 előkelőbb nemes, 17 királyi és mezővárois s a 7 bányaváros követei oly tekintélyes gyű-

lekezetet voltak képezendők, mely egy jobb jövőnek lehet vala záloga.

»Inter arma silent musae.« — Azt az elvet, mely e régi közmondásban rejlik, bátran lehet alkalmazni e korbeli országgyűléseink tárgyalásaira. Mind, ami kultúrmomentum képzelhető egy nemzet életében: vallás, közművelődés, közigazgatás, igazságszolgáltatás és közgazdaság ügye, a törökkel folytatott élet-halál harc óta csaknem teljesen háttérbe szorult törvényhozásunkban s különösen a hosszú háború óta országgyűléseink más kérdést, mint a hon védelmét, épenséggel nem ismernek. A kormány által előterjesztett törvényjavaslatok, rendi országgyűléseink műkifejezése szerint, királyi pro-
pozíciók, csak ezzel vannak teli. A rendek összehívatnak s egybegyűlnek, hogy a vér- és pénzdótot megszavazzák; azután szétoszolnak s folyik a harc a következő országgyűlésig.

Természetes hát, ha az 1604-iki országgyűlésre készült királyi előterjesztések is csaknem kizárólag a honvédelem s a vele kapcsolatos adóügy kérdésével foglalkoznak s pedig a szokásos schema szerint.

De nem; nem a szokásos schema szerint.

Van bennök egy pont, mely arra volt hivatva, hogy az 1604-iki országgyűlést korszakot alkotóvá tegye nemzetünk életében; egy indítvány, mely ropant fontosságú nemzeti intézménynek, az állandó magyar hadseregnek, vetette volna meg alapjait.

Szokásban volt ez időtájt, hogy a kormány részéről előterjesztett törvényjavaslatok megszerkesztése előtt a király az udvari és a magyar kamaráktól, a hadi- és a titkos tanácstól s azon ma-

gyar uraktól, akiket királyi tanácsosi ranggal tüntetett ki, az e propozíciókban indítványozandó kérdések felől véleményt, tanácsot kérjen. Az 1604-iki országgyűlésre való előkészületek alkalmából a honvédelem kérdésénél egy igen illetékes királyi tanácsos, Thurzó György, a dunáninnyi kerület országos főkapitánya s későbbi híres nádor, a maga véleményes jelentésében mint legsürgősebb szükség, az állandó magyar mezei hadsereg szervezésének eszméjét pendíté meg s bőven is indokolta. Tudni kell, hogy ebben az időben a Magyarországon harcoló keresztyén hadak öt különféle elemből állottak. Az első azon idegen zsoldosok-tömege, akik császári parancsnokok alatt a magyar végvárok egy részének állandó őrségét képezték. A második elem a szintén idegen császári mezei vagy tábori had zsoldosaiból állott, akiket tavasz elején toborzottak össze kint a flamand, német vagy olasz földön, aztán bevezettek Magyarországra s itt a hadjárat befejezte után késő ősszel, ha pénze volt a hadi kormányznak, ami vajmi nagy ritkán esett meg, kifizetve hazabocsátottak; ha pedig nem volt miből fizetni zsoldjukat, akkor ittbenn téli szállásra osztottak szét.¹ A török ellen harcoló hadak

¹ Ez a téli beszállás az az idő, míg a semmittevő, uratlan, féktelen zsoldosok zsoldjuk kifizetésére vártak, volt a magyar nép megölője. Hogy éhen ne haljon a fizetetlen zsoldos, hát rabolt és dúlt. S mikor 2—3 évi zsoldhátralékát hosszas alku után 25—50 százaléknyi levonással kifizették neki s nagyobb csapatokban haza indult, a 25—50 százaléknyi levonásért tízszeresen kárpótolta magát útközben a leghihe-tetlenebb zsarolásokkal. A várbeli katona, akár német, akár magyar, ennyire még sem pusztított.

harmadik eleme, a magyar országos fő- és várkaptányok parancsai alatt, a végvárak magyar őrsége vala, mely állandó zsoldot húzott (ha fizették) s kötelezve volt egy év leforgása előtt szolgálatát el nem hagyni. A negyedik elemet a magyar mezei zsoldos sereg, az úgynevezett dica-beli katonaság képezte, melyet az országgyűlési rendek által megajánlott adón, vagyis subsidiumon, más néven dicán toboroztak minden év tavaszán s elbocsátottak minden év őszén. Ötödik eleme végre a keresztyén hadi népnél Magyarországon azon csapatokból állott, melyeket a földesurak részint a személyes fölkelés megváltására, részint az általános vagy részleges fölkelések jutalékai fejében küldöttek egy havi időtartamra a megye zászlaja alatt a királyi táborhoz.¹

Thurzó György arra a körülményre mutatott, hogy állandó mezei had a magyar honvédelem szervezésében hiányzik s ami ezt pótolni hivatva volna, a dicabeli zsoldos, nem áll földadata magaslatán. Okát e jelenségnek a praktikus vezér abban a tényben találta, hogy a dicán fogadott zsoldost csak a nyári évszakra, 5—6 hóra szokás szerződtetni s ebből az következik, hogy zsoldot csak olyanok vállalnak, akik a kikötött 5—6 hó után haza vágnak polgári foglalkozás után, vagy beállnak szabad hajdúnak, csavargó pusztítónak; míg a fegyelmezett jó katona, az egész katona, kénytelen idegen zsoldba állani s miután ezt az évenként megújított törvények szigorúan tilalmazzák, ez a jó katonafaj ap-

³ A szabad zsákmánylók, a szabad hajdúk kategóriáját, itt mellőznöm kell.

ránkint kipusztul. Azt indítványozta hát Thurzó, hogy a rosszabb elem félévi szolgálatának elejtésével jó és gyakorolt katonát kell, de egész esztendőre szerződtetni, — ami a mezei hadsereg állandósításával egyértelmű.¹

A dunáninneni magyar főkapitány egészséges eszméje a haditanácsnál visszhangra talált és így belekerült a királyi prepozíciókba, mint a kormány előterjesztésének legfőbb, leglényegesebb pontja. Fölötte volt hivatva dönteni a pozsonyi országgyűlés, mely közbejött események, s különösen az alsó-ausztriai tartománygyűlés viharos ülései miatt, csak március hó utolsó harmadában nyílt meg.

A király már évtizedek óta távol tartá magát az alattvalóival való érintkezéstől s királyi személyét a magyar országgyűléseken rendszeren valamegyik öccse, leginkább Mátyás főherceg, a későbbi császár-király szokta volt képviselni, akit a király szabályszerűen kiállított s teljhatalmat adó megbízó-levellel szokott ellátni a magyar rendekkel való tárgyalásra és végzésre.² Most is, 1604-ben, Mátyás főherceg volt a király személyének képviselője s mint ilyen, vonult be József napján, március 19-én, Pozsony városába.

A prepozíciókat másnapra olvastatá föl a főherceg az egybegyűlt rendek előtt; de azok a Thurzó eszméjével együtt hideg fogadtatásra találtak.

Bármilyen csodálatosnak tűnjék is föl e körül-

¹ Thurzó jelentése 1603 december 11. Bécsi állami levéltár.

² A király teljhatalmat adó megbízó levelét 1604-re, 1604 február 2. a *Magyar Országgyűlési Emlékek* X. kötete egészen közli.

mény előttünk: egy pillantás az ország képviselőinek kedélyhangulatára, kimagyarazza azt. Az elkeseredés az egész országban már a legnagyobb, eddig nem észlelt fokra hágott volt a politikai sérelmek miatt, amelyeket a kormány annyi sürgetés után sem volt képes orvosolni. A forrongó közélet ama gazdag változatosságánál fogva, mely az Erdély szomszédságában fekvő keleti és éjszakeleti Magyarországon új meg új viszonyokat szült, legnagyobb és leghamarabb észlelhető volt az elégedetlenség az ország most említett vidékein — s mint ez elégedetlenség kézzelfogható jelére, egy különös körülményre már 1603 végén fölhívta az ottani királyi pénzügyi hatóság, tudniillik a szeptesi kamara, a kormány figyelmét.

Az a magyar nemzet ugyanis, mely erős közjogi érzékénél s a nyilvános, közéletet kedvelő természeténél fogva a gyűlésezések iránt oly nagy előszeretettel viseltetik, az utolsó évtizedek tapasztalatai szerint minél kevesebb számmal jelent meg az országgyűléseken. E jelenségnek egyik oka ugyan abban állott, hogy az éjszakeleti s keleti megyék követői csak nagy kerülők s gyakran életveszélyes kalandok közt juthattak el Pozsonyba s így az ez időtájt csaknem évenként tartott országgyűlések miatt éltöket, vagyonukat kockáztatni immár megunták. De a másik és tulajdonképeni oka e jelenségnek az a tapasztalat vala, hogy a király és az országgyűlés az ország bajain segíteni nem tud vagy nem akar és így többet használ magának, vidékének és hazájának az, aki otthon marad, a magáét és az övéit török-tatár meg rabló keresztyén zsoldos ellen védelmezendő, mint az, aki or-

szággyűlésre siet. És elkezdték a felsőmagyarországi rendek a meghívó királyi mandátumokat tisztelettel félretenni, elkezdték — makacskodásból, mondja a szepesi kamara — az országgyűlésekről el nem fogadható, törvénytelen ürügyek alatt ki-kimaradozni. Méltán utal a szepesi kamara az elmaradozások különféle hátrányaira s különösen arra, hogy az országgyűlésen jelen nem volt s nem képviselt rendek a végzéseket nemcsak kijátsszák, de meg is támadják s megszokják kötelezőknek el nem ismerni.¹

Az 1604-iki országgyűlésre ugyan kivételkép tekintélyes számban jelentek meg a keleti részek követei is; de csak azért, hogy mindjárt a pro-
pozíciók előterjesztése után kitörjön belőlük az elfojtott keserűség.

Három dolog nyomta különösen a rendek szívét. Az elsőt, a legkisebbet de most acut értékűt, a török béke kérdése képezé. Az a nézet volt általánosan elterjedve, hogy a török az épen folyó béketárgyalásokkal a kormányt orránál fogva vezeti. Széltében beszélték már nemcsak az országban, hanem a külföldön is — így tudósít bennünket Velencének a német császári udvarnál Prágában székelő követe — hogy a hosszas, haszontalan békealkudozások ürügye és ideje alatt a töröknek sikerült összes várait minden szükségesekkel a lehető legjobban ellátni s a keresztyén haderőt ez által a Dunától, a kényelmes szállótól-úttól, elvágni. A zúgolódó közvélemény nyomása alatt

¹ A szepesi kamara jelentése, 1603 dec. 5-én. Bécsi áll. levéltár.

² A kassai meg lőcsei követek ered. jelentései 1604

a magyar királyi tanács tagjai meg a főurak bővebben foglalkoztak a békealkudozások ügyével s az országgyűlési tárgyalásoktól teljesen függetlenül jónak látták Mátyás főherceghez benyújtott emlékiratukban őszintén s leplezetlenül fejezni ki az országnak ez irányban táplált aggodalmait.¹

A második sérelmet a katonai kihágások és egyéb törvénytelen zaklatások chronicus nyavalyája képezte. Régi baj, régi betegség. Tele vannak vele már tizedek óta s tele lesznek vele még egy jó századig a magyar országgyűlések hivatalos irományai. Annak, aki most kényelmes karszékében ülve nyugalommal lapozgatja ez idők történetének lapjait, unalmas, kicsinyes és politikátlan lehet a magyar rendek örökös sérelme, örökös gravamene. Régi, elkopott nóta a gravamenes politika, mely ekkoriban még új volt. Rablás, pusztítás, szalmatetejű viskók és szépen kerített nemesi kúriák felgyújtása, nők és templomok megfertőztetése, sír-rablás és gyilkosság megszakadás nélkül, folyton előlkezdő. Erről szólnak az egyhangú énekek. Unalmas úgy-e? amint unalmas társalgó az, aki örökösen főfájásról panaszkodik. De ha józan észszel nem Ítélnéljük el azt, aki baját orvosoltatni törekszik, úgy nem szabad elkárhoztatnunk a magyar rendeket sem, ha mindig és mindenütt hangoztatták jajjaikat a képtelen nyomor miatt, mellyel őket az idegen zsoldos, a haragvó Isten e rettentő ostora, oly irtózatosan sújtotta.

febr. 14. és 19. (Kassa és Lőcse levéltára); továbbá *Dispacci di Germania*, 1604 április 5. (bécsi állami levéltár).

¹ 1604 március 28. Bécsi állami levéltár.

A nemzet panaszait e második pontban már nemcsak a tanácsosok és főurak, hanem az összes rendek országul terjesztek elő és pedig a proпозиciókra való válasz helyett. Ünnepelesen kijelenték, hogy ha a nyomor orvoslásáról nem biztosítja, őket a főherceg, a királyi előterjesztésekre semmit nem fognak megajánlani, a zsoldosok kihágásait pedig tovább nemcsak nem tűrik, hanem fegyvert fognak ellenük.¹ — Fegyvert fognak azok ellen, akik védeni voltak hivatva az országot! Nem megkapó-e ez a kegyetlen irónia?

... S az elégedetlenség okait nem mind számlálta el ez a határozott hangú fölirat. Egy új, egy harmadik ok is merült még föl, hirtelen, váratlanul, de oly végtelen elemi erővel, a friss sértés oly megrázó erejével, hogy egy pillanatra képes volt minden mást háttérbe szorítani.

Ez az új ok a vallás, a lelkiismereti szabadság ügye volt.

Már a szepesi kamara figyelmezteté 1603 december 5-iki jelentésében Mátyás főherceget arra, hogy az ország éjszakkeleti megyéiben a vallás ügyében valami mozgalom észlelhető; hogy némelyek a katolikus papság elleni gyűlöletből a papi tizedek meg a szentszékek eltörlésének szándékát forgatják elméjükben s összeesküdve a célból, hogy e szándékot az 1604-iki országgyűlésen keresztül is vihessék, a főurak és nemesek közt erősen izgatnak.²

¹ 1604 március 25. Bécsi állami levéltár. *Mon. Com. Hung.* X. kötete fogja hozni, XVII. sz. a.

² „Decimarum ac sedis spirituális antiquam et acceptam

Lehetséges, hogy az általános nyomor és szegénység középett, mikor a török, tatár és más idegen meg hazafi fizetetlen zsoldos rablásai elől szétfutott jobbágyság a szántóföldeket pusztán, miveletlenül hagyta; mikor a munkás kéz abszolút hiánya miatt a földesurak birtokai alig jövedelmeztek valamit; mikor egy hatalmas főúr, akinek notapör volt nyakába akasztva s fölszólítást kapott a kamarától, hogy elejtik pörét, ha a többek között ezer köből gabonát fizet a hadak élelmezésére, ezt a »hallatlan« kívánságot azzal a mondhatnám akasztófa-humorral utasítá vissza, hogy szeretné ő tudni, honnan vegyen ennyi gabonát,¹ — mikor a földesúri kilenced alig lódtított valamit a köznemesség vagyoni viszonyain, lehetséges, mondom, hogy e szegénység középett akadt akárhány olyan, aki azt monda: inkább miénk legyen a tizedy mint a papoké, hiszen mi nem vagyunk a katolikus vallás hívei s ha a ruthén, az oláh, a rác azért, amiért nem katolikus, tizedet nem fizet, minek fizessünk mi? Lehet, hogy volt olyan akárhány, aki így gondolkozott és ezt főnhangon gondolta. Mivel azonban nagyon jól tudta minden nemes ember, minden értelmes polgár és paraszt, hogy a püspöki tizedek nagy részét a király, az állam jutányos áron árendálta ki s hogy aztán a tizedben fize-

consuetudinem et exinde religionis negotium quosdam harum partium coniuratos in futura diaeta odiose velle proponere decimasque ipsas tollere, sed et magnates reliquos cum tota nobilitate ad turbandum ecclesiasticum statum et internam quietem non sine seditioso exitio concitare.”

¹ Ez Petheő Ferenc volt. A rá vonatkozó iratok a bécsi udv. kamara levéltárában, 1604 február 10. alatt.

tett terményekből a király a végvári katonát táplálja, a végváratat segítyezi, amelyek védelme alatt óriási területek népe folytatja békés polgári foglalkozását: hát nem valószínű, hogy a tizedűgy okozta volna azt a mozgalmat ott Felső-Magyarországon.

Más oka volt annak.

Felső és keleti Magyarország nemessége és polgársága s (a »cujus regio, illius religio« hallgató elismert, érvényben volt elvénél fogva) magyar, német és tót jobbágysága a protestáns vallás tanait követte, úgy, hogy ujjain számlálhatta volna el az ember azokat, akik őseik régi hitéhez, a katolikus valláshoz, hívek maradtak. Az a jóakarát, melyet Miksa királyunk a protestáns tanok iránt táplált, közel félszázados és csaknem háborítatlan nyugalmat biztosított a hitűjítás hirdetőinek s e négy tized év alatt a protestantizmus megizmosult. Ez a protestantizmus Magyarországon a maga föllépésekor és elterjedése alatt nem volt követelő; nem úgy, mint a külföldön. Minálunk a hitűjítás bizonyos kereten belül mozgott, melyet érinteni nem is mert, nem is akart. Ezt a keretet pedig a főpapság hatalmas közjogi és birtokjogi állása képezé. A főpap Magyarországon a legelső rend vala, a koronás király tanácsosa, az ország oszlopa, a nemzet szószólója, törvényhozója, törvényei magyarázója, jogai védelmezője. És annak a csaknem kivétel nélkül protestáns nemességnek, mely az óriási egrí dioecesisben lakott, soha még álmában sem jutott eszébe a nyáj nélküli főpásztor e közjogi állása felől kételyeket támasztani; amint fejet hajtott a bujdosó pécsi vagy váradi püspökök előtt,

kik ott Kassán éltek s akol és nyáj és legelő nélkül szükölködő pásztorok valának. Mert a püspök főúr, országos dignitás, az ország közjogának gerince vala. De földesúr is volt a katolikus főpap, épen olyan, mint a protestáns nemes és pedig nemcsak a beneficiumát képező javakon, hanem a püspöki megye összes területén; mert semmivel sem volt különb az a jog, mellyel a földesúr a maga jobbágyaitól a kilencedet beszedte, mint az a jog, mellyel a püspök megyéje minden jobbágyától a tizedet szedette. S nem is jutott eszébe — hogy csak egy példát említsek — a felső-magyarországi öt város egyikének sem, noha polgárai közt talán lámpással keresve sem lehetett volna találni egy katolikust, azt a szép árendát, melyet a városi jószágok püspöki tizede fejében fizetett, csak egy pillanatra is megtagadni.¹

A katolikus főpapság előkelő közjogi állásának föltétlen elismerése akkor, midőn a főpapok közül alig egy mondhatta, hogy megyéje lakói között vallásának számos híve van, midőn dioecesi-seiket vagy protestánsok lakták vagy épen a török tartotta elfoglalva, nagyban hozzájárult ahhoz a békés vallási állapothoz, mely a XVI. század végső tizedeit jellemzi, s mely tetőpontját abban a jelenségben éri el, hogy a király még protestáns vallású tanácsosát is megkérdezi a püspöki székek betöltése tárgyában s ez a protestáns vallású ki-

¹ Maga a váradi püspök — a szepesi kamara elnöke — dicséri őket épen ez időben, hogy az árendát pontos lelkiismeretességgel fizetik, emberemlékezetet meghaladó idő óta. Jelentése 1604 március 14. (Bécsi udv. kam. levéltár.)

rályi tanácsos a jelöltek közül azt ajánlja, akit papi, egyházi tulajdonságaiért tart a legérdemesebbnek.¹

S még egy más tényező is közreműködött abban, hogy a XVI. század végéig még béke volt, még nem tört ki a harc a hitújítás követői ellen. Ez a tényező a főpapság magatartásában keresendő. Egykorú és igen illetékes egyéniség, a vercellii püspök, a pápának a császári udvarnál székelő nunciusa a szent atyához intézett egy hosszú emlékiratban² kegyetlen szigorúsággal mondja el a magyar főpapokról a legsúlyosabb vádat, azt, hogy világi célok miatt az egyház javát, a katolikus vallás érdekeit soha egy pillanatig sem haboztak volna föláldozni. A politikai hatalom ingere: ez volt volna, ami őket elcsábítja s hogy az országos főhivatalokat markokban tarthassák, hogy a kormánypolcon békén maradhassanak, behunyták szemüket a protestantizmus terjedése előtt s a hitújítás híveit ez által pártjukra vonták, lekötelezték, így nem volt, aki opponált volna a kormány rúdját ambicionáló főpapi államférfiak ellen; de a katolikus vallás látta kárát ennek a vizsás állapotnak, mikor seminariumok és jól készült, hittérítő papság helyett pártokat állítottak és párthíveket neveltek magoknak a magyar főpapok. »Igen — panaszkó-

¹ Ez Illésházy volt, aki Szuhaynak, mint váci püspöknek ajánlja 1596-ban a szentmártoni apátságot conferáltatni s a ki 1597. az egrü püspöki székre ismét Szuhayt ajánlja (ki is nevezték). Lásd: *Illésházy I. hütlenségi pöre* című művem 33. lapját.

² „De lo stato presente eclesiastico et politico in Ungharia”. A Borghese hercegi család római levéltárában.

dik ugyancsak ez a nuncius Bástához intézett egyik bizalmas levelében — érinek az állapotnak kárát a vallás látja, melytől nem lehet kívánni, hogy valami csuda útján töltődjék az emberek lelkébe, hanem amelyet ápolni, tanítani kell«.¹

Amit a katolikus egyház e buzgó püspökével lelkének elkeseredése mondat, azt én nem kevésbé buzgó s e mellett bizonyára nagyobb szellemű katolikus egyháznagy mondásával állítom szembe s ez utóbbinak adok igazat. Azokat a magyar főpapokat, kik a XVI. század második felében, mint királyi helytartók, mint kancellárok, mint kamarai elnökök és alelnökök s mint a királyi tanács aktív s leginkább igénybe vett tagjai »annyi bölcseséggel viselték a két részre szakadt szerencsétlen nemzet kormányát«, ezeket a főpapokat — azt hiszem találóan mondja Ipolyi² — mérsékelt szellem és tapintat vezette magoktartásában, midőn, ha nem is mindig, de sokszor szemet hunytak a vallásos forrongás előtt, mely az ő szemeikben törvénytelen, de még alaktalan, nem agresszív mozgalom volt s mintegy átmeneti állapot gyanánt tűnhetett föl.

Megváltoztak azonban a viszonyok, midőn a hitújítás gyors elterjedése a katolikus egyházat alapjaiban kezdé fenyegetni; midőn a protestáns lelkészek teljesen függetleníték magokat a püspöki hatalomtól, espereseik megerősítését nem kérték

¹ „... la quale (tudniillik religione) non bisogna aspettare che venga infusa per miracolo negli huomini, ma bisogna insegnarla et aiutarla” .. . 1605 február. (A Borghese hercegi család római levéltárában.)

² I. h. 43. lap.

többé a püspököktől; midőn a hitújítás tanai a főpapok székhelyébe — mint Telegdy püspök keservesen panasolja — behatoltak; midőn a Lónyayak, a Homonnayak és mások nagyobb mérvű túlkapásai ellen királyi parancs és katonai karhatalom is alig volt képes a főpapokat védeni, midőn egy-egy protestáns lakosságú város a mise szolgáltatását nem tűrte meg túlbuzgóságában falai közt, amint például a királynak brachiumot kellett Tokaj városa ellen kirendelni, hogy cserneki Bornemissza Lőkös Miklós özvegyének nemesi kúriájában udvari káplánja katolikus istenitisztelejét ne akadályozza.¹ Mint ahogy most mi magyarok tapasztaljuk, miként szorítja Erdélyben az oláhság mind szűkebb körre a magyarságot: úgy riadt föl a kormány s a katolikus főpapság is a XVI. és XVII. század fordulóján, mikor tudatára ébredt annak, hogy a hosszú vallásos béke alatt zajtalanul elterjedt protestantizmussal szemben immár közel van ahhoz, hogy a talajt lábai alól elveszítse. Itt cselekedni kellett. Ami van, azt megmenteni; ami elveszett, azt a tért, ha lehet, visszahódítani. Az impulzust a cselekvésre, aki megadta, az alvókat aki álmukból fölköltötte, a harcolni vágyóknak kezébe aki kardot nyomott, egy fiatal, alig fölserdült fejedelem, a későbbi császár s király, II. Ferdinánd volt. Ez a hitbuzgó, meggyőződéssel és rajongással tele uralkodó, kit, ha a középkorban él, a katolikus

¹ E királyi parancsok Belgiojosohoz, Lónyay János és Homonnay Bálint ellen 1603 szeptember 7., aztán Belgiojosohoz és Rueberhez Tokaj városa ellen 1603 szeptember 23. (Udv. kani. levéltár; az utóbbiak *Minutae Pragenses* című gyűjteményben.)

egyház régen legegőbbkelő szentjei közt tisztel vala.

Alig vette kezébe a 18 esztendőös Ferdinánd Stájerország kormányát, alig tért vissza Olaszországból a pápa látogatásából, a »sanctorum apostolorum liminum visitatio«-ból, midőn 1598 őszén kiadta híres három rendeletét, melyekkel a stájer városok protestáns papjait és tanítóit az országból távozásra kényszeríté. E rendszabályt 1599-ben és 1600-ban ama bizottság fölállítása és körútra indítása követte, melynek földadata volt Stájerország, Karinthia és Krajna egyházaiból a protestáns tanokat szép szerével vagy erőszakkal kiirtani.

A merész példa ragadós volt és követésre is talált az ifjú fejedelem unokabátyja, a Prágában remetéskedő Rudolf kormányánál. Azok közül a Stájerországból kiüldözött protestáns lelkészek közül egy-kettőt Thurzó György, a dunánineni főkapitány, részben saját birtokain helyezett el, részben a parancsnoksága alatt álló Érsekújvárbán, a németnyelvű protestáns helyőrség között engedett megtelepülni. Prágából kemény parancssal fordultak a protestáns főúrhoz s szigorú feddéssel követelték tőle ismételt ízben is e lelkészek elűzését, »a kik szent vallásunkat — mondja a királyi parancs — mosdatlan szájjal szidalmazzák«.¹ — Majd fölmerült az a gondolat, hogy a királyi hivatalok, a tisztségek betöltésénél ezután csak katolikusokat kell alkalmazni s midőn a hűtlenség miatt pörbe

¹ Királyi parancsok Thurzóhoz 1603 szeptember 14., október 8. Bécsi udv. kam. levéltár. (. . . in sanctam religionem nostram catholicam perverso more seu plenis buttis illotisque faucibus impune invehantur . . .)

vont Joó Jánostól elveszik a királyi személynöki pecsétet, az új personalis keresésénél az a főkellék, hogy »jó katolikus« legyen. — Végre nyíltan kitűzi a kormány az ellenreformáció zászlaját azon királyi parancsokban, melyekben Pethe Márton kalocsai érseket, Szuhay egri püspököt és Migazzi váradi püspököt meg a sellyei jezsuitákat főszólitja, hogy magyar és német nyelven értő, buzgó és tanult katolikus papokat küldjenek az erdélyi császári biztosok mellé, mert a király el van tökélve a hatalma alá került Erdélyben a katolikus vallást régi fényébe visszaállítani s »az istentelen eretnokségeket kiirtani.«¹

A kormány ez intézkedései programot tartalmaztak. Erdély után Magyarország következik vala, ahol a vaskezű Szuhay, a nagyúri merészségű Forgács s a hitbuzgó Zalatnoky nemcsak készséggel vártak a harc megkezdésére, de tüzelték is arra a királyt.

Forgácsnak kedvező helyzetet teremtett az a körülmény, hogy talán az ő egyházmegyéjében volt mégis a legtöbb katolikus s különösen az, hogy előkelő származásánál, nagyúri rokonságánál és összeköttetéseinél fogva ő léphetett fel a legkíméletlenebbül a protestáns nemesség ellen; neki lehetett a legkevesebb tekintettel lennie a protestáns főnemességre. Miként kezdte s miként folytatta működését, megírták mások.²

¹ A királyi parancsok 1603 december 28. (Bécsi udv. kamarai levéltárban.) „ . . . Nihil prius aut magis habeamus in votis, quam ut redacta ad obedientiam . . . ipsa Transsylvania . . . impias ex illa haereses extirpare . . . possimus.”

² Ipolyi többször idézett műve.

Zalatnoky Györgynek, a bujdosó pécsi püspöknek a XVII. század e Roskoványijának — akitől közelebbről keveset tudunk s akit e sorok is segítsenek kiemelni a méltatlan feledés homályából — erőt és kedvet a küzdelemhez jelleme abszolút tisztasága, feddhetetlen askéta élete s az a rajongó idealizmus kölcsönzött, mellyel az egyetemes, katolikus egyház hivatása iránt úgy el volt töltve, mint kevés főpap előtte és utána. Az az egyháznagy, aki az ifjú gróf Erdődy szerémi püspökjelöltségét az udvarral szemben azzal utasítja vissza, hogy tanulja meg előbb az ifjú gróf, mi a munka, mi a türelem, mi az alázatosság, mit tesz a világi csábok elleni harc s ha majd megtanulta ezeket az erényeket, amelyekre püspöki szent hivatás szerint másokat fog oktatni kelleni: majd akkor aspiráljon a püspökségre; ennek a főpaprak, aki a nepotismus e virágkorában a kötelességtudáson ily szent rajongással csüng, mondom, ennek a főpaprak legalább a jog látszatát megadta mély hite s meggyőződése azt tanácsolnia 1603-ban a királynak, hogy akkor, mikor alig volt katolikus főúr az egész országban, a tridenti zsinat végzése szerint csak olyanokat nevezzen országos tisztségekre, akik katolikus hitök felől ünnepélyes vallomást tőnek és hogy ezt a tridenti cikket tegye országos törvénné!¹

És Szuhay István! Mit mondjak a vasakarattal s féktelen ambíció e férfiaról, aki abban a körben, ahol működött, az első akart s csak az első

¹ Zalatnoky egy votuma 1603 december 8. az országgyűlési propositiók ügyében. A *Mnn. Com. Hung.* X. kötete VII. sz. a. fogja hozni ez érdekes votamot.

tudott lenni, aki, ha valamire ráadta fejét, a legmerevebb hajthatatlansággal haladt kitűzött célja felé; aki ha egyszer ostort vőn kezébe, hogy megkorbácsolja vele az istentagadó eretnekeket, nem is tette le az ostort addig, míg nyele kezébe nem szakadt.¹ Se Zalatnokynak, se Szuhaynak nem állított még méltó emléket a katolikus egyház magyar irodalma! Sziuhay tanácsára, Szuhay sugalmazására rendelte el a király 1603 őszén azt a vizsgálatot, melynek bevallott s részben valódi célja a városok adminisztrációjának s pénzügyi viszonyainak ellenőrzése volt, de amely első sorban oda irányult, hogy a protestantizmust e tömör fészkeiből kivesse. Már 1603 december havában tiltakozott az ellen az inkvizíció ellen a felsőmagyarországi szövetséges öt város, tudniillik Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kis-Szeben,² a szepesi kamarához benyújtott kérvényével.

S ha e szándéknak Felső-Magyarországon híre ment; ha a Thurzóhoz intézett parancsokról boldogboldogtalan beszélt; ha Forgács kíméletlen föllé-

¹ Szuhayról lásd bővebben *Illésházy István hűtlenségi pöre* című művemet.

² Az erre vonatkozó iratok a bécsi udv. kam. levéltárában. Az „inquisitio” célját a szepesi kamara 1604 március 17-diki jelentése árulja el (u. o. 1604 április 19 alatt); de tudósít bennünket erről Clementis Mihály, lőcsei jegyző is, midőn 1604 február 6-dikán jelenti Pozsonyból, hogy itt az inquisitio a protestáns papok elűzésével vette kezdetét s hogy a város e miatt 16 tagból álló deputatiót küldö Bécsbe Mátyás főherceghez; de Szuhay annál jobban urgeálja az inquisitio kíméletlen folytatását. „Aber es wird Gott ihn (Szuhayt) wol zu stürzen wissen” — kívánja neki Clementis nagy jámborul (Lőcse levéltára).

pése ország-világnak tudtára esett s ha végre, mert nem titkolták, nesztét vették annak, amit a király Erdélyben akar: csoda-e, kérdem, hogy 1603 végével vallási mozgalmakat észlelt az éjszakkéleti s keleti megyékben a szepesi kamara?

És hogy nem ok nélkül, nem hiába nyugtalanzkodtak e részek protestánsai: megmutatták mihamar a következmények, megmutatta különösen a kassai nagy templom ügye.

Mikor az egri püspök és káptalan székhelyét, Eger várát, a török elfoglalta, a hajléktalanná letjt káptalannak az 1597:38. törvénycikk Kassa városának beleegyezésével Kassa városát jelölte ki ideiglenes székhelyül. A katolikus vendégek a protestáns város kebelében szerény helyet foglaltak el. Minden templom, köztök a gyönyörű góth egyház, az új hit követőinek kezében vala s a káptalan tagjai kénytelenek voltak istenitiszteletre egy kicsiny, szűk és jelentéktelen kápolnácskával megelégedni. Szuhajt, az egri püspököt — noha ő maga mint kamarai elnök Pozsonyban székelt — végtelen bántotta ez a körülmény. Erősen sértette saját fölfogása szerinti jogérzetét az, hogy Istennek ama fölséges háza, melyet buzgó katolikus királyok és királynék a katolikus vallás fényére, dicsőségére emeltek, szentelt falai között a gyűlölt eretnek tanokat hangoztassa vissza. Megmozdított minden követ, hogy jó szerével visszaszerezze a templomot káptalanjának a város polgáraitól s midőn törekvéseit az óhajtott siker nem koronázta, 1603 derekán az utolsó menedékhez: a katolikus apostoli királyhoz fordult s könyörögve esdett néki, hogy ő adassa vissza királyi hatalomszavával a

szép egyházat az elárvult egri káptalannak. És Rudolf a kérés teljesítését megígérte; egyedül azt a föltételt kötötte ki, hogy addig, míg Kassára császári generális lesz kinevezve — aki a királyi parancsot szükség esetén brachiummal is végrehajthassa — Szuhay türelemmel várjon;¹ — kevés hetek múlva pedig Mátyás főhercegtől a magyar tanács véleményét kívánta be arra nézve, hogy miután alapos okból lehet tartani az erőszak következményeként beállható zavaroktól, vájjon a kassai templom elvétele az 1604-iki országgyűlés előtt vagy csak utána történjék-e meg?²

Mit tanácsolt a magyar tanács és Mátyás főherceg: nem tudom. Bizonyos csak az, hogy Szuhay, mint mindig, keresztül vitte a maga akarátát; mert Rudolf 1603 november 8-iki parancsával az időközben Kassára császári generális-kapitánynak kinevezett Belgiojosi Barbiano Jakobot megbízta,

¹ „Laudamus quidem — írja Szuhaynak a király — et amamus pium Devotionis Tuae zelum . . . neque officio déesse nostro velimus, quin restitutionem dictae ecclesiae serio iniungamus. Cum verő nullus hoc tempore illis in partibus praefectus aut generalis capitaneus adsit, qui mandata nostra fideliter et cum auctoritate exequatur: exiguam Devotio Tua moram donee generalis eo capitaneus, quem iam designavimus, advenerit, patienter feret” . . . Ered. 1603 július 9. Prága. (Bécsi udv. kam. levéltár.)

² Rudolf írja Mátyásnak 1603 szeptember 19. . . . A pio et iusto nihil alienum dictus episcopus (Szuhay) Agriensis petit et nos quam maxime cuperemus ut religioni catholicae eiusque incrementis in illis partibus regni nostri Hungariae superioribus . . . optime esset prospectum; . . . tamen veremur in hisce belli notibus ne huiuscemodi improvisae mutationes aliquas turbas forte moveant, quae non facile postea sedari queant . . . (Ered. bécsi udv. kam. levéltár.)

hogy a váradi és pécsi püspökök (Migazzi és Zalatnok) társaságában a kassá bírót és tanácsot a székesegyház átadására szólítsa föl, s ha a fölszólításnak sikere nem lenne, a templomot katonai karhatalommal vegye el. »Élj a kezeid közt levő hatalommal illendőképen, helyezd be a káptalant fegyveres erővel a templom birtokába, ez által Istennek tetsző dolgot mívelvén.« A magyar kancellária pedig a titkos tanács november 7-iki fölszólítására november 19-én állított ki hasontartalmú parancsot Kassa városához.¹ Sőt, hogy a kassai tanács minél hamarabb engedelmessédjék, a király megbízta a kancellárt, Forgács Ferenc nyitrai püspököt, aki — mint a hozzá intézett királyi parancs mondja — épp ez időben magánügyekben Kassa táján tartózkodott, hogy a templom átvételénél képviselje az egri püspök, Szuhay személyét, mint akit kamarai hivatalos ügyek éppen ekkor nem engedtek volt Pozsonyból távozni.² így került csak véletlenül Forgács Ferenc Kassára, ahol Belgiojoso 1604 január 7-én késő este, miután a piacra vontatott ágyukkal a városházánál ez ügy felől reggel óta tanácskozó s az erőszakos generálissal alkudozni akaró városatyákra jól ráijesztett, a megrémült bírótól és szenátoroktól átvette a kassai nagytemplom kulcsait. A templomot magát másnap szentelték föl, mely alkalommal a szent misét ugyancsak Szuhay helyett Forgács mondta.

¹ A parancsnok és a titkos tanács fölszólítása a bécsi udv. kam. levéltárban.

² A királyi parancs a magyar cancellárhoz 1603 december 26. U. o.

És ettől a naptól fogva üldözöttek, bujdosók lőnek a protestáns tanítók és lelkészek abban a városban, amely addig a hitújítás legerősb vára volt. Mert a hitbuzgó Belgiojoso — Szuhay, Zalatnok és az Erdély történeteiből jól ismert Carillo Alfons jezsuita provinciális tanácsán indulva — minden templomot elvett a protestánsoktól, az isteniszteletet nekik még magánházakban sem engedé meg, eltiltá papjaiknak a keresztelest, esketést és a temetést s reverzálist csikart ki tőlük, hogy hat hét alatt a városból pusztulni fognak.¹

Egyidejűleg e tényekkel, részben Szuhaynak, részben magának Belgiojosonak ösztönzésére királyi parancs ment Pethe Márton kalocsai érsekhez és királyi helytartóhoz, mint a szepesi prépostság adományosához, hogy e prépostság területéről az evangélikus lelkészeket elűzze s a templomokat a katolikus vallás céljaira lefoglalja.²

A felsőmagyarországi szövetséges öt város: Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kis-Szeben haladéktalanul követeket küldött Prágába a királyhoz, a kormányt e rendszabályok visszavételére bírándó. Hosszú, alázatos folyamodásukban hivatkoztak arra, hogy a lelkiismereti szabadság illetően elnyomása okvetetlen a városok anyagi pusztulását vonja maga után, ami aztán a fölségnek, az országnak is csak

¹ Belgiojosonak a kassai nagy templom elvételéről s vele kapcsolatban álló eseményekről szóló rendkívül érdekes eredeti jelentéseit a jeles történetbúvár, Fiedler József udvari tanácsos a maga nagybecsű Bocskayana collectiója számára mind lemásoltatta.

² 1604 január 3. (Lőcse város levéltára.)

kárára válhatik. Hivatkoztak arra, hogy Ferdinánd és Miksa királyok minden nehézség nélkül megengedték nekik (a magyar protestáns egyház történetéből jól ismert) confessio pentapolitana alapján a szabad vallásgyakorlatot — s éppen ezért az öt város most is jónak látta ezt a confessiót (»Confessio christianae doctrinae fideique quinque coniunctarum civitatum Cassoviae, Leutschoviae, Barthphae, Eperies et Cibinii«) Rudolf elé benyújtani. Ami pedig a kassai nagy templomot illeti, hivatkoztak arra, hogy a város a templomnak eleitől kezdve békés birtokában volt, patronátusi jogát soha senki nem vonta kétségbe s hogy háromszori tűz után, mint saját tulajdonát, háromszor építtette föl a nagy székesegyházat a rajta csüggő város. A kassaiak különösen az 1597. évi XXXVIII. törvény-cikk záradékára hivatkoztak. E cikk — mint említtem — a város beleegyezésével a bujdosó egrí káptalannak Kassát jelöli ki ideiglenes székhelyül s mivel a káptalan tagjai a városban csak vendégek, csak zsellérek, záradékában világosan mondja, hogy: *salvis libertatibus ipsius civitatis permanentibus*, ami ebben a kapcsolatban a város mindenemű, tehát vallásszabadságát s a nagy templom birtokát is biztosítja a káptalan Kassán való tartózkodása esetére is, ami ellen hét esztendőn keresztül nem is történt semmi merénylet.

Mit ért azonban mindez a buzgó Zalatnok, Belgiojoso és különösen Szuhay ellen-argumentumaival szemben? — »Nunc panlo majora canamus« monda a vasfejű Szuhay, aki el volt tőkélve egész dioecesisre alapos megtisztítására, klérusa teljes re-

formálására,¹ sőt a nála megszokott következetességgel a legvégsőig ment. Fejére ütött a szegnek, nem sokat tévővázott s a kálvinisták sárospataki főiskolájára vetette szemét. Ennek elvételét ajánlotta buzgósága teljes hevével a király helyett kormányzó Mátyás főhercegnek, azzal indokolván ajánlatát, hogy ezt az iskolát a sárospataki uradalom előbbi zálogbirtokosai — akik, mondja, csak zálogbirtokosok s nem is tulajdonosok voltak — a hozzátartozó katolikus kolostorok és egyházak birtokainak jövedelmeiből alapították és hogy ezért helyébe a katolikus vallás tanait terjesztő katolikus főiskolát kell állítani.²

Attól tartottak mind a mellett Zalatnoky, Belgiojoso és Sziuhay, hogy az öt város polgárságának sikerülni fog azon hat heti idő alatt, melyre Belgiojoso a méltányosság látszata végett a kassai protestáns papok és tanítók elkergetését elhalásztta, az udvarnál valami kedvező határozatot eszközölni ki. El voltak azért tökéelve, ennek az eshetőségnek is útját állani. Belgiojoso a királynak, Szuhay pedig Mátyás főhercegnek azt tanácsolta, hogy a hat hét elteltéig az udvar egyáltalában semminemű választ

¹ Beadványa ez értelemben Mátyás főherceghez, 1604 február 13. előtt. Bécsi udv. kam. levéltár.

² „Nee sane praetereundum est — mondja most említett beadványában — divinitus data occasio suis Maiestatibus, illud etiam calvinisticum seminarium Patakiense, ex proventibus monasteriorum et aliorum ecclesiarum contra divinum numen et auctoritatem caes. Maiestatis per priores possessores dictae civitatis Patakiensis solummodo inscriptitios et pignoratisios seu feudatarios erectum; cuius loco facile célèbre aliquod collegium fundari possit in medio quasi et umbilico totius superioris Hungariae loco et amoeno et oportuno” . . .

se adjon a városi követeknek, hogy így a kitűzött határidő lefolyván, a prédikátorokat akadály nélkül ki lehessen üznie Belgiojosónak a városból, s hogy ekként a fölség szárnyai alatt megkezdett szent ügy befejezést nyerhessen.¹

Ezt a tanácsot pedig Prágában megfogadták és így nem csoda, ha a városi követek kérése semmit nem használt, ha még kihallgatást sem nyerhetek az elzárkózott uralkodótól; noha még sok hónapokon át maradtak Prágában s kéréssel és Ígéretekkel, pénzzel² és ajándékokkal igyekeztek a megvesztegethető tanácsosoktól kedvező végzést vagy legalább audienciát kieszközölni, s noha itt-ott egyik-másik német tanácsos, sőt a magyar kancellária nagy befolyású titkára is jó eredménnyel biztatta őket. Azon titkos jóakaróknak volt igaza, akik mind a bécsi, mind a prágai udvarnál arra figyelmeztették a városok küldötteit, hogy hiába minden költségük, minden fáradságuk: bajaikon csak és csupán a magyar országgyűlés, a magyar rendek összetartása, egyetértő eljárása segíthet.³

¹ „Pro desiderio igitur dicti domini capitanei — mondja Szuhay — et necessitate quoque id ipsum requirante istis nunciis Cassoviensibus nullum plane tamdiu dandum est responsum, sed solummodo res proroganda tamdiu donec constitutis terminis elaboratur et praedicatores iuxta obligamina sua et sub poena capitis per se ipsos sibi inflictam eiiciantur aut sponte exeant. Postmodum quoque nihil concedendum est, sed res coepta et autoritate Suarum Majestatum sancte inchoata fortiter et strenue prosequenda atque manutenenda ...”

² A titkos tanács legbefolyásosabb tagja, Coraduzzi, németbirodalmi vice cancellár, a kassai bírótól 400 aranyat kapott ajándékba. A prágai nuntius jelentése 1605 február 7. (Róma, Borghese hercegek levéltára.)

³ Clementis Mihály lőcsei jegyző és küldött jelenté 1604

Tehát a magyar országgyűléshez, a megyei, nemesi rendek országos egyeteméhez forduljanak a városok segélyért, támogatásért? — Igen nagyon keserű pilula volt ez a jó tanács épen most, mikor egy pénzügyi kérdés miatt városok és nemes urak ellenséges lábon álltak egymással, sőt, ami több, a városi sorompók előtt naponként tényleg folyt az ökölharc a két elem között. Okvetetlen szükség egy pillantást vetnünk arra az okra, mely a városi, és nemesi elem között e válságos pillanatban ezt az ellenséges viszonyt szülte.

Ez az ok az árúmegállításnak, vagy mint Kassa 1601. évi országgyűlési követe, Herczeg István uram egykorú magyar jelentésében jó magyar műszóval mondja: »letétel-helyeknek« (lóca depositionum) joga volt. E jog, tulajdonképen szabadalom lényege, tudjuk, abból állott, hogy az ország bizonyos területén, amelynek középpontját az illető privilégiummal bíró város képezé, — bármi áruval átvonulni, ezen a területen át a külföldre bármi árut kivinni s a külföldről e területen vagy vidéken át bármi árut behozni csak úgy volt szabad, ha az idegen kereskedő a transito vagy behozott árut az illető város polgárának adja el s a kiviendő árut az illető város polgárától veszi meg. Az efféle szabadalmak célja, tudjuk, a kereskede-

március 6-dikáról: „Est ist im Augenschein, dass uns Ihrer Majestät geheime Rätthe mit allem Fleiss und studio aufziehen” . . . Csak a magyar országgyűlés segíthet s ha ez se tudna semmit elérni, „so würde es geschehen sein nicht allein um die armen Städte, sondern auch um das ganze Land”. (Lőcse város levéltára, ahol különösen Clementis tollából több érdekes jelentés van ez ügyben Prágából.)

lem irányítása, bizonyos vidékek kereskedelmi forgalmának egy helyen való összpontosítása s a városi elem erősítése volt.

Nálunk Magyarországon a Lengyelországgal folyt kereskedésben a már többször nevezett felsőmagyarországi öt város bírt az árumegállítási jogával, mely szabadalmat azonban a XVI. század végén a lengyel kereskedők nem akartak respektálni, hanem mindennemű árut s különösen hordós bort, ott, ahol találtak, összevásárolván, az öt város kikerülésével szép egyenest vittek ki Lengyelországba. Az öt város polgársága e mindinkább elharapózó visszaélések, érdekeinek ez érzékeny sértése ellen az 1599-iki országgyűlésen panaszt emelt¹ s a rendek többsége igazat adván a városoknak, meghozta az 1599: XXXIII. törvénycikket, mely elrendeli, hogy a lengyel kereskedők kötelesek a letét-helyekhez alkalmazkodni.

Ezt a törvénycikket azonban a keleti Felső-Magyarország nemessége, melynek borait lengyel kereskedők nagy mennyiségben vásárolták össze, másképp magyarázta, mint a városok. Elismerte a nemes ember, hogy áruit, a hordós borokat, a letét-helyek joga szerint a városokba kell behozni eladás végett, de úgy okoskodott, hogy aztán benn a városban annak adja el, akinek akarja. Eladta pedig egyenest a lengyel kereskedőnek, aki neki valamivel jobb árat adott érte, mint a városi polgár adott volna s aki mégis jobb vásárt csinált a nemesi eladóval, mint csinált volna a városi polgárral; mert hiszen a polgár a közvetítő kereskedelem-

¹ *Monumenta Comititalia Regni Hungariae* IX. k. 202. lap.

bol sok hasznot húzott, amely haszon akkor, mikor a lengyel kereskedő egyenest a nemesi termelőtől vette meg a borokat, vevő és eladó közt oszlott meg. Természetes hát, ha lépten-nyomon torzsal-kodások fordultak elő a városi polgárok s a bort áruló nemesek közt s mind a két részről sűrűn mentek a panaszok a magyar és az udvari kamarákhoz. Nem érdektelen, hogy a kamarák a szabadkereskedés mellett nyilatkoztak, mert abból a fiscusnak több hasznát remélték és így a nemesek törvény-magyarázatát pártolták, a királyi városok szabadalma, a szabadalom nyilvánvaló lényege ellen.¹ Ha magok a kamarák így okoskodtak, nincs mit csodálkoznunk rajta, hogy az északkeleti megyéknek az 1603-ik évi országgyűlésen sikerült a rendeket az említett törvénymagyarázat helyessége felől meggyőzni s kivinni azt, hogy a királyi proposíciókra adott válaszbba egy idevonatkozó pont lőn besúrva, amely szerint »a letét-helyek observáltasának« ugyan, de ezekbe »mindenki szabadon vihesse be eladás végett áruit s ott azokat szabad legyen a lehető legelőnyösebben eladnia«.²

Ha e pontot a király személyét képviselő főherceg elfogadja s így végzéssé válik: világos, hogy vége van a városi polgárok kereskedelmének. A közös veszély tudata szoros összetartásra serkenté valamennyi város követeit, hogy a legközelebbi ülésen közösen tiltakozzanak e törvénymagyarázat,

¹ A pozsonyi kamara egy jelentése 1603 január 24-ről s ezen az udv. kamara hátirata. Bécsi udv. kam. levéltár.

² A rendek válasza a királyi proposíciókra, 1603 március 20. Bécsi állami levéltár.

szabadalmaik e konfiskációja ellen. Egyidejűleg a főherceghez is kérvényt nyújtottak be s bőven fejtegették benne privilégiumaikat s a romlást, melyet e fontos szabadság törvénytelen elvételével a városi polgárság ki nem kerülhet. Okaik úgy a főhercegnél, mint a pozsonyi és udvari kamaráknál győztek, de a rendeket nem bírták meglágyítani; aminek eredményeként a kormány és a rendek között egy hihetetlen fogalmazásit törvénycikk jött kompromisszum következtében létre, egy monstrum, egy non-sens, melynek egyik fele a városok szabadságait megerősíti s így arcul csapja a cikk másik felét, mely azt mondja ki, amit a rendek óhajtottak, hogy tudniillik ki-ki szabadon viheti be a letéthyelyekbe áruit és ott szabadon adhatja el.

Világos dolog, hogy ez az abszurdum, ez a szörnycikk a városokat meg nem nyugtathatta. Az országgyűlés berekesztésekor ünnepélyes óvást emeltek is ellene a nádori tiszt helytartója, Istvánffy előtt s fölírtak azonkívül Prágába a királyhoz. Lépésük nem is maradt siker nélkül: szentesítés alkalmával a király a végzések kérdéses cikkét egy olyan záradékkal látta el, mely annak hatályát teljesen megsemmisíté.¹ — Mind a mellett még ezzel nem volt segítve a bajon, mert a cikkhez ragasztott záradék nem oldotta meg az ügyet, csak függőben hagyá. Nem volt sehohol kimondva, hogy a nemesek törvénytárgyazata helytelen s a városok állás-

¹ Azon okiratokat, melyek az itt elmondottakat igazolják, részben idézi tört. bevezetésem az 1603. évi országgyűléshez, részben olvashatja az érdeklődő az országgyűlési okiratok közt a *Mon. Com. Hung.* most megjelenendő X. kötetében.

pontja helyes — s így egy olyan bizonytalan állapot jött létre, melyet mind a két fél saját hasznára magyarázott s mely alatt az ellentétes érdekek túlsága a gyakorlatban vad gyűlöletté fajult el. A városi polgárok makacs ellentállást fejtének ki s szabadság-leveleikre támaszkodva, városaik sorompóinál a boraikkal jövő nemeseket föltartóztatták. Verekedések, véres összeütközések napirenden voltak s míg a megyék egy tapodtat sem tágítottak törvényt magyarázásuk mellől: az udvari hatóságok és Mátyás főherceg határozottan a városok pártjára állottak s a magyar cancellária titkáranak tanácsa szerint előre tervbe vették, hogy ha netalán az 1604-iki országgyűlésen a rendek ismét törvénycikket hoznak a városok szabadalma ellen, azt a cikket is, mint az 1603-ikét, egy hozzáragasztandó záradék által elodázzák, vagyis mint a királyi titkár monda: »tisztességes késedelmeskedéssel« fogják megghiúsítani.¹

... Ahhoz az országgyűléshez folyamodjék hát vallási szorongatási között az öt város, amelynek legfőbb, mérvadó elemei a megyei nemességet képviselik? Ahhoz a nemességhez, amely ellen a lét-helyek joga miatt most folytatja épen a legelkeseredettebb harcot? És folyamodjék a király, a kormány, a városok e protektora ellen a megyékhez, a városok ez ellenségeihez?

S még egy másik körülmény is visszariasz-

¹ Mátyás főherceg jelentése 1604 január 28. és a magyar cancellária véleménye 1604 (március?). Mindkét iratot idézem az 1604. o. gy. bevezetésében s egészben is adom az Irománok közt XII. és XVI. sz. a.

totta az öt város polgárságát attól, hogy az országgyűlésben keressen épen vallási ügy miatt támaszt. A nagyobbbrészt lutheránus városi polgárság a maga ágostai hitvallása abszolút fönségének és tisztaságának tudatában a nagyrészt kálvinista rendeket, mint rajongókat legalább is sajnálta, ha meg nem vetette. S mikor a vallási szorongattatás e nehéz napjaiban még Kassa is, melynek pedig magyar ajkú polgársága Kálvin követői közé tartozott, lelki vigasztalásért Leyser Polykarphoz, a drezdai udvar híres kálvinista-irtó papjához fordult; mikor az öt város a királyhoz beadott s föntebb már említett folyamodványában a confessio pentapolitanára támaszkodva ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy nekik a »sacramentariusokhoz«, »arianusokhoz«, a »kálvinistákhoz«, e hitben tévelygő szerencsétlenekhez semmi közük nincs; akkor forduljanak épen ez elkárhoztatott követőihez a hitújításnak támogatósért?

Bizony nagy lelki harcot állottak ki az egy Kassa kivételével, ahol lutheránusok és kálvinisták jó egyetértésben éltek egymás mellett, mindegyik városban a jámbor polgárok, az érdeemes városatyák. De végre is fejet hajtának a kényszerítő szükség parancsa előtt s nagy vontatva bár és csak: apródonként, azonban mégis oda utasíták országgyűlésre menő, vagy már Pozsonyban levő követeket, hogy a megyék jóakarátát a vallás ügyében, segélyöket és támogatásukat a kassai templom s az ellenreformáció dolgában kérjék ki.

És a városi követek ezt meg is cselekedték, még az országgyűlés megnyitása előtt.

Nevezetes forduló pont ez a reformáció tör-

sok ügye támogatására.¹ »Nem illik az mitőlünk — mondák Bártfa követei — hogy ő felsége ellen berzenkedjünk... és erőszakkal akarjuk tőle kicsikarni, amit a kérésünkre nem ad meg... Nehéz és veszedelmes dolog ez minékünk, városiaknak. Mert a megyék lármázhatnak, nem rója föl nekik senki; de mi reánk nagyon figyelnek. Nem dacolni a mi hivatásunk, hanem kérni, könyörögni, nehogy még nagyobb kárba, még nagyobb veszedelembe döntsük a városokat.«²

Volt nagy tanácskozás a városok követei kö-

¹ A kassai és a bártfai követek jelentései március 15-ről.

² „Ihr (a megyék) Rath ist gar gefährlich; denn sie haben uns zugesagt: sie wollen neben uns halten; aber wollen haben, dass wenn es per voces wird gehen, so sollen wir auch neben ihnen zugleich respondiren . . . Nie will es sich uns nicht gebühren, dass wir uns dergleichen wider Ihre Majestät auflehnen sollen; denn wie will sich das schicken: wir ersuchen Ihre Majestät mit vielfältigen Flehen und grossen Uncosten, hier aber sollen wir auch Ihre Durchlaucht (a főherceget) mit einer Supplication ersuchen und was wir nicht können durch gracia erhalten, sollen oder wollen es mit Gewalt haben? Dünkt uns gar seltsam und wundersam.” Marc. 4. És márc. 15-ről ívják ugyancsak a bártfai követek: „Hätten wir... gewusst, dass sie (a megyék) solches in ihren Instructionibus haben, so hätten wir uns mit ihnen nicht dürfen so weit einlassen. Denn sie wollen haben, wir sollen . . . mit ihnen zugleich unsre Stimme gehen lassen. Dasselbig ist uns beschwerlich und sehr gefährlich; denn es wissen Eure Würden (a városi senatorok) was sie (a megyék) für Geschrei auch haben, wer gibt auf sie so Achtung, als man auf die Städte Acht gibt? Unser Vornehmen ist nicht trotzen, noch auf- und dahin fahren, sondern bitten und suppliciren. . . denn wir müssen bedenken, dass wir gemeine Stadt nicht in grössere Noth und Gefahr und Schaden brächten . . .” (Bártfa levéltára.)

zött. Bártfa tétovázott, Lőcse egy pillanatig azt vélte, hogy talán jobb lesz a vallás ügyét az országgyűlésen inkább elő sem hozni — sa városi követek újabb utasításokért küldöttek haza. A tanács azonban se Bártfán, se Lőcsén nem volt oly kishitű, mint circumspectus követeik Pozsonyban s különösen Lőcse város atyáira mély benyomást tőnek a városi jegyzőnek, a város prágai küldöttei »egyikének Prágából sűrűn menesztett jelentései. Clementis Mihály — ez a derék városi jegyző neve — attól, amit Prágában néhány hét alatt átélt, megcsömörlött. Látta mint ráncigálják őket orruknál fogva a királyi udvarban a tanácsosok, az udvaroncok, mint biztatják, mint hitegetik, mint bolondítják. Hűségesen és bőven megírta mindezt küldőinek haza Lőcsére s Istenre kérte őket, ne engedjék országgyűlési követeiket a megyei rendektől akárki tanácsára is elszakadni. Aki az elszakadást akarja, csalogó az — írja — és rosszakaró, mert a városoknak csak veszedelmökre válhatik. »Die Glock ist nun gegossen über alle Stadt, ja über das ganze Land. Nekünk is itt (Prágában) előbb szépen füttyültek... de most ellenkezőjét tapasztaljuk annak. Azért ne engedjék az urak némely tányérnyaló édes mézbeszéde, sima, hízelgő szava által magokat behálózni; mert sok abban a csalárdság, a hamisság« és a városok későbbben nagyon keservesen fogják megbánni, »ha ez alkalommal a megyei követek mellett késedelmeseknek, resteknek és gyáváknak bizonyulnak.¹

¹ „Denn es werden die Städte neben dem Land jetzund in diesem Vorhaben säumlich, trag und feig erfunden werden.

A derék Clementis tanácsa hatott; a városatyák politikai érzéke a félelmen fölülkerekedett s miután különösen Kassa ösztönzésére a lőcsei követek hamar belátták tévedésöket, sikerült a remegő Bártfát is megnyugtatni. A városok egyértelemmel elhatározták, hogy a vallás dolgában szorosan a megyei rendekkel fognak tartani. És így találta a királyi előterjesztések fölolvása után Mátyás főherceg magát a lutheránusok és kálvinisták, a városok és megyék legelső uniójával, legelső szövetségével szemben.

Épen tavaszra fordult — március 21 -én — az idő, midőn a városokkal történt megállapodás szerint a megyék s a városi követek a királyi előterjesztések fölolvása után a ferenciek klostromában összejöttek s országúi elhatározták, hogy a propozíciók tárgyalásába addig bele nem kezdenek, míg a főherceg őket vallásuk békés gyakorlásáról nem biztosítja. Az ülés rövid volt s midőn másnap ismét összeült az országgyűlés, illetőleg azon elemek egyeteme, melyek az alsó táblát alkoták, az új királyi személynek, a katolikus Lippay János, azt kérdezte tőlök, hogy megmaradnak-e tegnapi határozatuk mellett s névszerinti szavazásra szólítá föl a rendeket. A szavazásnál a katolikus papság pártja elkülöníté magát a többiektől, a többséget képező protestáns rendek pedig nemcsak megmaradtak a tegnapi határozat mellett, hanem a szavazás után kimondották azt is, hogy ugyanily

alsdann hernacher wird es viel zu spät sein . . .” Clementis jelentése 1604 március 8. Prágából. (Lőcse levéltára.)

értelemben folyamodást fognak benyújtani a főherceghez.¹

Ez a folyamodás a következő napon elkészült s minekutána március 24-én a felsőmagyarországi öt város egy külön folyamodást is adott át a főhercegnek, ismét összejöttek a rendek s teljes ülésben átvették a kassaiaknak az országgyűléshez ügyök pártolása végett intézett folyamodását.² Mennyire absorbeálta a vallásügy az összes rendeket, mennyire kizárólag vette igénybe minden figyelmüket s mennyire eltörpült e napokban előttük minden más kérdés: ezt a következő körülmény bizonyítja. Ugyanezen az ülésen nyújtatott be Illésházy István és Joó János kérvénye is az ország; rendéihez, fölségsértési ügyök országúival való pártolása végett. Általánosan tudott dolog, mily óriási port vert föl az akkori idők e két »cause célébre«-je s mily hatalmas hullámvásba hozta Pozsonytól a Királyhágóntúl a kedélyeket. S íme mégis, midőn a két úr kérvényei benyújtatnak: azokat most a rendek nem fogadják el. Összezsugorodik a nemesi szabadságon, az élet- és vagyonbiztosságon ejtett

¹ „Da hat Herr Personalis des andern Tags (március 22-én) einen jeden insonderheit per voces befragt: wollen sie in ihrem Proposito fortfahren oder nicht? Da haben sich die Pfaffen und ihr Anhang abgesondert; der mehrer Theil aber hat sich zur augsburgischen (!) Confession lassen schreiben, wie denn sie neben den Städten heftig halten und bis auf dato das Ihrige gethan haben . . .” Bártfa követei jelentése március 26. (Bártfa levéltára.)

² U. o. — A kassaiak folyamodását rövid kivonatban közli Zsilinszky id. m. 245. lapján a debreceni főiskola levéltárában levő példány után, melynek másolatához én — fájdalom — hiába igyekeztem hozzájutni.

eclatáns sérelem a lelkiismereti szabadság ügye mellett.

A kormány hívei mindent elkövettek, hogy a megyei követeket kiengeszteljék, határozatuktól el-tántorítsák. Heves viták folytak ezen az este tartott ülésen, de a protestánsok nem tágítottak. Meg-választották a küldöttséget, melynek főadata volt a rendek immár elkészült országos kérvényét a val-lás- és lelkiismereti szabadság kérdésében a fő-urakkal közölni s Mátyás főhercegnek élőszóval is tolmácsolva átnyújtani.¹

És csakugyan át is nyújtották ezt a folyamo-dást — az elsőt e nemben — a protestáns rendek március 25-én, egyidejűleg azzal a sérelmi fölirat-tal, melyben a katonaság kihágásai fékezését kö-vetelték. Az országot ért számtalan csapás között — mondják a folyamodók — leginkább az keseríti el őket és az sebzi legmélyebben lelkiismeretüket, hogy »né melyek tanácsából« abban a vallásban, melynek szabad gyakorlatát a fölség atyja és nagy-atyja s még eddigelé maga a fölség is soha nem gátolá, most háborgatást kénytelenek szenvedni. Templomaikat elfoglalják, papjaikat elűzik s he-

¹ A löcsei követek írják március 24-dikéről: „Heunt umb 6 Uhr ist die Landschaft sambt den Städten alsbalt zusammenkommen ins Kloster. Es sind Supplicationen für-kommen wegen Joó Janusch und Eliasházi, ist aber vom Land keine angenommen worden; allein die Religionssachen sammt der Kaschauer Supplication. Ist ein gross Geschrei gewest, denn viel Widerpart is; allein sie durchaus zu den Artikeln nicht schreiten wollen, sie sind derwegen der Religion etwa versichert. Haben auch alsbald einen Ausschuss gemacht, für die Barones und Ihre Durchleuchtigkeit dasselbe mündlich: fürzubringen . . .”

lyökbe olyanokat tukmálnak reájok, akik lelkiismeretüket terhelik. Miután mindez csak gyűlölséget, benső viszályt szül épen akkor, mikor a török ellen a legnagyobb egyetértésre van szükség: mint a rendek túlnyomó nagy többsége, alázatosan kéri a főherceget, hogy járjon érettük a királynál közbe s a királytól nyert teljhatalmánál fogva egyúttal biztosítsa őket a jövőre vallásuk szabad gyakorlata felől. Alá volt pedig írva a folyamodás a következőkép: »Ordinum et Statuum regni Hungariae pars potior«.¹

Szerényebb, alázatosabb hangon, minden zavaró indulatkitörés gondosabb elkerülésével nem írhattak volna a rendek még akkor se, ha a kérvény benyújtását nem heves, szenvedélyes viták, hanem sima discussiók előzik meg. Mindamellet a főherceg nemtetszése, sőt haragja világos, épen nem titkolt jeleivel fogadta azt a rendi küldöttségtől.² A főherceg ideges volt s ez nem is csoda, hiszen Pozsonyba érkezése előtt Bécsben az alsóausztriai tartománygyűlésen kellett hosszú és elkeseredett harcot vívnia az ottani protestáns rendekkel, kik épen úgy, mint most a magyar rendek, vallási sérelmek miatt mitsem akartak tudni a fejedelmi előterjesztések és kívánságok megszavazásáról.³ Hogy azonban az eddig elvesztegetett időt lehetőleg pó-

¹ Ered. a bécsi áll. levéltárban. Hozni fogja in extenso a *Magyar Országgy. Emi X.* kötete. (Irományok XIX. sz. a.)

² „ . . . Welche (die Supplication) Ihre Durchlaucht mit betrübtem zornigem Gemüth hat vernommen ...” írják a bártfai követek március 26-dikáról.

³ Mátyás egy jelentése Rudolffhoz, 1604 március 13., a bécsi állami levéltárban. (*Hang. Comititalia.*)

tolja: mind a sérelmi föliratra, mind a protestánsok folyamodására lehető gyorsan igyekezett határozni — s március 26-án, tehát a következő napon, meg is felelt mind a két iratra.

A protestánsok kérvényére adott főhercegi válasz minden egyébre alkalmas lehetett, csak a kedélyek megnyugtatóására nem. Arról, hogy ő maga, a főherceg, mint a király személyének teljhatalommal ellátott képviselője, biztosítja a rendeket vallásuk szabad gyakorlata felől, arról ugyan egy hang, egy betű sem volt a válaszban. Hogy az ügyet a király elé be fogja terjeszteni: azt, igaz, megígérte Mátyás: de ez az ígélet oly föltételhez volt kötve, mely az ügy elodázására, meg arra látszott célozni, hogy finom iróniájával zavarba hozza a folyamodókat. Azt kívánta tőlük a főherceg, hogy sorolják elő, mely templomaikat vették el tőlük, hogy a folyamodás alá nevüket egyenként aláírják s mondják meg: miféle vallásúak? — Miféle vallásúak? Hiszen, ha azt mondják, hogy keresztyének: akkor katolikusok s nincs okuk a katolikus papok ellen panaszkodniuk. A protestáns elnevezés még nem dívott abban az időben a mai értelmében Magyarországon. Azt írják, hogy: lutheránusok, kálvinisták? — de akkor embert állítanak Krisztus ellenébe s nyilvánvaló, hogy csak eretnekek, szakadárok.¹

Ismétlem, ez a főhercegi válasz mindenre alkalmas lehetett, csak a kedélyek megnyugtatóására nem. S bizonyára nem merete volna Mátyás a ren-

¹ A főherceg válaszirata a bécsi állami levéltárban. Közlöm a *Mon. Com. Hung.* megjelenendő X. kötetében XXII. sz. a.

dek dacolását e leiratával kihívni, ha nem bízott volna oly nagyon egy másik eszközben, mely csakugyan meg is tette hatását. Az országgyűlés másik sérelmi iratára ugyanis határozottan megígérte a rendeknek, hogy egyes fölhozott esetekben mindig szigorú vizsgálatot fog indíttatni a bűnösök ellen s az a meleg részvétről tanúskodó, igaz jóakaró hang, mellyel a főherceg az ország szenvedéseiről és nyomoráról szólott, ha talán nem győzte volna is meg az ország rendéit, bizonyosan hathatott reájuk amaz mtonálló rabló vallon ezredes és tisztársai büntetése, kiket kihágásaik miatt a hadi törvényszék Nagy-Szombatban lefejeztetett; valamint a szóbeli értekezleteken a velük közölt adatok alapján kénytelenek voltak a rendek azt is elismerni, hogy a király legalább a legújabb időben tehetsége szerint igyekszik a fizetetlen zsoldosok kielégítése által a borzasztó kihágásoknak elejét venni.¹ S midőn azért Mátyás melegen aposztrofálta a rendeket s kérve kérte őket, hogy gondoljanak arra, mely későn kezdődött meg az országgyűlés, hogy a hadjárat megindítása a török ellen immár küszöbön áll, hogy álljanak el föltett szándékuktól s fogjanak bele a propozíciók tárgyalásába:² a rendekre a kérés mély behatással vala. A protestánsok még két napig dacoltak, ami nagy idő e rövid két-három hetes országgyűlések életében s e két nap

¹ Clementis jelentése febr. 6. A velencei követ tudósítása a király igyekezeteiről január 5. és március 22. (*Dispacci di Germania*. Bécsi áll. levéltár.)

² A főherceg válaszát a politikai gravamenre szintén hozza az *Országgy. Emi.* X. kötete XXI. sz. L. még Zsilinszky id. m. 248.

alatt a főurak, a császári és a kamarai tanácsosok, meg a királyi személynök nem mulaszták el a rendeket minden jóval biztatni s nem is siker nélkül. A békülékenység szelleme győzött; a protestánsok — becsületükre legyen mondva — végre is meghajoltak a hazafiság kívánalmái előtt s beleegyeztek a propozíciók elővételébe. »A vett sebek dacára is ég bennünk a honfi-erény és a jó akarat — így indokolták elhatározásukat későbbi iratukban — s noha utasításainkban az áll, hogy a vallás ügyét minden más ügy előtt végezzük el: mind a mellett hozzáláttunk az előterjesztett propozíciók tárgyalásához, nem kételkedvén azon, hogy a vallás ügyében óhajtott s az ország érdekeire való tekintettel is hasznos és szükséges királyi határozatot fogunk nyerni ő fölségétől.«¹

Nem lehet föladatunk e sorokban az 1604-iki országgyűlés tárgyalásait figyelemmel kísérni — s ha főntebb a királyi előterjesztések egy pontjára bővebben reflektáltunk, azt tettük azért, mert ki kellett emelnünk, hogy a vallás ügye még ezt a fontos pontot — a honvédelem kérdésénél — is megakasztá. Most, hogy a protestánsok első uniója történetét előadtuk, az országgyűlés történetéből számunkra csak az van hátra, ami még a protestáns rendekre vonatkozik. S a legnagyobb magasztalással

¹ Selmecbánya követének április 8-iki jelentése szerint a megyei követeket azzal is biztatták, hogy „sie sollen derentwegen (a vallásügy) unbekümmert sein, denn Ihr Majestät nit sie, sondern die Stadt würde visitieren und reformiren lassen”. Ez nagyon találó, mert a király a városok földesurának tekinté magát. De hogy ez az érv a megyei rendeknél nem hatott,, azt Selmec követe is elismeri. (Selmec levéltára.)

kell rólok kiemelnünk, hogy a békülékenység szel-
leme amint egyszer fölülkerekedett kedélyeikben,
többé nem is hagyta el őket. Ügyesen és találóan,
de békülékeny hangon s méltósággal feleltek Má-
tyás ironikus válaszára. Hivatkoztak engedékeny-
ségükre, szemben azon ellenkező utasításokkal, me-
lyeket, mint föntebb mondták, küldöiktől nyer-
tek s azt állíták — ami igaz is —, hogy a főherceg
kifogásai a dolog érdemére nem tartoznak. Nevü-
ket egyenként aláírni szükségtelen, mert minden
megye beleegyezett a folyamodásba. Vallásukat
megnevezni nem pirulnak, de erre nincs szükség;
tudja az egész ország, hogy vallásuk Krisztus és
az apostolok tanításával ugyanaz. És nem is keres-
nek, nem is kérnek ők más templomokat, mint azo-
kat, amelyeknek a Habsburg-ház magyarországi
uralmának kezdete óta békés birtokában valának.¹
A protestáns rendek méltósággal teli fölira-
tához méltó volt maguktartása is. Noha a főherceg
még mindig késett őket vallásuk szabad gyakorla-
táról biztosítani, mind a mellett nemcsak nem vé-
tenek akadályt az országgyűlési tárgyalások menete
elé, hanem a főherceg kívánságához képest, tehet-
ségük szerint előmozdították azt. Lojális maguk-
tartása azonban hiába való volt. Az országgyűlési
végeztések a király személyét teljhatalommal kép-
viselő főherceg és a türelmes rendek közös egyet-
értéséből elkészültek, föl is olvasták őket s április

¹ A protestánsok e második föliratát április 8-dikárót
szintén hozni fogja az eredeti után a *Monumenta Com. Hung.*
X. kötete (XXX. szám alatt). Mindkét föliratról szól Zsilinszky
id. m. 247. s. köv.

8-án be is zárta a főherceg az országgyűlést: de az utolsó pillanatig váró protestánsok kérelmükre se tagadó, se helyeslő, sőt még olyan sehideg-semeleg választ se kaptak többé. Csak egy remedium volt számukra az ország törvényei s szokás szerint: az ünnepélyes óvás. A csatlakozott evangélikus rendek ehhez az eszközhöz nyúltak. Lélekemelő lehetett az a jelenet, midőn a protestáns követek április 8-án a nádori tiszt helytartója, a történetíró istvánffy Miklós előtt valamennyien egytől-egyig megjelentek s óvást tettek, hogy mivel mind eddig nem kaptak megnyugtató s vallásuk szabad gyakorlatát biztosító végzést a főhercegtől, noha világos utasításai ellenére csakis e föltétel alatt fogtak hozzá az országgyűlési tárgyalásokhoz és miután ezért abbéli félelmük, hogy a vallás dolgában a jövő országgyűlésig zavarok állhatnak be, nagyon is alaposnak mondható: ők e zavarok okai, okozói nem lesznek, de jogaikkal minden vallás-háborgatás, minden templomfoglalás ellenében élni fognak.¹

Ez ünnepélyes óvás komor nyitánya volt annak a tragédiának, melyet Bocskay támadása név alatt ismer történetünk.

Utána a protestáns rendek eloszlottak: mi pedig tegyük egy kis utat Prágába, mert még ott a főherceg és a rendek közös országgyűlési végzésével valami történt.

* * *

¹ Ezt az óvást Szilágyi Sándor in extenso közölte a *Tört. Tár.* 1878-ik évi folyam 700. lapján.

Abból a körülményből, hogy Rudolf királyunk a magyar országgyűlésre személyesen el nem jött, hanem másokkal képviselteié királyi személyét, apródonként egy igen különös dolog fejlődött ki törvényhozásunk terén. Az tudniillik, hogy az országgyűlési végzéseket a király nem erősíté meg úgy, ahogy képviselője azokat eléje terjeszté, hanem — ha jónak látta — az udvari hatóságok ajánlatára egyben-másban módosítottak rajtok. Ez az eljárás az addig követett gyakorlatban,¹ a magyar alkotmány addig fejlődött szellemében nem bírta alapját s csak arra a hibás elméletre vezethető talán vissza, hogy mivel nem maga a király, hanem csupán megbízottja végzett a rendekkel, hát illik, hogy a megbízást adó a végzéseket superrevideálja. Pedig mennyire hibás, helyesebben mondva, mennyire abszolút jogtalan ez az elmélet, azt azon megbízó levelek mutatják, amelyekkel Rudolf az ő királyi személye képviselőjének teljhatalmat ad a tárgyalásokra s végzésekre s ünnepélyesen igéri az ekként létrejövő végzések megerősítését, szentesítését.²

Ez alkotmánysértő modifikációk kapcsolatos sorozatát az 1597: XXVII. törvénycikkhez ragasz-

¹ Téved Ipolyi, mikor az 1563:34. törvénycikkre utal. Vesd össze *Magyar Országgy. Emi.* IV. 437—38. lapokat.

² A rendes formula így szól: . . . dantes Eius Dilectioni (az illető főhercegnek) plenam et omnimodam facultatem et potestatem cum universis stationis . . . agendi tractandi, consultantandi ac etiam definiendi et concludendi de omnibus iis, quae ad publicum . . . bonum . . . pertinere videbuntur. Promittentes nos ea omnia, quae hac ratione tractata et difinita fuerint, rata, grata firmaque et accepta semper habituros . . .

tott záradék nyitja meg. A cikk elrendeli, hogy a fiskus szűnjék meg azon javak erőszakos (nem törvényes úton való) elfoglalásától, amelyekre háramlás címén igényt tart. A király a cikket benhagyta, de megerőtleníté azzal a záradékkal, hogy meg fogja fontolni s magyar tanácsosai meghallgatása után tartalmáról határozni. Az 1598. évi törvényekkel már több, habár kisebb jelentőségű modifikáció történt, amiért a rendek 1599-ben vehemens módon meg is támadták Mátyás főherceget, a király teljhatalmú képviselőjét. Mindamellett a király nem habozott jó alappal bírónak vélt jogát épen ez 1599-iki törvényeknél még nagyobb mértékben igénybe venni, mert négy igen fontos cikkét a végezőseknek (1599:31., 35., 39. és 43. törvénycikkek) afféle hozzájuk ragasztott záradék által, hogy felőlük bővebb megfontolás után fog határozni, a szentesítéskor egyszerűen kifosztá érvényességükből. Az erre következő 1600-iki országgyűlés most még határozottabban lépett föl az abusus ellen. Eleintén azzal demonstráltak a rendek, hogy a főherceget ignorálták s egyenest a Prágában ülő királlyal akartak érintkezni. A demonstráció után pedig határozottan kijelenték, hogy a főherceggel, mint a király személyének képviselőjével alkotott végzések épen olyan érvényűek, mintha a királlyal alkották volna s azért semminemű változtatást nem tehet rajtuk a király. De ez nem gátolá meg a királyt abban, hogy az 1602-ik évi törvényeknél újra ne eszközöljön módosításokat — s noha ezért ismét az 1603. évi országgyűlés rendéi, sőt maga a personalis is, Miksa Ernő főhercegnek kijelenték, hogy ha még egyszer ilyesmi történik»

akkor ők a király teljhatalmú levelének többé nem fognak hinni, a király személye képviselőjét elismerni nem fogják, hanem magának a királynak kell velük alkudoznia — s noha erre való tekintettel a főherceg kérve-kérte királyi bátyját a rendeknek ő vele hozott végzései változatlan megerősítésére: az eljárást az udvar az 1603. évi végzéseknél is ismételte, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint eddigelé. Addig leginkább az divatozott, hogy, mint a föntebbi példából is látható, a rendek egy-egy végzését az utána vetett záradékkal vetközteté ki érvényéből a király. Már az 1603-iki végzéseknél, az úgynevezett »zár«-aknál más is történt, tudniillik egy csomó dolgot egyszerűen kihagytak belőlük s a végzések így amputálva, hihetetlen módon megkurtítva kerültek királyi szentesítés alá.¹

És jó, hogy még más is történt velük. Jó, hogy a király saját hatalmából nem toldott a végzések közé *így* olyan pontot, melyről a rendek mitsem határoztak; jó, hogy nem gyártott önhatalmából törvényt. Mert a prágai udvari kamara, bizonyos tizedek fizetése dolgában, erre a tényre akarta rábírní a királyt; ami, hogy elmaradt, csak annak köszönhető, hogy a magyar kancellária titkára kifejté, miszerint a végzésben már benlevő egyes cikkekhez valamit hozzátenni, vagy belőlük valamit elcsípni, vagy a cikkeket »kijavítani« szo-

¹ Tanulságos e részben az eredeti végzés egybevetése a törvénykönyvvel. Lásd a *Magyar Országgy. Eml. megjelenendő X. kötetében* az 1603-ból való XXXIX. számú iratot s vesd össze a Tört. Bevezetést u. o.

kásban van; de olyasmit nem szabad a rendek végzéséhez toldani, amiről a rendek nem határoztak.¹

Így maradt el 1603-ról egy új törvénycikk önkényes betoldása, de csak azért, hogy 1604-ben essék meg ez az alkotmánysértés.

Mikor az április 8-án kelt 1604-iki végzéseket Mátyás főherceg Prágába küldötte, s azok az imént ecsetelt abusus szerint a titkos tanács szupervíziója alá kerültek: ez a legfőbb udvari s kormányhatóság három kifogásolni való pontot talált bennük s főlshólitá a magyar kancellária titkárát e három pont érvényességének paralizálására. Himelreich Tibor a záradékkal való agyonütés (sit venia verbo!) módusához fordult s odaszúrta e három pont után (melyek minket nem érdekelnek s melyek a törvényben a 16., 17. és 18. törvénycikkeket képezik), hogy e pontokat »ő főlsege kegyelmesen meg fogja vizsgálni s rólok a körülményekhez képest, a mennyire lehet, kegyelmesen határozni«.

Ez rendben levén, Himelreich a régi szokás szerint a rendek végzései egyes pontjainak címet, azaz főliratot adott, ami által az egyes pontokból (törvény-) cikkek lőnek; a végzések eleje elé odaragasztá a szokásos bevezető formulát: »Nos Rudolpbus« ... stb., az utolsó, XXI. cikk után pedig a szokásos szentesítő formulát, hogy: »Nos ita-

¹ „Und ich weiss nie — írja a magyar cancell. titkár a prágai udv. kamarához, 1603 ápr. 7-dikén — dass man etwas geändert oder schriftlich einbracht hätte, was im Schluss (a rendek végzésében) nit einkommen. Aber Articulos corrigieret, darzue gethan (záradékot ért) oder gar ausgelassen, ist wol bräuchig . . .”

que« ... stb. s ezáltal a szentesítés alá kerülendő törvénycikkek megszerkesztésével készen levén, odatette a dátumot, május hó első napját, mint amely napon a teljes kész törvénycikkeket alá fogja irai a király. Már át akarta küldeni az ekként — mondom — teljesen kész tisztázatot a titkos tanácshoz, hogy a birodalmi vicekancellár azt szentesítés végett a király elé terjessze, midőn fölszólítást kapott a titkos tanácstól, hogy a prágai udvari kamara május elseji átirata szerint a legutolsó, XXI-ik cikk, melyben a rablásaiért s hatalmaskodásaiért az ország által proskribált Segnyey Miklós, katonai érdemeire való tekintettel a rendektől kegyelmet nyer, ki volna hagyandó, miután nem tudni, nem jár-e ez a megkegyelmeztetés a kincstárnak nagyobb kárával, — tekintve Segnyey elkobzandó javait.¹

Minket itt most nem érdekel annak előadása, miféle argumentumokkal védelmezte a következő napon vagy napokon (május 2—3) a magyar királyi titkár a kérdéses törvénycikk behagyását. Elég az hozzá, hogy a titkos tanács megnyugodott Himelreich érveiben s a Segnyeyt illető cikk (1604: XX.) változatlanul megmaradt a törvénykönyvben. Most hát csak a király aláírása hiányzott még, midőn az utolsó percben ismét egy új akadály merült föl.

Mátyás főhercegtől a király azokról, amik a magyar országgyűlésen a vallás ügyében történtek, bő és kimerítő jelentést várt. Ez a jelentés május

¹ A prágai udv. kamara jelentése a titkos tanácshoz. 1604 május 1-sején. Ered.

elsején még nem volt Prágában,¹ de e nap után megérkezett.

Ebben a jelentésben Mátyás főherceg azt az indítványt tette, hogy a király egy, a törvénycikkek közé iktatandó új cikkben tiltsa el a jövőre a válás ügyének az országgyűléseken való előhozatalát és tárgyalását.

Mátyás főhercegnek ez a jelentése nincs meg; sehol sem tudtam ráakadni.² Hogy azonban ez az indítvány benne volt, azt kétségtelen hitelű kút-főből, Himelreich egy alább közlendő iratából tudjuk.

Mi volt az, ami a főherceget, aki addig nem állott valami jó katolikus hírében s akiről pláne 1608-ban a pápa prágai nunciusa nem átálja azt jelenteni, hogy a kálvinista hitre tér át,³ ez egyoldalú felekezeti álláspontra helyezte? Mi volt az, ami a főherceget, aki eddig és ezután még inkább politikai tapintatának és eszélyének oly sok bizonyosságát adta, erre az impolitikus lépésre tántorítá?

Ha az alkotmányjogi kérdést — ami a főherceg szemében tisztán formai dolognak tűnhetett föl

¹ A prágai udv. kamara írja május 1-sején: „Die Handlung mit der Religion ist kein Kammersachen und weil dieselbe noch auf verrere Ihrer fürstl. Durchlaucht Gutachten beruht, werden Ihre Majestät sich alsdann, wann dasselbe hereinkombt, darüber gnädigst zu entschliessen wissen”.

² Pedig régóta keresem a bécsi levéltárakban; okaim voltak a jelentés másolatát a florenci és tudni állami levéltárakban is keresni; de úgy itt, mint Rómában a vatikáni s a Borghese-család roppant becses levéltárában nem akadtam rá.

³ A nuncius jelentése 1608 február 11-dikéről. Rómában, a Borghese-levéltárban.

— nem tekintjük, azt hisszük három körülmény alaposan megérteti velünk Mátyás indítványát.

Először is a kormánykörökben általános fölfogás szerint a vallás ügyét magánügynek tekintették. — Kiváló példáját nyújtja e fölfogásnak a bécsi udvari kamara egy nyilatkozata, mellyel a szepesi kamarának azon (már ismertetett) decemberi figyelmeztetésére reflektál, hogy óvintézkedéseket kellene az 1604-iki országgyűlésen előterjeszteni a Felső-Magyarországon észlelhető vallási mozgalmak ellen. Erre nincs szükség, mondja az udvari kamara, mert erről a dolgról, mint teljesen magánügyről, nem az országgyűlésen, hanem más úton kell intézkedni.¹ — A protestánsok e szerint fakciózus vakmerőek, a közügyek hátramosztói valának akkor, mikor a vallás ügye, tehát magánügy miatt a közügyek tárgyalását annyira megzavarák. Szükséges hát, hogy ilyesminek a királyi törvényintézkedéssel a jövőre elejét vegye.

Másodsor, ugyancsak általános fölfogás volt a kormánykörökben — és e fölfogásnak a »cuius regio, ejus religio« érvényben volt elve szélesb alapot kölcsönözhetett —, hogy bármi történik Kassával, ahhoz a megyei rendeknek semmi közük; mert Kassának, mint királyi városnak, földesura a király. A városokkal, mint földesúr, azt csinálhat a király, vallás dolgában, amit akar, épen úgy, mint bármelyik más földesúr a maga falvaival, a maga jobbágyaival. Különösen hangsúlyozta a kormány e fölfogását a kassai templom elfoglalásakor a kö-

¹ A bécsi udv. kamara votuma 1603 december 26. (Udvari kamarai levéltár.)

rülfekvő megyéekkel szemben Belgiojoso, igyekeztén őket megnyugtatni, hogy velük s az ő jobbagyaikkal semmi szándéka nincs a királynak; amit a király tesz, azt mint Kassa földesura cselekszi.¹ És Ecsedi Báthory István, a protestánsok e fő oszlopa, ezt az elvet annyira sérthetetlennek tartá, hogy — Belgiojoso szerint — a tőle segílyt kérő kassaiaknak azt felelte volna, hogy nem elegyedik dolgukba, mert a fölségnek épen oly joga van Kassa városával vallás ügyében rendelkezni, mint neki — Báthory Istvánnak — meg a többi nemesnek a maguk birtokaival.² Ugyanennek a fölfogásnak adnak kifejezést a katolikus vallású magyar tanácsosok azon votumokban, melyről utóbb lesz szó. Szembeállítják ők is ezt a körülményt, hogy öfelsége magánosok birtokain még egy templomot sem foglaltatott el, azzal, hogy Kassán s a többi királyi városokban, mint saját birtokán úgy cselekszik; amint jónak látja s ha a király e cselekvési szabadsága a királyi városokban korlátoltatnék, akkor öfelsége állapota alábbvalóvá sülyedne bármely ma-

¹ . . . Avvisai li comitati — írja Belgiojoso 1605-ben egy, a királyhoz intézett önigazoló emlékiratában — che sebene V. Maestà haverà introdotto in Cassovia la religion catholica, come in sua peculiar città, non era però per innovar ad essi comitati alcuna cosa nella religione ... (A Borghese hercegek római családi levéltárában.)

² Belgiojosonak most említett emlékirata a királyhoz a Borghese-levéltárban: . . . Bathori István ricercato da quei di Cassovia di prender la loro protezione, rispose non volersi intramettere, soggiungendo che Vuostre Maestà potea dispor délia città di Cassovia tanto liberalmente circa la religione, quanto egli e gli altri nobili di loro luoghi . . .

gános főúrnál vagy nemesénél, aki a saját jószágaiban kénye-kedve szerint intézkedhetik.

Mivel pedig a földesurat a maga birtokán, a maga jogaiban és jogos cselekedeteiben háborgatni vagy meggátolni akarni törvényellenes dolog: hát tényéren fekvő a protestáns rendek föllépésének jogtalansága s természetes — így okoskodhatott Mátyás —, ha a király ennek az eshetőségnek a jövőre elejét veszi s büntetéssel fenyegeti azt, aki királyi földesúri jogait megnyirbálni mutatkoznék hajlandónak.

De harmadszor és főként a magyar királyi tanács katolikus tagjainak votuma és tanácsa hatott leginkább Mátyás főhercegre, indítványa megtételénél. Mikor ezt a votumot ápril 14-én kelt s a magyar országgyűlés végzéseit elemező végjelentése mellett (mely a vallásüggyel különben még nem foglalkozik) a királyhoz beküldé, egyelőre csak annyit jegyzett meg róla, hogy oly jó az, hogy javítani valót nem talál rajta.¹ A katolikus királyi tanácsosoknak ez a véleményes jelentése ápril 6-án kelt s benne Mátyás főhercegnek azon kérdésben adnak tanácsot, hogy a protestáns rendek főntebb ismertetett második föliratára mit kellene felelnie; egyszersmind nézetüket mondják el az egész ügy felől.² Könyörtelenül szétszedik a katolikus tanácsurak — akik között azonban, tudtommal gróf Erdődy Tamáson és az újonnan áttért Forgács Zsigmondon kívül világi ember egy sem volt — e vo-

¹ „Mainung, die ich auch nit zu verbessern weiss.”

² 1604 ápril 6. Ered. a bécsi áll. levéltárban. Közölni fogja a *Mon. Com. R. Hung.* X. kötete egészen.

tumban a protestánsok mindkét fölriratát. Tagadják, hogy joguk volna a protestánsoknak magukat »regni pars potior«-nak nevezni; mert az ország feje, a király, katolikus s az országtest tagjai között is sokan vannak katolikusok: főúrak és megyék, mint például a nyugatiak, Horvát-Szlavonország és városok, mint Soprony (!), Pozsony (!), Nagy-Szombat, Szokolca;¹ és ezért tagadták, hogy a megyei utasítások mind úgy hangoznának, mint a protestánsok állítják. Aztán hivatkoztak arra (mint már említtem), hogy királyi városokon kívül, tehát magánosok jószágain még eddigelé egy templomot sem foglaltatott őfelsége, noha »mint teljhatalmú uralkodó, nem szenvedne az erre szolgáló eszközökben hiányt«.² Ha templomokat elfoglalt, a katolikus vallásnak visszaadatott a király, azt csak saját birtokain, a királyi városokban cselekedte s mint a királyi ivarosok földesura, szabadon cselekedhetett és senki meg nem kötheti őfelsége kezét, hogy ezt a jövőre is ne cselekedje; mert ha nem cselekedhetne, mondák (mint föntebb már idéztem) — alábbvalóvá sülyedne a király állapota, mint akármely magános földesúr, aki a maga birtokaiban kénye-kedve szerint rendelkezhetik. Az sem áll — mondották a katolikus tanácsosok —, hogy őfelsége elődei a folyamodókat s azok elődjeit addig békében hagyták volna eretnekségükben

¹ Semmi nem bizonyítja ékesebben szólón, mennyire el volt terjedve a protestantizmus, mint épen a katolikus tanácsnak ez erőlködése a katolikusok keresésében.

² „Non deessent media Suae Maiestati, uti absolute principi . . .”

élni s fölhozták itt II. Ulászló második dekrétumának híres negyedik cikkét, mely a többi közt az eretnekeket is a hűtlenség bélyegével sújtja s különösen hivatkoztak a Ferdinánd alatt részben a hitújítás ellen, részben a katolikus vallás védelme érdekében kelt 1548., 1550., 1552. és 1556-ik évi törvények illető cikkeire. Hangsúlyozták, hogy nem valószínű, hogy őfelsége, mint katolikus király, saját vallása, saját hite érdekei ellen a folyamodók eretnokségét megvédelmezze. Biztatták a főherceget és általa a királyt, hogy ő is kövesse a régi magyar királyok dicső példáját, akik a katolikus vallás érdekében véres harcokat sem haboztak folytatni s maradjon meg eltökélt szándoka mellett, mely a katolikus vallás terjesztésére irányul. Aztán félni sem kell attól — így végezték a nevezetes emlékiratot —, hogy a katolikus vallás ekképen való terjesztése az ország békéjét megzavarja; »mert a nagyhatalmú Isten segíteni fogja fölségteket, a miért alattvalóik üdvösségéről oly szorgosan gondoskodnak« — s ha eleintén nehézségek merülnek is föl: utóbb szépen el fognak azok simulni!

Volt-e olyan katolikus a főherceg, hogy a katolikus tanácsosok e votuma vallási szempontból hatott kedélyére? A róla föntebb mondottak Után nem lehet állítani. De igen is hatott reá a votumnál az, hogy a királyi jogokat illető fölfogásában határozott támaszra talál a magyar tanácsosoknál s ha még egy pillanatig kételkedett volna, ezt a kételyt Szuhay Istvánnak azon külön votuma bizonyára eloszlatná, amelyet az egri püspök a király

határozott kívánságára¹ a kassaiak (nem az országos protestáns rendek) folyamodására a királyi magyar tanács össz-votuma előtt nyújtott be Mátyás főhercegnek, két nappal a magyar tanácsnak most ismertetett (s az országos protestánsok kérelme ügyében beadott) votuma után. Szuhay e véleménye² a magyar katolikus tanácsosok sokkal későbbi véleményes jelentésének alapja, amely jelentés a kassaiak minden állítását³ tételről-tételre cáfolván, a királyi jogokat még buzgóbban védelmezi. Hogy ne erősítette volna hát meg e két Votum Mátyást azon fölfogásában, hogy a magyar protestáns rendeknek ép úgy nincs igazuk, mint nincs azon osztrák hitsorsosaiknak, kik lépten-nyomon csak alkalmatlanságot szereztek a köztük élő főhercegnek? s hogy ne szilárdította volna meg a főhercegben azt a meggyőződést, hogy az országgyűlésről a vallási vitákat a jövőre száműzni kell? A mód, hogy ezt a király egy önhatalmúlag⁴ beszúrt törvénycikkben rendeli el, nem sok aggodalmat okozhatott Mátyásnak, midőn indítványát Prágába megírta, ha ugyan egyáltalán gondolkodott e módrról. Ő már 1598-ban, 1599-ben és 1600-ban annak az elméletnek volt szívós védelmezője, hogy a király a végzéseket a szentesítés előtt ki-

¹ Mátyás írja a királynak, 1604 ápril 14-dikén, hogy „dieweilen aber Ew. Majestät vorher darüber (a kassaiak folyamodása felől) den Stephanum Szuhay ... zu vernehmen begehrt...” stb.

² Ez nincs meg, de meg van a belőle készült vélemény, melyet a katolikus tanácsosok nevében (Kassa folyamodására) Pethe, kalocsai érsek, május 16-án nyújtott be. Bécsi állami levéltárban.

javíthatja¹ s ha néhány év óta divatban volt a végzésekből a szentesítés alkalmával egyes cikkeket kihagyni, másokat bizonyos záradékok által érvénytelenné tenni: miért ne mehetne a király egy lépéssel tovább? miért ne iktathatna új cikket a rendek végzései közé? Nem hiszem, hogy akár a mindenható Khlesl püspök, akár a magyar ügyekben nagy befolyású Szuhay — ha tanácsukat kérte — aggályokat idéztek volna elő lelkében e miatt.

A királyi udvarnál Prágában Mátyás jelentésének megérkezése előtt más módon akarták a válás ügyének az országgyűléseken való alkalmatlan tárgyalását a jövőre megakadályozni. És e szándéknál szintén nem a király katolikus érzelmei voltak mérvadók, mert legalább ebben az időben az idegbeteg fejedelmet azok, akik közelebbről ismerték, mindennek, csak buzgó katolikusnak nem dicsérhették. »Elszomorít engem, azt látnom — írja egy jelentésében a pápai nuncius Prágából² —, hogy ez az uralkodó (Rudolf) abban a hitben él, hogy üdve attól függ, vajjon jó viszonyban áll-e az eretnekekhez?« S Khlesl azt beszélte, hogy Rudolf feddőleg szólt Mátyásról, amiért az osztrákokból pápistákat akar csinálni, »holott a nem-pápisták is jóra való emberek«. Sőt egyáltalán minden vallásos cselekménytől a legnagyobb fokban idegenkedett a beteg császár- király, amely idegen-

¹ Lásd a mondott évekbeli országgyűlések tárgyalásait a Tört. Bevezetésekben. *Mon. Com. R. Hung.* IX. k.

² „Mi afflige il veder che questo principe vogli credere, che la sua salute sià il star bene con li heretici.” A nuncius jelentése 1605 február 7. (Róma, Borghese hercegek levéltára.)

kedést benne a bűvészet, a »necromania« (garaboncásság) mesterségével való foglalkozás szült.¹ Nem katolikus szempontok vezethették hát a királyt a tervbe vett óvintézkedéseknél, hanem részben a király földesúri, részben felségjogainak hangsúlyozása s megakadályozása annak, hogy míg a király a magánosok jogkörébe bele nem nyúl (valás dolgában), az evangélikusok hasonló jelenetek és föllépések által korlátokat kísértsenek meg fölláítani a királyi és földesúri hatalom jogos gyakorlása elé. A mód azonban, mellyel Prágában a magyar országos protestáns rendek föllépésének ismétlődését a jövőre megakadályozni akarták, egészen más volt, mint a Mátyás főherceg indítványozta. Más mód és törvényes mód, hogy tudniillik a királyi kancellária az egyes megyékhez intézett királyi mandátumokban, dorgáló parancsokban tiltsa el a rendeket az 1604-iki országgyűlési mozgalmaihoz hasonló mozgalmak inscenirózásától. Ez volt a magyar királyi titkár, az öreg Himelreich Tibor indítványa és álláspontja.

Mikor Mátyás jelentése megérkezett Prágába, dr. Coraduzzi, németbirodalmi vicekancellár és a titkos tanács egyik befolyásos tagja, magához hívatta a magyar titkárt és közölte vele a főherceg indítványát. Himelreich a magyar kancelláriának azon épen általa fejtegetett gyakorlatához hi ven, hogy törülni, módosítani és egyes záradékokkal ellátva, érvényteleníteni lehet a végzéseket, de olyant hozzájuk adni, amiről a rendek nem határoztak

¹ A nuncius jelentése, 1605 január 31. (Róma, Borghese hercegek levéltára.)

nem szabad, — nem javasolta a főherceg indítványa elfogadását s megmaradt a saját maga indítványa mellett. — De Coraduzzi nem tágitott. Ez a jó úr, akiről azt tudjuk, hogy 1605-ben a vallásszabadságot proponálta a királynak,¹ míg a pápai nuncius őt nem kényszeríté nézetváltoztatásra, most 1604-ben még nagy katolikus vala, s mindamellett, hogy a kassai bírótól kapott 400 aranyat szépen zsebre tévé, ugyancsak keményen meg tudta dorgálni a szegény magyarországi városok benne bizó küldöttjeit »Bizony — monda nekik — elég rosszul tévék ő felsége is, atyja is, nagyatyja is, hogy megtúrték a városokban az eretnek vallást, de most itt az ideje e hit kiirtásának és sokkal jobb, ha ebben egy maroknyi nép el is vész, mintha a katolikus vallás tovább is a sötétben kénytelen cincogni.«² Hasonlóan s pedig még fesztelenebbül beszélhetett a derék úr Himelreich előtt is, midőn az álláspontját védő titkárnak átadta a főherceg jelentését s azt mondotta, azt tanácsolta neki: vigye azt a jelentést magával haza, olvassa, el otthon, s aztán gondolja meg még egyszer a dolgot.

¹ A pápai nuncius jelentései Prágából, 1605 január—február (Róma, Borghese-levéltár).

² Clementis jelentése Prágából, 1604 március 29, „ . . . haben weder Ihre Majestät, noch Ihr Herr Vater Maximilianus, noch Ferdinandus . . . wol und recht daran gethan, dass sie die ketzerische Religion unter uns bis dato geduldet; es müsse nun solche einmal ausgerottet werden; ist viel besser, es verderben darbei eine Hand voll (verstehet hiermit die armen Stadt), denn dass die römisch-catholische Kirche im Finstern müsste mausen . . .” (Lőcse levéltára.)

És Himelreich Tibor, az öreg titkár, hóna alá vette a jelentést, haza ment vele, elolvasta s aztán még egyszer meggondolta a dolgot.

Ő teljes életében — pedig már harminc éven túl szolgált — a királyi jogok heves védelmezője, a nemzet jogainak jó ismerője, néha (ahol nem járt kellemetlenséggel) ügyvéde, sokszor korlátolója s hébe-hóba ellensége is. Ez utóbbinak jeles példáját nyújtotta épen tavaly, 1603-ban, midőn az országgyűlési végzéseknek azon pontját, amely többi közt a magyar tanács hatáskörének tágítását követeli, a következő motiválás kíséretében vélte a királyi szentesítés előtt eliminálандónak: »Das ist ihnen (a magyaroknak) zu bewilligen unmöglich, dass sie absolute das hungarische Regiment dirigieren und alle gute Ordnung confundiren sollen ... «¹ Az ilyen gondolkodással telített öreg bürokratának hát, aki hozzá még nemcsak buzgó, de csökönyös katolikus is volt, nem sok lelkiismeretfurdalásba került azt a kis jogot, amit még eddig a királyi mindenhatóság ellen védeni vélt jónak, szépen faképnél hagyni s a dolgot úgy meggondolni, amint azt a hatalmas vicekancellár kívánta tőle.

Leült íróasztala elé, elkészítette egy törvénycikknek a fogalmazását s azt, a következő sorok kíséretében, elküldé a birodalmi vicekancellárhoz:

»Tegnap Excellenciáddal a vallásügyről csak futólag értekeztem; de amint lakásomra visszatérve, ő fönsege (Mátyás főherceg) levelét az ezen ügyre

¹ Prágai udv. kamara jelentése a titkos tanácshoz, 1603 április 7. (Bécsi áll. levéltár.) Himelreich jegyzeteivel.

vonatkozó többi irattal együtt szorgalmasan és figyelmesen átolvastam és a dolgot megfontoltam: szükségkép meg kellett nézetemet változtatnom s ő fönsége kívánságára és tanácsára hajolnom. Mert, ha az ország rendéit ez ügy miatt királyi levelek által feddjük meg, e leveleket mindegyik megye könnyen félre teheti és így a jövőre nem hagynak föl az egyszer elkezdett üggyel. De meg szükséges is, hogy akik nem átalották nyilvánosan vétkezni, azok a feddést is nyilvánosan kapják, hogy valahányszor csak a törvénycikkre tekintenek, mind annyszor pirulva bánják ügyetlen tettöket. Ezért gyöngye tehetségem szerint megfogalmaztam a törvénycikket, adván benne az ügy rövid történetét, ami szükséges és azt Excellenciádnak bölcs ítélete alá terjesztem. Ha excellenciás uraimnak, a titkos tanácsnak, úgy fog tetszeni, hogy e cikk a többi országgyűlési cikkekhez csatoltassék: a mint a meghagyást megkaptam, a sorrendbe azonnal be fogom e cikket illeszteni. Csak idejekorán nyerjek választ Excellenciádtól, mert addig, míg válaszom nincsen, a cikkeket sajtó alá nem adhatom..,«¹

A mellékelt fogalmazvány pedig semmi egyéb nem volt, mint az 1604. évi XXII. törvénycikk, azonban még cím nélkül.² Hogy Coraduzzi és a titkos tanács a magyar királyi titkár fogalmazványában változtatás nélkül negnyugodtak, azt az bizonyítja, hogy — törvénné lett.

¹ A levél ered. a bécsi államlevéltárban. A *Monum. Com. R. Hungariae* X. kötete az 1604-diki Irományok közt XL. szám. alatt fogja hozni.

² Az előbbi jegyzetben említett XL. sz. iromány mellélete.

Ut Religionis negotium in publicis tractatibus
et Actis. nemo temere mutet.

ART. XXXII.

utrimo. Siquidem ad Maiestatem Cesaris atq; Regis, tum ex relatione
supradicti Serenissimi Principis domini Mathie Archiepiscopi Aulice
ac Fratensis ecclesie. tum etiam ex serie sue Maiestati transmissis Suppli-
cationibus eorum, qui sese potorem Statuum Et Ordinum Regni Hungar-
iæ partem indigerunt, non imò admittione, tanquam rem hæceteris
inuisitatem et plane nouam, displicenter intulisset, quod illi ad turbato-
ne ipsorum Religionis ademptione suarum Ecclesiarum et prouen-
tium, ac submone Ministrorum vrbis, sibi Concionatorum suorum,
tam scripto, quam oriturus eius Serenitati proposuerunt et explicarunt,
atq; insuper ab eius Serenitate intercessionem ad Sac. Maiestatem

7

Q

7

Mikor aztán Himelreich megkapta a titkos tanács helybenhagyó határozatát, először is címet, azaz föliratot adott az általa fogalmazott cikknek és aztán a cikkekre szedett végzéseket ezzel az utolsó, általa fogalmazott XXII. cikkel együtt szépen leíratá a kancellária nótáriusával, Dömölky Gergely urammal, arról sem feledkezvén el, hogy a nótárius a szentesítő («Nos itaque...» kezdetű) konklúzióba a szokásos kifejezés: »praefatos universos et singulos articules, nobis modo praemisso praesentatos« mellé az új cikkekre való tekintettel még ezt a kifejezést is: »simul et ultimum per nos benigne et necessario additum articulum« beiktassa. A május elseji dátumot ennél az új tisztázatnál is meghagyta Himelreich s aztán átküldte az iratot Coraduzzihoz, hogy írassa alá a királlyal. S mikor aztán a király az átküldött példányt aláírta volt: akkor elővette Himelreich azt a másik tisztázott példányt, amelyet május elsején készített volt el s melyet akkor szintén a király elé aláírásra szánt vala s amelyben, mint tudjuk, csak huszonegy törvénycikk volt. Ebben a példányban a XXI. törvénycikk végéhez egy kettős keresztforma írásjegyet (+) tőn¹ és e jegy alatt, egy külön iv papírra írva, beszúrta a XXII. törvénycikket;² nem felejté el a konklúzióba is beiktatni keresztjegy alatt a margón (lásd facsimilét) a »simul et ultimum per nos be-

¹ Lásd a mellékelt facsimilét, mely a XXI. törvénycikk végét (e jellel) és a tüstént utána következő conclusio elejét hozza.

² Lásd a másik facsimilét, mely a kettőskereszt-forma jegy alatt külön ivpapírra írt, XXII. törvénycikk elejét közli.

nigne et necessario additum articulum» kifejezést — s midőn végre mindez szépen készen volt: elküldötte ezt a példányt a nyomdába, hogy róla szedjék a nyomtatandó articulusokat. Látni ezt részint azokból a barna-vörös írónnal irt jelekből, melyekkel a nyomdai szedő — mint ez még ma is szokásban van — a példány textusát azon a helyen megjelölte, amelyeknél egyik nyomtatott lap végződik, a másik pedig kezdődik; részint azokból, ugyancsak a nyomdai szedő által ugyanazon írónnal irt számjelekből, melyek a nyomtatott példány lapszámainak megfelelnek.¹

A törvénykönyv a május elseji dátumot viseli; de láttuk, hogy a szentesítés nem május elsején történt. A kérdés az, hogy mikor szentesítse hát a király a végzéseket aláírása által? S erre azt mondhatjuk, hogy úgy ennek, mint a Himelreich most leirt manipulációjának a régibb tisztázott példánnyal, május hatodika után kellett történnie. Ugyanis a prágai udvari kamara május 6-án ajánlja a titkos tanácsnak a szepesi kamara azon kérelmét,² hogy az országgyűlési végzések azon pontja, mely a Felső-Magyarországon átvonuló katonaság kalauzolására a szepesi kamara tanácsosait jelöli ki, mint a szepesi kamarára igen terhes határozmány,

¹ Lásd a XXII. t.-c. hasonmását, melyen azonban a fényképezés a mondott jelnek és a 17-es számnak eredeti barna-vörös színét feketével adta vissza. Ezt az egész manipulációt (Himelreich közbeszúrását, a nyomdai jeleket stb.) a lehető legjobban és világosabban láthatni a kérdéses példányon (melynek két töredékét nyújtják a facsimilék), mely a bécsi udvari kamara levéltárában a *Comitalia Hung.* közt őriztetik.

² Bécsi áll. levéltár.

megváltoztassák s épen úgy, mint Alsó-Magyarországon, az egyes megyék legyenek kötelesek, kalauzoló biztosokat állítani. Miután a rendek végzése az 1604: XIII. törvénycikkben csakugyan így lön módosítva, bizonyos, hogy a végzések szentesítése csak május 6-ika után történhetett.¹

Íme, ez a históriája annak az 1604: XXII. törvénycikknek, mely szokatlan, törvény- és alkotmányellenes módon csempésztetett az országgyűlési végzések közé s melyben a király oly élesen itéli el a protestánsokat s oly szigorú büntetésekkel tiltja el a vallás ügyének az országgyűlésen való előhozását.

Ki hát a bűnös?

Bizony nem Forgács, mert őt nem kérdezték, nem is tudott e becsúztatásról, csak a nyomtatott példányokat írta alá s talán az eredeti példányt — de csak utólag.

És Rudolfot, a beteg embert, sem érheti a szemrehányás: ő nem gondolt e lépésre, neki jó lett volna a királyi mandátumok szétküldése is.

Mátyás főherceg sürgetésére történt a XXII. törvénycikk betoldása s magát a cikket Himelreich fogalmazá.

Bizony nagy tartozását róttá le Mátyás főherceg és nagy bűnét tette, úgy ahogy, jóvá, midőn a közbenjáró, a békítő szerepében, ha érdekből is, de legalább becsületesen fáradt és izzadozott azon véres harcok között, melyeket részben ez a XXII. törvénycikk idézett elő.

¹ A bécsi udv. kam. levéltár most említett érdekes példányához ez a XIII. törvénycikket ért módosítás is külön lapon van csatolva.

BOCSKAY SZEREPE A TÖRTÉNETBEN.

Akad. Értesítő 1898.

Történetünk azon vezéralakjai közül, akik működésökkel nemzetünk életében eltörölhetetlen nyomokat hagytak maguk után s akik hazai talajon állva, helyet követelhetnek az egyetemes történetben is, bizonyára a legelsőek közé sorolandó Bocskay István.

A szerep, mellyel Bocskay ezt a helyet betörte, méltánylásra eddigelé csakis a magyar történetírók részéről talált; míg a külföldiek vagy elsurrantak fölötte, vagy csupán rövid időre állapodtak mellette meg. De egyaránt megegyeztek hazaiak és külföldiek abban, hogy a szempont, melyből Bocskay működését vizsgálták, egyoldalú vagy legalább szűkebb körű volt.

A német és osztrák történetírók Ítéletük mértékéül azt az államegységet vették, melynek elérése képezé szerintük Ausztriának a gondviselés által a Duna mentén az emberiség kultúrfejlődésében mintegy újjal kijelölt misszióját. Azt a küldetést, melynek megvalósításán már I. Miksa császár a XVI. század legelején tudatosan munkálkodott; melynek a magyar és cseh koronák egyesülése a Habsburgok keleti ágában reális alapot nyújtott s melyet ezután többé félreismerniök nem is leheté Miksa utódainak. Az, aki, mint Bocskay István, e gondviselés-

szerű misszió lassú, de biztos folyása elé gátat emelni s az áram irányát a mederből elterelni iparkodott, lehetett-e más, mint — szelíd kifejezéssel élve — ártalmas rajongó? volt légyen különben még oly helyes egyik-másik eszme, mely mozgásba hozta a gátat rakó karjait. — És a félszeg mérték alapján megszületett az igazságtalan, egyoldalú ítélet.

Ezzel szemben a magyar történetírás Bocskayt a nemzeti jogok védője gyanánt tekinté, s midőn mint ilyennek tisztelete és hálás kegyelete koszorújával övezte emlékezetét, eszébe sem jutott az, hogy csupán a védő-paizs szerepére korlátozván, jelentőségében csökkenté, magas piedestáljáról egy lépcsővel lejjebb szállítja azt, akit céljai arra praed'estináltak, hogy nemzetének és királyának útmutatója, az *egyetemes* áramlatban egy újabb, helyesebb irány úttörője, népe új Mózesé legyen.

Pedig ez az egyetemes szempont, amelyből Bocskay a magyar nemzet jelenét és jövőjét áttekinté, amelyből az európai viszonyok conjuncturái közt tisztességes és bővülésre képes helyet mutatott nemzetének, ez az egyetemesebb szempont az, melyre nekünk is — lábunk alól a hazai földet el nem veszítve — kell fölemelkednünk, ha az ő működését és terveit igaz mivoltukban akarjuk megbecsülni.

Bocskay idejében két hatalmas korkérdés uralkodott Európán.

Az egyik a katholicismus és protestantismus küzdelme; a másik az a harc, mely egyrészt a ke-

resztyénség s vele az indogermán kultúra, másrészt a még mindig terjeszkedő ozmánság között szakadatlan folyt. Míg az előbbi tusa zónája Nyugat- és Közép-Európát foglalta magában, a másik Kelet- és Közép-Európára terjedt ki és így az ez utóbbihoz számított Magyarország mind a két világrámlatnak beleesett a sodrába. Bármily mélyreható volt is amaz előbb említett küzdelem, s bármi sok ezer apró csatornán, a szellemi közlekedés megannyi erein szivárgott is be hazánkba annak árja: e lassú munka következményei egyelőre háttérbe vonulnak azon huilámcsapások pusztításai mögött, melyek Magyarország testére az ozmán tengerből vágódtak s rajta keresztül átvetődtek a nyugatra is.

Erre a nyugatra nézve a keleti kérdés attól az időponttól kezdve lesz általános és közvetlen érdekű, midőn Buda veszte után Magyarország megszűnt az európai hatalmak rendszerében külön életet élni; midőn az ország kétharmada török birtokba vagy befolyás alá kerülvén, a szabadon maradt töredék annak az *újdonatú európai érdekközösségnek* a sphaerájába vonatott, amely a királyi Magyarország, az osztrák-német és cseh tartományok personál-uniójában a Habsburgok jogara körül jegecesedett ki.

Ez az új érdekközösség, az európai államcommunitások eme legifjabb testvére hát a legkövetlenebb eredménye az ozmán támadásnak. Különfajú nemzetek, külön múltú, egymástól független országok verődnek össze benne, amelyeket a dynastia közössége szorít egy külső keretbe, s amelyek laza egybefüggéséhez az első vakolatot a török veszély elleni védelem szüksége szolgáltatja.

Amint azonban e nemleges természeti érdekvizony megszületett: a monarcha, akit az egymástól független elemek mindegyikéhez egyformán oda-fűznek saját érdekének szálai, pozitív irányúvá igyekeznek átváltoztatni az egymásban támaszt kereső országok e negatív niusát, s az *érdekközösség* helyett, melynek eredete csak esetleges, csak a véletlen volt s mely ép ezért csupán ideig-óráig tartó is lehetne, minden körülmény következetes kihasználásával az *állami közösségnek* keresi bizonyos nemét, mely tartósabb, sőt maradandóbb együttlétet helyez kilátásba.

Az az eszköz, mely e cél elérésére a leghatásosabbnak ígérkezett, a Habsburgok családi hagyományai között adva volt. Már I. Ferdinánd nagyatyja az öreg Miksa császár importálta neje örökéből, a Németalföldről. Ezen, a nyugati művelődésben oly előrehaladt talajon az államiságnak sikeres támaszául bizonyult *a közigazgatás központi szervezése*, mely abban a mértékben korlátolta az egymástól független tartományok külön egyedisége fejlődését, amily mértékben növelé a közös uralkodónak a tartományi erőket egyugyanazon vezető akarat alá gyűjtő hatalmát. Ahogyan és amennyiben lehetett, ezt a szervezetet alkalmazta Miksa a jogara alatti különfejlődésű osztrák tartományok kormányzatában. Mikor aztán a világtörténelmi véletlen, a mohácsi veszedelem, Miksa unokáját háromszor akkora terület urává tette, melynek azonban benső összefüggése épenséggel nem volt: ennek a hiányzó organikus összefüggésnek megte-remtésére I. Ferdinánd a nagyatyja hagyatékában talált németalföldi házi receptet veszi elő.

Így állítja föl mindjárt a Mohácsra következő évben azt a hatalmas kormánytestületet, melyet már nagyatyja meg akart szervezni: // *titkos tanácsot*. Ez az akkor még 3—4 tagból álló collegium első sorban a külügyek vezetésével lesz megbízva; e mellett azonban övé a tanácsadás és a legfelső fokú döntés joga azon ügyekben is, melyek az egyes, független országok beléletére vonatkoznak ugyan, de az uralkodó szempontjából általánosabb jelentőséggel bírnak, a dynastia nagy hatalmi érdekeit közelebbről érintik, alkalmasak az uralkodó alatti államok viszonyát szorosabbra fűzni, vagy ellenkezően ezen a viszonyon tágítani.

Kapcsolatban a titkos tanáccsal, központi végrehajtó orgánumot az *általánosnak* elnevezett *udvari cancelláriában* teremtett az uralkodó, mely bár, a külügyek kivételével, csak csatornája volt a fejedelmi akaratnak az egyes államok cancelláriáihoz; központi voltát azonban hirdette még főnöke neve is, kit a magyar, a cseh, az osztrák cancellárokkal ellentétben *»legfőbb cancellár«*-nak hívtak.

Egy harmadik, központi szervezett hatóság, mely szintén 1527-ben született meg, az *udvari kamara* volt. Oly korban, midőn az államháztartás az uralkodó magánháztartása jellegével birt, e hatóságot is alig tekinté egyébnek a közvélemény, mint a monarcha pénzértékben kifejezhető érdekei és jogai képviselőjének, mely aztán a személyesen kormányzó fejedelem egyes országai fölötti állásában az összes, nem szorosan a rendi elemek határozatától függő pénzügyeket kezei közé keríté.

Negyedikül járult végre, néhány évtized múlva, az előbbiekhöz az *udvari hadi tanács*, mely 1556-

ban állíttatván föl, mihamar illetékességi körébe vonta az uralkodó összes hadai s hadi ügyei, tehát a magyar királyi véderő adminisztrációját is, sőt megfelelő országos dicasterium hiányában még az országos véderőre is befolyást tudott gyakorolni.

E négy udvari, központinak contemplait hatóság s általuk és bennük a közigazgatás központosítása képezte azt az erős pántot, mely az uralkodó kormánybotja alatti, egymástól teljesen független államokat a múltó érdekviszonynál erősebb, maradandóbb közösségbe volt egybefoglalandó. Ezen a vaspánton belül csaknem érintetlenül hagytak eleintén az egyes államok, köztük Magyarország alkotmányának formái. Az abroncs csak észrevétlenül húzódott mind szorosabbra, s miután a gyakorlati élet e központi hatóságok szerveit mind jobban kifejleszté: a szorító pánt tágítására vagy szétrobbantására irányzott gyöngye kísérletek, főleg Magyarország részéről, csak ellenkező eredménnyel jártak. Alig néhány évtized múlva a mohácsi vész után, az elméletben még mindig független magyar állam, mely *elvileg* csak a legtisztább personál-unióban él a királya jogara alatt levő többi államokkal, *a gyakorlatban* lecsúszik a *provincia* lépcsőfokára. Tartományyá lesz, mint a többi, azelőtt szintén független országok; tartománya egy tágasabb, újdonsült soi-disant államegységnek, mely kifejezésre a központosított közigazgatásban jut, melynek azonban közjogi alapja teljesen hiányzik.

Nagyon kétes értékű dolog volna azt fejtegetni, vajjon ezen új államegységnek hordozója nem Magyarország lesz valaha, ha az egész nemzet szakadás nélkül választja királyává Ferdinándot?

Ez nem történt meg. Bizonyos hát csak az, hogy ama kicsiny darab Magyarország, mely a Habsburgok uralma alá jutott, *tényleg* a legutolsó szerepet játsza az új nagyhatalmat alkotó országcsoportok között. Területiére kisebb volt nem csupán a cseh koronától függő birtokoknál, melyek közé Cseh- és Morvaország, a két Lausitz s az akkor gazdag és nagy Szilézia tartozott, hanem az osztrák örökös tartományoknál is, melyek ez időben a svábföldön egybefüggő birtoktesteken át mélyen benyúltak Elzászba. Ami pedig népességét és anyagi erejét illeti: itt még kedvezőtlenebbül állott az arány. Elég legyen csak arra az egy, mindent megmagyarázó tényre utalnom, hogy míg 100—120 évvel azelőtt, Zsigmond királyunk idejében, 200.000 adózó jobbágyportát számítottak Magyarországon, a mohácsi vész után az első Habsburgoknak alig 20.000 porta adózott, s ez a szám is folyton apadóban vala. Nem is kell hát valami rosszakaratot keresnünk, hanem csupán a gyakorlati politikában érvényesülni tudó erőket kell mérlegelnünk annak fölismerése végett, hogy a theoriában szabad és független, a maga alkotmányos formái közt mozgó töredéke Magyarországnak, minekutána az új nagyhatalom keretén belül már egyszerű provinciává degradálódott, s provincia minőségében is az országcsoportok közt utolsó helyen állott, mint hatalmi tényező csaknem azzá válik a vezetők szemében, amit a középkori aritmetika *quant it as negligible* néven nevez.

Kimerítően azonban még ezzel sem jellemeztem azt a szomorú helyzetet, mely az anyaországnak a keleti kérdés alakulása közt megszületett új nagy-

hatalom kebelén belől osztályrészül jutott. Míg a többi országok az újonnan összekovácsolt államegységen belől nem szűntek meg legalább a kultúra és anyagi jólét útjain előbbrehaladva, bizonyos öncéllal birni: hazánktól még ezt is megdagadta a végzet, megtagadták a sanyarú viszonyok; mert a királyi Magyarország *puszta eszközzé* vált egy magasabbnak tartott, idegen cél, a nyugat védelme szolgálataiban. Ama világbontó küzdelmek ugyanis, melyek közt a Habsburgok keleti ágának monarchiája megszületett, ezt a monarchiát a folyton ostromló öz-mánság ellenében a várerősség jellegével ruházták föl. Az országok és államok e conglomeratumát a legtalálóbban valami nagyszerű várhoz hasonlíthatjuk, melynek falain belül lüktet az állami élet, míg falain kívül a régi várrendszerek értelmében a tágas, téres glacis, az a karély Magyarország körül el, melynek ura a magyar király. Félített és őrzött glacis volt Magyarország, bevonva a kisebb védőművek hálózatával. Glacis, melyet meg kell tartani, mert ha az ostromló ellenség kezébe kerül s ez rajta elhelyezkedhetik, ostromműveit benne fölállíthatja: akkor a várfalak ledöntése csak idő kérdése már. Ezen a glacis-η azonban mint katonai területen, stratégiai tekintetek a túlnyomók; mellettük a polgári, a nemzeti élet érdekei legfőllebb csak vegetálhatnak. Ezen a glacis-η még a tartományi autonómia szerény mezében is csak árnyékéletet s csupán addig élhet az alkotmányosság, míg a lassú átváltozás folyamatában *a politikai magyar* nemzet az egyszerű *ethnographiai népiség* szerepére nem süllyed alá.

Ez ellen a szinte előrelátható föloszlás ellen

nemzetünknek egy erős palládiuma volt: az erdélyi fejedelemség.

Mert míg a háromfelé szakadt Magyarország királyi része azt az egyetemes kereszténység szempontjából bizonyára hasznos, de saját érdekeire nézve szomorú szerepet volt kénytelen játszani, s míg az országnak közgazdaságilag legtöbbet nyomó s a magyar faj tekintetéből is legértékesebb közepe a török uralom alatt teljesen elpusztult: mindazok az államalkotó s fajunk politikai fensőbbségét biztosító eszmék és hagyományok, melyeknek a Mohácsot követő nagy katasztrófából menekülniük lehete, kelet felé csoportosulva, Erdély körül kezdtek lecsapódni, hogy itt egy új államélet lelkivé váljanak. E keleti részekből, még a lealázó török főuraság nyúgei ellenére is, sikerült a XVI. század legelőkelőbb magyar geniusának, Báthory Istvánnak, számottevő magyar államot alakítani, mely öncéllal bírt s letéteményese volt a magyarság jogos nemzeti aspirációinak.

Ez az erdélyi kis állam volt reménye s vigasza mindazoknak, akiknek kebléből az élethalál folyton megújuló küzdelmei még nem irtották ki a jövőbe vetett hitet — és íme azt kelle megérniök, hogy ezt a reménységet, a nemzeti jövő ez utolsó mentsvárát is, egy szerencsétlen fejedelem, ki önmagával meghasonlva, lelke egyensúlyát elveszíté, minden józan ok ellenére vergődve vonszolja a gyöngye magyar király, a magával is jötehetetlen Magyarország hatalmának rozszant eresze alá!...

Nem lehet itt szándékom azokat az okokat fejtegeni, melyek a jobb sorsra érdemes Báthory Zsigmondot arra bírták, hogy a végzetes lépést

megtegye s a Habsburgokat Erdéllyel, ez időben igazi Danaida-ajándékkal megajándékozta. Elég annyit tudunk, hogy az ajándékot a császári kormány szűk látókörű politikusai, noha vonakodás után, elfogadták... Pedig hát a XVI. század végén, mikor a királyi Magyarországot Erdélytől a Tisza és Duna partjain elterülő török alatti nagy Alföld választotta el, lehetett-e Erdély a magyar király kezében más, mint egy messze be az ellenség hadállása közé beékelt előőrs? Előőrs, mely az ellenség támadását minden körülmények közt kihívja s melyet a távoleső várból a legjobb akarat mellett sem lehet tart?ani? S ha egyszer ez az előőrs elveszett, ha támadásait aztán e kitűnő positióból intézheti a török a Habsburgok monarchiája ellen; ha Erdélyt is úgy elborítja az ozmán hatalom árja, mint az Alföldet; ha szétfutnak innen is, mint az Alföldről szétfutottak az államalkotó elemek és tényezők és így romok alá temetődik még itt is a nemzeti öncél, mely a királyi Magyarországon, a katonai területen rég megdermedett: vájjon életre keltheti-e még halottaiból a föltámadás harangszava egyszer valamikor a magyar nemzetet, a magyar államot? ...

Ebben a válságos pillanatban, midőn Erdély megszerzése után a nem remélt megnagyobbodás mámorától még ittas gyepelőtartói a császár-király kormányzekerének megindultak a végzetes lejtő felé: nem messze a meredek lejtő szélétől, a tiszántúli mocsarak sásai közül előbukkan egy izmos, vállas alak. Erős rántással a lovak zablájába kap és odaszól a rövidlátó kocsisnak: »fordítsd félre szekered rúdját, mert nem jó helyen jársz, veszed-

lembe döntöd magadat és minket is, akiknek ved együtt helyünk volna a szekéren; a föld, amelyen át kocsid hajt, a mienk; az utiat mi jobban ismerjük, mint te; *engem* kövess: nem bánod meg!«

És a szekér akarva-nemakarva, megáll...

Honnan és hogyan merült föl a nemzeti dráma e deus-exmachinája a legválságosabb pillanatban?

Mikor e kérdésre feleletet keresünk, önkéntelen is eszünkbe jut az a vezérelv, mely közel egy század óta uralkodott s részben ma is uralkodik az európai történetíráson és történetbölcészeten: az Individualismus tana az emberi dolgokat intéző erkölcsi világrendről, mely ott, ahol az emberi fejlődés fonalán szükséges, előteremti azon nagyszabású egyéniségeket, akik az erkölcsi világrend hordozói. Megnyugtató lehetne hát a föltett kérdésre azzal válaszolnom, hogy az, ami nemzetünket is felölelő erkölcsi világrend a zűrzavaros viszonyok chaosából előhívta Bocskayt akkor, mikor reá az emberi kultúrfejlődés egy kicsiny láncszemének, a mi nemzeti fejlődésünknek szempontjából a legnagyobb szükség volt.

Ez ellen a megoldás ellen azonban tiltakozás hallatszik egy újabb történeti iskola táborából, mely a gondviselészerű férfiak theoriáját elveti. Ez új iskola legifjabb radikális párthívei pláne metsző gúnnyal hasonlítgatják azt a régibb tant egy bő köpönyeghez, mely az emberiség történeteinek tágas mezeje fölött a mező karóin, a gondviselészerűeknek tartott férfiakon fönnakadt, míg alatta vígan járja át az élet s a haladás szele a karók között az anyaföldből fakadt fűszálak és

virágok millióit, melyek a mező tulajdonképeni arculatát megadják. A célon túllövő hyperkritika kíméletlen gúnyja azonban nem gátolhat bennünket abban, hogy a csúfolódó proselyták bölcs mestereinek, a Comte-ok, a Taine-ek, a Lamprecht-ek tanainak mély igazságait elismerjük s ez igazságok útmutatása szerint rövid pillantást vessünk ama viszonyokra, amelyek egybehatása érlelé meg és tette gyümölcsözővé azt a magot, mely bizonyára a régi tan erkölcsi világrendjének bölcs céljai szerint csírázott ki Bocskay István lelkében is.

A Baksa-nembeli ősrégi magyar családból származó Bocskay György, az egri Dobónak és Balassa Jánosnak, a költő apjának sógora, azon az ő idejében ritka magyar urak közé tartozott, akik a kardot és a tollat egyaránt jól tudták forgatni. Amarról bizonyosságot tesz hadvezéri szereplése, mellyel Dobó Istvánt erdélyi vajdaságában Ferdinánd királyunk pártján támogatta; emerről meg az a körülmény, hogy csaknem egy évtizeden át mint I. Ferdinánd és Miksa királyaink állandó magyar titkára a cancelláriának, a püspöki székhelyeiken ülő cancellárok majdnem folytonos távollétében, vezetője, lelke volt.

Ennek, amint most már újabb adatokból tudjuk, nyugateurópai nagy műveltséggel bíró derék apának szárnyai alatt Bocskay István gyermekévei nagy részét Prágában és Bécsben az udvar közelében, sőt bent az udvarnál tölte el. A nyomok arra mutatnak, hogy a 10—11 éves gyermek a nemes apródok közt részesült gondos nevelésben, mert csak így magyarázható meg, hogy atyja korai halála után az alig 17 éves ifjút azon nemes ifjak társasa-

gába veszik fel, akik az udvarban s annak költségén élve, a császári udvartartás fénye emelése céljából 2—3 lovas szolgálóval álltak mindig az uralkodó és családja rendelkezésére.

Ez az állás, melyért a legelőkelőbb spanyol és németalföldi, olasz és németbirodalmi, osztrák és cseh családok fiatal sarjai versenyeztek, a gyermekifjú lelkére két irányban is maradandó, sőt elhatározó befolyással volt. Az élénk udvari élet,, ahol a Németbirodalom és Olaszország apróbb-nagyobb fejedelmei, a keresztyén hatalmak állandó vagy időközönként küldött képviselői folyton jöttek-mentek; ahol az olasz, a belga, a német, a spanyol, a cseh, a lengyel föld arisztokratái, leghíresebb katonái, tudósai, írói és művészei egymás kezébe adták a kilincset, már az ifjú legénynek kifejleszti emberismeretét s korán hozzászoktatta ahhoz, hogy a világ folyását, a dolgokat bizonyos emelkedettebb távlatból, egyetemesebb szempontból lássa és tekintse. Másrészt azzal a sok verőfényes emlékekkel, mely ez előkelő, nevető, jómodoru világból üde lelkébe bevésődött, bizonyos hálás rokonszenv is fészket vert szívében az iránt, akinek élete e rózsás napjait köszönheté, a koronás magyar király iránt, akit azonfelül tisztelnie, nagynak és főnségesnek tartania már az a csaknem vallásos áhítat is készteté, mellyel az ő szemei előtt naponként hódoltak Európa hűbérurai a római császárnak.

Ezekkel a benyomásokkal került vissza Bocskay István a szülőföldre. Itt a már érett ifjúnak nem csupán képzelmére, hanem értelmére is hatott egy másik kép, mely talán nem volt oly fényes-pompás, mint a római császár udvarabeli, de meleg ragyogá-

sával közelebb állott szívéhez; tartalmával agyát, eszét is foglalkoztatá: Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem erdélyi kormányzatának képe. Egy kicsiny, de jól rendezett, egyöntetű nemzeti állam, melyben a fejedelem akarata nem rideg parancsszó, hanem írott törvények és kötelező jogszokás kívánalmaihoz idomul; ahol a törvények végrehajtása és az ország kormányzata oly tanácsosok kezében van, akik a fejedelemnek s az országnak egyaránt bizalmi emberei; ahol az ügyesen szervezett haderő éber őre az ország biztonságának; ahol a politikai pártok küzdelmei törvényes alapon folynak s a nemzeti érzés, az állam érdekeinek tudata fűzi össze még a tusákban élő pártokat is egymással az egésznek, a közjónak szolgálatában.

Ebben az államban veszi a fejedelmi családhoz közel rokon s immár férfiúvá érett Bocskay a közpálya kötelmeit munkabíró vállaira. Mint nagyváradi főkapitánynak bő alkalmá nyílik itt figyelemmel kíséreni az anyaország áldatlan viszonyait. Közelebbről ismeri meg a gyakorlati téren működő államférfiú azt a praecarius alárendelt helyzetet, melyben az öncél nélkül szűkölködő nyugati Magyarország a királya kormánypalcája alatt élő országok personálúniójában tengődik s amelynek még sokkal fájdalmasabb, torzalakú lárvája tűnik föl előtte a török hódoltság alá került országrészen. Az árnyék annál sötétebb, minél jótékonyabban világít az öncélú magyar nemzeti állam Erdélyben, második hazájában.

Az anyaország új életrekeltésének, súlya, értéke nagyobbításának élénk vágya születik s érlelődik meg itt hazaszerető lelkében s e vágnak a

siker biztató csillámaid ígérnek azok az ifjúkori reminiscentiák, melyek a nyugati keresztyénség közös világi fejről, a római császárról és ennek európai összeköttetéseiről beszélnek. Nem sok idő telik bele, míg megjő az alkalom s kínálkozik a tér, hogy e kettős erkölcsi tényező nógatasát követnie lehessen. A férfikora legszebb éveit élő Bocskay főtanácsosa lesz Báthory Zsigmondnak s mint ilyen hévvel karolja föl dicsvágyó s tette kész fiatal urával együtt a lánglelkű jezsuitának Carillo Alfonznak merész tervét: a római császár s magyar király, a pápa és a spanyol király, Velence meg az erdélyi fejedelem coalitióját a török hatalom megtörésére, Magyarország integritása helyreállítására és ő maga az, aki e coalitio, e szent szövetség zálogául feleséget hoz ifjú urának, fejedelmének a Habsburgok főnséges családjából.

A merész terv — mely ha sikerül, következményeiben nem csupán Magyarországra, hanem egész Középeurópára kihat vala — a coalitio fejének, a már lelki beteg Rudolfnak gyámoltalansága s legtevékenyebb tagjának, az ifjú erdélyi fejedelemnek hirtelen támadt kedélybaja, igazán emberi tragédiája miatt elbukik. A megrendült Báthory Zsigmond önként odahagyja fejedelmi székét, Erdély az egymást kíméletlenül üldöző pártok és fejedelmek martalékává lesz — s Bocskay mint az ügynevezett német vagy császári párt feje száműzetésbe menni kényszerül.

Ez az elhatározó esemény egyszersmind fordulópontja is életének.

A tapasztalatokban már gazdag férfiút e száműzetés éve alatt Magyarországon, ahová előbb

menekül és a császári udvarban, ahol Erdély ügyeiben egyideig tanácsadója volt a királynak, itt is, ott is oly helyzetbe hozzák a viszonyok, melyből az eddigitől teljesen elütő világításban látja mindazt, ami egykor ifjú elméjébe a császár-király hatalmáról, összeköttetéseiről bevésődött, mind pedig azt, amit később érett korában a coalitio tervét felölölő császárról s császári államférfiakról föltételeznie józan számítással szabad volt. Rémülten szemléli, mily reszketők azok a kezek, melyek egy világraszóló terv bonyodalmas gépezetét igazgatni akarták, mily gyöngék azok a karok, melyek az ozmán hatalmat megdönteni vállalkoztak. De meredten nézi egész közléről, nemcsak az aggódó hazafi lelkével, hanem az államférfiú éles szemével is azt a züllött kormányrendszert, mely Magyarországot, a magyar király országát teljesen ignorálja vagy nem, mint beteg ugyan, de élő, gyógyulni akaró s fejlődni képes organismust, hanem mint élettelen védelmi eszközt veszi csak számításba, sőt róla mint a tudatlan, felületes orvos a maga nehéz betegéről, már előre lemond.

Bocskay gondolatvilágában egyike azoknak a mélyreható, az ember egész lényét megrázó válságoknak folyik le, melyek egyedüli igazi boncolója s mesteri festője csak Shakespeare.

Mély fájdalommal eltelve vonul vissza az udvarból és a közügyek teréről Bocskay; szívében hála fakad a beteg, de jó király iránt, ki neki hű magyar jobbágyának visszaadta javait, amelyektől az erdélyi pártok megfosztották; de nehezen tudja elfojtani keserűségét a kormányrendszer iránt, mely hazája értékét csupán stratégiai szempontból ítéli

meg s örökre megszűnik bizalma ahhoz az elhibázott, makacs és gőgös politikához, mely gyöngé megbirkózni az ozmán hatalommal, gyöngeségét azonban belátni, céljait erői arányában kitűzni nem tudja s a török prédájának veti oda akaratlanul, öntudatlanul még azt a darab földet is, melyen a magyar állami és nemzeti eszme utolsó menedéket talált. E visszasságok, e politikátlanságok ellen, melyek következményei szemei előtt öltenek naponként rútabb alakot, józan agyának minden sejtje lázasan tiltakozik. A tétlenségre kárhozottat államférfiú világosan, tisztán látja, hogy a dolgoknak így nem szabad tovább folyniok; esze és szíve, agya és ösztöne egyaránt érzi, hogy itt tenni, cselekedni, egy tudatos főnek a fejetlenség élére állani, egy erős karnak a zűrzavaros állapotok sűrű bozótjából kifejező utat nyitni kellene.

Ha Bocskay István az a jót és nagyot akaró, de könnyelmű és kalandos természet, mint Székely Mózes, II. Rákóczy György vagy Tököly Imre: bizonyos, hogy idő előtt, a császári udvarból való távozta után tüstént kilép a cselekvés terére, mert a hívó hangok nem hiányoztak, ürügy és alkalom is egyaránt volt volna rá elég. S ha követi vala ezeket: Erdély története most tán egy Székely Mózes-féle epizóddal volna gazdagabb.

Bocskay azonban mint az okos építőmester csak olyan alapon volt hajlandó házat építeni, melyről meggyőződött, hogy jól meg van fundálva. Fövénnyre rakni hajlékot, ingó lápra lidércfény után menni s vezetni egy egész nemzetet, ez nem vágott az ő természetébe. Ha ellenben ütött az óra, ha megszilárdult a talaj a cselekvő lábai alatt: akkor

sohasem riadt, a múltban sem, a tettek mezejétől vissza.

Ezt az órát, ezt az időt pedig mihamar megérlelé, ezt a talajt mihamar keményre verte, a cselekvésre kellőkép előkészíté az a másik nagy korkérdés, melyet föntebb érintettem: a lelkeket betöltő európai küzdelem a katholicismus és Protestantismus között.

Ha igazink van azoknak, akik e tusát a latin és germán világszemlélet, a latin és germán szellem közötti verseny egyik megnyilatkozásának tartják: akkor bármi paradox állításnak lássék is, könnyű megértenünk, mért terjedt a protestantismus Magyarországon a XVI. század végéig oly óriási mértékben el. Történeteink lapozgatója előtt nem titok, hogy az olasz-latin kultúrának a magyarság szellemi életére való befolyása a mondott század folyamán szűnik meg teljesen. Ezt az olasz-latin kultúrát, melynek jó részben köszönhetjük keresztyénségünket, melytől eleink írni s olvasni tanultak, mely az Anjouk alatt oly közel hozott bennünket a nyugathoz s melynek csatornája hozzánk Velence és a dalmát partvidék volt, már a XV. század folyamán mindinkább visszavonulni látjuk. Helyette csöndesen, de biztosan növekszik szellemi befolyása a nagy Németbirodalomnak, amellyel hosszú határon érintkezünk, amellyel — miután városainkban a latin elem kihalt, Dalmácia elvesztése következtében olasz kereskedelmi s egyéb összeköttetéseink meggyérültek, a felső olaszországi nagy városok kereskedelme, ipara és jóléte aláhanyatlott — német városaink élénk kereskedelmet űznek; melyhez Zsigmondunk és Albertünk császársága, V. Lász-

lónk osztrák és cseh urasága, Mátyásunk nyugatra törő nagy, de elhibázott tervei mind sűrűbb politikai érintkezésbe hoznak. Ennek a sokszoros befolyásnak erejét nem tudta ellensúlyozni az a ragyogó olasz máz, mellyel Hollós Mátyás bevonta udvarát, főként hogy halála után a Jagellók alatt megint szorosabb lón összeköttetésünk a német nyugattal.

Az olasz egyetemeket ifjaink kezdik elhanyagolni; a német egyetemekre a XVI. században mindig sűrűbben kezdenek kijárni. Olasz műveltségű államférfiaink nyomaiba újak nem lépnek; a Brodaricsok és Statileok, a Szalaházyak és Oláh Miklósok, a Frangepán Ferencek és Verancsicsok utolsó oszlopai ennek az olasz műveltségnek az anyaországban; míg Erdélyben, ahol valamivel tovább tartja fenn magát, a XVI. század végén a Báthoryak udvarával, Forgács Ferencsel, Berzeviczy Mártonnal, Báthory Zsigmond és András fejedelmekkel enyészik el. A földön, melyen az olasz kultúra szelleme kihalt, a germán szellem befolyása most már rohamosan hódít s melegágyat készít a protestantizmus számára, melynek gyors elterjedését aztán más összeható körülmények párhuzamos működése segíti elő. A század végén Magyarország lakosainak legalább háromnegyede az új hitet vallja; a régi vallásnak alig van 300 papja szent István egész birodalmában; a politikai nemzet soraiban számot a katolikusok alig tesznek többé.

Ami azonban a magyar protestantizmusnál a meglepő, az nem annyira a külső elterjedésben, mint inkább a lelkek belső meghódításában nyilat-

közik meg. Csak példakép idézem erre azokat a nyomorult végvárbeli magyar katonákat, akiknek hitvány zsoldjukat is alig fizették pontosan s mégis fillérenként gyűjtögetik az összeget, amelyen evangélikus lelkészt hozathassanak és tarthassanak maguknak; akik az őrszobában a nyugalom azon ritka óráiban, melyeket a cirkálások, az őrtállások, a török portyázások veszedelmei számokra szűken engedtek, az új hit igazságain vitatkoznak s rongyos ruhában, korgó gyomorral mentnek belőlök erőt a küzdelemhez, meleget a tél hidege ellen és bizalmat a kétséges jövő iránt.

Nem lenge fűszál volt már a magyar protestantizmus a XVII. század elején, melyet könnyű kigyomlálni a földből; hanem tarack, melynek gyökerei a lélek termő humusában ezerszeres csavardással ágaznak el és, mint a szűz gyöpöt törő szántóvető ember jól tudja, hatalmas lökésekkel vetik ki a beléjük fúródó eke vasát.

Innen magyarázható meg az, hogy mikor a XVI. század legvégén Európában a katholicizmus új erőre kap, az ellenreformáció déli és keleti Németországban nagy méretekben megkezdődik s ennek az egyházpolitikának győzelemre juttatását mohón veszi kezébe a magyar király kormánya s a magyar főpapság is — rövid hetek alatt igyekezték helyreépíteni azt, amit elődeik két emberöltőn át elmulasztottak: a merész kísérletre a nemzet óriási többsége egyszerre feljajdul.

A hit, a lelkiismeret szabadsága azonban szoros összeköttetésben áll a polgári, a politikai szabadsággal is, sőt egy tőről fakad vele. Aki erőszakal tépi ki az egyiket, kirántja vele a másikat is.

Az irtó kés, mely a protestáns vallásos élet gyökereit akarta átmetzeni, megsértette a fájó lelkekben a nemzeti érzés összes húrjait. Fájni kezdett mind az a sok panasz, ami évtizedek óta az országgyűléseken hiába hangzott el. A frissen ütött seb mellett a régi sebek is égni kezdettek és egyaránt szomjúhozták a gyógyító írt. E gyógyító ír keresésében közös alapon találkozott valláskülönbség nélkül az egész nemzet — és itt volt az ideje, hogy előálljon a gondos, a kész doktor, a lelkek orvosa Bocskay István a maga balzsamával.

Ez a balzsam, melynek bűvös ereje a beteg magyar nemzet lelkének és testének egészséget, megifjodott életet ígért, s mely egyszersmind a Habsburgok monarchiájának is többet használhat vala, mint az öreg Miksa császár házi szere, egy gondolat volt. Egy eszme, egy ideál, mely öntudatlanul lappangott százezrek vágyó sejtelmeiben, de csak Bocskay józan agyán jutott e világos kifejezésre: *Magyarország számára magyar nemzeti politika.*

Azon egészséges elvek között, melyeken e politikai rendszer fölépült, mindenekelőtt a *lelkismereti szabadság* ötlík szemünkbe. Abban a korban, melyben Spanyolország máglyáin az eretnekek ezrei égtek el, melyben a Németalföldön a vakbuzgó protestantizmus az oltárak százait rombolta szét; midőn Franciaországban a sz. Bertalan éj orgyilkosai a hugonottákat irtották, mikor Angolországban a pápaság meg az új hit hívei egymást fölváltva kerültek börtönbe és verpadra; mikor a délvidéki osztrák tartományokban a nép legjavát üzik ki szülőföldjéről protestáns hite miatt; midőn

a Németbirodalom fanatikus lutheránusai és kálvinistái vetekedve juttatják egymás papjait és tanítóit a koldusbotra: ez áldatlan időkben Bocskay Istváné s a mellé állt magyar nemzeté a dicsőség, hogy a keresztényi szeretet, a kölcsönös türelem magasztos tanaira oktatták magyar egyházpolitikájukkal, az indogermán kultúra talaján megnemesedett turáni faj türelmet lehelő világszemléletével Európa népeit.

Ez a magasztos elv azonban a Bocskay inaurálta magyar nemzeti politikának csak egyik részlete volt, melyet azért szakítottam ki az egész rendszerből, mert a legelőször megnyilatkozó hitélet szükségleteit elégíté ki.

Bocskay eszméjének magva és veleje abból a valóban nagyszerű, nemzeti s egyszersmind egyetememes értékű gondolatból állott, hogy a sz. István koronájával is megkoronázott római császár *nagyhatalmi politikájába*, mely addig Magyarországot quantité négligeable-nak tekinté, bele kell illeszteni a *magyar nemzeti állam politikáját* oly módon, hogy a magyar királynak mint ilyennek is legyen meg a német-római császáré mellett a maga külön *magyar politikája* a nemzetközi viszonyok s a belső államélet téréin egyaránt. Amott mint egyenrangú és jogosult tényező párhuzamosan működjék közre a Habsburgok világpolitikájával; nyilatkozzék meg, ahol a magyar állam érdekei kívánják mindenütt, különösen pedig a kort domináló keleti kérdésnek Magyarország javát és speciális szükségeit figyelembe vevő megoldásánál. Emitt mint öntudatos, erélyes és jóakaró kormányrendszer érvényesüljön, mely a puszta eszközzé vált országnak nagyobbbrészt idegen érdekek szolgálatában lekötött, vagy nem

jól fölhasználta erőit épp úgy mint az egyáltalán ki sem használt, parlagon heverő összes anyagi és szellemi, erkölcsi és értelmi erőtevényezőket és erőforrásokat az *öncél, a magyar nemzeti állam* szolgálatára szabadítja föl és gyűjti egybe.

Ezzel az egyszerű és mégis nagyszerű gondolattal lépett Bocskay a gyógyírt kereső nemzet elé; ezzel a szándékkal állítja meg Rudolf kormányában a meredek lejtő felé haladó szekerét.

Nem mint királya ellen pártütő jobbágy, mint az állam feje ellen föllázadt alattvaló. Nem mint elégedetlen elemeknek, a tagadás, a rombolás, a gyűlölet szellemétől áthatott néptömegeknek fanatikus vezetője, ki törvényt tör önző célok elérése végett, vagy rendet bont megvalósíthatatlan ábrándképek után való lázas rohanásban. Hisz az, akinek szemeiben oly szent a sz. István koronájának nymbusa, hogy a neki ajándékkép, a tisztelet jeléül a rákosi mezőn följajlott diadémot, mert koronára 'emlékeztet, azzal az indokolással tolja el magától, hogy nem szabad fejére tennie, mert nemzetének koronás királya, törvényes ura van; az, aki végrendeletében is az őszinte hála, keresetlen egyszerű szavaival emlékezik meg a magyar királyról s hódolata s tisztelete zálogainak elfogadására kéri föl: az lázadó, pártütő nem is lehetett. Hanem igen, föllépett tudatosan, tiszta céltól vezetve mint tanácsadó, mint útmutató, mint fölforgatott törvények helyreállítója, kipróbált intézmények gondos kitarozója. Mint nemzetének és királyának hű, okos és előrelátó fia és szolgája, aki a magyar király és a magyar nemzet boldogulását egyaránt szívében viseli. Mint nemzete szívósságában, a föl-

támadásban, egy jobb jövőben erősen bízó, mert népe életerejét ismerő államférfiú, aki elitéli a magyar királynak saját hatalma, saját népe értékelésénél nyilvánuló kicsinyhitűségét; egyszersmind azonban bizodalmat igyekszik kelteni benne az elzsbadt nemzeti erők újjáébredése s az újjáébredetek jövő gyarapodása iránt.

Ez a célzat vezette Bocskayt, midőn a magyar nemzet regenerációját kezébe venni s a nádori tisztet mindjárt föllépése kezdetén magára vállalni ajánlkozott, hogy — a tettek embere lévén — a gyakorlati politika mezején sikerrel hajthassa végre királya és nemzete javára irányzott terveit, úgy ahogy a vallásegyenlőség elvét gyakorlatilag érvényesíté, mikor mint a fölkelt nemzet választott fejedelme a protestáns világ tengerében a katholicusok maroknyi csapatából szemelt ki maga mellé kancellárt. Ha minden más körülményt figyelmen kívül hagyunk is, ez az egy, új és meglepő tény maga elég annak bizonyítására, hogy az, aki hajlandó volt királyának legfőbb tanácsosa, az ország nádoraként szolgálni, lázadó nem lehetett.

A Bocskay-idejebeli magyarság gondolatvilágában a régóta betöltetlen nádori tiszt fölélesztése körül csoportosult mindaz, amit manapság a nemzeti állam eszméjében kifejezhetünk. Vele függöttek össze, vagy belőle következtek mindazok a programpontok, amelyekkel Bocskay a magyar nemzeti politika keretét kitölté. Helyreállítása és függetlenítése a magyar országos hatóságok hatáskörének; újjárendezése s függetlenítése a királyi pénzügyi adminisztrációnak; az állam céljainak szolgálataba való bevonása az arra alkalmas hazai ele-

meknek valláskülönbség nélkül; törvényes kezelése az igazságszolgáltatásnak; célszerű reformja a törvényeknek; szervezése a honvédelemnek; érvényre juttatása németajkú s idegenszellemű királyi városainkban a magyarságnak vagyis fejlesztése a még gyöngye, de sokat ígérő magyar polgári elemnek, amely programmpont közjogi jelentőségén kívül épp oly fontos szociálpolitikai intézkedést foglalt magában, mint az a másik, mely az egykorú magyar társadalom nagy szociális betegségét, a hajdúság problematikus existenciáját akarta meggyógyítani.

Ím ezek voltak a nagy regenerátor belpolitikájának vezérelvei. Ezeket tekinté ő olyanokul, melyek képesek és alkalmasak a züllésnek indult nemzet ernyedte erőit újjáébreszteni s egy öncélú magyar nemzeti állam szolgálatába hajtani; olyanokul, amelyek megvalósítása, ha a dynastia és a nemzet közös törekvéseit a Gondviselés egykor megsegíti, hogy a háromfelé szakadt Magyarország régi egysége helyreállhat, erőssé fogja tenni a megifjodott magyar államot az emberi kultúrfejlődés hasznára és nyomatékos szavúvá azt, akinek fölként homlokát sz. István koronája díszíti.

Bocskay nemzeti politikájával nem állott el-lentétben, sőt a nemzetközi viszonyok szerint harmonikusan kiegészíté azt az *erdélyi fejedelemség ideiglenes fõntartására* irányuló gondolat. Mikor õt a németpárfisága miatt elúzótt államférfiút később a fejedelmi trón elfoglalására kérték föl az erdélyiek és õ némi vonakodás után a kérésnek engedett, abból a meggyõzõdésbõl indult ki, hogy Erdély különállása az anyaországtól, minden na-

gyítás nélkül mondhatom, európai szükség. Addig, míg azt a kis országot a magyar király birtokától török terület választja el, magának az összes magyarországnak s így a magyar koronának is azt kívánják az érdekei, hogy Erdély külön fejedelem alatt gócpontja legyen mindazon nemzeti és kulturális törekvéseknek, melyek az anyaország hasonló törekvéseivel a közbülső török válaszfal miatt éppen nem vagy csak alig olvadhatnak egybe. Majd eljő az idő, midőn a válaszfal leomlik s Magyarország egykori integritása helyreáll.

Ezzel a később még Pázmány Pétertől is di-csőített gondolattal illeszté be a bölcs államférfiú a királyhágotúli magyar föld különállása elvét abba az általános magyar nemzeti politikába, melyet jövőbe látó lelke erejével életre hívott s aztán a magyar koronás király kezébe tón le.

E politika elvei a bécsi 1606-iki kiegyezés és a pozsonyi 1608-iki koronázó országgyűlés után rövid időre uralomra jutottak. Ez az idő azonban elég volt arra, hogy fölfrissítse és megedzze a nemzet erejét a következő megpróbáltatások évszázadaira, melyek alatt az elvek hitvallását képezek minden királyát és hazáját egyaránt szerető magyarnak, míg az idők folyamán újra érvényesülniük lehetett.

Legelőbb azt a török válaszfalat dönté le egy nagy hadvezér géniusza. Lothringern Károly, IV. Béla óta a magyar nemzet legnagyobb jótévéinek egyike, néhány rövid esztendő leforgása alatt Érsekújvártól a Száváig, a Balatontól Nagyváradig megtisztítá az országot a török parazitától s előkészíté egyszersmind az utat, melyen Erdély ismét és végérvényesen a magyar király kormánypálcája alá

jutott. Fél századra rá országunk ama nagyasszonya, aki e hadvezér unokáját hordta szíve alatt, e gyermekével a ráözönlő veszélyek elől már a magyar nemzet védő karjai közé menekül. S minekutána az idők teljessége bekövetkezett, e főséges nő dédunokájának adatik meg, azt a programot végleg megvalósítani, melyre Bocskay a maga magyar nemzeti politikáját lerakta.

A királyhágotntúli kisebb magyar haza fölbonthatatlan unióban simul az anyaország kebelére. Az egységessé vált magyar nemzeti állani öncél s nagysúlyú tényező a Habsburgok monarchiájában. Mint ilyennek szava a világpolitikában, a fejedelmek és népek tanácsában meghallgatásra és méltánylásra talál. A király és a császár egyesült hadereje áll őrt háborítlan léte s fejlődése mellett. A megizmosodott magyar nemzet az államnak és a trónnak biztos talpköve. Saját kezében vannak boldogulása szellemi és anyagi eszközei. Városaiban nemcsak kifejlődött, hanem a nemzeti jövő biztos oszlopa lőn a művelt magyar polgári elem. A lelkiismereten nincs többé nyűg, s aki a közjó szolgálatába lép, nem kérdik többé tőle, melyik hegyen imádja istenét...

S midőn mindaz, amiért egykoron Bocskay István küzde, amit bízó lelke tervezett, im megvalósult: akkor az az uralkodó, aki a tervet a maga egész mivoltában először fogta föl teljesen s amint fölfogta, azonnal végre is hajtá; ez az uralkodó a zárkő beillesztésénél őszinte kegyelettel emlékszik meg róla, aki az épület alapjait lerakta. Szobrot állít neki s odaszól népéhez: »Jertek, fonjunk koszorút homlokára, mert bizony, mondom néktek, megérdemli!« ...

BOCSKAY ÉS A BÉCSI BÉKE.

(Századok 1907. évf.)

Háromszor három emberöltő ért véget azóta a decemberi nap óta, amelyen az alkotmányáért s a lelkiismeret jogaiért osztály- és valláskülönbség nélkül válllvetve küzdő magyarság vezérének, Bocskay Istvánnak összetört testéből a törhetetlen lélek kiköltözött.

Igazán törhetetlen, acélkemény lélek ...

... Szilárd és eltökélt akarat, szívós és csüggedetlen, a cselekvésben néha kegyetlenségig menő erély s bölcs óvatossággal párosult merészség voltak fő alkatelemei e léleknek, melybe keskeny ugyan, de mély medret mosott az ép, egészséges önérzet az utána nyomuló, egy drámai helyzetekben dús élet folyamán meg-megdagadó uralomvágynak. Ezeket az elemeket a rövid, kissé széles arc fölött emelkedő tág boltozatú koponyában higgadtan gondolkozó, józan, sőt talán rideg agy kormányozá a maga céljai felé... S ha jellemébe, melynek minden porcikája vas volt, csak egy-két elektront dob, ha szövetébe természetének, mely érdes, sőt erőszakosságra hajló volt, csak néhány szálát ereszt a Teremtő kéz a renaissance túlfinomult államférfiáinak lelkiismeretlenségéből s cynikus önzéséből: a magyar történetkutató ma tán bámulattal, de melegség nélkül tekintene vissza Bocskay alakjára,

mint Machiavelli hagyomány szerint való *Prencipe*-jének turáni, brachykephal típusára.

Az embert formáló Erő azonban jobbnak látta nemesebb érceket keverni e kemény anyag közé. Azt a veleszületett, erős jogérzetet, mely a teljes öntudatra ébredettnek, az ifjúból férfivá érettnak kebelében a szigorú törvénytisztelet gyémántjává jegecesedett s a lelki egyensúly mérlegénél mint tömör nehezék mindig lenyomta a serpenyőt. Azután egy érzelmet, mely az eszményiség legmagasabb hőfokán nem lobbot *vetett*, hogy lángoljon, nem csillogott, hogy vakítson, hanem csöndesen, de emésztő parázs gyanánt izzott lelke rejtekein, mint ahogy a nap-aszalta alföldi láp fölgyújtott zsigereiben a televényfaló zsarátnok ég; — a kimondhatatlanul mély fajszeretet ama sublimis tüzét, mely harmadfélszázad múlva egy Széchenyi István lelkében fogott újra szikrát, hogy el is hamvassza azt...

Tanulságos lélektani és physiologiai föladat volna, bevilágítani ama fölmenő nemzedékek egyéniségeibe, amelyeknek húsából és véreből, agy- és idegrostjaiból nagy ivadékuk psychikai szervezete leszűrődött... Valamint — hogy csak egy ismeretes példát idézzek — valódi szellemi élvezet az újabb kutatások világánál megfigyelni, mint kerestek elhelyezkedést Goethe lényében és geniusában az életvidor, költői lelkű, derült homlokú anyától, s a pontos, szigorú, reális gondolkodású atyától örökölt lélekatómok: ép oly élvezetes, sőt nekünk, mert a mi vérünkről van szó, sokszorta élvezetesb és tanulságosabb volna kikutathatni azt, hogy attól a nagy őstől fogva, akinek személyében a nemzet-

ség mindjárt előszörre a világtörténet színterére lép s akinek izmos karja a Morva-mezején segít megalapítani a Habsburgok uralmát, le egész addig a királya szolgálatában sebekkel borított lovas vezérig, meg a Dobók, Balassák, fejedelmi süvegű és királyi koronás Báthoryak vérségét összekapcsoló nagyasszonyig, akiben szüleit tisztelé Bocskay, melyik ősapá s melyik ősapanya minő tégladarabbal járult a hősnünk egyéniségét alkotó szellemi épülethez.

Az adatoknak majdnem teljes hiánya, sajnos, nem engedi, hogy e problémát csak meg is kísértjük s a természet titkos erőit, az átöröklés vegyi és biológia iműködését ellenőrizhessük. De hogy a már átöröklött lelki sajátságok micsoda külbehatások, miféle benső forrongás között fejlődtek, s mily viszonyok kényszeríték a kiforrott szellemi tulajdonságokat a cselekvésben megnyilatkozni: azt történetünk évkönyvei elmondják annak, aki a multak szavát megérteni képes.

... A családi tűzhely kedves melegénél nem sokáig köthették le az eszmélődni kezdő gyermek figyelmét a Tündér Ilonáról s az Árgyilus királyfőről szóló dajkamesék. Rózsás ködét és nevető zaját e költött világnak mihamar elűzték azok a komor, de nagyon is igaz történetek, melyeket a szünetnélküli török harcok, mint dagály hullámai a csigahéjat, ezrével vetettek a fölszínre s amelyekhez rettentő illusztrációt szolgáltatott a várkastély udvarán sebeikben haldokló harcosok. S ha a férjeért rettegő feleség magzatának a hőstettekről, a sikertelen erőfeszítésekről beszélt, melyekkel Bocskay György az elszakadt Erdélyt a nagy magyar haza-

nak visszaszerezni igyekvék, ha a sebeiből lábadozó apa a kandalló fénye mellett kis fiának a nagybácsiról, Dobó Istvánról regélt, aki a hazáért s királyért ott Egerben az ó-kori hőszok csudáit megismétlé: nem kellett-e kicsirázni a gyermeki szív termékeny kertjében a hon- és fajszeretet, a kötelességérzet s az önfeláldozás ekkép megöntözött magvainak? Keblében a férfias erények ezen egészséges csiráival jutott atyja s előkelő rokonsága érdemeiért a gyermek Bocskay István föl a császári udvarhoz, hogy a nemes apródok iskolájában a korona s a haza szolgálatára, vezető szerepekre, kiképezést nyerjen. Mennyire kitágult a vidéki főnemes ifjú látóköre az új környezetben: erről az értelmi nyereségről, mint inkább mellékesről, nem is szólok. De annál fontosabb az a kitörülhetetlen benyomás, mellyel zsenge lelkébe az összes középeurópai fejedelmek főhűbérurának ragyogó udvarában a római német császár hatalmi állása bepréselődött. Ifjú, csak sejteni kezdő agya e benyomást összeszötte azzal a hazulról hozott bánatos képpel, mely fogyó nemzetét, pusztuló hazáját ábrázoló — s öntudatlanul, akaratlanul lerakódtak benne annak a gondolatnak alapjai, hogy csak ettől a hatalomtól, mely hiszen egyszersmind a magyar király hatalma is, lehet majd az ozmán járom alól való fölszabadulást reményleni. E gondolat kísérte őt tanulságos évek multán a császáriból az erdélyi fejedelmi udvarba, ahová a vérrokonság révén került s ahol előtte egy más, egy újabb kép tárult fel. Nem az a nemzetközi, mozaikszerű, nem oly aranyos és kápráztató mint a császári udvaré volt; de annál melegebb és melegítőbb tűzű: a tisztán nemzeti és alkotmányos

állam képe, melyet a nagy Báthory szervező tehetősége és bölcs kormányzása Kelet-Európában számottevő, sőt nehéz súlyú tényezővé avatott. A régi benyomások ereje alatt végkép kiépült itt benső világában az a szilárd meggyőződés, hogy ha a keleti magyarság a nyugatival s a római császár magyar királyi hatalmával kezert fog, a félhold uralmának meg kell törnie s a Duna-Tisza mentén a magyar nemzet nagy államának újra föl kell halottaitól támadnia, csak igazi akarat s csüggedetlen kietartás köveivel legyen kirakva a célhoz vezető út. Mondják, hogy nagy embereknél a férfikor küzdelmei nem egyebek, mint az ifjúkori nemes ábrándok megvalósítására irányzott törekvések. Mintha Bocskay Istvánra szabták volna e mondást! Mert attól a perctől kezdve, hogy a közélet terére lépett, minden tehetségét e kettős eszme szolgálátaba szegődteté. Véres lapjai Erdély történetének hirdetik azt az akadályzúzó elszántságot, mellyel az angol király-drámákra emlékeztető ádáztusák között haladt a lelkében dogmává szentesült nemzeti cél felé Bocskay István. E borzasztó pártusák s a kilencvenes évek Európaszerte dicsőített török harcai és magyar győzdelmei között teljesen kicsiszolódott egyénisége, egész mivoltukban kifejlődtek szellemi tulajdonságai. És mikor a célhoz vivő pálya derekán meg nem gátolható okok, olyan okok miatt, amelyekkel a vak Fatum szokta felelősség nélkül való butaságában a legmagasztosabbat is csúffá tenni, a kettős eszmének, melyért küzdött, épen elseje, bázisa, elbukék, a zászló, melyet két lelkibeteggé vált fejedelem mániákus keze tartott, aláhanatylék: vájjon bűn volt-e, ha Bocskay kebléből

csakugyan kipattant az elnyomott uralomvágy szikrája, hogy a leejtett zászlót erős markában újra föl-emelje?

Talán örökre kár, hogy ez akkor nem történhetett meg s a hősnek Erdély kormánybotja helyett a számkivetés jutott osztályrészül. Szomorú számkivetés ottfönt a fényes prágai udvarban, szédületesen szomorú ... Mert a bukott politikus, a számkivetett államférfi szemei előtt ebben az udvarban most kétségbeejtő, csaknem megbolondító visszája folyik le mindannak a szép ábrándnak, mind annak a magasztos gondolatnak, ami ott egy emberöltővel azelőtt fiatal keblébe aransugarakkal belopódzott, fejlődő értelmében meleg tanyára lelt, s aminek megvalósításáért az érett férfiú küzdelembe vitte lelke és jelleme, agya és szíve minden isteneit!

Kénytelen volt tehetetlenül nézni, hogy egy tágas látókörű, nagymíveltségű, tudományért s művészetért lelkesülő fejedelem egy lassan fejlődő lelki kór fojtogatásai között mint hasonlik meg önmagával és azokkal, akiket a verség szent kötelekei fűznek hozzá, s mint kerül befolyása alá céda pribékeknek, akik a kormányaidat kezükbe ragadják. Szemlélni kénytelen, hogy e kalmár szolghad befolyása alatt mint fullad sárba az az imént inaugurált egészséges politika, mely a magyarság támogatásával és közreműködésével akarta a magyar királyi korona régi hatalmát visszaállítani, melynek sokat ígérő kezdetei népszerűvé tették Rudolf és Báthory Zsigmond nevét az egész keresztény világban, s melynek záloga gyanánt a Habsburgok egyik királylilomát ő maga hozta el feleségül az ifjú erdélyi fejedelemnek. Látta, hogy e

gonosz elemek befolyása mint nyomja örvény felé magát az uralkodó családot s mint korbácsolják össze haszonleső condottierik, nyugat- és kelet-európai, előkelő és barbár kalandorok, Belgiojósók, Basták és Hoszpodár Mihályok a végromlás viharfellegeit nem csupán az anyaország reliquiái, hanem az addig ép Erdély, a magyar állami eeszme utolsó menedéke fölé is.

Keserű kiábrándulás tövisével szívében vonult bihari barlangjába a sebzett oroszlán... De nem soká gyógyulhatott. Még ő reá is kivetek hálójukat a botor szerencsevadászok, a kincskereső Pizarrók...

Épen olyankor történt ez, mikor a felső-magyarországi s Tisza-menti vármegyékben, melyeket a török dúlásai s a segítségül küldött idegen zsoldosok embertelen pusztításai, meg a sokszoros törvényszegések amúgy is a végsőkig elkeserítettek már, könnyelmű kéz a vallási türelmetlenség üszkeivel kezdett dobálózni. Az utolsó csöpp, melytől a teli pohár kicsordul, a türelem kelyhébe lecsöppent. S midőn e válságos pillanatban a csendes magányából kikergetett Bocskay a kétségbeesés elszántságával lépett síkra megmenteni legalább azt, ami a magyarság számára még megmenthető: abban a hitben tehette ezt, hogy a félország azonnal körülte sorakozik.

Úgy is történt — sa királyhú mágnásból lázadó lett. Ezen a néven lőn mihamar hírhedtté nyugaton s ezzel a jelzővel bélyegzi meg őt háromszáz esztendő óta az idegen történetírás. Mert az az alattvaló, aki fejedelmére fegyveres kézzel támad, lázadó.

Pedig nem egészen úgy van a dolog.

Az az idegen történetírás az egykorú nyugat-európai közviszonyok és állami *structura* szemüvegén keresztül tekintvén ítél Bocskayról... Természetesen az a hűbéres, aki fegyverrel támad főhűbérurára azért, hogy ennek felségjogaiból egyet-egy elraboljon s mint kövér zsákmányt a maga számára haza vigye; az a német *Standesherr*, az a francia *Seigneur*, aki gyöngébb szomszédjának, közös hűbéruruk a király vagy császár békés és hűséges vazallusának birtokából kiszakít egy darabot, hogy a magáéhoz csatolja s ezzel is új erőforrásokat nyerjen hasonló rablótámadásokra, melyek végcélja új államot hasítani ki az élő, az eleven állam testéből; az a német-birodalmi vagy francia báró, gróf és herceg, aki fegyveres kézzel letör egy-egy ágat császára vagy királya koronájából, hogy ezzel a maga grófi vagy hercegi süvegét díszítse föl: az csakugyan lázadó, s a történetírónak, aki ilyenül bélyegzi meg őt, igaza van.

De a magyar történelemben Bocskaytól háromszáz esztendeig, a Csák Máték koráig kell visszamennünk, míg ilyen lázadókra bukkanunk. Már a Csák Márton idejét követő hosszú századok fölkelései egészen más természetűek. Még ott is, ahol egyes pártosok támadnak föl, mint a legmélyebb erkölcsi bukás napjaiban, a Mohácsot követő nemzeti débâcle folyamán, mikor az önérdek és szemérmetlen haszonlesés ördögei orgiákat ülnek a Móre Lászlók és Balassa Menyhértek személyében, még e démonoknál is nem valami állambomlasztó, felségjog-fosztó momentum, hanem csak jogosulatlan magánjogi előnyök szerzésének vágya

— és ez is csupán a többiekével egyenlő és közös alattvalói kötelék keretében — a mozgató erő. Annál kevésbé fordult hát ott, ahol nem efféle haszonlesők, hanem nagyobb vagy kisebb nemzeti pártok kerültek szemközt a koronával, a fegyverek éle az állam mint ilyen, tehát az államfő ellen. E dacoló fegyverek célja nem a Krisztus köpönyegének szétदारabolása, a felségjogok teljességének szétszaggatása, nem bomlasztás, nem új államtestek creálása volt; hanem küzdelem az élő államtest organismusában az egyoldalú túltengés ellen, az államot föntartó, védő és igazgató erők arányos megoszlása, alkotmányos elhelyezkedése érdekében.

Ilyen természetű volt az a támadás is, melynek vezére Bocskay lón. Nem lázadás, hanem küzködés az államot szabályozó erők egyensúlyáért, tehát az államszervezet javáért végzett *munka*.

... És pedig mily rettentő, mily gigászi munka! A gépházban vérrel fűtik a kazánt s a mechanizmust mozgató gőz az emberi benső legeszményibb sajátságaiból: a hon- és fajszeretet, merész bátorság és bölcs mérséklés, önfeláldozás és hazafiúi aggodalom verejtékcöppjeinek millióiból képződik. Szellemi fensőbbségének súlyos pörölyével a vezető munkás Bocskay István, s a productum, mely hatalmas kalapácsütései alól kikerül: az 1606-iki bécsi békemű ...

* * *

Ami ebben a békeműben s reá épített 1608-iki törvényhozásban, az újkor sorompójához jutott magyar nemzeti genius ez iker-alkotásában legelőször szemünkbe ötlük, az egy *kultúrtörténeti* nagy esemény. T. i. a vallás, a lelkiismeret szabadságának

a magyar államot igazgató alapelvek közé való törvényes beiktatása.

Ha a társadalmakba csoportosult emberiség sorsát szabályozó örökérvényű törvények a mi kis nemzetünknek nem itt, az akkori Európa keleti szélén, hanem nyugati határán vagy közepén juttattak volna helyet: a politikusok és publicisták, a történetírók és költők berkeiből háromszáz esztendő óta zengene a dicséret s talán egész nemzetközi szakirodalom támadt volna Bocskay s a vele egykorú magyarság eme tényérői. Bizonyára akkor sem hiányoznék a rosszindulatú kritika, mely e törvényszabás okait a román fajok dramatikus és lángoló, a germánság lyrikusan meleg vagy szigorú, a szláv fajok mélabús és ábrándos hitvilágával, tehát egy a lélek talaján fakadó öserejű érzellemmel szemben a magyar faj vallásos közönyére vezetné vissza. Annak azonban, aki az írott emlékek óriási tömegéből az ezen korbéli magyarság mély és minden összehasonlítást kiálló vallásosságáról magának meggyőződést szerezhett, jogában áll a kritika e tételét kétségbevonni. Lehet, hogy a hatszázados indogermán befolyás játékonnyan mozdítá elő a fogékonyságot amaz őszinte vallásosság iránt, mely a XVI. és XVII. századbeli magyar nép psychéjében terebélyes fává növekvék. De ha ez igaz, akkor a hit dolgában való türelmességet, ezt fonséges anachronismust oly időkben, amikor a kultúrnemzetek fiai a vallás miatt még öldökölték egymást, kettős önérzettel írhatjuk a magyar faj józanságának javára.

E mívelődéstörténeti momentum mellé, melynek értékét emeli az, hogy általa e téren is egyszer

bár rövid ideig, az európai kultúrnemzetek élén haladhattunk, méltán sorakoznak az 1606-iki békemű *alkotmánytörténeti* és *közjogi* elemei.

Nagy jelentőségüket nyomatékkal kell hangsúlyoztatnom, mert bennük államjogunk fejlődésének egyik fordulópontjához értünk. Becsukott kapujához egy rövidebb múltnak, küszöbéhez egy hosszabb, közel háromszázados jövőnek...

Alkotmányunk amaz időszakában, melyet a szakirodalom a szent korona elmélete korának nevez, a természetes fejlődést egy világtörténeti esemény, a mohácsi veszedelem metszette ketté. Az erőszakos megszakítás nyomában a magyar földön lassankint egész csoportja a külföldi államintézményeknek tűnik föl, melyek a mi közjogunkkal semmi összefüggésben nem állanak, fölfogásunkkal s jogérzetünkkel összhangban nincsenek, nem a magyar néplélek alkotásai, s mégis behálózzák, sőt hatalmukba kerítik a közéletet s mélyen benyúlnak a magánélet számos viszonyaiba is. Jórészen nem volt ugyan hazai őstermék az sem, ami Mohács előtt közjogi életünk vegyelemeiben mutatkozik; de önkényes, jól megválogatott receptió után, lassú adaptáció folyamán áthasonult, magyarrá vált s mint ilyen keringett azután a nemzeti test nedveibe, hogy a természet törvényei szerint újabb rügyeket fakasszon. Azok az idegen intézmények azonban, melyekkel 1526 után ismerkedünk meg, nem ekként akartak közjogi birtokunk kiegészítő részeivé lenni, hanem hirtelen és kéretlenül rohantak reánk. Nem szemzeni, nem oltani törekedett a kertész, hanem készen hozott, másfajú csemetét ültetni irtványos talajba. A török invasió, a folyton megújuló élet-

halálharc mintegy elbódítá a nemzetet, melynek zavarát növelé az új hit fölkelő napja előtt járó köde is a bizonytalanságnak. E zavarban a nemzet vezérei iránytű nélkül bolyongtak kelet, nyugat és dél felé, s míg tájékozatlan kézzel keresték, de nem találták a kivezető utat a végzet labirintusából, az idegen ültetvényeknek elég idejük maradt gyökeret eresztetni. A tétovázás, a tapogatózás e rövid, e néhány évtizedes korszakát zárta le Bocskay határozott föllépése. E föllépés után az alkotmány életének új szaka nyílik meg: a régi ház kijavítása, megerősítése s lassú kiépítése a bécsi békemű útmutatása szerint. Rendi alkotmányunk azért 1848-ig magán viseli az 1606-iki kiegyezés s az 1608-iki törvényhozás bélyegét. S ha egy-egy nemzedék elejti is vagy szunnyadni hagyja a Bocskaykor egyik-másik eszméjét, a következő generáció kettős hévvel tör megvalósítására s továbbfűzésére.

Ez a tény már magában véve is epochális helyet biztosít az 1606-iki békeműnek történetünkben. Még élesebben jellemzi azonban az előző félezredes múlttal szemben a Bocskay támadásával kezdődő új korszakot egy, az elmondottakból folyó tünet, melynek a fürkésző szem tekintete elől lehetetlen elrejtőznie. Alkotmányunk Mohács előtti életében ugyanis a fejlődés mindig pozitív irányban, s bármennyiszor volt is visszaesés, mégis csak építő, alkotó szellemben haladt előre. Az 1606-tal kezdődő harmadfél százados újrafeljődés vajúdasai között már negatív tényezők s romboló irányzat szűksége is felmerül az építésé mellett. Mert el kell távolítani, amennyire lehet, azokat a külföldről be-

plántált idegen szerveket, amelyeknek sokágú tarackszálai elszívják az anyaföld életető nedvét a hazai intézmények elől. Le kell rombolni, amennyire lehet, azt az emeltyűszerű gépezetet, melynek támaszpontja a hazai határon kívül esik, melynek hosszabb karját idegen erők nyomják le, hogy rövidebb karjával kiforgassák a magyar állam élemedett, de még mindig helytálló intézményeit. S *negatív* irányú tényező vegyül a munkába, mert nem csupán javítani s bővíteni kell a régi házat, hanem főképen védeni szükséges a megtatarozott épületnek födelét a tűztől, fundamentumát a víztől, a lassan beszivárgó vagy gyorsan elharapódzott idegen állami institutiók e barátságtalan elemeitől. Az építés mellett minduntalan szembeötlik, hasonló, sőt gyakran nagyobb mennyiségű s kitűnőbb minőségű nemzeti erőket köt le az elhárító védekezés *nemleges* munkája ...

... Mindaz, amivel a tatarozás és védekezés ez egymást kiegészítő harmadfélszázados munkájához az 1606-iki kiegyezés alapot rakott, egy rövid előadás szűk keretében nem sorolható fel; néhány főbb pontra azonban rá kell mutatnom.

Ilyen mindjárt az egyezés legelső cikke, mely az alkotmányosságnak sarkalatos, de lassankint aláásott s közvetetten a támadás előtt ledöntött elvét, azt az alaptételt, hogy törvény csak a király és nemzet közös akaratából lesz, ünnepélyesen visszahelyezi régi érvényébe... A XVI-ik század második feléből való törvényeinknél szemet szúr az a jelenség, hogy a rendek és a király személyét képviselő biztosok közt kölcsönös megegyezés útján végleg megállapított törvény a királyi szenté-

sites alkalmával gyakran módosul s hogy egyes határozmányok életbelépését a királyi szentesítés fölfüggeszti, sőt egyszerűen érvényüket szegi. Ezt a visszafejlődést törvénytárunkban nyomon lehet követni; mert akkép történik, hogy az eredeti szerkezetében meghagyott törvénycikk után közvetlenül egy záradékot csúsztat be a korona, melyben lakonikus rövidséggel van a módosítás, a fölfüggesztés s az érvénytelenítés kimondva és megokolva. A török elleni élethalálharcok, az önfentartás nehéz gondjai közt a nemzet az eleintén jelentéktelen módosításokra ügyet sem vetett; de később mind hangosabban tiltakoztak ezen eljárás ellen a rendek s nyomatékkal követelték, hogy biztosai számára a király ünnepélyes teljhatalmat adjon a törvények szövegének a rendekkel való közös megállapítására. Utóbb pedig, mikor ezen nyilvános ülésben is felolvasott, teljhatamat adó solennis királyi levelek ellenére sem szűntek meg a jogtalan záradékok, azzal fenyegetődött az országgyűlés, hogy a plenipotentiás királyi iratra s a királyi biztосként fungáló főhercegre semmi tekintettel nem fog lenni s csupán magának a királynak személyes közreműködésével lesz hajlandó a törvényszöveget megszerkeszteni. De ezek a tiltakozások csak arra az ellenkező eredményre vezettek, hogy a prágai kormány többé nem elégedett meg az alkotmány-sértő záradékokkal, hanem az 1604. évi országgyűlésnek huszonegy cikkből álló törvénykönyvéhez a király által, ennek absolu ^önkényéből származó még egy cikket toldatott. Köztudomású dolog, mily gyújtó s robbantó hatása volt ennek az addig hallatlan eljárásnak a forradalom előkészítésében, s

érthető, hogy a bécsi egyezkedés legelső gondja lón az alkotmányos bűn expiálására ezt a 22-ik artikulust megsemmisíteni s a király és nemzet egybehangzó akaratán fölépülő törvényhozás sarkalatos tételét újra kimondani.

Egy másik ledöntött oszlopa volt a régi magyar rendi alkotmánynak a nádori méltóság, mely közel félszázados szünetelése után ugyancsak az 1606-iki kiegyezés értelmében került vissza szerkezeti állásába. Az a roppant terjedelmű hatáskör, melyet a nádornak a magyar közjog osztályrészlül juttatott, megfoghatóvá teszi, hogy ennek a legfontosabb országos hivatalnak restitválása az új alapvetés munkájánál a nemzet egyik legfőbb óhaja volt. De kétségtelen az is, hogy a Bocskay-korszak fölfogása ezen intézménynek, mint a magyar állam *közigazgatásbeli* biztosítékának és tényezőjének értékét a kelletténél jóval többre becsülte. A közigazgatás jótékony reformeszméi iránt, amelyek nyugaton oly hasznos gyümölcsöket érleltek meg s amelyek apostolai Németalföldön s a német birodalom kebelében épen a Habsburgok valának, a XVI. és XVII-ik század magyarságában nem fejlődött ki igazi érzék, noha ezek a nemzedékek az európai eszme-áramlatok elől, mint a reformáció s a hazai iskolázás ügye mutatják, épenséggel nem zárkóztak el. Oka ennek a jelenségnek is a törökkel és az alkotmányért vívott harcokban keresendő, mint amelyek pusztító viharja csöndes időket kívánó magvetésre nem volt kedvező. Annál nagyobb hát legalább viszonylagos becse az 1606-iki kiegyezés ama pontjainak, melyek az alkotmány megrendült közigazgatási biztosítékaiból igyekeztek meg-

menteni a fölhasználhatót. Ide vág az, hogy a hadi közigazgatás terén az idegen elemek számát a lehető legszűkebb határok közé, néhány végvárra szorították s lezzel a nádor katonai hatalmi körét tetemesen kitérítették. A polgár közigazgatás mezején visszaállították a m. kir. udvari kancellária rútul megnyírbált hatáskörét a régi mesgyék közé; az országos tisztségekből kivétel nélkül kizárták a nem magyarhonosokat. És ide számítandó az is, hogy a szabad kir. városok közigazgatási életébe törvényesen bevezették az abból addig kirekesztett magyar elemet s ezzel új melegágyat készítettek a nemrégiben még virágzó, de lassanként tönkre menő tősgyökeres magyar polgári osztálynak.

... Különszerű volta miatt szembetűnik a bécsi kiegyezési műnek még két nevezetes intézkedése. Az egyik az osztrák örökös tartományok szerződéses jótállása a bécsi béke pontjainak végrehajtásáért. Ennek köszönhető az az érdeme szerint még eddig nem méltatott szövetség, melyet az 1608-iki januári országgyűlésen a magyar, osztrák és morva rendek kötöttek egymással s melynek eredménye az 1608-iki nyári közös hadjárat, Rudolfnak a magyar trónról való lemondatása, Mátyásnak magyar királlyá történt megválasztása s az 1608-iki őszi országgyűlés, a bécsi békemű e méltó kiegészítője lön. Nincs terem kifejteni, csak jelzem itt, hogy ez a pozsonyi unió előfutárja a közös és osztatlan birtoklás és uralkodás amaz alap gondolatának is, mely egy jó század múlva a *pragmatica sanctio*ban törvényes kifejezésre jutott.

A másik különszerű határozmány a megdőlt erdélyi nemzeti fejedelemség helyreállítása volt...

Ha a politika nem a szükségszerűség tudománya, jobban mondva művészete volna s ha e szerint nem az exigenciák mikroszkópján keresztül kellene vizsgálnunk ezt a tényt, meg kellene döbbernünk az ellenmondástól, hogy oly időben, mikor két hosszú emberöltő, nyolc hosszú évtized multával végre valahára nagy, nemzeti eszmék kivívásáért a Tátrától a krassó-szőrényi hegyek tövéig, a stájer határtól a moldvai határhegyekig egyesül az egész magyarság: az elválás, az elkülönülés gondolata oly könnyen testet ölthetett. Mélyen gondolkodó s fajukszerető nagy magyar államférfiak, mint a XVI. században Nádasdy Tamás, a század fordulóján Istvánffy Miklós, Thurzó György és Illésházy István, a meggyőződés erejével hangoztatták, hogy Erdélynek az anyaországgal egyesülnie kell, mert az utóbbi csak így lehet képes a német birodalom óriási nyomását kibírni, intézményeit épen megőrizni s magyar államnak megmaradni. De a kelet-részi magyarságban oly kiirthatatlan gyökeret vert az országon kívül székelő főhatalom iránti bizalmatlanság, ez az egész vidék oly elemi erővel vágyott a bár jóval kisebb súlyú s jóval szűkebb határok közé szorított, de tisztán magyar és nemzeti kormány után, hogy amint a királpártisága miatt a minap Erdélyből még számkivetett Bocskay Erdélynek legalább ideig való különállását, mint a magyar nemzeti eszmék legbiztosabb garantiáját ajánlá: a kérdés el lön döntve. A politika genialis művésze, a jövőbe tekintő nagy látnók jól látott. Axiómáját néhány évtized múlva maguk a nyugati vidékek nagy elméi, egy Pázmány, egy Zrínyi Miklós vallották igaznak ...

Szorosan összefüggött Erdély különállásával a bécsi kiegyezés egyik ephemer ugyan, de akkor súlyos értékű föltétele: a törökkel kötendő béke, melyet az összes magyarság Bocskayval együtt elengedhetetlennek tartott. Ez a kívánság mutatja, mily óriási fordulat állott be Bocskay és követői lelki világában a tizenöt év óta dúló török háború első lustruma óta. A törökellenes párt és kérlelhetetlenül erélyes vezére belátták, hogy azzal az örökké csak ígért, de vagy egyáltalában nem, vagy csak félig és sohasem idejében nyújtott segítséggel, mellyel a német birodalom tartományai a magyarságot, védő paizsukat, a török harcok alatt hitegették, semmire sem lehet menni; hogy a magára hagyott magyar nemzetnek ama néhány fényes győzelemért, mely Erdély ez időbeli történetének lapjain ragyog, irtózatot kellett fizetnie: a magyarság s a magyar föld hallatlan pusztulását, s hogy ennek a pusztulásnak legfőbb okai épen azok az idegen keresztyén hadak, amelyek segélyétől a félhold kiűzését remélte az évtizedekig hitegetett nemzet. Bocskay reális politikája a tényekkel leszámolt; a törökkel békére kényszeríté a koronát s ezzel biztosítá Erdélynek is a porta jóindulatát, hogy nemzeti missziójának az újra föltámasztott fejedelemség kellőképp megfelelhessen.

Hasonló nemzeti hivatás volt az alapgondata a fejedelem egy oly intézkedésének is, mely kívül esik ugyan az 1606-iki békeszerződés keretén, a szabadságharccal azonban nemcsak összefügg, hanem — még mindig élő és ható következményei miatt — az országos tusa legértékesebb emléke. Bocskaynak azt a saját lelke sugallatából

származó cselekedetét értem, mellyel a nagy küzdelem legvitézebb katonáinak, a 10.000 főnyi fegyveres hajdúságnak szabad birtokot adományozott s rajta a hajléktalanul bujdosókat letelepítette. A zászlai alatt harcoló hajdúság kielégítésére Bocskaynak két út kínálkozott. Az egyik, a szokásos,, abban állott volna, hogy azokat, akiket Erdély, a király s a nagyobb várurak ideig-óráig zsoldjukba nem fogadhatnak, készpénzzel kifizeti s szélnek ereszti. Ez a megoldás visszahozza vala a forradalom előtti évtized állapotát, mely a hajdúság legnagyobb fokú züllésének időszaka volt. A másik mód az lett volna, amit Mátyás királyunk a fekete sereggel s Báthory István egy emberöltővel azelőtt magával a hajdúsággal kísérelt meg: állandó hadsereget szervezni a csaták e viharedzett fiaiból. Diadalai jó részét Mátyás a fekete seregnek köszönhető s legszebb győzelmeit Báthory István az oroszokon magyar hajdúival vívta ki. Erős kézben ez az eszköz sikerek hatalmas tényezője volt. De gyöngé kézben, Mátyás és Báthory utódai alatt szétmállott s a föld népének egyiptomi csapása lőn. Kétségtelen, hogy Bocskay halálával is megismétlődik a csupán hadi organisatió eme fölbomlási folyamata. Bocskay előbbre látott Hollós Mátyásnál s a nagy lengyel királynál. Azután meg az ő reális gondolkodású agyában, ahová lidércfényű ábrándok, német császári korona s lengyel-magyar egyesülés agyrémei soha sem férközhetek volna be, annál bővebb helyet talált a józan fajszeretet parancsa. Nem követte hát Mátyás és Báthory példáját sem, hanem szabad földre telepíté hajdúit, hogy — mint nagy adományleveléből ért-

hető — megtartsa őket a magyarság, a jövő számára. E tényével koronás és koronátlan államférfiaink legnagyobbjai közé emelkedett. Föl, egész IV. Béláig kell visszamennünk, míg hozzá méltó alakkal találkozunk. Mert bár a telepítésre következő első század végével — mint azt egy imént megjelent tanulságos kis mű kimutatja — önző idegen érdekek, a kormánykörök rosszakarata s kicsinyessége Bocskay tízezernyi hajdú-családját épen egy tizedére, ezer családra fogyasztották, még ebből az ezer családból is a mai napig 100.000 főre szaporodott ennek az éplelkű, erős testű színmagyarságnak a száma. Ha a nagy fejedelem ültetvényét nem irtogatják ellenséges indulatú tényezők és befolyások: ebben az arányban ma tán egy millió hajdú ivadék ünnepelhetné alapítója emlékét. S ha a következő három század mindegyikének egy-egy Bocskayt adott volna jókedvében a Gondviselés: a dunai kis és nagy magyar medencének ethnographiai képét ma tán nem tarkítanák másnyelvűek milliói!...

* * *

Az előadottak után, melyekben a nagy fejedelem alakját s az 1606-iki nemzeti alkotás értékét vázolni igyekeztem, befejezésül fölemelkedni óhajtanék a hazai történelem talajáról, hogy a szemhatár tágulásával egyetemesb szempont is kínálkozhassék végső ítéletünk számára... Ily magasb és egyetemesb szempontból tekintvén a dolgokat, arra a megismerésre jutunk, hogy az 1606-iki béke tulajdonkép két, egymással a legélesebb ellentétben álló világnézet vagy eszmekör összeütközésének első fegyverszünete.

Ez a két ellentétes, talán a fajokban gyökeröző, ösztönszerű világnézet: az államról s az államhatalomról táplált *magánjogi* és *közjogi* fölfogás.

A különbséget a kettő között nem annyira meghatározni, mint inkább — e rövid előadás keretéhez képest csak főbb vonásaiban — kimagyarázni lehet.

A germán elemek alapította országokban a hűbériség következményeképp a *magánjogi* fölfogás volt a túlnyomó. Az állam területe, tudjuk, nagyszámú hűbéres közt oszlott meg, akik lépcsőzetesen nagyobb hűbérurak alá csoportosultak s a fölfelé szűkülő skálát a pyramis csúcsa, az uralkodó, mint legfőbb hűbérúr zárta le. A szervezet valamely alsóbb fokán álló hűbérest e rendszerben közvetlen fölötté álló urához magánjogi természetű kötelezettség csatolta: az az intézményszerű hűség és ragaszkodás, melynek az ősi germán *Gefolgschaft* a kútfeje. Ez a személyes, magánjogi viszony pedig annyira felölelt minden szociális vonatkozást, hogy alantasa szemében a közvetlen hűbérúr a halványan pislogó állameszmének egyedüli képviselője. A legalsó fokokat, a politikai nemzet tömegét, a legfőbb hűbérúrhoz e szerint nem erős és nem közjogi, hanem csupán ez a sokszoros közvetítésen keresztül meggyengült magánjogi kapocs fűzé. Ennek megfelelően magát az állami societást is magánjogi kötelékek zsinórzata tartá egybe, mely annál lazább, minél jobban sikerül a hatalmasabb vazallusoknak a megosztott felségjogokban való részesedés segítségével kiépíteni a hűbérjogon bírt területekből a maguk *miniature* — ha szabad így mondanom — magánállamait.

Ha e mellett a szervezet mellett nagyobb keretű állami élet egyáltalán lehetséges volt, az a rendszernek azon, ismét magánjogi természetű correctivamára vezethető vissza, hogy az állam feje olyan területtel is rendelkezett, mely mint ősi szabad magántulajdon kívül esett a hűbérrendszeren vagy amelynek apró hűbéresei minden közbeneső vazallus-réteg nélkül egyenest ő tőle függenek. Mert ennek a területnek erőforrásait az uralkodó mint korlátlan magánbirtokos a nagy hűbérállam céljaira is a maga tetszése és belátása szerint használhatta föl. Minél nagyobb efféle területet mondhatott az uralkodó a magáénak, annál nagyobb volt főhűbérúri hatalma is. Innen a természetes törekvés a házi birtok, a *Hausmacht* növelésére, melynek jótékony következménye a modern állam lassú kialakulása lón a középkor hűbéri chaosából.

Ezzel, a *Gefolgschaft*, az allodiális magánbirtok és a *házi hatalom* magánjogi bázisain fölépült germán állameszmével szemben, mely természetesen a germán törzsek alapította román államokat is áthatá, merev ellentét a maroknyi magyarságnak az államban való együttlétről táplált, túlnyomóan *közjogi* fölfogása.

Ködbevesző törzsszervezetünkről nem szólok; noha egyes momentuma gyaníttatják, hogy ösztönszerű világnézetét a magyarság magával hozta a pannon földre. De ha a királyság megalapítása után akár a régebbi, akár a későbbi fejleményeken tekintünk végig, szembetűnő, hogy bármily tagozott volt is a társadalmi *structura* eleintén, amíg t. i. a sz. korona tagjait magában foglaló politikai nemzet ki nem alakult, sem akkor, sem a nemesség

kialakulása után nem találunk az egymásra rakódó társadalmi rétegek közt egyrésről, s az államhatalmat személyesítő király közt másrésről olyan közbeeső kategóriákra, melyek az alsóbb rétegeket személyes vagy magánjogi kötelékkel úgy fűzték volna magukhoz, hogy azok összefüggése az államhatalommal megszakadt volna. Nem találunk oly közbevetett médiumokra, melyek a főhatalom fölségjogainak foszlányaiból összelopott palást alatt elrejtették volna a főhatalom kezei elől a nekik személyes vagy dologi szolgáltatásokkal tartozók alantas osztályait. Épen ellenkezőleg. Még e személyes és dologi szolgáltatások alapja is tisztán közjogi természetű. Ezért vagyoni és egyéb előnyök s a velük járó jogosítványok kisebb-nagyobb mennyisége alkottak ugyan társadalmi és politikai különbségeket, de ugyanegyfajta s egyformán erős közjogi kötelék fűzte a legalsóbb s legfelsőbb rétegeket az államhatalomhoz egyaránt. A jelkép nem a *pyramis*, melynek folyton kisebbülő s külön-külön magánjogi egységeket alkotó kőlapjai csúcsán a legmagasb pont, a legfőbb hűbérúr alig nyom már valamit; hanem a kör, melynek központját, az államhatalom személyesítőjét közjogi erők egyforma sugarai kötik össze a kör kerületének minden egyes pontjával. Ez a közjogi kapoccsal egybeszerkesztett állam az államoknak csúfolt európai magánjogi szövetkezetek világában annyira megbűvöli annak a német történetbúvárnak szemét, aki félszázaddal ezelőtt elsöben kezdi vala megírni — mi irántunk ellenséges tendenciáktól vezetve — a monarchia oknyomozó történetét, hogy midőn a mi történetünk

kutatásában Szent László korához ér, bámulatát nem tudja elfojtani és — leteszi a tollat. És századok múlva Szent László kora után ismét ez a közjogi állam az, amelyre mint előtte ismeretlen fogalomra, nyelvében szót keres egy Adria-menti köztársaság, s mivel megfelelő kifejezést benne nem talál, magyar szót kénytelen rá alkalmazni s azt mondja: *l'Arsago*, az ország, ami alatt a korona és nemzet közjogi egységességét érti...

... Midőn tehát 1526-ban új dynastia kerül a magyar királyi trónra, van-e természetesebb s emberibb dolog annál, hogy a nyugati talajban gyökerező uralkodóház magával hozza azt a nyugati eszmekört is, melynek levegőjében élt hosszú századok óta az egész nyugati germán és román világ? Ennek a fölfogásnak szemüvegén keresztül oly területet lát Magyarországon maga előtt, amelyen mindenkifölött az a roppant nagy értékű körülmény tűnik föl neki, hogy benne nincsenek egymás alá rendelt hűbéresek, szétorzott felségjogok részbirtokosai, s e szerint e nagy területnek ő az egyedüli vazallusa és egyszersmind legfőbb hűbéru is, aki felségjogaiban senkivel sem osztozik. Egy oly darab föld került a mondott eszmekör értelmében jogára alá, mely ha nem is ősi, allodiális szabad magánbirtok, de ennek legfőbb jellegével bír, mert társtalan uralom tárgya s így — mint imént jelzem — a *házi hatalom* regiejébe tartozik. Tehát gondozni, kormányozni fogja már a maga hasznáért is; tekintettel lesz virágzására, fejlesztésére, a melioratiókra már önérdékében is; de meg is terhelheti birtokai összessége vagy egy másik birtoktest hasznára, mint a gondos páter familias,

aki áldozatot követelhet egyik gyermekétől a másik, a tehetségest», a jobb vagy a betegebb, az ügyefogyottabb fölsegelésére, nem rosszakaratból és szeretetlenségéből az egyik, vagy elfogult előszeretetből a másik iránt, hanem a család javáért...

igaz ugyan, hogy ennek az új birtoknak megvolna a maga önálló élete, a maga külön rendeltetése, s megvolnának a maga régi törvényei és szokásai. De ezek, amennyiben a fejedelem céljaival, az ő személyében képviselt államhatalom érdekeivel ellenkeznek, bizonyára csak afféle káros kinövéssek lehetnek, mint aminők az államnak gúnyolt hűbér szervezetben annyira elburjánoztak, s az állam föladatainak, a fejedelem minden józan törekvésének mindig annyira útját állották. Ezeket hát kigyomlálni főkötelessége lesz a modern állam gondolatával terhes főhatalomnak. S a kertészlegények, az új domíniumba beállított gazdasági és udvari alkalmazottak meg is kezdik a munkát a régi jobbágyság szívós ellentállása közt. A két ellenkező, egymást megérteni nem képes, egymást kizáró eszmekör évtizedes súrlódásai alatt hol a király enged a törvényhozás erdejében, hol a nemzet a közigazgatás mezején; de végre is kitör a conflictus Bocskay támadásában s a támadó győzelmével végződik.

A nyugati vagy germán magánjogi világnézetnek magyar földön emelt s bevehetetlennek hitt vára falán a győzelem rést ütött. Ez a rés a bécsi békemű. Rajta keresztül szívárogtak be a közjogi világnézet ostromló hadai, hogy a rést kitágítsák, s évszázadok folyamán a vár falát ledöntvén, helyébe a közjogi fölfogás magyar államát építsék.

Vájjon hitt-e Bocskay az első résütés után a késő unokák munkája sikerében?

Én azt hiszem: igen.

Végrendelete Erdély különállásáról szóló pontjának veleje az, hogy a különállás csak addig tartandó fenn, míg Magyarország meg nem erősödött. *Csak addig...* Tehát bizott s nem reménytelenül lehelte ki nagy lelkét...

AZ ELLENREFORMÁCIÓ KEZDETEI ÉS THURZÓ GYÖRGY NÁDORRÁ VÁLASZTÁSA.

(Századok 1919. évf.)

I.

Az 1608-iki törvényhozás és a kath. egyház sérelmei. — Az ellenhatás és a király. — A milieu. — Forgách bíbornok kíméletlen támadásai a király ellen.

Közfelfogás szerint a magyarországi Protestantismus fénykora Thurzó György nádorsága idejére esik. De ha a kárpitok mögé tekintünk, azt látjuk, hogy ez a protestantismus a mondott időszakban már túlhaladta diadalútja tetőpontját s az első, bár még alig észrevehető lépést megtette a lejtőn lefelé. Az igazi zenith az 1608-iki koronázó országgyűlés ideje volt.

Ennek a nevezetes diétánknak egyházpolitikai törvényei a vallás szabad gyakorlatáról s az önálló protestáns egyházi jurisdictióról positiv alkotások; mellettük az uralkodó egyház némely előjogának megszorítása, anyagi érdekeinek tartósb vagy átmeneti károsítása negatív intézkedések jellegével bírnak.

E legutóbbiak közül különösen nagy súllyal nehezedett a kath. egyházra a Bocskay felkelése idejében eladományozott és zálogbaírt egyházi ja-

vak visszaadásának elhalasztása. Kiszámítottam, hogy legalább 350 egyházi birtok és birtokrész esett a forradalmi kormány idevágó intézkedéseinek áldozatul, amelyekből 35—40 adományosnak, legnagyobb részben vegyes adomány gyanánt, körülbelül 100 birtok jutott; míg valami 250 birtokot 150—200 egyén zálogbirtok gyanánt vett kezébe.¹ A károsult nagyobb beneficiumok közt ott szerepeltek a győri és nyitrai püspökség, a szentmártoni főapátság, a szepesi, jászói, leleszi és turóci prépostságok, az egri, a győri, a pozsonyi és a szepesi káptalanok s ezek között a nyitrai püspökségnek, a nevezett prépostságoknak s az egri káptalanak csaknem összes javai világi kézre kerültek. Hozzájárult ehhez egy csomó csekélyebb egyházi javadalom, kisebb apátságok, conventek (pl. a Garam melletti Szt. Benedek-convent) és kolostorok birtokainak eladományozása vagy elzálogosítása²

A nemzeti ügy diadalrajuttatásához szükséges anyagi eszközök e kényszerű előteremtésekor a

¹ Összeállításom főként az Orsz. Levéltár köv. iratain alapszik: 1. Index donationalium . . . Bochkaianarum sub diéta (= 1608.) productarum (Tört. Emi.); 2. Consignatio bonorum per Bochkaium . . . inscriptorum . . . (Lymbus III. sor. 37. cs.); 3. Index donationum et exemptionalium . . . Bochkaianarum (U. o.); 4. Status bonorum in Hungária per Bochkaianos impignoratorum (U. o.). Azonkívül a közös pénzügyi levéltár több irata.

² Figyelmen kívül hagytam némely kisebb egyházi javak elzálogosítását Thurzó Gy. és Forgách Zs. kir. biztosok által 1607-ben országos szükségekre. „Urgentissima moderni temporis necessitas, quae legem nescit” — írják a biztosok Mátyáshoz 1607 március 3., Kassáról. Ered. Kpü. — (= közös pénzügyi levéltár. így fogom e levéltárat rövidítve idézni).

zálogbairásoknál az az elv lebegett szem előtt, hogy a kibékülés után országos költségen fognak a kölcsönadott összegek megtéríttetni s a károsultak így vissza fognak jutni elvesztett javaik birtokába. Bonyolultabb volt ellenben a kérdés az eladományozott egyházi birtokoknál. Arra ugyanis gondolni sem lehet, hogy a forradalmi kormány akár a tiszta, akár a vegyes donatiókkal eleve meg akarta volna károsítani az adományosokat. Föl kellett tennie, hogy a kibékülés után az adományok érvényben maradnak. Hogy azonban az ekként károsult egyházak miként nyerjenek kárpótlást, azt a bécsi béke világosan nem mondotta ki, hanem a következő általános országgyűlésre bízta a kényes kérdés megoldását.

Az egyházi körök joggal várhatták hát, hogy az 1608-iki országgyűlés meghozza ezt a megoldást s így kínos volt meglepetésük, mikor az ismét a következő országgyűlésre halasztatott, melyről nem volt tudható, hogy mikor fog megtartatni. Haladhat évekig. Méltán voltak hát a katolikus körök, egyháziak és világiak, e miatt a legnagyobb mértékben elkeseredve. Hiszen a magyar katolikus egyház úgyszólván egész temporalis alapja csak annak a néhány püspökségnek, apátságoknak és prépostságnak megtépett birtokán nyugodott; mert Gyulafejérvár és Nagyvárad a protestáns Erdély kezén, a kalocsai és egri, a csanádi, a váci és a pécsi dioecesisek teljesen, az esztergomi és veszprémi egyházmegyék kisebb-nagyobb részben török kézen voltak.

Kisebbségi jelentőséggel bírt, de mindamellett is sokat nyomott a latban az az anyagi kár, mely a

kath. egyházat a tizedek ügyében érte. Ezeket az 1608. kor. utáni 5-ik cikk véglegesen elvonta az egyházi törvényszékek hatósága alól s világi bíróság elé utalta. Visszaélések és pörök pedig özönével fordultak elő e téren. Akárhányszor megtörtént, hogy a jobbágy, akit földesura a maga curiájába familiárisának szegődtetett, a tizedfizetést megtagadta s ebben földesura támogatására számíthatott. Igen sok, a földesúri hatalom alól pénzért fölszabadított jobbágy a papi tized fizetése alól is fölszabadítottnak tartá magát. Aztán sok földesúr jobbágytelkeket vón mívelés alá s mint nemes ember álmában sem gondolt arra, hogy azoktól a jobbágytelkektől a papnak vagy püspöknek tized jár. Ilyen és hasonló esetekben a szent-szék magyar és egyházi alapon az egyház javára a tizedfizetés kötelezettsége mellett döntött mindig; az ellenben valószínű volt, hogy a világi fórum, abban az erősen protestáns világban, a protestáns földesúr allegatióinak fog igazat adni.¹

De még ama jurisdictionalis végzésnél is, amellyel az 1608. kor. előtti I. cikk a protestánsoknak superintendenseket és espereseket engedett, belejátszott az anyagi károsodás, mert az új superintendens vagy esperes javadalmazása sokszor a kath. esperes jövedelme rovására történt. Pedig már maga a jurisdictio törvényesen kimondott elvesztése is — noha nem joggal — bánta az egyháznagyokat, miután a tőlük való függést a protes-

¹ V. ö. e visszaélésekre vonatkozólag Zsilinszkytól: Az 1609-iki pozsonyi orsz. gyűl. tört. 44. és az ott idézett iratokat az Orsz. Ltárból.

táns papok legalább névleg még 8—10 évvel azelőtt is elismerték.¹

Az anyagi károk mellé jogsérelmek is szegődtek. Az egyházi rend a főkincstárnokságból kizárattott, noha a kamarák elnökségeit több mint egy emberöltő óta egyháznagyok viselték s a főkincstárnok csak jogutóda volt a kamarai elnöknek. Rosszakarat jelének látszott az egyháznagyok iránt az, hogy a püspökfőispánok főispáni tisztjének jogosultsága felől, amelyet a bécsi béke egyik cikke kétségbe vont s tisztázását az országgyűlésre utalta, az 1608-iki kor. előtti 6. cikk a koronázás után ígért intézkedést, de semmit sem végzett. Sértette a főpapi rendet az, hogy a nem-megyés püspökök nem lehettek többé a kir. tanács tagjai, holott dioeceseik nem afféle távol idegenben egyszer valamikor létezett püspök-megyék, csak pusztá címek, hanem az országnak valóságos kiegészítő részei, csak török kézben levő területei voltak. Méltán bánthatta őket aztán az, hogy az 1608. kor. utáni első cikk 4. §-a ezeket a püspökmegyével és megyebeli saját residentiával nem bíró püspököket a magyar főrendiház tagjai közül nem mondhatni hogy kifejezetten törülte volna, hanem egyszerűen kihagyta.²

¹ Thurzó Gy. levele 1598 június 28. Episcopatus Nitriensis 337. lap.

² Ez nem kétséges, mint Cziráky ismeretes közjogának 195. §-a mondja. Hanem egészen világos, miután az 1608. kor. utáni I. t.-c. 4. §-a szerint csak az a püspök tagja a főrendiháznak, aki káptalannal és residentiával bír. Ez teljesen megfelel a protestáns rendek ezidőbeli fölfogásának. A Cziráky idézte 1609. 70. törvénycikk sem bizonyít ez ellen, mert e tör-

Kellemetlenül érinté végre a katolikus köröket az 1608. kor. előtti 8. cikk, mely a jezsuitákat Magyarországon bármi fekvő birtok bírásától eltiltá s ezzel működésüket majdnem lehetetlenné tette. Mert nemcsak a katholicismus erősödésének hatásos tényezőjét látták e szerzetben, hanem mint abban az időben legjobb oktató, par excellence ifjúságnevelő testületet is nagyrabecsülték. Aztán nagy jogtalanságnak tartották, hogy a protestáns felekezetek lelkészei szabadon működhessenek, a kaih. egyház papságának ellenben épen a legmozgékonyabb és akkor kétségkívül legképzettebb tagjait gátolja tevékenységükben a törvényhozás.

Ezek az elősorolt okok és körülmények indították az ellenreformációnak addig még nem egészen kibontakozott erőit a csoportosulásra s a bennük levő energia teljes kifejtésére.

E visszahatás tényezői közt ott találjuk magát a királyt. Neveltetése, érzelmei, háza hagyományai, összeköttetései, jogos reményei a római királyi s római szent birodalmi császári állásra egyaránt gátolták őt abban, hogy megeméssze a Protestantismus 1608-iki diadalát, amelyhez nevét csak keserű kényszerűségből adta. A politikai eszély azonban azt parancsolá, hogy a lecsillapodott hullámokat nem szabad újra fölkavarnia; hogy csak lassan és tapogatózva, csak alkalomszerű intézkedé-

vénycikk csak azt mondja, hogy a címzetes püspökök is *prelátusok*, már pedig prelátusok lehettek az alsóház tagjai is. Hogy ez a méltánytalan s az ország integritása elméletét sértő fölfogás a gyakorlatban az ellenreformáció következtében, ignoráltatott, az más kérdés.

sekkel járulhat az ellenreformáció céljainak előmozdításához, mindaddig, amíg nem áll oly fegyveres erő a rendelkezésére, mely nyílt és ha kell, erőszakos fellépésre képesíti őt. Ezen fegyveres eszközök megszerzése végett ugyan már idejekorán megtette a titkos lépéseket unokatestvérénél, a spanyol királynál. Mert alig hangzott el idehaza Pozsonyban a koronázáskor tett királyi esküje, hogy az ország törvényeit tiszteletben tartja, követei 1609 januárjában már megjelentek a madridi udvarnál segínyt kérni eretnek alattvalói ellen. Persze a spanyol kormány akkori pénzzavarai közt nem igen lehetett kilátás valami nagy és gyors segély elérésére,¹ noha a jóakarát nem hiányzott s noha a pápa maga is ösztökélte az udvaránál székelő spanyol követ által a spanyol királyt Mátyás támogatására.² Nem volt hát egyelőre mit tennie a királynak, mint megmaradnia a törvényes alapon, a törvények látszólagos tisztelete mellett s csak, mint mondám, (egyes intézkedésekkel mutatni ki határozott jóakarátát az ellenreformáció céljai iránt és várni a jövőtől.

Ezért a mozgalom élére nem is a király, hanem a mellétekintetektől nem zabolázott, erélyes és harckedvelő primás, Forgách Ferenc³ bíbornok

¹ Girol. Soranzo, Velence madridi követének eredeti jelentése 1609 január 23. (Velencei áll. levéltár).

² Renzi Máté (egyházi ügynök, akiről alább szó lesz) jelentése Barvitius császári kab. titkárhoz, ered. Róma, 1609 január 31. (Bécsi udv. ltár. kéziratok közt, Böhm-féle catalogue 595. szám, 12. kötet).

³ Forgách kitűnő jellemzése Ipolyi ismert művében Vörösmartyról s Angyal szép fejezetében az 1609-iki ország-

állott, akinek föllépését most egy igen fontos körülmény még nyomatékosabbá tette. Az országnak Rudolftól való törvényes elszakadása óta ugyanis, amint rendesebb állapotok mutatkoztak, a főnemesség katolikus tagjai nyíltabban kezdtek egyházuk érdekében mozgolódni s az olyan bátor, szókimondó társukat utánozni, mint aminő pl. Czobor Mihály volt, Bocskaynak ez a bizalmas és kedves, mondhatnám radikális híve, aki a forradalmi időben Bocskay és a fölkelés becsületes szolgálatában sem tagadta meg buzgó katolikusságát, a fejedelem halála után pedig a király hűségére visszatérve, lelkesen előmozdítá egyháza érdekeit.¹ Sőt ami több, lassanként növekedni is kezdett a tekintélyesebb katolikusok csekély száma a már ekkor megindult áttérésekkel. A Mátyás oldalán működő pápai nuntius (akivel még közelebről meg fogunk ismerkedni) nem sokkal az 1608-iki országgyűlés bezárta után jó kedvvel jelenti Rómába, hogy Isten áldásából a magyar kath. egyházat ért sok csapás után oly jó dolog is történik, hogy pl. Győrben egy nevezeteseb prot. prédikátor s utána egy nagytekintélyű magyar ezredes a kath. vallásra tértek, amit az államtitkár természetesen nagy örömmel

gyűlésről a Milleniumi történetben. — V. ö. a primás életirójának, Söröss Pongrácnak alapos tanulmányait: Forgách F. a bíboros, Századok 1901., melyet természetesen jól használhattam jelen értekezésnél is.

⁴ Czoborról Thurzó és Forgách Zs. kir. biztosok Mátyás főherceghez 1607 március 14. és 15. (ered. Kpü. Fasc. 15.435). De még lásd Zsilinszky id. ért. 22. és Angyal, Magyarország tört. II. Mátyástól stb. (Millen. Tört. VI. köt.) 21. lap.

vön tudomásul.¹ De a katolikus főrendek közt találjuk már 1609 folyamán a szintén tekintélyes enyingi Török Istvánt, sőt a calvinismus egyik főoszlopát, Homonnay Drugeth Györgyöt is.² Most már részleteiben ismeretes az a hallatlan »Justizmord«, amellyel Szokoly Péter, Bánóczy Simon és bűnös eskütársaik, meg a bécsi és prágai udvari kamarák gyalázatos összejártsága következtében a 13 éves Homonnay György és édesanyja, a derék Dóczy Fruzsina ellen főbenjáró pör indítatott³ s a rettenetes ítélet megerősítése az 1600. évi 23. törvénycikkben keresztülhajtattott. Mikor aztán a nagykorúvá lett György úr Bocskay felkelése idején a szeptemberi bécsi tárgyalások alatt ügye revideálását sürgette Mátyásnál s ettől kedvező Ígéretet vön, nagy calvinista létére a magyar tanács főpapi tagjai részéről is meleg támogatásban részesült s különösen pártját fogta neki Forgách érsek,⁴ úgy hogy az 1608. évi 24. t.-cikk az ellene hozott 1600-iki törvényt törleszt és Homonnay in integrum restitutióját kimondá. Mikor György úr a katolikus

¹ Leirat a melfii püspökhöz 1609 április 25., Vatikáni levéltár, Borghese-osztály, I. 932 bis. (Ezentúl Borgh. rövidítéssel idézem), a nuntius idevágó jelent. 1609 április 11. Borgh. II. 166.

² A nuntius írja róla 1609 november 24. (Vatikáni levéltár Nuntiatura di Germania 114. k.): il signor Giorgio Homonai principal signore deli' Ungheria superiore e catholico zelantissimo.

³ Takáts Sándor kitérő munkájában „Régi magyar asszonyok”. Dóczy Fruzsínáról szóló szép fejezet 163—181. 1.

⁴ Erről szólak: Ud. kamara a magyar kamarának 1607 szeptember 8. és ud. kamara Mátyáshoz szept. 22. Kpü. Gedenkbuch (Ungarn).

főpapok jóindulatát összehasonlítá hitsorsosainak, Bánóczynek és Szokolynak, gyalázatos viselkedésével, megérett benne az áttérés gondolata. A rokonszenves és okos fiatal férfiú a bécsi nuntiusnak hamarosan megtetszett; közbenjárására őt rendelé ki a király Homonnay Bálint, az elhunyt országbíró egyetlen fiának gyámjául, hogy ezt kath. hitben nevelje föl s ugyancsak a nuntius közbevetésére lón György úr az országbíró utóda a zempléni és rnáramarosi főispánságokban.¹ Nagy dolog volt ez az északkeleti megyék hamisítatlan protestáns nemessége közt; valóságos kakuktojás a protestantizmus fészében.

Az 1608-ig merevsége miatt még hitsorsosaitól is sokszor elhagyott Forgách Ferencet így 1608 végétől fogva előkelő világi katolikusok elszánt kis gárdája vette körül, mely kiegészítőkre talált apránként a megyei nemesség körében is. A katolikus elemek itt is ocsúdni kezdenek s concret esetekben gyakran összefogtak az alsó papsággal és a szerzetesekkel. Jó példája -az ekként előpattanó actióképességnek az a sikeres támogatás, melyben a szentjánosi barátokat részesíték, akik Apponyi Pálnak és Vizkelethy Tamásnak inscribált kolostori birtokaikat még 1607-ben fegyveres erővel visszafoglalták.² Egyszóval a köznemesség katolikus minoritása is érezni kezdé magát, főként hogy

¹ A nuntius jelentései 1609 nov. 27. és dec. 25. Vatikáni levéltár Nunz. di Germ, (ezentúl „Nunz. di Germ.” rövidítéssel fogom idézni).

² Illésházy jelent. Mátyáshoz 1607 április 20. — Ered. Kpü. F. 15. 435.

az 1608. évi országgyűlésen az alsó táblán a kath. egyház papjai is megjelentek.

Ezekon az elemeken kívül már egyes városokra is rátámaszkodhatott az ellenreformáció. így pl. Nagyszombatra, mely egy-két évvel azelőtt még teljesen a nemzeti fölkelés mindent elragadó árrával úszott, sőt hatalmas összegekkel járult a fölkelés céljait szolgáló »nemzeti hadikölcsön« előteremtéséhez, midőn a turóci prépostság javai közül Vág-Séllye városát zálogba vette, nem is szólva arról, hogy ezenkívül egyes nagyszombati kereskedők — s nem csupán az izzó magyar lelkű, ismeretes Asztalos — külön-külön is adogattak előleget a nemzeti kormánynak a nyitrai püspökség némely falvaira.¹ A bécsi béke után azonban hamar felülkerekedett a katolikus többség a városi tanácsban s buzgóságában annyira ment, hogy a mondott béke világos rendelkezése ellenére falai közül a kálvinista papot és tanítót kiűzte volna, ha a nádorrá választott Illésházy kemény parancsa el nem tiltja vala ettől.²

Mindez kitűnően kedvező milieu volt most Forgáchnak, akit a katolikus egyház egyetemes érdekei mellett egyéni okok is sarkaltak a tevékenységre. Mindenekelőtt az érsekség jövedelmeinek tisztázása és rendezése. Mikor ő átvette az érsekséget, azon az akkori időkben hallatlan nagy

¹ A főntebb elősorolt orsz. levéltári összeállítások szerint.

² Angyal id. h. 31. 1. A nagyszombati ügyről bőven szól Ipolyi (Vörösmarty), aztán Zsilinszky id. ért. és Angyal id. művében.

összegű adósság, 36.000 tallér terhe feküdt; e mellett köteles volt a prímás az érsekújvári végház őrségében 500 katonát tartani.¹ Igen, de érseki jövedelmének tetemes részét Illésházy tartotta kezében, akit száműzetésében szenvedett óriási veszteségéért, a kir. kincstár által rajta elkövetett rablásért Mátyás főherceg 1606 nyarán nagyjából kártalanított. E kártalanítás közt szerepeltek Bazin és Szentgyörgy városkák s a csejthei és vágújhelyi kerületek érsekei tizedei, amelyeknek szedési jogát Illésházynek és nejének, Pálffy Katának, engedte át a király nevében a főherceg életfogytiglan. A kárt, amely ebből az érsekségre származott, legalább évi 9—10 ezer forintra becsülte Forgách.²

De ösztökélte őt a kíméletlen föllépésre ismeretes rossz viszonya is Mátyáshoz, mely újabb tápot nyert a főherceg és a császár közt kiélése»dett s 1608 folyamán szakadásra vezető ellentétiben. Mert Forgách rendületlen híve maradt Rudolfnak³ még Mátyás koronáztatása után is, noha

¹ Eleintén 700 katona tartására akarta őt Mátyás szorítani. — Borghese államtitkár emlékirata a pápához 1608 jul. 12. előtt és Forgách emlékirata a pápai legátushoz (Capita de quibus ... ad ecclesiae Strigoniensis utilitatem et personae meae defensionem et securitatem tractandum sit), 1608 szeptember 4. Mind a kettő Borgh. I. 641. — A következőkben mondottakra is vonatkoznak ez iratok.

² Frankl. A bécsi békekötés, Győri Tört. és Rég. Füzet. IV. 50. — Aztán Mátyás biztosító levele Illésházy részére 1606 júl. 4. Kpü. — És Forgách a pápai államtitkárhoz 1609 jan. 21. Borgh. Ili. 45*.

³ Ezt különösen kiemeli a nuntius 1609 jan. 17. Borgh, II. 166.

öt Mátyás jogosult féltékenysége Rudolftól már teljesen elzárta.¹

Egyházi érdekek, egyéni sérelem és kedvező milieu összehatott hát Forgách támadásszerű fölépténél. Az első roham, mint tudjuk, a kath. főpapság ünnepélyes tiltakozása volt az 1608-iki egyházpolitikai törvények ellen, mely óvásnak lelket és mozgatóját a bíborosban kell keresnünk. S hogy ez az óvás ne csupán formalitás maradjon, az ő ösztönzésére a klérus kevéssel az országgyűlés berekesztése után a győri püspök és Telegdy esztergomi nagyprépost személyében egy küldöttséget bocsátott a királyhoz, mely nem csupán e tiltakozást ismételte meg a korona előtt, hanem egyenesen tárgyalni akart Mátyással a pozsonyi egyházpolitikai törvénycikkek revocatiója végett.² Párját ritkító példája annak a nyílt és egyenes, de erőszakos egyházpolitikának, mely Forgáchot anynyira jellemzi!

Jól tudta azonban a magyar bíboros, hogy most nem a király udvara az az archimedesi pont, amelyből a nemkatholikus magyar világ sarkait kiforgatni lehetne, hanem hogy Rómához kell fordulnia s riasztó jajjai kalapácsütéseivel a curia kapuit kell döngetnie. És ezt szorgalmasan meg is cselekedte. Már az 1608-iki országgyűlés előtt is ismételten nagy nyomatékkal hangoztatá a római szék előtt az egyház érdekei megvédésének sürgősségét s felsorolta mellettük kiáltó példák

¹ Non licet nobis cum imperatore tractare et periclitari, si tale quid me procurare animadverterent, írja Forgách Renzi Máté ügynökhöz Rómába, 1609 s. d. Borgh. II. 157.

² A nuntius jelentése 1609 ápr. II. 166.

gyanánt saját érseki széke sérelmeit. Egy roppant érdekes emlékiratában, mely egész fölfogására világot vet,¹ azt kérte, hogy Millino bíbornok,² a pápai legátus a latere, akit V. Pál a Rudolf és Mátyás közti közvetítés céljából küldött Ausztriába, Mátyást az 1536. évi 15. törvénycikk értelmében az ő érseki széke és tekintélye megvédésére szorítsa, s hogy adassa vissza neki Mátyással az imént említett érseki tizedeket s magyarázza meg Mátyásnak, hogy ha Illésházyt meg akarja jutalmazni, tegye ezt saját zsebéből, ne pedig elsikkasztott egyházi jövedelmekből.³ Egy további kívánsága szerint Millino bíbornok földadata volt volna kieszközölni azt, hogy neki Érsekújvár visszaadassék, mint amelyre azért fektetett nagy súlyt, hogy forradalmi időkben ide vonulhasson, vissza, sőt innen erős kézzel elfojthasson minden mozgalmat. Nincs hová mennem, monda, ha az országban újabb zavarok állanak elő s abba a kényszerhelyzetbe jutok, hogy az életemet kell védelmeznem. Itt Pozsonyban, a gonosz eretnekek közt, semmi esetre sem maradhatnék, a nagyszombatiak pedig nem harciasok s életem megvédésére nem is mernének vállalkozni.⁴

Még erélyesebben ostromolta Forgách a pápai széket az 1608-iki országgyűlés lezajlása után. Az

¹ A főntebb említett: Capita, de quibus . . . Borgh. I. 641.

² Tulajdonkép Millini Garzia János, de az egykorú akták mindig Millino néven említik. V. ö. Fraknoi, Magyarország és a Szentszék 111. 275.

³ Az imént említett: Capita, de quibus ...

⁴ U. o.

ő tollából való az a két panaszirat, melyben a főpapság a bíboros primás köré csoportosulva, a pápa és a bíbornoki kollégium előtt a magyar kath. egyháznak ezen 1608-iki törvények következményeképp várható végromlását ecseteli s támogatást és tanácsot kér a teendőkre nézve.¹ De külön folyamodásban is hozzáfordult Forgách a pápához,² akiről jól tudta, hogy iránta a bécsi béke elleni harcai idejéből kiváló jóindulattal viseltetik s akiről az öreg Barvitiustól, Rudolf kabineti titkárától megtudta azt is, hogy mikor Paravicino bíbornok a consistoriumban az esztergomi érsekségre bemutatott Forgáchról referált s hosszú jelentésében bőven fejtette ennek bokros érdemeit, a jelentés és az egyhangú helyeslés fölött a pápa zajos tapssal fejezte ki meglepedését.³ Hatni kívánt és remélt Forgách a pápára az államtitkár, Scipio Caffarelli útján is, aki a pápa nővérének a fia volt, noha Borghese név alatt szerepel a történelemben. A fiatal, igazi grandseigneur államtitkárt nagybátyja, a pápa szerfölött kedveie s minden képzelhető jóval elhalmozá. S ha igaz az is, hogy az államtitkár politikai kérdésekben teljesen aláveté magát nagybátyja akarátának, az sem tagadható, hogy épen ezen tulajdonsága szerzett számára más sok jó tulajdonai mellett nem megvetendő befolyást V. Pál sok elhatározására. Kétségkívül ő volt a pápánál a leghatásosabb közbenjárók egyike s ezt fölhasználni

¹ 1609 márc. 23. ered. Borgh. II. 512.

² 1609 január 22. ered. Borgh. II. 163.

³ Paravicino bíbornok jelentése Rudolf királyhoz 1607 nov. 10. Bécsi udv. ltár Romana.

már az a körülmény is ösztönözte Forgáchot, hogy az államtitkár a közelmúltban nem egyszer mutatta ki rokonszenvét a magyar ellenreformáció erélyes előharcosa iránt. Ismerjük Caffarelli-Borghese egy emlékiratát 1608 közepéből, melyet Forgách kérései pártolásáért a pápához intézett. Előttünk fekszik egy levele Millino bíbornokhoz, az Ausztriába küldött pápai legátushoz, ugyanez időből, amelyben melegen sürgeti, hogy Forgách kéréseit Mátyásnál támogassa. »Nagy meglepedésére fog szolgálni — írja — szentséges urunknak is, ha az esztergomi bíbornokot kielégítik.« Sőt helyettesével, Malacrida pápai titkárral is íratott a legátusnak, hogy Forgách ügyét mint a saját magáét vagy az államtitkárét, úgy ajánlja Mátyás figyelmébe. Birjuk azonkívül egy levelét, melyben a bécsi nuntius még a legutolsó pillanatban is, mikor már Lépes Bálint javára dőlt el a kocka, megbízta odahatni Mátyásnál, hogy, ha csak lehet, Forgách kapja meg a m. kir. kancellárságot az új király mellett is.¹

Teljes bizalommal mondhatta hát el Forgách az államtitkár előtt az 1608-iki törvények miatt táplált aggályait, boncolván ezeknek a kath. egyház, a főpapok állása, méltósága, életbevágó anyagi érdekei s a jezsuiták elleni végzéseit. Előadta aztán, hogy a pozsonyi cikkek ellen a főpapság óvást emelt, de ezt a király tanácsosai semmibe se vették, pedig a főpapság soha nem fog beléjük egyezni.

¹ Borghese államtitkár emlékirata a pápához 1608 júl. 12. előtt, Borgh. I. 641.; az államtitkár Millinohoz 1608 júl. 12., u. o.; a nuntiushoz 1608 dec. 6. Borgh. I. 932 bis; Malacrida Millinohoz 1608 júl. 27. U. o. I, 641.

Ezt azért látta jónak a prímás különösen is hangoztatni az államtitkár előtt, nehogy a király és miniszterei, akik kétségkívül meg fogják kísérleni a maguk tisztázását Ő szentségénél, mentségeikkel magukkal rántsák, bemártsák a magyar főpapságot is.¹ A legnagyobb elkeseredéssel azonban Mátyás ellen az érseki tizedek miatt kelt ki jóakaró kollégája előtt a magyar bíboros, jól tudván, hogy a curia az ő, egyházjogon sarkalló álláspontját megvédeni erkölcsileg köteles. »Hallatlan dolog az, uram, — írta — hogy a király egy főpap jövedelmét, mikor ez a főpap él és a dioecesisében működik, egy eretneknek ajándékozza! Az ily viselkedés föltöbb méltatlan és illetlen egy katolikus királyhoz, akinek kötelessége visszaszerezni azt is, amit mások az egyháztól elraboltak, nemhogy ő maga idegenítsen el bármit is az egyháztól!«²

Hatni akart azután Forgách a pápára a bécsi nuntius útján, akinek már missiója kezdetén Mátyást mint hitetlenül erélytelen, minden ellenállásra, a kath. egyház bármi védelmére teljesen alkalmatlan és képtelen embert mutatta be. S mikor az 1608-iki egyházpolitikai törvények igazolni látszóttak a király ez éles jellemzését, a prímás nem habozott arra szólítani föl a nuntium, hogy az alig meg-

¹ Ne defensores eorum articulorum . . . nos quoque cum aliis involvant. Forgách a pápai államtitkárhoz 1609 jan. 21. Borgh. III. 45 a.

² Res plane inaudita ut praelato existente ablatos ab illó proventus homini haeretico conférât (a király). Neque se satis digne pro catholici regis munere hac in parte Sua M tas gerit, cui satis magna obligatio incumbit alienata ab ecclesiis recuperare, non quod ipse has alienationes facere deberet. U. o.

koronázott királynak azt az épen nem gyöngéd tanácsot insinuálja, hogy tegye le kormánybotját, adja vissza királyi koronáját bátyjának, a császárnak, s a neki nem való küzdelmek színterét szép csendesen hagyja el.«¹ Bizonyára maga sem hitte Forgách, hogy a nuntitis ezt a képtelenséget komolyan vegye, de nem is ez, hanem más volt a primas célja: a lehető legvastagabban fejezni ki, hogy az új király régiméjével a kath. egyház érdekei össze nem egyeztethetők.

Ugyanezt a célt szolgálta Forgách tapogatódzása Mellini bíbornoknál, V. Pál bizalmas hívénél, aki az osztrák, a cseh és magyar viszonyokat különös figyelemmel kísérte.² E bíbornoknak volt egy meghitt embere, Renzi Máté, egyházi rendű, nagy ügyességű ágens, a császár már említett kabinet titkárjának, az öreg Barvitiushoz római levelezője.³ Mikor Renzi 1608 nyarán a pápai legátus kíséretében Ausztriában és Prágában időzött, Forgáchcsal nagyon összebarátkozott s Rómába visszatérte óta levelezésbe lépett vele is. Ennek a Renzinek a közvetítésével veté föl Forgách Mellini bíbornok előtt — már akár igazi, akár színlelt, célzatos elkeseredé-

¹ A tal segno era giunta et cosi era conosciuta la debolezza del rè che vi fù in Posonio chi venne da me á persuadermi, che io consigliassi Sua Mia a partirsi occultamente et a rétrocéder la corona all'imperatore. Hogy ez a valaki a primás volt, ez a következő mondatból látható. A nuntius jelentése 1609 január 17. Borgh. II. 166.

² Ezt a mindjárt említendő Renzi leveleiből tudjuk. Mellini össze nem tévesztendő Millino bíbornokkal.

³ Roppant érdekes tudósításai Rómából (eredetiek) Barvitiushoz a bécsi udv. ltár kéziratái közt Böhm, Catal. 595. sz. a. a 12. kötetben.

sében — azt a kérdést, vajjon a magyarországi nyomorúságos viszonyok, a főpapság kellemetlen helyzete s a kath. egyházra gyakorolt törvényes nyomás miatt nem volna-e hasznos neki távoznia Magyarországból?!... Mellini persze helyteleníté-
 iezt a gondolatot s azt izente vissza, hogy épen most nem szabad Forgáchnak az országot elhagynia, hanem ellenkezőleg, otthon mindent el kell követnie a magyar kath. egyház megmentésére. De a primás azzal érvelt válaszában, hogy ő a magyar egyház romlását otthon meg nem akadályozhatja, mert[^] úgymond, a magyar főpapoknak tilos egyházuk érdekeit gondozniuk, mindenről a »politikus« miniszterek intézkednek a király nevében s szabad utat nyitnak az elfajult eretnekségnek. Különösen markában tartja pedig a királyt Illésházy — így végzélevelét a primás, tudván, hogy a nádor neve a curiánál vörös posztó — s mert érdekei azt hozzák magukkal, fönntartani látszik ugyan a királyi tekintélyt, azonban csak úgy, hogy a király a magyaroknak nem parancsol, teszi Bécsben a maga dolgát, a magyarok pedig törvény, igazság s a fensőbb-ség minden félelme nélkül élnek ...¹

A kérdés már most az, hogy a curia e sokszoros vádakát és jajkiáltásokat miként értékelte és elsősorban minő állást foglalt el a vádlott királlyal szemben?

¹ Ipse quoque Illésházy, quia sic rebus suis expedite sustentat auctoritatem regis; ita tarnen ut Ungari sibi a Sua M te praescribi aliquid non patiantur, sed rex Viennae sua négocia agat, isti in Hungaria sine lege, sine iustitia, soluti omni timoré vivant. Forgách Renzihez, 1609 s. d. (március vége), Borgh. II. 157.

II.

V. Pál nunciust küld a király melé. — Ennek és a pápai székek viszonya a királyhoz. — A vádak hatását újabb okok növelik. — A pápa ingerült. — A király és az „In coena Domini”-bulla. — Az absolutorium és a katolikus nádor.

V. Pál eleitől kezdve aggodó figyelemmel kísérte a Rudolf és Mátyás kormánya alatti országok protestáns mozgalmait s épen e miatt mélyen fájlalá a két testvér közt kitört villongást. Ismervén azonban a kedélybajos császár lelki dispositióját, rokonszenvének mérlegét inkább Mátyás felé látszott fordítani.¹ S noha tőle az eretnkség elleni küzdelemben jóval több erélyt várt volna, eszélyes politikus létére belátta, hogy Mátyást nehéz helyzetében — bátyja gyűlölete és intrikái meg protestáns alattvalói fegyveres követelései közt — elítélnie nem szabad, hanem erkölcsi támaszt kell neki nyújtania. E célból már jóval királlyá választása előtt elhatározta, hogy külön nuntiust fog mellé állítani. E missióra eleintén monsignore Serra, ez a világos fejű, az osztrák és magyar viszonyokat és főembereket jól ismerő egyháznagy volt kiszemelve, aki a török elleni nagy harcok idején a pápai bő segélypénzek kiosztása és kezelése végett több ízben huzamosb ideig tartózkodott Magyarországon és Ausztriában. Végre is azonban nem öreá, hanem Melfi püspökére esett a választás, aki a Rudolf és Mátyás közt viszály kiegyenlít

¹ Ez különösen kitetszik Malacrida pápai titkár leveléből Millino bíbornokhoz 1608 júl. 27. Borgh. I. 641.

tésére küldött pápai legátusnak, a már többször említett Millino bíbornoknak kíséretében járt 1608 tavaszán és nyarán a bécsi és prágai udvaroknál s akit az új nuntiusi állásra maga a legátus a latere a legmelegebben ajánlott.¹

Piacidus de Marra — ez volt az új nuntius neve — nápolyi régi nemesi családból származott, amelyből már nem egy egyháznagy került ki s fivére is 1620—24 közt az apuliai Ascoli püspöki székén ült. A melfii széket Placidus 1594-ben foglalta el s meg is maradt rajta 1625-ben bekövetkezett haláláig, noha 1608-tól kezdve még évek során át működött nuntiusi minőségben a bécsi udvarnál. Ajánlója, Millino bíbornok tiszta életűnek, tudományosan képzettnek, eszesnek, nemes gondolkodásúnak festi őt s dicséri előkelő tartását,² Oly jellemzés ez, amelynek Melfi püspöke missiója alatt csakugyan megfelelt. Képzettségéről, eszélyes voltáról és tapintatáról szépen írott jelentései és az 1608-iki meg 1609-iki pozsonyi országgyűlésen való viselkedése meggyőzik a kutatót, s abból, ahogyan a magyar kath. egyház iránti őszinte igyekezete mellett is mérlegelni tudta Mátyás kényes helyzetét, méltányos gondolkodásmódja s belátása bőven kiviláglik.

¹ Millino bíbornok jelentése 1608 aug. 4. Borgh. II. 163.; leirat a nuntiushoz 1608 aug. 23. U. o. I. 932 bis: pápai brève Mátyáshoz 1608 aug. 23. Ered. bécsi udv. ltár Rep. XVI. — V. ö. Fraknoi, Magyarország és a Szentszék III. 277.

² Il quale ha bontà di vita, lettere, prudentia, nobiltà et modo di trattarsi con splendore — írja Millino Melfi püspökéről 1608 aug. 4. Borgh. II. 163.

Abban a brevében, mely Melfi püspökének Mátyásnál megbízó gyanánt szolgált, a pápa szíves szerencsekívánattal üdvözlé a főherceget küszöbön álló királyi méltóságához s kifejezé abbeli reményét, hogy mint uralkodó a kath. egyház érdekeiről nem feledkezik meg. Intelmét és szerencsekívánatát V. Pál megismélté a megkoronázott Mátyásnál is,¹ aki köszönő levelében mondhatni mintegy hitvallást tön a pápa előtt. A kedvezőtlen viszonyok — írta — eddigelé megakadályozták őt annak megvalósításában, amit egyháza javára tenni akart; de a jövőben »oly nagy buzgalommal és igyekezettel fogjuk ez érdekeket fölkarolni s testünk és lelkünk összes erejével oda fogunk törekedni, hogy azt, amit az idők és a végzet mostohasága megrontott, gondozásunk, örködésünk és buzgóságunk a legelső adandó alkalommal újra fölvirágoztassa, erősen hívén abban, hogy szent vallásunkat nem csupán megvédenünk, hanem propagálnunk is sikerülni fog«.²

Az új király jó szándékában nem is kételkedett a curia. Biztosítá őt erről a nuntius is,

¹ A brevét nem találtam, de bőven szól róla a nuntius-hoz küldött leirat 1608 december 6. (harmadik e napról)^ Borgh. I. 932 bis.

² „ . . . in hoc totis anitemur animi corporisque viribus ut illa quae temporis et fati iniuria collapsa sint, prima quoque occasione omni cura, diligentia et sollicitudine pristino flore vigeant et reviviscant . . . spe freti, divinum religionis nostrae cultum omni studio asserere, tueri ac propagare acerrime conabimur”. Mátyás a pápához 1609 január 13. Borgh. II. 79. — a nuntiusnak tett hasonló ígéreteiről a nuntius jelent. 1609 január 10. Borgh. II. 165.

aki azokkal a Mátyás ellen támasztott vádakkal szemben, hogy a királyi korona elnyeréseért áldozta volna föl a kath. egyház némely fontosb érdekét, megjegyzi, hogy nem a királyságra való vágyakozás volt az oka annak, ha Mátyás szemet hunyt az egyházra kényes tények előtt, hanem az, hogy teljességgel nem állott hatalmában azt, ami történt, megakadályozni.¹ Nuntiusa nézetében osztozott a pápai kormány is, mikor kedvezően fogadta Mátyás ígéreteit s azért, bár Forgáchnak a maga concret panaszainál, főként az egyházi birtokok s az érseki tizedek ügyében² igazat adott is, a célon túllövőnek tartá a primás olyatén fölfogását, hogy Rudolf visszalépésével és Mátyás megkoronázásával csak veszített és csakis veszíthetett az egyház.³

De volt még más oka is annak, hogy V. Pál és nuntiusa ne oly szigorú mértékkel mérjék az új királyt, mint aminőt ítéletében a magyar bíboros alkalmazott. Az t. i., hogy a fönnforgó viszonyok közt a pápa csak erkölcsi támaszt nyújthatott Mátyásnak, meg különböző utakon igyekezett a császár Mátyás elleni cselszövényeit ellensúlyozni és támogatta a spanyol udvarnál a pénzsegély-kérést.

¹ Non tanto il desiderio di essere rè, quanto l'impotenza di proibirli gli han fatto tollerare li pregiudittii seguiti. A nuntius jelent. 1609 január 17. Borgh. II. 166.

² A két ügy miatt a pápa személyesen fejezte ki nagy méltatlankodását a bíbornok előtt. Renzi jelent. Barvitiushoz 1609 febr. 14. Bécsi udv. ltár ered. 595., 12. köt.

³ Még a pápai államtitkár is ezt mondja Forgáchról: Il signor cardinale di Strigonia esagera la perdita che s'è fatta nella coronatione del rè. Leirat a nuntiushoz 1608 december 27. Borgh. I. 932 bis.

De midőn nyakas magyar és osztrák protestáns alattvalói letörése céljából anyagi segélyért a curiához fordult Mátyás: ezt a pénzsegélyt V. Pál már megtagadta, noha a római spanyol követ nem habozott kijelenteni, hogy ha a pápa jó példával jár elől, ura azt követni fogja s noha a már föntebb említett Mellini bíbornok és kartársa Morrtalto, külön is melegen pártolták védencük, a viharos protestáns tenger hullámain vergődő magyar király segélykérését. A pápa nem közönyösségből vagy fösvenységből cselekedett így. Az volt a fölfogása, hogy amíg nem sikerül Mátyást Rudolffal kibékítenie s amíg a németbirodalmi kath. fejedelmek a két testvérrel nem szövetkeznek, a pápai kincstár-ból adható minden segély hiába kidobott pénz, a pápai állam alattvalóitól méltánytalanul kívánt és hiába hozott áldozat volna. És e fölfogásában megerősíté őt a bíbornokok értekezlete, mely Mátyás segélykérő levelét tárgyalá s amelynek csak az imént nevezett két tagja — kicsiny kisebbség — szavazott a magyar király megsegítése mellett.¹ így történt azután, hogy tüstént az 1608-iki koronázó országgyűlés befejezése után, még mielőtt Forgách és a magyar főpapok a maguk folyamodásait a pápához és a bíbornoki kollégiumhoz megírták volna, a segélyügyről természetesen jól informált nuntius, bár épenséggel nem volt megalégedve a hozott egyházpolitikai végzésekkel, sőt azok káros hatását illetőleg a primás nézetében osztozott,

¹ Erről a tárgyról érdekesen ír Renzi Barvitiushoz 1609 jan. 31. és febr. 14., bécsi udv. ltár. Ered. Cod. 595., 12. köt. és Paravicino bíbornok u. ahhoz 1609 febr. 31. U. o.

mégis mentő szavakat talált a király számára. A viszonyok hatalmasabbak voltak, mint Mátyás, — ez a rövid kivonata a melfii püspök megértő belátásáról tanúskodó szép jelentésnek — akinek egész helyzete a bizonytalanság bélyegét hordja magán, mert itt a magyar, amott az osztrák eretnekek szorongatják, a török, akivel határkérdések miatt még nem teljes a kiegyezés, a fronton erősen figyel s ha alkalom adódik rá, zavarólag kész közbelépni, a császár pedig rosszakarata nyilvánosságos jeleivel és tényeivel súlyosbítja az új király posztóját. »Nem tagadom, hogy — az egyház szempontjából — nagy a baj; de akkorának mégsem tartom, hogy idővel és jó kormányzattal ne lehessen végre is legyőzni.¹ Arra kérte azért az államtitkárt Melfi püspöke, hogy mások — és itt bizonyára első sorban Forgáchra céloz — túlsötét helyzetfestését ne vegye készpénz gyanánt.

Kétségkívül alkalmas volt volna ez a jelentés a magyar főpapok még akkor meg sem írott panaszának s Forgách még útra nem indított legutóbbi hatalmas vádjainak már előre is némileg élet venni, ha pár hétre a jelentés után nem adja ki Mátyás az 'ellene fegyverben álló osztrák protestánsok számára, acélból, hogy őket az osztrák alkotmány által megkívánt hűbéri hódolatra mint új fejedelmük rábírra, 1609 március 19-iki szabályzatát. Tudni kell ugyanis, hogy a curia érthető okokból sokkal

¹ Non nego che l' infirmità non sia gravissima; ma però non l'ho per tale che co'l tempo e con un buon regimento non possa alfin superarsi. A nuntius jelentése 1609 január 17. Borgh. II. 165.

nagyobb aggálllyal tartott az osztrák tartományok elprotestánsodásától, mint amellyel Magyarországet nézte, sőt a magyarföldi protestáns eredmények előtte első sorban azért voltak aggasztók, mert az osztrák rendeket utánzásra készítették. Ezt jól tudva igyekvék tüstént a magyar országgyűlés befejezése után megnyugtatni Mátyás a pápai udvart, mikor proprio motu ígéretet tön a nuntiusnak, hogy kész előbb odaadni életét, előbb kockára tenni egész jelenét és jövőjét, mintsem túlmenjen az osztrák protestánsoknak adandó engedményeknél, atyja, Miksa császár concessióin.¹ Ezt a nuntiusnak, mint mondám, proprio motu ünnepélyesen tett ígéretet azonban lehetetlen volt végrehajtania; az osztrák protestáns rendek hódolatuk fejében több kedvezményt csikartak tőle ki a főntemlített szabályzatban, mint amit annak idejében Miksa császár adott ágostai hitvallású alattvalóinak.

E nem várt fordulat hire lesujtólag hatott Melfi püspökére, aki a curiánál mintegy jótállott Mátyásért s most szemrehányó hangon vonta őt, a magát kimenteni nem tudót, kérdőre. Akit eddig védett, de akit tanácsosai, adott szava ellenére, e szabályzat kibocsátására rábírtak, az ellen most mélységes elkeseredéssel tört ki belőle a meghazudtolt protector haragja. »Ez a nyomorúságos király, — írja harmadnapra, titkos jegyzetekkel készült jelentésében — annyira képtelen minden önálló ítéletre s annyira szánalmasan függ tanácsosaitól, hogy zavarba jó és irul-pirul ha velem beszél.«²

¹ A nuntius jelentése 1609 január 3. Borgh. II. 165.

² „Questo rè miserabile così è privo di arbitrare et così

Elképzelhetjük már most a curia hangulatát, midőn rövid időközökben egymásután érkeznek be hozzá Forgách legutóbbi hatalmas vádjá Mátyás ellen és fájdalmas följjajdulása az Illésházy kezéhez adott érseki tizedek, meg a tizedügyeknek a szentszékek bíraskodása alóli elvonása miatt; aztán az ő és a főpapság óvása az 1608-iki törvények ellen, majd Mátyás márciusi osztrák szabályzatának hite a mintius elkeseredett jelentésével. Most már csakugyan nagy hatása volt a primás vádjainak. Érkezésükkor épen ott volt Paravicino bíbornok a pápánál, aki nagy megütközéssel közölte a bíborossal, hogy épen egy osztrák házból való király fosztja meg országa primását érseki jövödelmeitől egy eretnek javára, hogy épen egy osztrák házbeli uralkodó engedi át a szentszékek hatáskörét eretnekekből álló világi hatóságok kényére. »*Ès ezek akarnak tőlem segélyt?* — kiáltott ingerülten a pápa — *ki látott valaha efféle dolgot?* S mi nagyobb romlás következhetnék még be az effélénél?«¹... Soha nem fog várhatni semmi segélyt Mátyás a pápától — így hangzott a fenyegetés — »*ha vissza nem csinálja*« a dolgot s a magyar kath. egyháznak és Forgáchnak vissza nem adja a tőlük

pende miseramente dei suoi consiglieri che si confonde et ha erubescenza di parlarmi.” A nuntius chiff. jelentése 1609 március 21. Dechiff. Borgh. II. 166.

¹ . . . „gridava Sua Santa „d leggere quella lettera: vogliono poi aiuti? chi ha mai fatto simili cose? à che maggior ruina si puô venire, che a questa?” Paravicino bíbornok a császárhoz. *Ered. bécsi udv. ltár Cod. 595., 12. köt.* — *Ès Renzi Barvitiushoz 1609 április 28. U. o.*

elvett birtokokat és jövedelmeket.¹ Ha hihetünk Germania protector cardinálisának, Paravicinonak — aki Rudolf császárhoz írt s erről szóló jelentésében mindenesetre a császár Ínye szerint színezé ki a képet, a magyar panaszok s az osztrák szabályzat utánuk érkező híre már nemcsak a római clerust és világi intelligenciát («gli huomini d'intelletto»), hanem magát az örök város népét is kihozta sodrából s hangosan kiáltozták volna, hogy Isten büntetése nyomon fogja érni azt, aki itt is és ott is oly szörnyűségeket követett el a vallás kárára s nem átalott oly engedményeket tenni.²

A ténybeli, concret nagy sérelmek miatti elkeseredést növelte aztán a pápai udvarnál egy merő alakszerűség, mely tán mosolyra indíthatna, ha nem tudnók, hogy Rómában természetesen nem ismerték a magyar törvények stylus curialisát. — Renzi Máté ugyanis Forgách megbízásából a magyar főpapság panaszos iratával együtt benyújtotta a pápához az 1608-iki törvényeknek egyik nyomtatott példányát, amint azt a király, a kancellár és a királyi titkár aláírásával és a rányomott kir. pecséttel ellátva szokás volt a municipiumoknak és az országgyűlés királyi hivatalosainak megküldeni. Roppantul bántotta a curiát, hogy egy ilyen törvényt a kancellár, aki egyháznagy, nyitrai püspök volt, ellenjegyezni nem átalotta. De még jobban megütközött maga a pápa a törvénycikkek szokásos

¹ „Pui'chè possa” teszi hozzá gúnyosan Paravicino bíbornok Barvitiushoz írt jelentésében.

² Paravicino bíbornok a császárhoz 1609 április 4. ered. U. o.

bevezetésén: *Articuli dominorum praclatonim, baronum stb.*, meg a befejezésén: »*Supplicatione igitur dictorum dominorum praelatorum, baronum stb.... dictos articulos approbavimus*«. Hiszen a magyar prelátusok előtte fekvő panaszából világosan látták, hogy ezek azoknak a cikkeknek a megalkotásához hozzá nem járultak, azok kir. megerősítését épenséggel nem kérték, sőt ellenük nyíltan óvást emeltek! De nemcsak megütközést kelte a pápában, hanem fájdalmasan is érinté őt a formula, mert, mint Renzi tudósít, »a nyomtatvány az infámia bélyegét süti a magyar főpapokra, amely miatt azokat, mint eretnekeket el kell kárhoztatnia«.¹ Tekintettel erre és arra, hogy a magyar főpapok a pápához intézett folyamodásban az ő közbevetését kérték a jó hírükön-nevükön eshető csorba kiköszörüléséhez és támogatását abban, hogy a cikkeket ne kellessen elismerniök, V. Pál kiadta az ügyet a *congregatio inquisitionis*nak a magyar főpapok jóhírfceve megvédése és a nyomtatvány által a kath. egyházon esett szégyenfolt orvoslása végett. Aztán pedig Pinelli bíbornoknál értekezletre gyűjteté össze a bíbornokokat a Mátyásnál teendő lépések ügyében.

A curia e kedvezőtlené vált hangulatáról Mátyás természetesen értesítve lön. De magától is érezé, hogy különösen a nuntiusnak adott ígélet megszegése után bármi módon ki kell engesztelnie

¹ „Tanto più che con questa scrittura restano machiati d'infamia tutti li detti prelati et possono essere dannati per heretici.” Renzi Barvitiushoz 1609 április 25. U. o. Ezt ki-

egészíti Renzi későbbi levele Barvitiushoz 1609 ápr. 28. U. o.,

a curiát. Erre a célra szolgált V. Pálhoz intézett levele, melyben élénk színekkel festé nehéz helyzetét, hogy az eretnekek mindenfelől mennyire szorongatták, hitfelei mennyire cserben hagyták őt, midőn még németbirodalmi katolikus fejedelmek is segélynyújtás helyett csak azt tanácsolták neki, hogy egyezzen ki alattvalóival; hogy a császár mily rossz indulattal izgat ellene s mennyire reszketnie kellett a már lecsillapodott magyar és morva rendek újabb pártütésétől is. Miniszterei véleménye szerint nem volt — írja — más orvosság, mint *színelég* beleegyezését adni az eléje terjesztett cikkekbe, mint amelyeket jobb idők beálltával majd úgysis vissza lehet vonni.¹ Mindamellett is, folytatja, nagy lelki furdalásokat érez, különösen amióta a bécsi püspök (Khlesl) kifejté előtte, hogy bár mások által elcsábítva, nemcsak súlyosan vétkezett, hanem az »In coena Domini«-bulla fenyítéke alá esett, amely alól senki más mnit őszentsége föl nem oldozhatja őt.² Kéri tehát — ez az ügyesen megszerkesztett levél veleje — a pápai absolutoriumot! Ennek fejében szentül ígéri, hogy mindazt, amit az idők fordultával megtennie lehetséges lesz, pontosan megteszi és bőséges kamatokkal fogja kárpótolni

¹ „Nullum amplius . . . superesse remedium quam ut sub fueo et specie tantum meus in approbatione propositorum articulorum assensus accederet, cum successu futuri ac melioris temporis facilius revocari . . . posse.” Mátyás a pápához, 1609 április 11. ered. Borgh. II. 79.

² „me ab aliis seductum graviter non tantum deliquisse, sed etiam in ipsam bullám Coenae Domini incurrisse, nee ob id a quopiam alio praeter Sanctitatem Vestram posse absolvi.” U. o. látszik az egész levélből, hogy Khlesl tollából íolyt.

az egyház elhanyagolt érdekeit. Sőt ha sikerül a császárral kibékülnie, közös erővel fogják az eretnekséget legyűrni.¹ Ennél a fogadásnál csak azt kötöm ki, — így végződik az érdekes levél — hogy elhatározásomat Szentséged titokban tartsa, mert ha köztudomásúvá lenne, az eddigieknél veszedelmesb zavarok újulnának meg azonnal.²

Nem az első eset volt ez, mikor Mátyás a protestánsoknak, főleg a magyarországiaknak tett engedmények miatt Khlesl tanácsára azzal menté magát Róma előtt, hogy tanácsosai »elcsábították«, »rászedték«. Ugyanígy cselekedett volt már az 1606 júniusi bécsi béke vallásügyi tárgyalásainak befejezésekor.³ De a Khlesl fejével gondolkodó király úgy okoskodott, hogy »bis repetita placent« s ezenkívül föltehetette, hogy a föltétlen bűnbánás nem tévesztheti el hatását. És e föltevésében nem egészen csalódott. Nem azért, mintha a curia — hogy jó magyarán fejezzem ki magamat — át nem látott volna a szitán. Hanem azért, mert a bíbornokok értekezlete a körülmények és viszonyok beható vizsgálata után Mátyást illetőleg nem épen hízelgő

¹ „Sancte hisce prmitto, omnia illa quae mihi melioris occasione temporis factu erunt possibilis, strenuo effecturum recompensaturumque cum foenore quae hactenus neglecta videbantur.” U. o.

² Desidero maiorem in modum hanc meam voluntatem arcano Santis V^{rae} tractari pectore, ne divulgata hoc meae voluntatis proposito retarder et ne maior (quod alias certius fieret) renascetur tumultus prioré multo deterior; nam ea omnia quae oífero, suo tempore, loco et modo diligenter praestabo.” U. o.

³ Magy. Orsz. Emlékek XII. köt. 258—259. 1.

meggyőződésre jutott. Nagyon csekély — mondták a római egyház tanácskozó hercegei — a király tekintélye alattvalóinál, annyira, hogy insolentiajuk megzabolázását csak úgy lehet elérni, ha a katolikus fejedelmek összefognak; a gyökeres orvoslás hát nagyon nehéz s egyelőre kilátástalan. Azt ajánlották hát a pápának, hogy mindekelőtt feddő brevét küldjön Mátyáshoz, amely csakugyan el is küldetett s szigorú hangon szólítja föl a királyt, hogy az egyház érdekeit országaiban ezentúl jobban gondozza s különösen Magyarországon az egyházi jurisdictiót visszaállítsa, az egyházak birtokait visszaadassa, a tizedkárokat pedig beszüntesse.¹ Egyidejűleg ezzel a magyar főpapsághoz intézett V. Pál egy meglehangú brevét, amelyben beadványukra válaszolt s hathatós támogatásukat helyezte kilátásba. Aminthogy csakugyan szintén ugyanaz nap szigorú utasítás ment a nuntius-hoz, Mátyást a magyar főpapok kívánságai teljesítésére szünet nélkül ösztökélni.²

Magára a pápai absolutióra egyelőre csak remény nyújtott Mátyásnak. Mivel a király, ír Borghese államtitkár Melfi püspökéhez, az egyház sérelmeit orvosolni igéri, nem volna helyén való, őt a föloldozás reményétől megfosztani; de csak egyszerűen, minden kikötés nélkül megadni azt most még lehetetlen, mert akkor mélyebben bele

¹ Pápai brève Mátyáshoz 1609 ápr. 24. Ered. bécsi udv. ltár Rep. XVI. És Renzi jelentései Barvitiushoz 1609 ápr. 25. és ápr. 28. Ered. U. o. Cod. 595., 12. köt.

² Utasítás a nuntius-hoz 1609 ápr. 25. Borgh. I. 932 bis. A főpapokhoz intézett brevéről is bőven szól az utasítás.

kellene bocsátkozni mindannak taglalásába, amit a király a vallás és általában a katholicismus ellen vétett.¹ Hosszas hetekig- tartott, míg a pápa a király sürgető ismételt kéréseire megengedé, hogy Mátyást a nuntius a pápa nevében föloldja az egyházi fenyték terhe alól, ha kötelezvényt ad magáról, hogy, amint lehet, azonnal visszavonja mindazt az engedményt, amit az egyház kárára eretnek alattvalóinak adott;² de miniszterei is tartoznak saját kezük aláírásával kötelezni magukat a vallási ügyekben elkövetett hibák alkalomadtán való gyökeres kijavítására. Ezek a föltételek tényleg teljesítettek s 1609 júniusában már jelentheté az itt is jóakarattal közbenjáró melfi püspök, hogy az ő általa megadott pápai absolutio nagy örömmel tölte el a szorongatott királyt.³

Külsőleg hát a harmónia Róma és Bécs között teljesen helyreállott, de érdemileg a király jószándékait kevesebbre kezdé tartani a curia. ígéreteinél és jóakaratanál jóval többet érő garantiát látott volna abban, ha a nádori tisztet katholicus vallású férfúval lehet vala betölteni, — amit már

¹ Utasítás a nuntiushoz 1609 ápr. 25. a harmadik e napról. Borgh. I. 932 bis.

² Utasítás a nuntiushoz 1609 május 16. U. o.

³ A most idézett utasítás és a nuntius 1609 június 6. jelentése, ered. Borgh. II. 166. — Mátyás (valószínűen csak levélalakban küldött) kötelezvényt nem találok. Miniszterei közül gr. Meggau és b. Khuen Khlesl mellett s az engedmények ellen foglalnak állást; a szabadabb felfogásúak Harrach, Khrenperg, Mollart Ernő, gr. Trautson és még Breiner is b. Lichtenstein körül csoportosultak. V. ö. Gindely Rudolf II., I. 287. A miniszterek kötelezvényt említi Huber is kitünő osztrák történetében.

előbb őszintén tudtára is adott a pápa Mátyásnak.¹ És nem csupán a magyar kath. egyház viszonyai miatt, hanem az osztrák protestánsok megtörésére való tekintettel is volt oka a curiának sajnálni, hogy protestáns férfiú a magyar palatinus. A márciusi engedmények előtt ugyanis az alsóausztriai Hornban összegyűlt osztrák protestáns rendek a magyarokkal kötött 1608-iki uniót és szövetségeket tágabb értelemben magyarázván, vallásuk teljesen szabad gyakorlásának kivívásához fegyveres támogatást reméltek magyar szomszédaiktól. Az aggódo Mátyást azonban a Bécsbe hívott Illésházy 1609 letelején megnyugtató, hogy a magyarok semmi esetre sem fognak fegyverrel közbelépni osztrák hitsorsosaik érdekében. E megnyugtató hatása alatt egyrészt, másrészt pedig azon az alapon, hogy az imént lefolyt koronázó országgyűlés a magyarság minden követelését teljesíté s a rendek csakugyan őszinte megelégedés nyilvánításai közt osztottak szét, már ekkor, 1609 januárjában, fölmerült az a gondolat, hogy szükség esetén magyar haderőt kellene alkalmazni az osztrákok ellen, mint akik uruktól egy köteles közjogi cselekvényt, a hűbéri hódolatot, tagadnak meg, vagy kötnek nem hűbéri természetű föltételekhez, tehát az 1608-iki unió főcélja, a közbéke ellen vétének. Egyelőre azonban elejtetett a gondolat: Mátyás udvarában féltek a föl vonuló magyar hadak pusztításaitól; a magyar segítségben több volna a kár, mint a haszon.² De

¹ Utasítás a nuntiushoz 1609 január 10. Borgh. I. 932 bis.

² Erről a nagyon érdekes tárgyról csak a nuntius 1609 január 10-iki jelentéséből értesülünk. Borgh. II. 165.

szükség törvényt bont. Mátyás gyöngé hadereje nem bírt az osztrák protestánsokkal, akiket oly há-
tározott s erélyes ember vezetett, mint aminő a hi-
res b. Tschernembl Erasm volt, akit e mozgalmas
kor férfiai közt hitbuzgóságra, vasakaratra és min-
den mellétekintetét sutba vető természetére nézve
csak Forgách primással lehet összehasonlítani.¹
Alig hát egy óra rá, 1609 február elején, már azt
kérdezte Mátyás Illésházytól, hogy hajlandó volna-e
szükség esetén fegyverre birni a magyarokat az osz-
trák protestánsok ellen? Illésházy azonban azt vá-
laszoló, hogy ha most a — bár osztrák — vallása-
szabadság ellen, fegyverre szólítanak a magyarsá-
got, általános mozgalom, egy új forradalom esélye
állhatna elő. A nádor jól tudta, mért mondja ezt:
jól ismeré az összeköttetések szálait, amelyek a ma-
gyar rendek előkelőségeit, egy Thurzó Györgyöt,
egy Széchy Tamást az osztrák protestánsokkal
összefűzték. De a bécsi katolikus körök és köztük
a nuntius véleménye az volt, hogy Illésházy szájába
azt a tanácsot nem a közjó tekintete adja, hanem
»partikuláris felekezeti érdekek indítják a barbár
magyart, mikor megtagadja fejedelmétől azt a szol-
gálatot, a melylyel nekie tartozik!«²

¹ Tschernemblről nagyon egyoldalú képet ad a XIX. század 50-es éveiben készült, reactionárius ízű Jodok Stülz, Zur Charakteristik des Freiherrn G. E. v. Tschernebl, Arch. für öster. Gesch. IX. De Tsch. igazi személyisége a szerző akarata ellenére is kidomborodik adataiból.

² „Ben si conosce che non rispetto del ben publico, ma particular interessé di religione muove quel barbaro a negar al suo prencipe cosi dovuto servitio.” A nuntius jelen-
tése 1606 febr. 7. Borgh. II. 166.

Egy csodálatos gondolatra jöttek hát a katolikus főurak, osztrákok és magyarok, Mátyás környezetében, amely gondolat Melfi püspökének is megtetszett. Hiszen ott vannak a még mindig ki nem elégített, csak biztatott, a zsoldhátralék miatt csak nagy nehezen lecsillapított hajdúk! Miért ne lehetne e zsoldos nép közül, mely pár éve Basta alatt saját magyar vérei és hitsorsosai ellen is oly keményen harcolt, néhány ezret fölfogadni az osztrák protestánsok ellen, ha pontosan megfizetik nekik a hószámot és megadják hátralékos zsoldjukat is? Ehhez az országnak, a rendeknek, az osztrák-morva szövetségnek semmi köze; ezek a hajdúk szabad nép, szabadon, önszántukból állnak a király szolgálatába!... És erre Illésházy is azt felelte, hogy ez igaz; a hivatalos Magyarország semleges, a hajdúk azonban elszegődhetnek oda, ahová nekik tetszik s öfölsége annyit kaphat belőlük jó pénzért, amennyit akar. De bízni már, — monda az agg államférfi, aki tapasztalásból jól tudta, hogy Bocskay ideje óta a szabad hajdúság a maga magyarságának és kálvinistaságának nagyon is erős tudatára ébredt — nem bízhatik bennük és ő, Illésházy, sem áll jól érettük.¹

A katolikus körök meghökkentek a nádor

¹ Erről az egész ügyről, mint mondám, csak a nuntius becses jelentéseiből értesülünk; más kútfő nincsen. Illésházyról így szól 1609 február 28. jelentésében (Borgh. II. 166.): „Onde seben L'Eliasazi promette in nome publico di star neutrale, dice però di non poter prohiber gli aiduchi che non vadino dove lor piace e che se S. Mtà ne vuol per suo servizio, altrettanto puo haverli; ma non deve fidarsi, ne egli l'assicura délia lor fede.

Ez őszinte nyilatkozatára; de persze még mindig nem hittek neki. A király az öreg nádor vetélytársát, Thurzó Györgyöt kérte Bécsbe. Ez nem oly nehézkes mint Illésházy, mondták az udvarnál, s bár eretnek, szereti magát lovagiasnak mutatni s az igazság kedvelőjének: adjon tanácsot ő ... És Thurzó megadta a kért tanácsot, kissé hevesebben mint a higgadt nádor, de magyarábban is. »Fejemet teszem rá, monda, hogy ha újból fegyvert ragdatnak a magyarokkal s meghasonlást akarnak köztük bármi vallási kérdés miatt kelteni {lévén nagyrészüik az osztrák protestánsoknak igaz jóakarója): rövid idő múlva egyetlen katolikus szerzetes vagy világi pap sem lesz Magyarországon.«¹ Természetes, mert az osztrák protestánsokkal rokonszenvező s az 1608-iki unióhoz ragaszkodó nemesség a hitsorsosaik ellen zsoldba vett néhány ezer hajdút hamarosan fölvilágosította s a kath. egyház ellen bújtatta volna föl.

Az udvari körök hát lemondtak e tervről, de mély keserűséggel a nádor s ennek versenytársa, mint konok protestánsok iránt, meg lévén győződve, hogy ezek az államférfiúi bölcsesség palástja alatt felekezeti érdekeket ápolnak. Ha katolikus volna a nádor, ez nem történhetnék. Az egyedüli vigasz csak az — írja a nuntius, — hogy ennek az »átko-

¹ „Aggiunge a questo il Turso, chiamato qui per ordine di S. Mtà per occasione del suo carico et che, benché heretico, fà professione di galanthuomo e di verità. di voler apportar la sua testa che ponendosi di nouvo l'armi in manó a gli Ungheri e dividendosi frà di loro per causa di religione, in poco tempo non sarà per restar in quel regno ne preti ne frati.” U. o.

zott nádornak a halála után, ami soká nem késhetik már, mégis csak meglesz a bajok orvoslása található.¹

Ez a jó »kilátás«, Illésházy közelgő vége nem is sokára váratott magára. Isten kegyelme — írja már április első felében a különben jólelkű nuntius, hogy Illésházy nagybeteg és orvosa doctor Magno, a király udvari orvosa szerint — akinek t. i. kezelése alá adta magát a Bécsbe e végett fölvitt öreg nádor — sokáig semmi esetre sem fog élni. És ha a jó Isten csakugyan elrendeli illésházy halálát, könnyen megváltozhatik az országban a dolgok arculata s én sem fogom elmulasztani az alkalmat, a király öfölségét kötelességére figyelmeztetni.² Május elején a nuntius egy újabb »bulletin«-je a betegség rohamos súlyosodásáról tudósítja a pápai államtitkárt, »noha a beteg robustus paraszt constitutiója még erősen ellenáll«. De a következő sürgönyében már jelenthette a nádornak május 5-én, egy keddi nap estéjén, bekövetkezett halálát.³

¹ „La consolazione im somma è la speranza . . . che procedendo la morte di quel maledetto palatino, che non potrà andar molto in lungo ... a tutti i disordini seguiti si dovrà poi opporre uno rimedio.” A nuntius jelentése 1609 febr. 21. Borgh. II. 166.

² „Se Dio benedetto permetterà, come si crede, la morte del' Eliasasi, potrebbono facilmente le cose di quel regno mutar faccia; ne io tralasciaro l'occasione d'insinuare a Sua Mtà il suo dovere.” A nuntius jelent. 1609 ápr. 11. U. o.

³ A nuntius május 2-iki jelentésében mondja Illésházyról: ancorchè la complessione rustica nonche robusta résiste gagliardamente. Borgh. II. 166. — Haláláról a nuntius 1609 május 9-én (U. o.) értesíti a curiát. — Fényes temetéséről,

III.

Illésházy halála. — Katholikus helytartó tervezése. — Mégis Thurzó neve merül fel. Ennek okai. — A nuntius aggodásai a kath. egyházra kedvezőtlen kilátások miatt. — Nevezetes kihallgatása a királynál az 1609-iki országgyűlés küszöbén.

Az első mérkőzés.

Amint Borghese bíbornoknak Illésházy halálos betegsége tudomására jutott, azonnal utasítá Melfi püspökét, a királynak lelkére beszélni, hogy a megürülendő nádorszéket katolikus egyénnel töltesse be.¹ De Mátyás megelőzte a püspököt, mert Illésházy halála után tüstént magától megígérte, hogy, most már könnyebben mozoghatván, igyekezni fog az egyház sérelmeinek lehető orvoslásán.² Mindamellettt is jónak látta a curia a királyt egy külön e célra készült brevében figyelmeztetni, hogy vétek volna, ha ezt a magyar katolicismus erősbitésére önként kínálkozó jó alkalmat fölhasználni elmulasztaná. Válaszában a király nyomatékkal kérte V. Pált, hogy ne kételkedjék benne s nyomatékkal ismétlé meg a nuntiusnak imént magától tett ígértét.³

Szt.-Györgyön, augusztus 5-én a nuntius augusztus 8-iki jelentése szól; itt megjegyzi, hogy: Eliasasi da Ali bassá di

Buda in una Jettera . . . viene insignito con titolo di „beato”.

Nunz. di Germ. 114. t.

¹ „Metta V. S. in consideratione al rè, quanto convenga alla sua coscienza, al servizio del Signore et al governo politico l'havere un palatino cattolico.” Utasítás a nuntiushoz 1609 máj. 9. Borgh. I. 932 bis.

- A nuntius jelentése 1609 máj. 16. Borgh. II. 166.

³ Mátyás a pápához 1609 jún. 26. Borgh. II. 79. A brevéről bőven szól a nuntius jelentése 1609 június 24. Borgh. II. 166.

Úgy látszik, megnyugtatóan hatott a curiára a bécsi udvar ama szándéka, hogy nem fogja a nádori tisztet betölteni, hanem a régi, 1608 előtti gyakorlatra visszatérve, helytartót állít a nádor helyébe. Ezt nem választják; ezt a király nevezi ki a katolikus urak közül. Tüstént illésházy halála után érintkezésbe is lépett Mátyás e végett bizalmasabb magyar tanácsosaival s bizonyos naivitással fejtegeté a kihallgatásra kért nuntius előtt, hogyan képzeli ő e tervét a legközelebbi országgyűlés alatt keresztülhajtani. Mert hiszen tudjuk, hogy az 1608. 3. cikk értelmében köteles volt a király a nádor halála után egy éven belül nádorválasztás céljából országgyűlést hívni egybe. Sokan az országban, monda a király, nem voltak megelégedve illésházy kemény kormányával, a nádori omnipotenciával; sokan meg azért fognak szívesen beleegyezni a helytartó kinevezésébe, sőt kérni fogják (!) erre a királyt, mert a nádor javadalmazása terhes az elszegényedett országra. Nem lesz aztán — vélte a király — nagyon nehéz rábírní a protestáns rendet a kölcsönösség gyakorlására azzal, hogy mivel eddig az ország legfőbb és legfontosabb tisztjét egy az ő felekezetükbeli ember tölte be, legalább is illendő beleegyezniök abba, hogy a helytartóságra, tehát egy jóval kisebb rangú állásra, katolikus vallásút nevezhessen ki a király.¹ Arról persze, amit Forgách pendített meg, hogy ez a helytartó ne csak katolikus, hanem egyházi rendű férfiú legyen, mint

¹ Mind erről a nuntius következő jelentései: 1609 máj. 9. Borgh. II. 166.; június 6. (e napról a második) u. o.; jún. 24. u. o. Különösen érdekes a június 6-ika.

Nádasdy Tamás halála óta szokásban volt, szó sem lehetett. Bármilyen hasznosnak ígérkezett volna egy ilyen megoldás, pláne ha sikerülne a nuntiusnak végkép kibékítenie Mátyást a magyar bíborossal¹ s rábírnival arra, hogy ezt a helytartóságot a primásra ruházza: a reális gondolkozású nuntius Forgách vérmes ötletétől éppen nem ittasodott meg. Sem a törvények nem kívánják, — monda igen helyesen Piacidus de Marra, mikor Forgách e tervéről referált — sem az országnak nincs ínyére a papi helytartó s ha ezelőtt főpapi helytartók voltak is, az többnyire csak költségkímélés tekintetéből történt.² »Nem csekély jelentőségű eredmény lesz, ha a tiszt csakugyan katolikus, bár világi egyén kezébe kerülhet.«³

A megnyugvás érzetét azonban a nuntiusnál is, a királynál is több körülmény nemsokára megzavarta. Mindenekelőtt és főként az, hogy Mátyás osztrák és magyar tanácsosai közül többen azt a gondolatot vetették fölszínre, hogy tán legcélszerűbb volna a helytartóságra Thurzó Györgyöt nevezni ki! Illés-házy halála után Thurzó volt a legtekintélyesebb protestáns úr s az osztrák miniszterek bizonyosra vették, hogy ha őt szemeli ki Mátyás helytartónak, akkor, ha nem némul is el, de nagyon megcsappan az országgyűlésen a nádort kívánók tömege. A jeget hát Thurzóval lehet a legbiztosabban meg-

¹ Ezt elérni régi utasítása volt a nuntiusnak.

² T. i. a helytartó csekély javadalmazása csak „ráadás” volt a főpap jövedelmére.

³ „Non si farà poco se si otterà che cada il carico in man di cattolico, benchè laico.” A nuntius jelent. 1609 máj. 30. Borgh. II. 166.

törni. Azzal csitítgatták Thurzó elleneit s magát a nimtiust is, hogy beteg emberrel van dolguk. Tény, hogy Illésházy élete utolsó heteiben Thurzó is nagybeteg volt; maga kezelő orvosa, az említett dr. Magno, monda akkor Melfi püspökének, hogy Thurzónak húgykövei és belső sérülései vannak és soká nem fog élni.¹ Nem kellene őt disgustálni arra a rövid időre, ami életéből még hátra van, mondák ezek a ministerek, hanem ellenkezőleg a helytartóság intézményét általa, az ő személyében biztosítani s aztán az amúgy is sírja szélén állót tisztességben eltemetni.² Méltán tarthatott attól a nuntius, hogy ez a gondolat az országgyűlésig mégérik s a magyar katholicismus, sit venia verbo, eben gubát cserél. Mert annak a duumvirátusnak, amelyre a király az ország ideiglenes kormányzatát rábízta, egyike ugyan Forgách Zsigmond, a jó katolikus, másika a rettegett Thurzó György volna.³ íme, egyik lábát már be is tette a nem kívánatos jelölt a helytartói tisztbe!

Gondot adott aztán a nuntiusnak Mátyás ama helyes terve, hogy oldala mellett, udvaránál, állan-

¹ „Questo (Thurzó) si trova qui (Bécsben) aggravato dal mai deli pietra et con una ulcéra interna, che non lo farà durar molto.” A nuntius jelent. 1609 április 11. Borgh. II. 166. — Május 9. írja Melfi püspöke, hogy Th. jobban van ugyan, de mind a mellett általános a nézet, hogy soká nem élhet.

² . . . „supponendo che sia per durar poco in vita (Thurzó), non vorran disgustarlo per poco ma assicurarsi maggiormente di lui et sepeliio in breve con honore.” A nuntius jelent. 1609 május 30. Borg. II. 166.

³ Erről Thurzónak Forgách Zsigmondhoz irt leveléből, 1609 jún. 24. Bécs, értesülünk. Kpü. F. 15.435.

dóan két magyar tanácsos tartózkodjék a kancelláron kívül. Melfi püspöke attól félt, hogy kevés errevaló ember lévén a katolikusok között, a király kénytelen lesz protestánsokat nevezni ki a két »ministeri« állásba, ha csak olyanokat nem rendel be az udvarba, akik kunt az országban fontos helyet töltenek be, mint pl. Forgách Zsigmond s akinek bevonása egész vidékek katolikuságának kárára válnék. Be kellett azonban látnia, — amint a curia is jóakarattal értékelé a király ez alkotmányos szándékát — hogy ez ellen nincs mit tenni.¹ Annál nagyobb aggodalmat okozott hát Melfi püspökének Thurzó György és Révay Péter politikai tevékenysége, más műszóval mondva korteskedése, hogy a küszöbön álló országgyűlésre a tavalyi nagy és egységes protestáns pártot ismét összehozhassák. Maga a király is jól tudta s kedvetlenül nézte ezt, s tőle telhetőleg igyekezett is gátat vetni a dolognak, amennyiben tanácskérés és egyéb ürügy alatt sokszor behívatta a két főurat udvarába csak azért, hogy őket a megyei rendekkel való érintkezéstől elvonja; sőt megtette azt, hogy Thurzó Györgyre, aki ideiglenes helytartói minőségében Felső-Magyarországba volt menendő, királyi parancsot küldött, hogy maradjon birtokán, mert esetleg az udvarnál lehet szükség rá. Persze az efféle fogás sem sokat használt, Révaynak, Thurzónak is bőven módjában maradt élő szóval s főként

¹ A nuntius jelent. 1609 aug. 22. Nunz. di üerm. 114. A. — „La conditione de tempi è tála, che richiede a malgrado nostro di chiuder gli occhi à qualche cosa”, írja a pápai államtitkár a nuntiusnak 1609 szept. 12. Nunz. di Germ, 26.

leveleikben agitálni a protestánsok tömörítése mellett, mely megakadályozza azt, hogy — mint állítólag Thurzó hirdette volna — ismét a papok uralma alá kerüljön az ország, mint a közelmúltban volt.¹ Fokozta a nuntius aggályait az agitációkkal összeköttetésben a sok rossz hír, mely az egyházi javak visszaadása ügyéről keringett. A felsőmagyarországi megyék — ez volt a híre — nagyjából olyan követeket jelöltek vagy választottak volna már meg az országgyűlésre, akik egyházi javak donatariusai vagy zálogbirtokosai s akik e szerint okvetlen ellenezni fogják a mondott javak visszaadását. Főleg félt a nuntius Thurzó kétszínű viselkedésétől e részben, mint aki szerinte »hamis kártyával játszik«. Egyfelől azt mondja t. i., hogy az ország törvényei szerint Bocskay adományai és zálogbirtokosai érvénytelenek, másrészt meg azt hirdeti, hogy az egybehívandó országgyűlés nem is lesz igazi országgyűlés, hanem csak panaszok és sérelmek chaosa, útvesztője, amelyen hát a kath. egyházra oly döntő fontosságú ügy újra elhalasztatik.² E legalább is túlzó híreszteléseknél realisabb alap-

¹ Böven szólnak minderről a nuntius jelentései 1609 aug. 29. Nunz. di Germ. 114. A. és okt. 17. (U. o.) Ez utóbbiban mondja: . . . non manca il Turso, homo versutissimo, ancorche absente (az országból) di tener ivi (az országban) continue pratiche et disponer l'animo de quei baroni heretici all' unione, egli, perche i preti non habbiano tanto da dominare, come!ian fatto per il passato.”

² A nuntius jelentése 1609 október 24. Nunz. di Germ. 114. A. (. . . il Turso . . . gioco con carte false) és Forgách bíbornok levele a gráci nuntiushoz 1609. nov. 16. — U. o. 114. B.

pal bírt az Erdély közbelépéséről szóló. Báthory és Erdély rendéi hivatalos irataikban csakugyan azt kívánták Mátyástól, hogy persze távolról sem Bocskay összes adományai, hanem csak azok maradjanak érvényben, amelyek a fejedelem négy főemberének s az elhunyt Csáky István árváinak javára szóltak. Abban az ünnepélyes követségben, melyet a fejedelem és Erdély rendéi ezen és más erdélyi ügyek elintézése végett a magyar országgyűléshez bocsátottak, ott látjuk Rhédey Ferencet és Segnyey Miklóst.¹ És az erdélyiek ajánlottjai közt épen ez a kettő volt nagy kiterjedésű egyházi javak adományosa vagy zálogbirtokosa. Az előbbi vegyes adományt kapott Nyitra várára, városára s a hozzátartozó tizedekre; aztán a szkalkai és egy másik apátság nyitramegyei birtokaira.² Segnyey pedig a szepesi és jászói prépostság némely birtokait bírta vegyes adományban, Migazzi püspök mádi szöllőit tiszta donatióban s a szepesi káptalan szepesmegyei falvait inseriptióban ... Hogy ezek befolyását megtörni kemény dió lesz, attól nem alap nélkül tartott Melfi püspöke.

Mindehhez hozzájárult még az a körülmény is, hogy az ellenreformáció actiója elé a magyar országgyűlésen osztrák és stájer részről is akadá-

¹ Báthory Gábor, Mátyáshoz 1609. szept. 18. és okt. 4. és az erdélyi követek beadványa Mátyáshoz s. d. Kpü. F. 15435. és a nuntius jelentése október 17. Nunz. di Germ. 114. A.

² A nyitrai püspökség a várost 1607-ben tényleg visszavette (1. Sörös Pongrác, Forgách F. a bíboros, Századok 1901. 705.), de Rhédey nem mondott le adománylevélben nyert jogáról.

lyok látszottak gördülni. Az alsóausztriai tartományi gyűlésen a kath. kisebbség nem ismerte el a Mátyás és a protestánsok közt márciusban kötött szabályzatos egyezséget, amelyről föntebb volt szó, amire a protestánsok elhatározták, hogy a magyar és morva országgyűlésekhez fognak támogatás végett fordulni. De a benső ausztriai (stájer, krajnai és karantán) rendek is mozgolódtak, hogy segílyt kérjenek a magyar országgyűléstől vallásuk szabad gyakorlata ügyében fejedelmük, a hitbuzgó, eket elnyomó Ferdinánd ellen. Ha ezek követségei megjelennek Pozsonyban és összeköttetésbe lépnek a magyar protestáns többséggel,¹ kétséget nem látszott szenvedni, hogy az ellenreformáció tényezőinek igyekezetét Pozsonyban némi siker csak úgy fogja koronázni, ha Mátyás a Ferdinánd főhercegéhez hasonló elszántsággal áll az actió mellé, ha nem is élére.

Ezt a célt akarta szolgálni az az új pápai brève, mely a királytól adott ígérete betartását követelte a magyar országgyűlésen és az az utasítás, mely meghagyja Melfi püspökének, Mátyás udvarában meg nem szűnő buzgalommal ütni a vasat.² A nuntius ezt meg is cselekedte. Röviddel az országgyűlés megnyílta előtt kihallgatást kért a ki-

¹ Az osztrák protestánsok lépéseiről J. Stülz id. ért. s s a nuntius érdekes jelent. 1609 nov. 20. Nunz. di Germ. 114. A. — A belső-ausztriai protestánsok lépéséről Forgách lev. a gráci nuntiushoz 1609 nov. 16. U. o. 114. B. — Beadványuk a magy. orsz. gy. rendekhez 1609 nov. 4. bécsi udv. Itár Hnng.

² A brevéről az utasítás a nuntiushoz 1609 nov. 7. Nunz. di Germ. 26.

rálytól s ezen a maga finom modorában ugyan, de nem úgy beszélt Mátyással, ahogy egy idegen hatalom képviselője szokott szólni ahhoz az uralkodóhoz, akinél accredítálva van; hanem ahogyan csak a spirituális rector vagy a gyóntató atya beszélhet törödelmes hívéhez. A király eddigi cselekedeteinek némelyike, mely a nagy világ előtt — monda a nuntius — védelemre szorul, némileg csakugyan menthető. Hadi fölvonulása a császár ellen azzal, hogy az uralkodóházat a bukástól, országit a forradalom pusztításaitól megmentse;, múlt évi magatartása a pozsonyi országgyűlésen s az 1608-iki egyházpolitikai törvénycikkek szentesítése azzal, hogy még akkor nem volt »fölesküdt« király (»guirado rè«) s hogy a magyarok markában mintegy fogolynak volt tekinthető; az osztrák protestánsoknak adott márciusi szabályzat azzal, hogy a fegyverben álló osztrák protestánsokkal szemben nem volt elegendő hadi ereje s hogy méltán tarthatott a császártól, aki alattvalóit ellene izgatta. De most már mind e mentő okok megszűntek; most már »fölesküdt« király Mátyás, a királyi hatalomnak jogos és elismert birtokában van. Most már Isten és a világ joggal várhatja tőle az egyház hatásos megvédését. A magyar országgyűlés erre kedvező alkalmat nyújt: vagy dicsőséges nevet szerez itt magának, vagy széngyenletes kudarcot.¹

Mátyás a szabadabb nyilatkozatot, mondja a nuntius, nem vette rossz néven. Határozottan megígérte az egyházi birtokok visszaadásának keresztül-

¹ A nuntius roppant érdekes jelentése 1609 nov. 7. Nunz. di Genn. 114. A.

hajtását az országgyűlésen s reményt nyújtott a jezsuita-rend befogadása felől. »A többi majd lassankint, lépésről-lépésre fog megtörténni — monda; — mindent nem lehet kivinni egyetlen országgyűlésen.«¹ E kissé sovány kilátások a legközelebbi jövőre nem valami rózsás örömmel töltötték ugyan el a nuntiumot; de a keveset ígérő király jószándékai felől legalább megnyugtatta távozott, hogy nemsokára, november 20-án, Pozsonyba kövesse a királyt, aki oda már e hó 17-én megérkezett s a királyi előterjesztéseket nov. 19-én fölolvastatá.² Az előterjesztés egyházpolitikai pontjai valóban nem voltak számosak. Abból az egész nagy programúiból, mely a curia és a magyar főpapság kívánságaiból össze volt állítható, szorosán egyházpolitikai ügyet — tehát a nádorkérdést ide nem számítva — csak hármat vett föl a propositio: a forradalmi kormány által eladományozott vagy elzalogosított birtokok visszaadását; az egri káptalan székhelyének és jogviszonyainak ideiglenes szabályozását s az összes konventek teljes helyreállítása ügyét,³ noha a magyar kir. tanács főpapi tagjai egy különvéleményben több más kisebb-na-

¹ „... et poi di mano in mano il resto, non potendo in una sola diéta ottenerci il tutto” — monda a főherceg. U. o.

² Thurzó Gy. Mátyáshoz 1609 nov. 2. Kpü. F. 15435; a nuntius jelent. 1609 nov. 14. Nunz. di Germ. 114. A. — Az országgyűléstről l. Zsilinszky id. ért. és kül. Angyal szép fejezete id. h. — Mind a két dolgot bõven fölhasználom, ha nem idézem is mindenütt. De mind az a sok érdekes adat, melyet a vatikáni és a bécsi ltárakból merítettem és itt fel dolgoztam, eddig merõben ismeretlen.

³ Kir. propositio az orsz. gyűlésre. Kpü. F. 15.435.

gyobb egyházi sérelem orvoslásának föltételét is javasolták.

Mikor ebbe a nuntius, persze nem a legjobb kedvvel, belenyugodott, őt főként az a határozott, a curia teljes megelégedésére fogalmazott pont békíté ki, amely az egyházi birtokok visszaadásáról szólt. Az előterjesztés idevágó cikke ugyanis az összes ilyen donatiós és zálogos javak *azonnali* visszaadását követelte az 1547. évi 1., 3., 4. és 5. t.-cikkben megszabott szigorú büntetés terhe alatt. Ha azt, mint Ígéerte, végre is hajtja a király: akkor a kath. egyháznak egy csafpással orvosolva lesz legégetőbb sérelme. De nagy és a nuntius szemében igen fontos lépés volt a cél felé az egri káptalan elhelyezéséről és az összes konventek teljes helyreállításáról szóló kir. előterjesztés is. A jezsuita-rend befogadásáról persze hiányzott a legkisebb utalás is, noha erre reményt nyújta Mátyás s noha a curia épen arra látszott nagy súlyt fektetni, hogy a rend birtokképessége elismertessék. Birtok nélkül, monda a pápai utasítás, tenyéren fekvő dolog, hogy a páterek nem is lakhatnak az országban, ami sok katolikus lélek elvesztésével és az ifjúság romlásával jár. »Ha lelkiismereti szabadság akar lenni Magyarországon, miért vonják meg akkor a jezsuitáktól a megélhetés eszközeit? kérdezé Borghese bíbornok. Az eretnekek papjait nem kergetik ki, de a katolikusokat megfosztják gyóntatóiktól és prédikátoraiktól. Igazságtalan kormány az, mely az effélet eltűri s méltán sürgeti annak orvoslását a szent atya.«¹

¹ Utasítás a nuntiushoz 1608 dec. 6. Borgh. I. 932 bis.

Mátyás be is látta ezt, de őszintén megmondá Melfi püspökének, hogy a magyarországi hangulat után ítélve, veszélyes dolog volna e pontban úgy lépnie föl, ahogy szeretne. Maga a prímás is úgy okoskodott, hogy egyelőre csak a viszonyok kedvező változásától lehet jobbat remélni s addig a királyt a páterek csöndes támogatására és arra kell birni, hogy kir. jövedelméből tartsa el őket Pozsonyban.¹ Sőt a kir. tanács főpapi tagjai sem tarták célszerűnek directe megemlékezni a jezsuitákról a kir. propositiókban; csak azt vélték, hogy a turóci prépostság javainak királyi kézbe adását követelje a korona, s azokat aztán haszonélvezetre engedje át a rendnek, amely ily módon az ellene uralkodó gyűlölet újabb fölszítása nélkül, kerülő úton érhetné el célját. S ha a királyi propositió még ezt sem tette meg, ez azért történt, mert a fogás még így is átlátszó volt és veszedelmes. Csak egy mód mutatkozott alkalmasnak: hallgatni a jezsuitákról s a turóci prépostság birtokainak kir. kézbe való vételéről az előterjesztésben, de majd akkor, ha már az összes egyházi javak, tehát a turóci prépostság javai visszaadása is kimondatott, nem országgyűlési határozattal, hanem a kir. kegyúri jog alapján venni kir. kézbe a prépostság birtokait s a birtokokon kir. határozattal adni a törvény által el nem tiltott lakást, azaz residenttiát, a rendnek és ellátást a javak jövedelméből. Oka volt hinni a nuntiusnak, hogy ezen mód követésére a királyt jószándéka, ígérete és az a körülmény is ösztönözni fogja, hogy éppen az országgyűlés megnyitása táján érkezett

¹ A nuntius jelent. 1609 márc. 14. Borgh. 11. 166.

hozzá a pápai brève, mely a jezsuiták vágséllyei kollégiumának visszaadását nagy nyomatékkal kötö a király szívére.¹

Ezek a körülmények békíték hát ki nagyjából Melfi püspökét a kir. előterjesztések kissé szűkös egyházpolitikai tartalmával. S hozzájárult ahhoz az a persze nem valami rózsás, de mégis élő remény, hogy a nádorság vagy helytartóság kérdése katolikus irányban oldódik meg. Jó előjelnek látszott a kath. egyház érdekei szempontjából az, hogy a főrendek tábláján nem csupán számot tőnek már a katolikusok, hanem némely kérdésnél a maguk részére tudták vonni protestáns kartársaik békülékenyebb vagy az udvari befolyásnak engedőbb tagjait. Ezek segélyével határozá pl. el a nuntius őszinte öröme a felsőház mindjárt legelső ülésén, hogy a kir. előterjesztéseknek ne a legelső, a nádorválasztásra vonatkozó pontját vegye tárgyalás alá az országgyűlés, hanem az egyházi javak visszaadását mondja ki, mert ehhez semmi nádorra nincsen szükség. S noha ez a főrendi határozat az alsótábla ellenállásán megtört s mindenekelőtt a nádorválasztás kérdése tüzetett napirendre: az első mérkőzés mindamellet két irányban nyugtata meg Melfi püspökét. Először mert látta, hogy a főrendiházban az egyház ügye biztos támaszra talál; másodsor mert a főrendek hozzájárulásának az alsó tábla követeléséhez szabott ára volt: hogy t. i. a nádorkérdés elintézése után semmi más ügyről nem fog végezni a két tábla, mielőtt az egyházi javak visszaadása dolgát le nem tárgyalta.²

¹ A brève 1609 nov. 6. Katona, XXIX. 279.

² A nuntius jelent. 1609 nov. 20. és nov. 27. — Nunz. di Germ. 114. A.

IV.

Országgyűlés és helytartóság. — Forgách és a nuntius katolikus nádort remélnek. — De ismét Thurzó György lép előtérbe. — Thurzó elé az udvar, a primás és a nuntius feltételeket szabnak. — Thurzó nádorrá lesz; látogatás a nuntiusnál és Ígéretei.

Feszült kíváncsisággal nézett hát a nuntius a nádorválasztás szőnyegre kerülő ügye elé. A kir. előterjesztések idevágó pontja a m. kir. tanács óvatos véleményén¹ alapult ugyan, de az alsó-ausztriai kancellárnak, az öreg Khrenperg Ulrik-nak a gerebenén is keresztülment, s ezért természetesen nem tartá szükségesnek a nádori tiszttel betöltését; hanem az 1608 előtti időkre való hivatkozással s arra való utalással, hogy az ország pénzügyei a nádor javadalmazását nem bírják meg, a királyi jövedelmek pedig arra sem elegendők, hogy a király háztartási költségeit fődözzék, annak megfontolását ajánlotta a rendek figyelmébe, vajjon nem volna-e a nádor helyett világi rendű helytartó célszerűbb?²

A furcsa propositiót egy nádorválasztásra egybehívott országgyűlésen a rendek nyugodtan hallgatták.³ Persze a főrendek igen nagy része ki volt békülve az udvar propagálta helytartóság gondolatával. Élükön járt Forgách, a bíboros, a maga hűséges adlatusával, Telegdy bosnyák püspök esztergomi nagypréposttal és Lépes Bálint püspök,

¹ Ezt helyesen emeli ki Angyal id. m.

² Kir. előterjesztés Kpü. F. 15.435.

³ A nuntius jelent. 1609 nov. 20. Nunz. di Germ. 114. A.

a kancellár. Fölmelegítették ezek azon okokat, amelyeket már tavaly az első nádorválasztás felől és ellen fennen hirdettek. »A király most nem a messzi Prágában, hanem a szomszédos Bécsben székel; ott van kancelláriája, ott könnyen tanácsot ülhet magyar tanácsosaival s maga eligazgathatja mindazt, amit a közigazgatás terén a nádor tenne; törvénykezési ügyekben pedig jobban helyettesíti őt a helytartó. De meg nem is illik, hogy a király öfölségének az ország fölötti imperiumban kollégája, osztályosa legyen, — mondák Telegdyék.¹ Igaz, hogy nem alkotmányellenes érzelmek voltak ez eszméknek rugói, hanem a félelem a protestáns nádortól, akinek az ország törvényei és jogszokása tényleg óriási hatalmat bízta a kezére.

Különös körülmények játszottak aztán közre abban, hogy a világi főrendek többsége is ugyané nézetre hajlott. Köztük Dóczy Andrást, Bars főispánját, e buzgó katolikus és aulikus férfit, mint mindig, úgy most is az »udvari vizeken« látjuk úszni; de meglepő, hogy vele tart Czobor Mihály, Bocskay idejében a nádori tiszt főszószólója. Homonnay Györgyre pártfogója, a nuntius hathatott első sorban; az új kir. tanácsos, a nagy protestáns Révay Péter, nem akart az udvarral ellenkezni; no meg ő úgysis Thurzó Györgynek szánta a helytartóságot. S ha végre a helytartópárti világi főrendek csoportjában ott látjuk magát Thurzó Györgyöt, sőt azt, hogy ő maga vezeti a főrendek ama küldött-

¹ Forgách már id. emlékirata (capita, de quibus . . .) 1608 szept. 4. Borgh. I. 641. és Lépes és Telegdy beadványa 1608 s. d. bécsi udv. ltár Hung.

ségét, mely az alsó táblát a nádorválasztás eljöttére s a helytartóval való megegyezésre akarta rábírní,¹ ezt két ok is kimagyarázza. Az egyik az, hogy, mint fentebb láttuk, maguk az osztrák ministerek vették tervbe, hogy a nádorkivánó rendek leszerelésére Thurzó szemeitessék ki helytartónak. A másik pedig az, amit a szemes és jó összeköttetésekkel bíró nuntitis tüstént észrevett: Thurzó ugyanis jól tudta, hogy az alsó tábla a nádorválasztás mellől el nem áll. Hiszen csaknem ugyanazok az elemek voltak ott az alsó táblán, akik az 1606-iki decemberi kassai gyűlésen fogadást tőnek, hogy mindig, minden más közügy elintézése előtt, a nádor választandó meg. És azt is jól tudta Thurzó, hogy e tisztre a protestánsok között most ő az egyedüli komoly jelölt, akire még az északkeleti kálvinistaság is ezért rá fog szavazni. E tudatban persze nem is mulasztá el maga iránt ébren tartani a rendek jó indulatát s alapos oka volt hinnie, hogy nem veszik ezek ötöle zokon, ha a király kérére köztük a helytartó elfogadása mellett szóokol is.²

Érthető hát, ha ilyen körülmények közt Thurzó György közbenjárása az alsó táblánál a »locumtenens«² érdekében hatástalan maradt. De nem akadt fönn az alsótábla a korona részéről a nádori ja-

¹ Zsilinszky és Angyal id. h.

² Kötöny megfigyelésre vall a nuntiusnak 1609 nov. 20-iki jelentése, Nunz. di Germ. 114. A. Thurzóról a többek közt így szól: „Circa il palatino par che per hora inchinino tutti generalmente a volerlo el il Turso che vi ha grandissima pretenzenza, benchè mostri il contrario, non manca in oculo delle sue solite prattiche.”

vadalmazás dolgánál fölvetett nehézségeken sem. A király és a felső tábla akadékoskodásai ellenében különféle közjövödelmeket és surtaxe-okat¹ kívánt a nádor javadalmazására fordíttatni s midőn ezeket a király visszaveté, kijelenték a rendek, hogy ám jól van, de ők a nádort mindamellet megválasztják s javadalma dolgában majd meg fognak a később szintén megválasztandó főkincstárnokkal egyezni. Erős, fenyegető hangok emelkedtek keblükből, hogy a javadalom kérdésén nem szabad megtörnie a nádorválasztásnak, mert ha minden kötél szakad, hát készek a rendek egy közjogi unicum fölállítására, a *címzetes* nádor megválasztására is.²

Mikor a többször váltott föl- és leiratok⁴ után ilyen valóságos non-sens-szel állottak elé elkeseredésükben az alsó tábla tagjai, a király, a kir. tanácsos és a főrendek jobbnak látták engedni.³ A helytartó kinevezésének eszméjét egy

¹ Igen, valóságos „surtaxe” a lengyelek által kivitt magyar borok vámjára.

² Erről csak a nuntius roppant érdekes jelentéséből (1609 nov. 27. Nunz. di Germ. 114. A.) értesülünk: „Ma in ogni modo si lasciano intendere questi Ungheri che quaiido il tutto mancasse, vogliono il palatine, benchè titolare”. Ugyané vitákról bővebben szól a nuntius 1609 dec. 4-iki jelentése is (U. o.). — V. ö. még Zsilinszky és Angyal id. m. — Nekem nem lehet célom e vitákba bővebben belemerülni; az én tárgyam az ellenreformáció működését és tényezőit kisérni figyelemmel.

³ Meg kell itt jegyeznem, hogy a nádori óriás javadalmazás kérdése nem a nádor személyes ügye volt. Szekfü Gyulának a Serviensek és familiárisokról írott művéből tudjuk, hogy a nádor ebből a jövedelemből fizette a nádori administratio összes költségeit, az ő személyes familiarisait mint nádori orgánumait, akik csak tőle s nem a királytól függtek. Ez is egyik oka a nádor nagy hatalmának s a nádori és hely-

november 27-én tartott titkos tanács — Meggau gróf, b. Belasi-Khuen Özséb, Lobkowitzi Poppet László s az öreg Khrenperg — elejté. De az 1608-iki nádori törvény világos rendelkezése ellen azt a tételt állítá föl, hogy a tisztre négy jelöltet az országgyűlés nevezzen meg, akik közül tetszése szerint választ majd a király. Ez a tétel kettős célt szolgált volna: a nádori jogkor lehető korlátozását, mert e részben a nádori tisztre kinevezendővel megalkudhatik vala a korona. Aztán az ellenreformáció céljait, mert a király a négy jelölt közti két katolikus egyikét választhatja. Gondolhatni hát a nuntius buzgó érdeklődését a fölvetett elvi jelentőségű kérdés iránt.¹

Melfi püspöke azonban nem volt volna az a reális politikus, aki volt, ha ebbe az elvbe úgy belölovagolta volna magát, mint a kormány. Ő számolt azzal, hogy az 1608-iki nádori törvény szelleme győz, hogy jelölni a király, választani a rendek fognak. Neki főérdeke az volt, hogy katolikus férfúra essék a választás. Ebben az irányban mozgatott ő nicg minden követ — és ebben biztatá őt Forgách jó reményekkel. A primás úgy okoskodott mint Thurzó, hogy t. i. Homonnay Bálint halála után és Mágocsy Ferenc súlyos betegsége miatt a protestánsoknak csak egyetlenegy komoly ma-gyiekintélyű jelöltjük van a nádorságra s az Thurzó György. Igen, de a nagytehetségű, ener-

tartói állás közti igen nagy különbségnek. Érthető hát így az is, hogy a szövegben közjogi unióimnak és „non-sens”-nek nevezem a címzetes nádor választására vonatkozó kívánságot.

¹ A nuntiusnak már említett jelentései november 27. és december 4.

gikus és tevékeny főúr jellemének volt egy gyöngé oldala: gyakran nem tudta legyőzni vele született kevélységét, sértő gőgjét, mely csak az utolsó ecsedi Báthorynak, a nemrég elhunyt országbírónak országos híru kevélységéhez volt hasonlítható s amelylyel Thurzó Bocskay és legbizalmasabb környezete előtt is gyűlöletessé tette magát. Sokaknak az északkeleti rendek közül jól emlékülbe vésődött ez, s most e gyűlésen is kiújulhat ellenszenvük a büszke gróf iránt. Ezek igen sokan, így vélte a magyar bíboros, nem fognak Thurzóra szavazni s mivel más, igazi tekintéllyel bíró protestáns úr nincsen most, valószínű a katolikus párt győzelme.¹

Hozzájárult ehhez a mozgékony, vérmes Homonnay György biztatása. Ugyanaz nap, amikor a titkos tanács a helytartóság gondolatát végkép elajté, a fiatal György úr meglátogatta Melfi püspökét s egy valóban modern időbeli választásvezető főkortes biztosságával fejtegette a nuntius előtt, — persze mi alapon, azt nem tudjuk — hogy a nádorválasztásnál 88 katolikus és 77 protestáns szavazatra lehet számítani. Homonnay ezért annyira bizonyosra vette Forgách Zsigmondnak, a primás öccsének nádorra választását, hogy ennek helyébe a felsőmagyarországi főkapitányságra, vagy esetleg

¹ „Ma il signor Cardinale (Forgách) — írja a nuntius 1609 nov. 20. (Nunz. di Germ. 114. A. — spera che dovendo venirsi alla nominatione o elettione, dobba riuscir un cattolico, perche anco buona parte degli heretici mostra esser fastidita della superbia di esso Turso et altro suggeto frà loro meritevole non si conosce, essendo già morto il Valentino Humanai et stando il Magocci hidropico che poca vita se li promette.”

az országbíróságra — melyre Homonnay Bálint halálával Forgách Zsigmond vetett szemet — ki is kérte magának a nuntius támogatását.¹ Sőt, ami több, maga a király is, valószínűen a primás említette lélektani alapon, egyideig legalább hitt abban, hogy a Thurzó-ellenesek szavazatai fölülkerekednek a választásnál. Részben, mint a nuntius értesít bennünket, ezért állott volna el kedvenc eszméjétől, hogy t. i. befolyása összes súlyával és szívós kitarással utóvégre is ráocroyálja az országgyűlés rendéire a kir. helytartót.² V

Mind ez a reménykedés azonban csak rövid életű virág volt; noha Forgách Zsigmond távolléte miatt Erdödy Tamásnak, az udvar kedveltjének, személyében a katolikus pártnak esélyei növekedtek.³ Mert a Thurzó és Révay által a protestáns rendek tömörülése végett szított mozgalom megtermé a maga gyümölcsét s az agitáció is kéz alatt tovább folyt. Aztán Thurzó vendégszerető háza és asztala nyitva állott a rendeknek különbség nélkül. Akárhány világi, sőt egyházi rendű katolikus is akadt olyan, akit Thurzónak nemcsak vendégszeretete vesztegetett meg (mint a nuntius kedvetlenül

¹ „... il sign. Giorgio Humanai . . . m' ha fatto intendere secretamente questa mattina che per calculo fatto esattamente i suffragii de' catolici saranno ottanta otto et quelli degli heretici non piu che settante sette; onde egli spera che doverà riuscir palatino il signor Forgách, nel quale caso egli aspirarebbe al generalato di Cassovia o pure al iudex curiae cha vaca per morte del Valentino Humanai, suo cugino.” A nuntius jelent. 1609 nov. 27. Nunz. di Germ. 114. A.

² A nuntius jelentése 1609 dec. 4. U. o.

³ U. a. u. o.

tapasztala), hanem főleg az a szempont, hogy a független, gazdag és büszke főúr minden egyéni haszon nélkül fogja tudni megvédeni a magyar érdekeket.¹

Amint Melfi püspöke, azonképen az udvar is aggodalommal nézte a dolgok illetén fordulatát: de kénytelen volt az alatt, míg arról folyt a vita, hogy a király vagy az országgyűlés jelöljön-e, mérlegelni Thurzó nádorságát. A helytartóság kérdésében Thurzó, mint láttuk, a királynak kezére járt volt. Azonkívül közvetlenül az országgyűlés előtt egy kényes ügyben Mátyás buzgó hívének s Rudolf ellenlábásának mutatta magát. A király ugyanis a rendek kívánságára Lépes kancellárt s Bosnyák Tamást 1609 elején a cseh korona országait is fedő magyar végházak költségeire adandó pénzsegély végett a császárhoz s a cseh országgyűléshez küldé. A küldöttségről a császár még tudomást sem akart venni, az országgyűlést pedig hirtelen föloszlatta, úgy hogy Lépeséknek *re infecta* kellett visszajönniök. Épen ily fiaszóval járt Lépes második küldetése 1609 őszén. Mátyást a császár e sértő viselkedése végtelenül elkéséríté s nagy elégtétellel vette Thurzótól, hogy ez a rendek közt boszút prédikált a császár ellen s azt javaslá, hogy vagy sereget kell Rudolfra küldeni, mint 1608 nyarán, vagy a török-

¹ U. a. u. o. A nuntius nem ismervén a magyar szokásokat, választási ebédeket stb., panaszkodik, hogy „molti catolici et quel che non può dirsi senza lachime et senza vergogna, alcuni ecclesiastici, questi per timoré et quelli sedotti del Turso col mangiare et col bere . . . adheriscono a lui”.

nek megengedni a fölvonulási Csehország ellen Magyarországon át.¹

Ha Thurzónak ez a határozott föllépése a császár ellen, a rosszindulatú bátyjára ép ez idétt nagyon féltékeny Mátyásnál a lehető legkedvezőbb benyomást tette is, az is bizonyos, hogy másrészt sok minden volt nála s az egész katolikus világnál Thurzó rovásán. Mindenekelőtt az, hogy annak az egyezménynek, amelyet 1608 június 29-én a Mátyás mellett Rudolf ellen hadakozó osztrák, morva és magyar protestáns rendek — jobban mondva az utóbbiak nevében, de felhatalmazás nélkül gr. Zrínyi György, Széchy Tamás, Thurzó Miklós s Thurzó Szaniszló — a streboholi táborban Mátyás tudta nélkül kötöttek, a létrehozója s első aláírója Thurzó György volt, akinek hadisátra szolgált a tanácskozások és az egyezmény aláírása székelyül. Ez az egyezmény az ugyanaz esztendei ismeretes eibenschützi osztrák-morva-magyar szerződést (1608 ápr. 19.) megújítja s kijelenti, hogy ennek ama kifejezése, mely »qualemcunque ob causam iustam et legitimam« kölcsönös támogatást köt ki, a vallásszabadságra is értendő és így a szerződő rendek egymást nem csupán a bécsi béke és a török béke végrehajtása, hanem a vallás szabad

¹ Velence prágai követének jelent. 1609 márc. 2. (Bécsi udv. levéltár, Disp. di Genn.) U. a. márc. 23-ról. — Aztán Bosnyák Tamás és Lépes Bálint közös jelentése Mátyáshoz 1609 április 1. Prága (Kpü. F. 18518.) És Forgách a gráci nuntiusához 1609 nov. 16. Nunz. di Germ. 114. B. — Gindely (Rudolf II.) egy szóval sem emlékezik a magyar küldöttségről, mely két hónapon át várt Prágában.

gyakorlása dolgában is tartoznak megsegélyezni.¹ Ennek a Mátyás osztrák valláspolitikája ellen irányuló egyességnek élet vette ugyan az 1608-iki koronázó országgyűlés, mikor 1608 novemberében ugyancsak Thurzó György vezetése alatt Dóczy Andrást, Barkóczy Lászlót és Rainer Menyhért kassai főbírókat kiküldte az osztrák protestánsokhoz s felszólította őket, hogy elégedjenek meg fejedelmük eddigi engedményeivel, mert különben nem számíthatnak Magyarország támogatására, miután az 1608-iki pozsonyi unió külellenség ellen köttetett s ha most a magyarok az osztrák protestánsok segélyére mennének, azt az osztrák katolikusok az unió megszegésének tarthatnák.² De a tényt magát, hogy az a strebohli egyezmény, amelyre az osztrák protestánsok nem szüntek meg hivatkozni, Thurzó György szárnyai alatt jött létre, ez nem tudta Mátyással elfeledtetni. Gyanúja volt aztán a királynak, hogy Thurzó e novemberi küldetés dacára sem szünt meg élénk összeköttetésben maradni Ausztria protestánsaival, sőt biztatgatta volna őket, hogy csak bátran forduljanak a magyar országgyűléshez. És dr. Starzer Zakariás, akit az osztrák protestánsok tapogatózás végett előreküldtek a folyó, 1609-iki országgyűlésre, csakugyan leveleket hozott tőlük

¹ Az eibenschützi szerződés legújabb kiadása Loserth-nél, *Zeitschrift d. deutschen Vereines f. d. Gesch. Mährens und Schlesiens* IV. Jahrgg, 259. 1., a strebohlié u. o. 260. 1.

² Böven írt e nagyon fontos misszióról újabb adatok alapján Loserth: *Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Oesterreichs etc. 1608.* a fönnebbi jegyzetben említett *Zeitschrift* IV. évfolyam 254. és köv. lapjain. — V. ö. Thurzó Gy. levelei nejéhez II. köt. 242. 1.

Thurzóhoz. Aztán mikor Mátyás ki akarta dr. Starzert Pozsonyból utasítani, épen Thurzó lépett érette sorompóba. Végre jól tudta Mátyás, hogy az osztrák protestánsok egy nagyobb választmánya várva-várja Thurzó nádorrá választását, hogy Pozsonyba jöjjön, s itt az ő segélyével vigye keresztül követeléseit Mátyásnál.¹ Ezenkívül — per superabundantiam — közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt esett értésére a királynak, hogy a benső-ausztriai protestáns rendek a magyar országgyűlési rendekhez intézeti átiratukat, amelyben vallásuk szabad gyakorlása dolgában támogatást kértek, Thurzó kezéhez küldöttek.²

Ezekhez a politikai okokhoz hozzájárult még egy személyes ok is: Thurzónak már előbb említett gőgös, parancsolni szerető természete, »fastuosus eins et imperandi animus« (mint egy tüstént említendő titkostonácsi jegyzőkönyv mondja), mely magát mint szeg a zsákból ki-kiütötte nem csupán azelőtt a még főherceg, hanem a már királlyá koronázott Mátyás irányában is.

Akárminth dől is azonban el a vitás kérdés, hogy a király vagy a rendek jelöljenek-e négy férfit a nádori tisztre, az bizonyosnak látszott, hogy Thurzó György jelöltetése nem lesz elkerülhető. A király

¹ A nuntius jelent. 1609 nov. 27. Nunz. di Germ. 114. A. és J. Stülz id. ért. Arch. f. öster. Gesch. IX., 197—205.

² Provinciarum Styriae, Carinthiae atque Camiolae . . . deputati reformatae religioni addicti a magyar rendekhez 1609 nov. 4. Grác (bécsi udv. levéltár, Hung.) és Forgách levele a gráci nuntiusához 1609 nov. 16., Nunz. di Germ. 114. B.

megbízásából hát titkos tanácsosai¹ értekezletre jöttek össze november utolsó napján Thurzó candidatiója felől tanácskozni. Egyhangú volt a nézetük, hogy akár jelöltetik Thurzó, akár nem, a királyra mind a két eset veszedelmes.² Fölsorolták mindazt az okot, ami Thurzó jelöltetése ellen szól, legelőbb is a főúr gőgös, parancsolni szerető természetére utaltak, amely miatt félni lehet, hogy a királyi jogok körébe erőszakosan fog belemarkolni; Bocskay példáján indulva, megköti majd a király kezét; vissza fog élni a neki adott hatalommal, annál inkább, mert már is érezhető, hogy a rendek többsége őhöz ragaszkodik s a királyt mintegy magára hagyja. Kiemelték aztán egyoldalúan elfogult protestáns voltát és azt, hogy kérlelhetetlen ellensége a katolikusoknak, világiaknak és egyháziaknak egyaránt, s szinte örül, ha személyükben, javaikban vagy méltóságaikban nekik kárt okozhat, őket kisebbsítheti. Rámutattak aztán a föntebb említett sterboholi szerződésre, amelyet Thurzó a király kíséretében, de tudta nélkül csak abból a célból kötött volna, hogy vele a katholicizmusnak ártson. Hivatkoztak Thurzó ismeretes összeköttetéseire s levelezésére az osztrák és német protestáns világ vezető embereivel, sőt azzal a hamis váddal is illették őt, hogy az osztrák protestánsok zavargásai az ő izgatásaira vezethetők vissza. Bizonyosra fog-

¹ Gr. Meggau, Khuen, Lobkowitz és Khrenperg. (Zsilinszky id. ért. 23. lapján tévedésből gróf Meggauból két személyt csinál: Graff s Meggau.)

² Sive nominatur, sive non, in utroque casu Sua Maiestas in extremis videtur esse constituta — mondja a tanácskozásról fölvevett jegyzőkönyvi fogalmazat, melyről alább.

iak, hogy, mint nádor, minden tőle telhető módon meg fogja a jelen országgyűlésen is, a következőkön is a maga »büntársaival« a király mindama kegyes törekvéseit hiúsítani, amelyek a katolikus egyház erősítésére fognának célozni. Komoly alap nélküli, de súlyos vád volt végre az, hogy Thurzó a törökkel összeköttetésben áll.

Ha ellenben visszavetné a király Thurzó jelöltségét — így folytatták a titkos tanácsosok —, ezzel megmutatná, hogy igazi uralkodó. Ez a saját lelkiismeretét is, a jó katolikusokét is megnyugvással töltené el, sőt dicső nevet szerezne a királynak a katolikus fejedelmek között. De ellenségeit is, már t. i. összes protestáns alattvalóit, földre sújtaná ezzel a király, mert e fő oszlopuk ledöntésével összes törekvéseik megsemmisülnének; vezetőjük és főkolomposuk leszorításával a confederált osztrák-morva-magyar rendek minden terve füstbe menne, ellenben a katolikusok annál diadalmasabban emelnék föl fejüket s kegyes célú tevékenységükben annál merészebben haladnának előre.¹

Akárminő tekintélyes volt is Thurzó állása és hite a protestáns világban, főképp Illésházy halála után, ekkora hatalmat és befolyást csak kicsinyes félelem rémképei tükröztek személyére a kicsinyes titkos tanácsosokban. Aztán meg a tehetetlenség keserű érzete, mellyel a buzgó katolikus férfiaknak a magyar és osztrák protestánsok határozott föllépése elől vissza kellett húzódnok. Mutatta fé-

¹ A titkos tanács jegyzőkönyvének kelet nélküli, ropant érdekes fogalmazata Khrenpergtől. Kpü. F. 15435 (hibásan az 1608-iki iratok közt), melyet a Függelékben közlök.

lelmüket azon ellen-okok mérlegelése is, amelyek, nézetük szerint, az elmondottak dacára is Thurzó jelöltetése mellett szólnak.

Ha nem jelöli vagy nem választja a rendek jelölése után a király Thurzót a nádori tisztre, akkor — így folytatták Meggauék — bizonyos, hogy a kevély főúr bosszút fog állni s megzavarja az országgyűlés lefolyását. Nincs kizárva, hogy a rendek csak azért is megválasztják őt nádorrá. Vagy ha ezt nem teszik, hát odahagyják az országgyűlést s otthon, megyékben, újabb forradalmat fognak — különösen északkeleti Magyarországon — szítani. E mellett az országgyűlés fölsozslása következtében a végházak égető szükségleteiről semmi gondoskodás nem történik, ami aztán a töröknek kapóra fog jönni a béke megszegésénél s háború indítására. Sőt megtörténhetik, hogy a török az elégedetlen magyarsággal, mint Bocskay idejében tette, szövetségre lép, a fizetetlen végekbeli őrségeket a maga részére nyeri meg. Ez új bonyodalmak közt valószínű, hogy az osztrák tartományok protestánsai a magyarok mellé állanak, vagy ha ezt nem teszik is, megvalósítják veszedelmes terveiket. Az pedig egészen bizonyos, hogy a császár ezt a jó alkalmat bosszúja kielégítésére Mátyás ellen mindenkép fölhasználja. A király a mindenünnen összetornyosuló nagy hullámok között, mert hadereje az ellenállásra nem elég, végveszélybe kerül s vele együtt az osztrák ház a bukás szélére jut, amiért a felelősséget nem vállalhatja el a király. Végre bizonyos, hogy a király összes országaiban a katolicismus is belesodródik a katasztrófába.

A két nagy baj közt hát, mondták a miniszte-

rek, a kisebbet kell választani s Thurzó jelölését elfogadni, ha ennek fejében bizonyos föltételekre rááll. Ilyenek volnának: írásbeli térítvény arról, hogy a király jogkörébe nem avatkozik; hogy úgy az egyházi rendű, mint világi katolikuskokat jogaikban és javaikban megvédi; hogy kötelezi magát a Bocskay által eladományozott vagy inscribált javak visszaadásának keresztülhajtására a jelen országgyűlés alatt; hogy a vallásügyekben semmi újabb szövetséget nem köt az osztrák protestánsokkal, amint hogy az 1608-iki pozsonyi unió ezt nem is szabja elő; hogy az osztrák tartományok ügyeibe nem avatkozik, sem tanácsadással, sem egyébként, sőt ellenkezőleg, inteni fogja őket a fejlődelmük iránti engedelmességre. Végre, hogy igyekezni fog a nádorválasztás régi módját helyreállítani, mely szerint a rendek jelölnek s a jelöltek közül a király választ. Határozatba ment befejezésül, hogy a nuntius és a primás tanácsa is kikérendő, mielőtt Thurzóval a föntebbi pontokról tárgyalni fognának.¹

A király a titkos tanács véleményét elfogadta s tüstént a nuntiushoz küldé kedvenc hívét és főkamarsát, gr. Cavriani Ottaviót, aki ura nevében fölkerlte Melfi püspökét, hogy mivel ő és a bíboros a dolgok állásáról kellőkép tájékozva vannak »s a király el van határozva, mindenben az ő tanácsukat követni«, hányják-vessék meg a kérdést, mit kelles-

¹ A titkos tanács jegyzőkönyvének idézett fogalmazványa csak épen említi a bíbornokot és a nuntius, mert itt megszakad; e határozatról magáról a nuntius hosszú és nagyon fontos jelentése 1609 dec. 4. (Nunz. di Germ. 114. A.) bőven tudósít.

sen cseleknie. A nuntius rendkívül tapintatosan járt el; egészen Forgáchra bízta a tanácsadást, kijelentvén, hogy véleményéhez hozzájárul. A primás belátván, hogy Thurzót mellőzni most már semmikép nem lehet, bő megfontolás után s a nuntiussal egyetértésben nagyjában és egészében ugyanazt a tanácsot adá a királynak, mint osztrák miniszterei, hozzátéve, hogy Mátyás külön idézze be magánkihallgatásra a veszedelmes nádorjelöltet.¹ így történt aztán, hogy a titkos tanács egy újabb értekezlete megszövegezte (december 1-én) a Thurzónak a király előtt fölolvassandó föltételeket, amelyek teljesítése fejében Mátyás megígérte, hogy Thurzót fogja nádorul választani, ha a rendek jelölik, vagy jelölni fogja, ha úgy dől el a dolog, hogy a király jelöl, s a jelöltek közül az országgyűlés választ. Még aznap estére fölhívták Thurzót a várkastélyba, ahol a király egyedül való jelenlétében fölolvasta előtte Khrenperg a megállapított föltételeket, amelyek teljesítését Thurzó tehetségéhez képest készséggel megígérte, sőt erre meg is esküdött.²

¹ „Il signor camerario maggiore mi fà intendere in nome di S. Mtà che io védessa col s. cardinale quel che poteva farsi, *perché essendo noi consapevoli del staio delle cose, haverebbe la Mià S sequito il nostro consiglio in tutto et per tuito* Onde il s. cardinale . . . consiglio a S. Mtà che si chiamasse a parte il Turso et si facesse promettere, riuscendo palatino, de procurar la restituiom di béni ecclesiastici . . . stb. A nuntius jelent. 1609 dec. 4. id. h.

~ A Thurzó előtt fölolvassott iratot l. Zsilinszkynél, id. ért. 25—26. l. — Helyesen jegyzi meg Angyal, id. m. 22. l., hogy Thurzó a föltételeket elfogadta, mert erről a nuntius is tudósít: „egli promise *con molta proniezza*, ma con quanta fedeltà sia per osservarlo, sallo Dio!” (id. jelentése 1609

ígéretéhez képest azonnal közbelépett Thurzó az alsó tábla rendeinél — mert csak ezeknél volt erre szükség —, őket a király kívánságára rábírandó, hogy t. i. az országgyűlés nevezze meg a négy nádor jelöltet, akik közül a korona fogna választani; de hasztalan. A királynak végre is engednie kellett s így jelölte ő a katolikusok közül Erdődy Tamást és Forgách Zsigmondot, a protestánsok közül pedig Széchy Tamást és Thurzó Györgyöt; azzal a kikötéssel azonban, hogy az állítólagos régi szokás (rendek jelölnek, király választ) helyreállítása céljából a legközelebbi országgyűlés minden más végzés előtt törvényt hozzon. Persze a rendek a világos törvényre való hivatkozással ezt a királyi leiratot sem fogadták el, sőt fölhangzott soraikból a kevély kiáltás: »mi vagyunk a törvények alkotói és nem a király!« A hosszas és makacs vitánál végül a magyar tanács engedékenységet ajánlott a koronának. »Ha nincs elég ereje — mondta volna — a királynak, erőszakkal vinni keresztül akarátát, akkor legjobb, ha ajándékba adja oda azt, amit eladni nem tud.«¹ Mátyás bizván abban, hogy

dec. 4.) Hogy meg is esküdött Thurzó, azt Mátyásnak a magyar kir. tanácshoz egy, a később említendő nagyszombati ügyben intézett (kelet nélküli), leirata mondja (bécsi udv. levéltár Hung.).

¹ A nuntius id. jelent, dec. 4. „Allegando frà l'altre cose che ipsi status sunt legum conditores et non il rè.” Továbbá: „iaccia (a király, mondák a tanácsosok) come può et doni, come si dice, con manco danno possibile quel che non può vendere”. — A jelölés nagyon érdekes kérdéséről bőven szólnak Zsilinszky és Angyal id. m. — Igen fontos részleteket hoz a nuntius élénk két jelentése 1609 nov. 27.

Thurzó, ígérete szerint, a gyűlés folyamán a majd jobban hangolt rendeket mégis csak rábírja a választásra, elállott minden föltételtől. A választás december 7-ikére tüzetett ki; a primás és a nuntius a legutolsó pillanatig remélték, hogy Thurzót az ő állítólagos irigyei és haragosai cserben hagyják s a választás Erdödyre esik. De csalatkoztak. Erdödy csak 53 szavazatot kapott; hármat a távollevő Forgách Zsigmond és 100-nál jóval többet (állítólag 150-et) Thurzó.¹

Az újonnan megválasztott nádor egy oly lépésre szánta el ekkor magát, mely az akkori időben és akkori világban meglepőnek nevezhető s Thurzónak lovagias, de egyúttal eszélyes volta mellett tanúskodik. Eskütétele után mindjárt meglátogatta a niintiust, megígérte jóakarátát a kath. egyház iránt és azt, hogy az eladományozott, elzálogosított egyházi javak visszaadását minden tehetsége szerint előmozdítja: »mert — monda — a vallások különbsége nem szolgálhat okul vagy ürügyül semmi jogtalanságra«. Végre kérte a nuntius, hogy a szegény elnyomorodott Magyarország érdekeit ajánlja a Szent Atya jóakaró pártfogásába... A választás eredménye miatt lehangolt nuntitis reményei újra

és dec. 4., amelyekre azonban, célunkon kívül esvén, nem terjeszkedhetünk ki.

¹ Figyelemre méltó a nuntius dec. 11-iki jelentéséből (Nunz. di Germ. 114. A.) ez a passus: „Gli ecclesiastici (a választásnál) *mossi o tratti piniosta* dall'esempio del s. cardinale (= Forgách) et ritenuti anco della vergogna concorsero apparentemente tutti al Ardedi (= Erdödi), fuorché monsign. di Giavari, che per mostrarsi neutrale, diede il suo voto al Forgács”.

éledni kezdenek. Nem csupán arra a szomorú kilátásra kell hát reményét építenie, hogy a nagyon megrongált egészségű új nádor sem soká viselheti terhes tisztét!¹

Thurzó ez eszélyes lépésének tulajdonítandó, hogy a római curia is bizonyos békés resignációval törődött bele a választás eredményébe. »Ha isten titkos végzése úgy akarta, hogy a választás Thurzóra essék — írta Melfi püspökéhez az államtitkár — igyekezzék Főtisztelendóságod szokott eszélyével és buzgalmaival azon, hogy ez a körülmény minél kevesebb káros következménnyel járjon s hogy az elvett egyházi birtokok csakugyan kivétel nélkül visszaadassanak.«²

V.

A kir. előterjesztések egyházpolitikai pontjainak sorsa. —
Katholikus győzelmek. — A nagyszombati ügy és a nuntius.
— A nuntius kisebb sikerei.

A curia, a nuntius, a primás közös haditervük-nél az első ütközetet hát elveszítették. Egy igen

¹ „A me ha promesso (Thurzó) — írja a nuntius most id. jelent. — gran cose et particolarmente di promuovere la restitutione tii béni ecclesiastici, non dovendo, come egli dice, le diversità délia religione pregiudicare alle ragioni di giustizia et mi pregò ch'io volesse *recomandare alla prottione di S. Beatitudine il stato et gl' interessi del misero regno d' Ungheria.* Resta qualche speranza che habbia costui da osservar quel che ha giurato et promesso anco á parte a Sua Mth et supra tutto, che non sia per durar molto nel carico in ogni modo travaglioso, stante la sua poca per non dir desperata salute.”

² Utasítás a nuntiushoz 1609 dec. 26. Nunz. di Germ. 26. V. ö. Fraknoi, Magyarország és a Szentszék 111. 281.

erős positio, a nádori tiszt, az ellen kezébe került. Természetes, ha annál nagyobb óvatossággal igyekeztek a kiterjedt harctér többi pontjain megállni a sarat. Működésük mindjárt a legfontosbb kérdésben, az egyházi javak visszaadásánál, csaknem teljes sikert is aratott. Ígéretük szerint a király is, Thurzó is közreműködtek ebben. Nehézségek csak a Rhédey Ferencnek és Segnyey Miklósnak tett adományoknál s zálogbairásoknál, tehát a nyitrai püspökség és a szepesi prépost meg káptalan birtokainál fordultak elő. A magyar tanács tagjait reális politikai érzék vezette, mikor azt javasiák, hogy ezek az adományok hagyassanak meg a mondott két erdélyi államférfiú kezében, mert ezek nem csupán fejedelmüknél bírtak igen nagy befolyással, aminek bizonyos körülmények közt meg volt a maga jelentősége, hanem a hajdúságnál is. Pedig az utolsó két esztendő hatalmas hajdútámadásai megmutatták, hogy e szabad hadi népet féken, sőt kézben tartani mennyire fontos dolog.¹ A primás és a nuntius heves tiltakozása után Mátyás egy királyi parancssal vágta ketté a gordiusi csomót. Meghagyta a nádornak, hogy a két erdélyi főúr számára a tőlük visszaveendő egyházi javak helyett Kassa körül szemeljen ki megfelelő birtokokat a fiskális javak közül. Thurzónak ugyan az volt a véleménye, hogy a magyar király szempontjából jobb, ha

¹ Magyar tanács véleménye 1609 dec. 17. ered. Kpü. F. 15435. — Jellemző, hogy a magyar tanács ezt a javaslatát csak akkor hozta elő, mikor az ülésből a primás már távozott. Ezt Forgách cédulájából tudjuk meg, mely a tanács véleményes jelentése mellett fekszik s amely cédulában a primás a királyt e javaslat elvetésére kéri!

Rhédey és Sennyey meghagyatnak az illető egyházi javaknak — a püspökség, a prépostság és a káptalan kárpótlása mellett — a birtokában s ekként a nyugati Magyarországon lesznek nagybirtokosok, mert így szorosabban lehet őket s általuk Erdélyt, a magyar koronához fűzni. Mindazonáltal a nuntiusnak adott ígérete szerint elfogadta a királyi megoldást.

A rendi végzés hát Bocskay adományait semmiseknek nyilvánítja, az inscriptiókat pedig csak addig hagyta a bírlalók kezében, míg a javak jövedelméből a kölcsön adott összegek meg nem térülnek. Melfi püspökének ez eleintén nem tetszett, ő az inscriptiók semmissé nyilvánítását is óhajtá. De fölvilágosították, hogy mind e zálogbaírásokért a birtokok terjedelméhez képest csak csekély összegek lőnek annak idején befizetve, amelyek e birtokok jövedelméből 1605 és 1606 óta már kamatostul megtérülhetnek. És így jó lélekkel jegyezte föl a lábra állított kath. egyház emez első nagy győzelmét,¹ melyet nyomon követett egy másik: az egri káptalan székhelyéről szóló végzés. A rendek ugyanis az első, nagyon heves kirohanások után, amelyek az egri káptalan országgyűlési szavazatjogát is vissza akarták vetni, a végzésben kellemes föladatnak nevezték, ha tehetségükben állna,

¹ Mindezekről a nuntius jelent. 1609 dec. II. és dec. 25 (Nunz. di Germ. 114. A.) Aztán a rendi végzések hivat, példánya (azokkal a Khrenperg kezével írott, a m. kir. tanács és a concertáló bizottság megegyezésén alapuló változtatásokkal, törlésekkel és betoldásokkal, amelyek szerint lőnek aztán az országgyűlési végzésekből az 1609-iki törvénycikkek). Kpü. F. 15435. És 1609. II., IV. és V. t.-cikkek.

teljesen helyreállítani a káptalant, amely ellen még három évvel azelőtt általános országos harag nyilzápora zúdult. S kérték a királyt, hogy addig is, míg jobb világ lesz és az egri káptalan tizedeit nem kell a végházak kiadásai fődözésére fordítani, jelöljön ki neki Nagyszombatban residentiát s gondoskodják az ügyis kevés számú káptalani tagok eltartásáról.¹

A királyi előterjesztések harmadik egyházpolitikai pontja a forradalom alatt s a birtokvesztések miatt szünetelő vagy megszűnt konventek helyreállítását kívánta. Ez törvénné is lőn. S ha a rendek ezzel kapcsolatban a túróei konventnek is, mint hiteles helynek, helyreállítását nem követelik vala: a nuntius a konventügy megoldásában is fényes győzelmet láthatott volna. A csöpp öröm az öröm poharában az volt, hogy ha a túróci konvent úgy állítatik vissza, amint a rendek kívánják, a jezsuiták nem fogják élvezhetni a túróci konvent javait, mert őket hiteleshelyi requisitoroknak aligha fogná elismerni az ország.²

A királyi előterjesztések egyházpolitikai programja ezzel ki volt merítve; de a nuntius és primás vállvetett igyekezeteinek ezeken kívül is sikerült az országgyűlési tárgyalások folyamán a kath. egyház állását erősíteni. Melfi püspöke maga megvallja, hogy egyik-másik esetben Thurzó jóakarata támogatta őt. Ilyen volt Migazzinak, Nagyvárad szék nélküli püspökének s a szepesi kamara

¹ A rendi végzések (1. a föntebbi jegyzetet) ezt persze *elhatározták*; de a concertatiókor az elhatározásból *kérés* lett

² 1609. 49. és 50. t.-cikk.

gyűlölt ex-elnökének esete. Tudjuk, hogy őt és Szuhay püspököt, a pozsonyi kamara volt elnökét, Bocskay fölkelése alatt az elkeseredett rendek valószínű országos átok alá vetették s ez alól a két püspököt a bécsi béke cikkei sein menték föl. A király, a prímás és a nuntius most Migazziért (Szuhay már nem élt) közbenjártak a rendeknél s ezek egy végzést hoztak, melyben a császár rabjaként sínylódó Bocatiusnak, Kassa volt főbírájának s Bocskay diplomatájának, kiszabadítása fejében ígérték, hogy Migazzit föloldják minden vád alól s »pro reepto habebunt«. Thurzó megmagyarázta ekkor a rendeknek, hogy képtelen dolgot kívánnak, mert a császárhoz a király ugyan hiába fordul, hiszen az imént hallhatták, hogy Rudolf a múlt országgyűlés követségét még színe elé sem bocsátá, s ő, Thurzó, hadat javasolt vezetni a rosszakaró császár ellen. Erre a rendek elállottak minden föl-tételtől s »bevették« maguk közé az addig elátkozott Migazzit. És tették ezt a nélkül, hogy ez ügyről a királyi előterjesztés csak egy szóval is megemlékezett volna! Mint nagy erkölcsi győzelmet jelentí ezt Rómába, különösen kiemelvén a nádor jóakarátát, a boldog nuntius.¹

Nem kisebb értékű volt ennél a főpapság alá-

¹ „Anzi si ottenne da vantaggio che il veseovo di Varadino scacciato molto tempo fù con titolo di rebelle et nimico della patria et essuie délia sua ciiiesa, si aggrafiasse et restituisse intieramente a cjiella cura”, írja a nuntius 1610 január 9. Nunz. di Germ. 114. D. — A Bocatius kiszabadulásához kötött végzés eredetileg a 33. és 34. t.-cikkeknék megfelelő végzések közt állott, de Khrenpreg törülte s megváltoztatott formájában mint 71-ik cikk került a törvénybe.

hanyatlott, de már újra emelkedni kezdő tekintélye erősítésére a püspök-főispánok ügyének elintézése: a rendek végzésükben makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy az a püspök-főispán, aki főispánságáról szóló oklevelét a jövő országgyűlésen a nádor és az ország előtt be nem mutatja, azonnal veszítse el főispánsági tisztét. Nyoma van annak, hogy a rendi végzések koncentrációjánál a conservatív fölfogású Thiirzó közbevetésére fogadtatott el az a törvénné is lett módosítás, hogy az ügyről a jövő országgyűlés fog csak határozni a királlyal egyetértésben.¹

Nem egészen a nuntius kívánsága szerint oldatott meg egy helyi kérdés, mely az országgyűlésen és azon kívül is rendkívül nagy port vert föl, igen sok kellemetlen összekoccanásra adott alkalmat s lokális jellege dacára elvi jeelntőségüvé növekedett. Ez a nagyszombati tanács által a városból kiutasított kálvinista pap és tanító ügye volt, mely panasz és feljebbezés alakjában a nádor és az országgyűlés elé került.² Több napi szenvedélyes viták után, melyek alatt a városi tanácsot pártoló papokat, sőt magát Forgáchot is, kidobással fenyegették, a rendek elhatározták, hogy a kiutasítottakat vissza kell fogadnia a városnak, sőt azonfelül nagy bírságot is fizetnie. Az ügy fölötti Ítélezés azonban a nádor birói széke elé tartozott.

A roppantul elmérgesedett ügy ezen stádiumában közbelépett a király, akit erre a nuntius ösz-

¹ Az eredeti végzés id. h.; a módosítás Khrenpreg kezével. V. ö. 1609. XXIII. t.-cikk.

² Az ügyről bőven szólnak Ipolyi, Zsilinszky és Angyal id. m. Én csak a curia s nuntius beavatkozását, mint új dolgot és azért tárgyalom, mert ezen fordult meg az egész dolog.

tökélt a curia parancsából s egyszersmind a primás kívánságára. Forgáchnak székhelye volt a katolikus Nagyszombat, mely már akkor hat templommal ékeskedett. Ezek közül egyet az 1606. augusztusi kassai országgyűlés végzése értelmében lefoglalt magának a kálvinisták nem nagy számú hitközsége. Sem ezt, sem azt, hogy a protestáns pap a kor szokása szerint prédikációiban a katholicismus ellen szónokolt, nem tudta túrni saját székhelyén az ország primása, egyúttal a római egyház bíbornok-hercege. Maga is mindent elkövetett a gyűlölt felekezet lelkipásztorának és iskolamesterének kiüldözésére; de azonkívül támogatásért a nuntiushoz és Rómához is hozzáfordult. Melfi püspöke már az országgyűlés összejötte előtt kihallgatáson kérte Mátyást a Nagyszombatba bevonult kálvinista pap és tanító kiutasítására, amit Mátyás meg is ígért neki; de mivel késlekedett vele, a curiától is szigorú parancs ment a nuntiushoz, épen az országgyűlés küszöbén, minden tehetségében állót elkövetni a királynál a cél elérésére.¹ A sarokba szorított király, aki jól tudta, hogy a nagyszombati kálvinisták törvényes alapon állnak, a rendek főnebb említett határozata után odaizent Thurzónak, hogy ne avatkozzék a dologba, mert a város, mint szabad királyi

¹ Már 1609 szept. 25. jelenti a nuntius, Nunz. di Germ. 114. A, hogy az ügyről „parlai con S. M^{ta} che mostro risentirsene e mi promise di escluderli”. — A nov. 7-iki utasítás pedig (Nunz. di Germ. 26.) azt mondja: „apresso la quale (S. Mtà) farà V. S. tutto quello che bisognarà et metterà ogni suo potere accio non permetta (Mátyás) che li heretici di Tirnavia introducano in quella città le schole e chiese per il loro esecrabile esercizio”.

város, közvetlenül a királytól függ; de a nádor kereken kijelenté, hogy a nagyszombati tanács az ország törvényei ellen vétett s ő, mint nádor, a törvényeknek érvényt tartozik szerezni.¹ Meg is hozta december 19-én méltányos ítéletét, mely nem rótt ki bírságot a városra, csak az elűzöttek visszahelyezését rendelte el.²

A városi tanács azonban beküldé a nádori parancsot a királyhoz, akitől oltalmat kért s Thurzónak azt válaszolá, hogy a város a királytól függvén, ennek elhatározását várja s ennek fog engedelmeskedni. A nádori tekintélyében sértett Thurzóban föllobbant erre a harag s az amúgy is veleszületett gőg; egy ülésen kijelenté az országgyűlési rendeknek, — ezek nagy tetszésére — hogy ha a város a kitézött határidőn belől nem fog nádori parancsa előtt meghajolni, saját személyében fog ellene seereget vezetni s addig löveti ágyúkkal a lázadó várost, amíg észére nem tér...³ A nádor ez erélye, különösen ez az ünnepélyes kijelentése, a királynak természetesen nem lehetett ingyére, pláne a nuntiusnak adott ígéretei után. Abba kapaszkodott hát, hogy Nagyszombat, mint szab. kir. város, a korona

¹ Ezt csak a nuntius dec 18-iki jelentéséből (Nunz. di Germ. 114. A) tudjuk.

² Igaza van Angyalnak, mikor, id. m. 34 lapján, Tharzót Ipolyi ellen védelmébe fogadja

³ Ezt is csak a nuntius jelentéséből tudjuk: „Spiacque — írja — tanto al palatino questa repuisa benchè moderata, che nei comitii disse apertamente, che passato il termino prefisso, sarebbe di persona andato con l'artiglieria a batter quella città libelle et inobediente al regno, per ridurla a segno”. 1609 dec. 25. Nunz. di Germ. 114. A.

pecununia, mely ha pusztul, károsodik, vagy a városi taksát uem fizetheti meg, az egyszersmind a király kára. Mint a korona peculiuma, minden ügyben a királytól függ, s ezért nem eshetik a nádor itéicie alá. De ettől teljesen eltekintve, a törvények szerint akkor, mikor a király a rendek közt jelen van, — mint ahogy most Pozsonyban időzik — a nádor hivatala nyugszik — »praesente rege, palatini officium cessed«; — végül az is tekintetbe veendő, hogy a nádor megesküdött neki, hogy a királyi jövedelmek ügyeibe, tehát a korona peculiumának dolgaiba, nem ártja bele magát. Ezen és efféle ál-okok alapján kívánta Mátyás egy leiratában magyar tanácsa véleményes jelentését, mely nem is késett és a ráható illegitim befolyások terhe alatt, mint sokszor a közelmúltban, úgy most is túlulikusnak mutatkozott, mikor azt javaslá, hogy ne erősítse meg a király a hozzá forduló nagyszombatiak ellen hozott nádori ítéletet.¹

Sokkal elkeseredettebb, majdnem forradalmi volt azonban a rendek hangulata, mintsem szembe szállni lehetett volna vele s a törvényes alapon álló nádorral. A korona peculiumának hívságos tanából engedni s az elmérgesedett ügyet kiegyenlíteni kellett. E célból a király a győri püspököt és egyik titkos tanácsosát, lobkovitzi Poppelt, azzal a kéressel küldé el Melfi püspökéhez, hogy a primással egyetértésben hányja-vesse meg a békés megoldás módozatait. A két főpap tüstént teljesíté a király kívánságát s a primás, aki, mondhatni, saját

¹ A király decretuma a ni. tanácshoz 1609. s. d. bécsi udv. levéltár Hung, és a nuntius most id. jelentése.

maga személyében tapasztalta ki az öt is kidobással fenyegető rendek szenvedélyes hangulatát, oda nyilatkozott, hogy a királyi decorum megóvása kedvéért, nem a nádori parancsra való tekintettel, hanem azért, mert több nagyszombati kálvinista polgár folyamodott érte, meg lehetne engedni az elűzött prédikátor és tanító visszatérését, úgy azonban, hogy ne a város, hanem saját híveik költségén éljenek s a prédikátor ne tartson nyilvános isteniszteletet, csak magánházban végezze ezt. Arra utalt itt Forgách, hogy vice-versa Felső-Magyarországon sok helyen, pl. Kassán is, be akarják vinni a katolikus papokat; még oly helységekbe is, ahonnan eddigelé mindig ki voltak tiltva. Feltűnő, hogy a mindig eszélyes és Forgáchnál mindig jobban mértéket tartó nuntius sokalta ezt az engedményt; úgy okoskodott, hogy Thurzó viselkedésének alapja nem vallási buzgóság, lévén ő lutheránus, a kiűzött pap és tanító pedig kálvinisták, hanem hogy csak nádori tisztének tekintélyét védi s így bizonyos alaki elégtétellel okvetlenül megelégednék.¹ Adassék meg hát neki — monda Melfi püspöke — ez az alaki elégtétel, amely mellett a katolikusok a dolog lényegében elérhetik céljukat; azaz a városi tanács beleegyezésével ám vitessék be a városba a prédikátor meg a tanító, legyenek is ott egy darab ideig, de bírassanak rá, hogy minél hamarabb ön-

¹ „... ch'l palatino .. . procedeva cosi animosamente in questo fatto non par zelo di religione, essendo egli della confessione augustana et il predicante da introdursi in Tirnavia, calvinista, ma semplicemente per decoro del suo carico.'

Dec. 25-iki jelent, id. h.

ként hagyják el valami ürügy alatt a várost.¹ A király azonban a primás javaslata mellett döntött s ennek alapján egyezett bele a kiűzötteknek királyi biztosok által való visszavezetésébe, ami, mint tudjuk, december 28-án meg is történt. A nuntius is belenyugodott aztán ebbe, mert Forgách erősen biztatá, hogy amint residentiájába visszatér, gondja lesz neki arra, hogy a jó prédikátor magától kikíváncsozzék a városból s utána más prédikátornak soha ne legyen kedve oda bekíváncsozni.²

A curia eleintén nagyon kedvetlenül vette e híreket. Bántotta, hogy Magyarország primása, egy bibornok székhelyén, eretnek prédikátor kárhoztatja el a szószékről a róm. kath. egyház hitelveit. Kicsinyben olybá tűnt föl ez előtte, mintha teszem Rómában Flacius szabadon, mosdatlan szájjal beszélhet vala a babyloniaiak...-ról. Érthető hát, ha, mint az államtitkár írja a nuntiushoz, az örök városban nagy félelemmel aggódtak, nem fog-e a nagyszombati prédikátor visszavételét kimondó nádori ítélet valami tragédiát zúdítani a magyar kath. egyházra.³ Úgylátszik azonban, hogy Forgách biztató ígéreteihez a király is hasonló Ígéretekkel csatlakozott, mert az ügy illetén megoldásába végre a curia is belenyugodott.⁴ A legfőbb ok azonban,

¹ U. o.

² „Ben promette S. S^{ria} illma (t. i. a primas) — írja a nuntius 1610 jan. 1., Nunz. di Germ. 114. D. — che giunto che ella sia in Tirnavia, farà in mode, che egli (a prédikátor) da se stesso desiderer et habbia caro d' uscirne, né altro suo simile pensi mai più d'entrarvi.”

³ Leirat a nuntiushoz 1610 jan. 9. Nunz. di Germ. 26.

⁴ „Da N. S« (a pápa) è stato lodato — mondja a nun-

mely kibékítő őt és a nuntium, az volt, hogy a nagyszombati prédikátor visszavételének compensatiója gyanánt a király intézkedéseket tőn, Forgách Zsigmond, felsőmagyarországi főkapitány útján, hogy az összes felsőmagyarországi városokba, bármi csekély is bennük — mint maga a nuntius kiemeli — a katholikusság száma, minél hamarabb bevezessék az 1608. kor. előtti i. cikk engedélyével a kath. egyház papjait. Kassán ezt több zavarás és ellenállás lecsillapítása után Forgách Zsigmond csakugyan megcselekedte, ahol a kath. pap már kora tavasszal — a nuntius öszinte öröme — nyilvános isteniszteletet tarthatott.¹

Csak félsikert ért el a nuntius a primásnak Érsekújvárra vonatkozó kívánsága támogatásánál. Forgách, mint láttuk, azt óhajtá, hogy ez a fontos végvár egészen az ő katonai jurisdictiója alá kerüljön; de Kolonics Sigfried, a főkapitány, ezt épen katonai szempontból ellenezte. S mikor az erőszakos Forgách az általa fizetett őrséget Kolonics távollétében a maga részére és hűségére eskette, a

tiushoz küldött leirat 1610 január 16., Nunz. di Germ. 23. — *il pensiero del sign, cardinale di Strigonia et la promessa che Sua Mta ha fatta di procurai' che quel predicante permesso in Timavia habbia da esser trattato in maniera, ch' egli medesimo s'habbia a risolvere di partirsene.*” — Egész világos dolog tehát, hogy azok az ízetlenségek, amelyek Forgách és a nádor közt e prédikátor visszavezetése után bekövetkeztek, a király és Forgách emez Ígéreteire vihetők vissza. Thurzónak hát igazat kell adnunk, mint Angyal is teszi Ipolyi ellen e pontban.

¹ E tervekről s a kassai kath. püspökről szólnak a fentebbi jegyzetben idézett leirat; a nuntius jelentése 1610 febr. 20., Nunz. di Germ. 114. D. és április 3. U. o.

visszatért főkapitány semmisnek nyilvánítá e tényt s a primás hadnagyát és ennek helyettesét börtönbe veiteté. Egy, a nuntius közbenjárására kiadott királyi rendelet meghagyta ugyan, hogy a helyőrség »megadja a köteles tiszteletet a kardinális úrnak is, mint a ki őket ő fölsége szolgálatára zsoldba fogadta«, de ezzel a primás nem elégedett meg. Egyidejűleg ezzel a várbeli templomnak is, melyet a kálvinista várőrség használt, a primás kezébe kellett volna, ugyancsak a nuntius közbenjárására, adatnia. De ez az intézkedés az amúgy is fizetetlen s elégedetlen őrség közt zendülést támasztott, mely nagy mérveket öltvén, az országgyűlést is foglalkoztatta,¹ s különféle bizottságok kiküldésére vezeteti, míg a zendülést nagy nehezen le lehetett csillapítani. A primás itt az ő katonai főhatóságára nagyobb súlyt fektetett, mint a templom kérdésére; de az országgyűlés végéig nem sikerült a kényes ügyet végleg eldönteni. Annyit mégis kivívott Melfi püspöke, hogy megígérték neki s a primásnak az elégtételt, a Forgáchcsal ujjat húzó protestáns főkapitány, Kolonics alkalomszerű eltávolítását, s a primás előtt kellemes egyénnel való helyettesítését, aki a primástól is fog függeni. Sőt, ami több, még Thurzó is megígérte jóakaró közbenjárását.²

¹ Az ügygel Zsilinszky id. ért., de különösen Angyal id. ni. behatóan s alaposan foglalkozik.

² Erről az ügyről bőven szólnak: Leirat a nuntiusshoz 1609 aug. 1. Nunz. di Germ. 26. — A nuntius jelent. 1609 szept. 12., szept. 17., okt. 10., okt. 31., nov. 7. Nunz. di Germ. 114. A. — A nuntius jelent. 1610 jan. 1., február 2. Nunz. di Germ. 114. D. — Thurzó a primás katonai jurisdictiója elismeréseért azt javasla, hogy a király 500 helyett 1000 főnyi őrség fizetését kösse ki a primástól.

A legteljesebb sikert érte el a nuntius az esztergomi érsekség tizedei visszaadásánál. Forgách panaszára, Illésházy halála után azonnal utasítá a curia Melfi püspökét odahatni, hogy a király e tizedek haszonélvezetét a nádor özvegyétől, Pálffy Katától s örökösaitől, kiváltsa. Igen, de a király legbefolyásosb emberei az özvegy vérrokonai voltak s ennek fogták pártját. Pálffy Kata egyetlen nőtestvére volt b. Kimen Özséb titkos tanácsos s Mátyás kedvelt ministere édes anyjának, akinek két leányát a főkamrás, Ottavio Cavriani, s a törökországi követ b. Herberstein bírták nőül. Ezek, monda a nuntius, remélik, hogy gyermektelen, dúsgazdag nagynénjüktől szépen fognak örökölni s ezért befolyásukat Pálffy Kata érdekében használták föl.¹ Illésházy özvegye a primás és nuntius szünetlen rohamát megelégedvén, de különben is jólelkű, békeszerető nagyasszony lévén,² önként fölajánlá Forgáchnak a tizedek felét, amit azonban a primás elvből nem fogadott el. Miután a pápa határozottan helyeselte, szintén elvi tekintetből, a primás álláspontját; a magyar tanács is oda nyilatkozott, hogy az özvegyet az összes tizedek átengedésére kell valami módon rábírní s Melfi püspöke is határozottabb hangon szólítá föl a királyt, ezen, a curia szemében oly odiosus ügynek az országgyűlés megnyitása előtt való elintézésére. Itt nem oly adománnyal van dolga a királynak, monda, mint aminők a Bocskay-féle adományok; ez tisztán

¹ A nuntius jelent. 1609 júl. 23. Nunz. di Germ. 114. A.

² A nuntius jelent. 1609. május 9. mondja: „donna haeretica ma di gran bontà morale”. Borgh. II. 166.

a királytól függött, tőle csikarták ki. Persze előbb fődözetet kellett találni a kiváltásra, mert hiszen egyszerűen elvenni az özvegytől a tizedeket, rablás lett volna. Az országgyűlés végéig kieszelték aztán ezt a fődözetet is s Forgách a tizedeket mind visszakapta. Sietett is V. Pál e fölött örömét fejezni ki sikerrel működő bécsi nuntiusának.¹

Egyik további győzelme volt a primással összefogó nuntiusnak az, hogy sikerült Bosznia új (címzetes) püspökét, Telegdy János esztergomi nagyprépostot, királyi tanácsossá kineveztetnie és pedig alig félévre a pozsonyi koronázó országgyűlés után, mely a király által imént szentesített törvényben mondotta ki, hogy címzetes, megyétlen püspök a kir. tanácsnak nem lehet tagja.² Törvényesebb öröme telhetett abban, hogy az 1609-iki országgyűlés bezárása előtt Mátyás négy új kir. tanácsost nevezett ki, akik között csak egyetlen protestáns — Révay Tamás — találkozott, a három katolikus közt pedig ott volt az ő pártfogoltja, a még igen fiatal Homonnay György is.³

Azonban mind ez az előhaladás az ellenreformáció útjain nem tudta elsimítani a redőket Melfi

¹ E tizedügyről szól a nuntiusnak hét (7) ered. jelentése 1609 febr. és 1610 január közti időből s három pápai utasítás számára 1609 aug. — 1610 január közti időből.

² „Il detto preposito di Strigonia eletto ultimamente vescovo titolare di Bosna è stato anco assunto da S. Mtà al consiglio ungharico, ancorchè nei capitoli di Possonio fusse concluso che i vescovi titolari non possino haver luogo nei consegli.” A nuntius jelent. 1609 ápr. 11. Borgh. II. 166.

³ „Benchè assai giovane” — jegyzi meg jelentésében a nuntius 1610 január 16. — Nunz. di Germ. 114. D.

buzgó püspökének a homlokáról, mikor az országgyűlési tárgyalások folyamán három nagy jelentőségű elvi kérdést látott fölmerülni és apránként földagadni: az osztrák protestánsok megsegítésének dolgát, a jezsuita-rend véletlenül fölvetődött ügyét és bizonyos konkrét esetek kapcsában a szabad vallásgyakorlat újabb és hathatósabb biztosításának tervét.

VI.

A nuntius újabb aggályai az osztrák-magyar szövetség, a jezsuita-kérdés, meg főként a vallásszabadság újabb és erősebb biztosítékának tervei miatt. -- Küzdelmei, — A király és Thurzó, meg a primás és Thurzó összekoccanása. — Compromissum. — A nuntius a compromissum ellen. — Thurzó enged. — A nuntius győzelme. — A nuntius mérleget von az ellenreformatio első céljai s az elért eredmények között. — A mérleggel ő is, Róma is meg van elégedve.

Amióta egy, az 1609. év nyarán tartott bécsi tartománygyűlésen az osztrák rendek katolikus kisebbsége visszaveté azt a márciusi szabályzatot, mely a protestáns rendeket nagyjából kielégítette volna, az utóbbiak nemcsak szorosabban egyesültek s készültek esetleges fegyveres ellenállásra, hanem petícióikkal valóságos ostrom alá fogták fejedelmüket, sőt társadalmi úton a bojkott egy nemét is megkezdték ellene Bécs és más városok gazdag protestáns polgárságánál, mely az örökös pénz-zavarban levő Mátyástól a horni szövetségesek sugalmazására a kért kölcsönöket megtagadta.¹ Mátyás

¹ A nuntius jelent 1609 nov. 27. — Nunz. di Germ. 114. A.

méltán tartott attól, hogy osztrák, esetleg morva protestáns alattvalóival is fegyverre kerülhet a sor, sőt fegyverkeznie kell alattomban izgató császári bátyja ellen is, még pedig teljesen kiürült, csak adósságokkal bővelkedő kincstár mellett. Igaz ugyan, hogy Alfonso di Requesens jezsuita atya, a pozsonyi országgyűlés kezdetére, 1609 november 25-én azzal a kellemes hírrel lepte meg őt, hogy a spanyol király 200.000 scudit — jó ezüst tallért — utalt ki az indiai flotta terhére Mátyásnak, segélyül valamennyi zörgölődő protestáns alattvalói ellen.¹ De eltekintve attól, hogy ez az összeg négy évre lön fölosztva, míg első részlete megérkezik, addig hónapok telhetnek el s a segély későn jöhet. Ezért a spanyol példára hivatkozva, Mátyás miniszterei a nuntius pozsonyi tartózkodását folytonos pénzsegélykérésükkel valósággal megmérgezték. Ő maga belátta e kérések méltányos voltát s ha tőle függ vala, teljesíti is; de szigorú utasítása minden ígéretet megtiltott neki s így a kérések elhárításánál, az előlük való kitérésnél, sokszor igen kínos tojástáncot kellett járnia. Pedig, monda, jól látja, hogy az osztrák tartományokból maholnap kipusztul a katolikusság s Ausztria második Angliává lesz.²

¹ A nuntius egy második jelent, u. e. napról. U. o.

² Az előző jegyzetet megelőzően idézett jelentés. — Jellemző a nuntius roppant kényelmetlen helyzetének (a segélykérésekkel szemben) rajzolása: Concedami V. S. Illma "h' io possa dirle anco adesso che'l maggior fastidio et ripugnanza eh' io sento in questo mio carico è di esser soggetto à sostener continuamente assalti che mi vengono in questa materia, dai quali pero convien eh' io mi vada schermendo o

Épen a legkellemetlenebb napokban, az osztrák miniszterek legelső s leghevesb kérő-rohamai idején történt az, hogy az osztrák protestánsok által előre küldött dr. Starzernek sikerült a pozsonyi protestáns rendek közül valami hatvanat arra birni, hogy az ő panaszos előadását egy gyűlésben meghallgassák, sőt, ami több, előre is támogatást ígérjenek, minden megbízás nélkül, az országgyűlés nevében osztrák hitsorsosaiknak.¹ Gondolhatni hát, mennyire megrémült a nuntius, mikor Thurzó nádorrá választása után való napon, december 8-án, az osztrák protestáns rendek ünnepélyes küldöttsége, 12 előkelő főúr, lovag és városi polgár, Pozsonyban megjelent és december 14-én az országgyűlésen hivatalosan fogadtatott. Kétség és remény közt hánykódott a püspök lelke. Jól esett hallania, hogy Thurzó, a királynak adott

fuggendo et fingendo di non intendere o pur girando obliquamente et destreggiando di lontano. In tanto non è dubbio ... che in questa provincie se non vi si dà presto rimedio, si camina à fine di caverne in tutta la religione cattolica et gli ecclesiastici et d'introdurvi un verò ritratto d'Inghiltera." Jelentése 1610 január 1. Nunz. di Germ. 114. D.

¹ Az érdekes conventiculum e lépéséről, melynek alighanem Széchy Tamás volt a szerzője s lelke, csak a nuntius jelentéséből értesülünk: „Di quà (= innen, Pozsonyból) — írja 1609 dec. 4. Nunz. di Germ. 114. A. — hanno alcuni Ungheri scritto falsamente in nome di tutta la diéta, offerendo agli Austriaei aiuti e consigli. . ancorchè in diéta non si sia mai trattato di questo articolo et è mera falsità et arroganza di alcuni pochi, che ben si fanno et dovrebbero gastigarsi quando il rè poteva usar la sua antorità, *che pero se ne stà, miseramente sepolta nell'impotenza*”. Starzer előadásáról szól Stülz id. h.

ígérete szerint, csillapítani igyekszik az erélyes Tschernembl által feltüzelt osztrák küldöttséget, s bölcs mérsékletre inti szomszéd hitsorsosait;¹ de féltetett attól, hogy a magyar rendek pártoló fölirata a királyhoz megfélemlíti Mátyást és vérszemet ad az osztrákoknak, annál inkább, mert egyes magyar rendek még a fölirat fölbocsátása után sem szüntek meg izgatni az országgyűlésben, osztrák hitsorsosaik fegyveres megsegítése céljából.²

Lassankint azonban lecsillapodtak ezen aggodalmi is. Mátyás udvarias válasza a magyar föliratra, hogy az osztrák ügy nem a magyar országgyűlésre tartozik; Thurzó ügyes közbejárása, mellyel a fejedelemnél az osztrák tartománygyűlés egybehívását s ezen a protestáns sérelmek és kívánságok tárgyalását kieszközölte s az osztrák deputatiót legalább nagyjából megnyugtatta, a nuntiusra is csillapítólag hatott. A legmegnyugtatóbb azonban az osztrák-morva-magyar *confoederatio* kérdésének az elintézése volt.

Tschernembl ugyanis azt kérte volt társai és küldői nevében a magyar országgyűléstől, hogy a köztük kötött 1608-iki szövetség-leveleket iktassa be a törvénykönyvbe és »specificálja«, hogy mit szándékoznak a magyar rendek tenni, ha a kilátásba helyezett osztrák tartománygyűlésen a kívánt

¹ A nuntius jelent. 1609 dec. 11. Nunz. di Germ. 114. A.

² Kül. Széchy Tamás tünt ki az osztrák protestánsok heves támogatásában. Róla mondja a nuntius, hogy „questa mattina con molto sfacciatagine ha parlato in diéta”. Jelent. 1609 dec. 18. — Nunz. di Germ. 114. A.

megegyezés nem jöhetne létre egyrészt az osztrák protestáns, másrészt az osztrák katolikus rendek és Mátyás között. A magyar rendek e confoederatiók becikkelyezései meg is ígérték: a »specificálásba« azonban nem mentek bele, hanem azt felelték, hogy ők nem tehetik föl, hogy királyuk meg ne tartsa ígétét, de ha netán a szükség úgy hozná magával, köteleességükről az osztrákokkal szemben nem fognak megfélekedni.¹ Teljesen eloszlatá aztán a nuntius aggodalmát a megígért és megtörtént »becikkelyezés« formája az 1609. 42. t.-cikkben. A cikk ugyanis csak annyit mond, hogy a két, Ausztriával és Morvaországgal király ő fölsége beleegyezése mellett kötött confoederatiók a jövőben is örökösen és szentül megtartandók. A cikk tehát csak az 1608 február 1-i pozsonyi unióra s az 1608 április 29-iki eibenschützi egyezsége vonatkozik, mert csak ezek jöttek Mátyás megegyezésével létre; de nem vonatkozik a júniusi streboholi egyezsége, mely Mátyás tudta nélkül Thurzó hadi sátrában kötött meg s mely az eibenschützi confoederatiós okirat egyes kifejezéseit — mint föntebb láttuk — úgy magyarázza, hogy azok a confoederált országokat egymás kölcsönös fegyveres támogatására kötelezik a teljes vallásszabadság kivívása céljából is ...

Az osztrák protestáns-kérdés fejlődésével párhuzamosan haladt s szintén csak az országgyűlés

¹ Stülz id. h. — Zsilinszky id. ért. bőven tárgyalja az osztrák protestánsok ügyét a magyar orsz. gyűlésen; de nem értem, hogy miért mellőzi épen e leglényegesebb dolgot hallgatással.

legvégén oldódott meg a jezsuiták véletlenül fölvetődött s veszedelmesnek ígérkező ügye. Ismeretes, hogy kevéssel az országgyűlés előtt jelent meg a fiatal Pázmány Péternek a kálvinistákat csúfoló, gyalázó irata: »Az nagy Kálvinus Jánosnak hiszekegyistene«. A mű az országgyűlési kálvinista rendek soraiban roppant nagy felháborodást keltett; a papokat, akik az író védelmére keltek, ki is akarták vetni a tanácsteremből. Tömeges küldöttség követelte a nádortól, hogy büntesse meg Pázmányt.¹ A nádor ezt természetesen nem tehetette, de a nagyfokú ingerültség lecsillapítása végett ráállott arra, hogy az ország színe elé idézi az »istentelen jezsuitát«. A katolikus rendek azonban tagadták a nádor illetékességét ily ügyben s maga a fiatal jezsuita is azt felelé, hogy egyházi törvényszék elé szívesen kiáll maga igazolása végett, világi elé az ügy nem tartozik. A nádor, akire ez kétségtelen kudarc volt, az őt ostromló és háborgó kálvinista rendeket végre is azzal némítá el, hogy, úgymond, gondolják meg, mit követelnek: Pázmány késznek nyilatkozik minden állítását Kálvin műveiből igazolni s akkor ők, a panaszosok, fogának fölsültni majd. Az ügy hát szépen, elaludt a nuntius és a curia őszinte öröme.²

¹ Pázmány ügyét az 1609-iki orsz. gyűlésen élénk színnel s kitűnően adja elő. Angyal id. m. 35. 1.

² A nuntius jelent. 1609 dec 18. és dec. 25. (Nunz. di Germ. 114. A.) Ez utóbbiban írja: „La querela mossa da questi stati contro il padre Pasma (így) jesuita ben presto si estinse, perché il palatino disse ai quierulanti che stessero in cervello a quel che facevano perché il padre si esibiva prontissimo à provar con le parole dell'istesso Calvino tutto quel

De ha Pázmány ellen csak szűr alatt dohogtak is aztán a jó kálvinista rendek, annyi bizonyos, hogy a fiatal jezsuita föllépése csak ártott az országgyűlésen rendjének. Mert növelte azt a friss ingerültséget, amely a jezsuiták ellen az ország északnyugati részében kevéssel az országgyűlés összeülte előtt lábrakapott. Az érsekújvári őrség ugyanis nyíltan bevádoló a rendet Thurzó, mint ideiglenes királyi helytartó-duumvir előtt, hogy vallása szabad gyakorlatában a primás szárnyai alatt háborgatja őt.¹ Tehát támadólag lép föl az alig megtűrt szerzet. Szó sem lehetett többé arról, amit Mátyás az országgyűlés megnyitása előtti audentián Bécsben a nuntiusnak kilátásba helyezett, hogy t. i. a jezsuitákért valamit módjában lesz tennie. A rendek részéről az első válasz Pázmány pamphletjére a túróci konvent, mint hiteles hely, följújtására vonatkozó végzés, melyet a király vissza nem vethetett, mivel a konventnek helyreállítását a kath. egyház érdekében ő maga kérte előterjesztésében s ha elfogadta, az azt jelenté, mint főntebb is jelzők, hogy e prépostság javait nem bocsáthatja a jezsuiták rendelkezésére. Az elsőnél sokkal keményebb felelet volt azonban a második, amelynek létrejötte közelebbi körülményeiről nem tudunk semmit, csak magát a kemény választ ismerjük: a rendeknek a jezsuiták ellen ho-

che haveva detto ó scritto con la sua falsa dottrina et che essendo così, sarebbe il padre stato assoluto et essi calvinisti rimesti confusi.” — Aztán leirat a nuntiushoz 1609 jan. 9. Nunz. di Genn. 26.

¹ Orsz. levéltár, Acta Thurz. fasc. 40. Nr. 16. — 1609 aug. 16.

zott végzését. »A jezsuitákról megújítatik a múlt évi törvénycikk, hogy t. i. Magyarországon semmi fekvő birtokot, birtokjogokat vagy saját házakat ne bírhasanak...«¹ Az eredmény hát homlokegyenest ellenkező Mátyás ígéretével, a nuntius és a curia reményeivel. Az volt már most a kérdés, elfogadja-e így ezt a végzést a király?

Mielőtt erre a kérdésre válaszolhatnánk, szükség” előbb Melfi püspökének legutolsó, mert az országgyűlés vége felé fölmerült, igen súlyos aggodalma okának, a teljes vallásszabadság újabb törvényes biztosítékának tervével foglalkoznunk.

Láttuk elbeszélésünk fonalán, hogy a nagyszombati ügy mekkora fölháborodást keltett az országgyűlésen; láttuk, hogy az érsekújvári protestáns őrségtől a várbeli templom elvétetvén, mily hosszantartó zendülés következett be. Amott mégis az országgyűlési határozat s a nádori parancs, emitt pedig az a körülmény hozott orvoslást, hogy a bizottságok és a protestáns főkapitány, Kolonics közbenjárására a várbeli templom helyett lenn a városban kapott templomot a protestáns helyőrség. Nem talált orvoslásra azonban a hasonló győri eset. A győri várőrség magyar része csaknem kizárólag reformátusokból állott, akik, ép úgy, mint a többi végvárak protestáns őrségei, a szerény zsoldjukból megtakarított filléreken s a töröktől nyert zsákmányok szokásos kótyavetyéiből befolyó

¹ „De jesuitis confirmatur alicuius anni superioris, nempe ut nulla in regno Hungariae bona stabilia et iura possessionaria possidere, nec proprios domos habere valeant” — mondja a már idézett végzések azon cikke, mely eredetileg a törvénnyé lett 43. és 44. cikkek közt állott.

jövedelemből¹ tartottak maguknak lelki vigaszt»
 lásukra istenigéje-hirdető prédikátort. Rudolf ural-
 kodásának utolsó éveiben megtörtént azonban, hogy
 főképp osztrák származású császári főkapitányok
 megakadályozták ily prédikátorok tartását. Épen
 ezért mondotta ki a bécsi béke I-ső cikke s az
 1608. koronázás előtti I. t.-cikk az összes végvárak-
 beli őrségek teljes vallásszabadságát. Erre a tör-
 vénycikkre támaszkodva akartak hát a győri ma-
 gyar protestáns katonák saját pénzükön prédiká-
 tort hozni be Győr várába. Győr azonban a püspök
 és káptalan székhelye lévén, ezek aggódva féltették
 a protestáns őrség előtt amúgy sem valami nagy
 tekintélyüket a behozandó prédikátortól. Bejöve-
 tele megakadályozására a primáshoz, a nuntius-
 hoz és a császári főkapitányhoz fordultak. Ez az
 utóbbi, b. Breuner János ezredes, buzgó katolikus
 család sarja, meg is tőn e célra minden tőle tel-
 hetőt; még Illésházy is hiába küzdött ellene. Melfi
 püspöke nagyon jól tudta és elismerte, hogy a
 győri vitézek kívánsága törvényes;² de kénytelen
 volt a primás által informált curia parancsára a
 püspök és káptalan óhaját a királynál támogatni,³
 aminek következtében Mátyás szemet hunyt a fő-

¹ V. ö. Takáts Sándor Rajzok a török világból III. 158., 169.

² Még utólag is 1610 ápr. 3. ezt írja jelentésében (Nunz. di Germ. 114. D.) „ne se li potrebbe negare in vigor dei coimpattati di Vienna et deH'arlicoli Possoniensi...”

³ Az 1609 január 10-iki utasítás, Borgh. I. 932 bis, ezt mondja: „Attione piena di vivo zelo è stata quella del Capitano di Giavarino et cotesta Mà deve difenderla et V. S. favorirla con tutto lo spiritto.”

kapitány erőszakoskodása előtt s így kárba veszett az országgyűlési rendek e miatti fölterjesztése is. Tartani lehetett azonban attól, hogy Thurzó, az új nádor, itt is közbelép a győri őrség panaszára, mint Nagyszombatnál s Érsekújvárott tette, noha Brenner becsületszóra fogadta a nuntiusnak, hogy ha csak a legkisebb írásbeli utasítást kap is a királytól, bármint mennydörögne is a nádor, ő azt a prédikátort nem fogná beereszteni.¹

Aki szelet vet, vihart arat. Évtizedes sérelme volt már úgylis a magyar rendeknek az, hogy a császári parancsnokok a magyar hatóságoknak és törvényeknek nem engedelmeskednek. A győri eset ezért sokkal jobban bánta a rendeket, mint akár a nagyszombati, akár az érsekújvári. Az országgyűlés vége felé hát, hosszas tanácskozások után, amelyeknek részleteiről, sajnos, nincs tudomásunk,² abban állapodott meg a protestáns többség, hogy efféle eseteknek a jövőre egy újabb törvénycikkkel elejét veszi, mely kemény büntetést szabjon a vallásszabadság ellen vétőkre s a nádornak kötelességvé tegye az ily módon gátolt vagy háborgatott prédikátorok védelmét. Az országgyűlési rendek által elfogadott törvényjavaslat így hangzott:

»A mi a vallás ügyét illeti, az ország rendéi a róm. katolikusokat vallásuk szabad gyakorlatában nem akadályozzák s nem is akarják akadá-

¹ Minderről bőven a most id. utasítás s a nuntius későbbi két jelentése 1610 ápr. 3. és ápr. 10. Nunz. di Germ. 114. D.

² A három különböző kéztől származó, tüstént idézendő végzés graphikai képe is mutatja, mily beható viták és tanácskozások előzték meg a határozatot.

lyozni. De mivel a bécsi béke cikkei és a múlt országgyűlés törvényei a végházak őrségeinek is ép úgy, mint mindenkinek másnak, szabad vallásgyakorlatot engednek: elhatározták a rendek, hogy ő kir. Felsőge evangélikus vallású papok bevitelét úgy a győri, mint minden más végházi őrségnek s egyáltalán mindenhová, a hol a protestáns pap bevitelét önként kívánják, megengedje s vallása szabadságában minden rendet megtartsion és megvédjen. Óvást emelnek egyébként a rendek, hogy ők a törvényes végzésektől semmikép nem hajlandók elállni. Az ellenük vétők, ha világiak, összes birtokaiknak elvesztésével bűnhődjenek s ezeket csak közbecsűn válthassák vissza; ha pedig egyháziak, akkor javadalmaik elvesztésével. E büntetésen kívül azonban a nádor úr mind a mellett tartozik a városból vagy máshonnan kiűzött evangélikus lelkészeket visszahelyezni és védelmezni.¹

¹ Ezt a protestáns egyház történetében eddigelé teljesen ismeretlen és nagy fontosságú végzést okvetlenül szükséges latin eredetijében is bemutatni: „Quod ad negocium religionis attinet, status et ordines regni catholicos Romanae professionis in eorum liberó exercitio religionis non impediunt nec impedire volunt; sed cum in articulis Viennensibus et etiam praeteriti anni constitutionibus et multibus in confiniis degentibus et aliis omnibus usus religionis aequaliter sit concessus, statuunt regnicolae ut Sacra Regia Maiestas introductionem concionatoris religionis evangelicae tam Jauriensibus quam aliis multibus in quibuscunque confiniis existentibus et quibuscunque illám sponte per se acceptare volentibus libère concédât ac in ipsa libertate religionis omnes status benigne conservare dignetur. Alioquin protestantur, se a praescriptis conclusionibus nullatenus velle discedere. Contrarium facientes, si fuerint seculares, in amissione bonorum communi aestimatione redimendorum, ecclesiastici vero in

Ezen végzéssé emelt törvényjavaslat megszövegezése után néhány hónap múlva készen lőnek a rendek az összes már előbb megvitatott végzések szövegeinek megállapításával is s a testes füzetet egy országgyűlési küldöttség december 29-én vitte föl a várba a királyhoz átvizsgálás és helybenhagyás végett. A végzések között nem egy olyan volt, amelyet a kir. tanácsosok és az öreg Khrenperg intelmei ellenére változatlan szövegben hagytak meg a rendek s ezért a kancellár előre megmondotta a nádornak, hogy ezeket nehezen fogja a király elfogadni. Úgy is történt: a király a végzések több cikkét visszavetette. Ilyen volt az, mely Győr-ből és Komáromból minden német hadi nép — kapitány, tiszt, legénység — kivitelét rendelte el; vagy amely különösen Dampierre lovasezredének, a király legmegbízhatóbb, de rakoncátlan és protestáns-ellenes hadi népének a tavalyi országos törvény szerint Magyarországból való kivezetését azzal a fenyegetéssel kívánta, hogy különben kénytelenek lesznek a rendek az ezredet a nádor által fegyveres erővel úzetni ki. Visszaveté aztán a király azt a nevezetes, a közigazgatás szempontjából csak üdvözölhető végzést, mely a nádori hivatal állandó székhelyéül Komáromot, mint az országnak mintegy középpontját jelöli ki s ezzel kapcsolatban a nádori tiszthez csatolja a komáromi főkapitányságot, egyszer s mindenkorra kiválasztatni rendeli

amissione beneficiorum convincantur. Et nihilominus dominus palatinus concionatores e civitatibus et aliis locis expulsos introducet et defendat”. Az eredeti végzések már említett törléses és javításos példánya. Kpü. F. 15435.

az országos adóból a Komárom várához tartozó falvak és javak adóját, mely minden jelen- és jövőendőbeli nádornak a kezeihez és használatára lesz utalandó; a nádor mellé 150 lovas és 150 gyalogos tartását mondja ki és leköti e célra a győri és komáromi, esetleg más harmincadok jövedelmét s e mellett kötelezi a királyt azon »salariumokat«, amelyeket annakelőtte a korona a helytartóknak és a propalatinusoknak fizetett, a nádor javadalmazására fordítani.¹ Ott volt végre a király által visszavetett végzések közt a jezsuitákról szóló s az imént egészében közöltem vallási cikk.

Thurzó azonban az országgyűlési küldöttséggel a végzések lehető gyors elfogadását követelte, hogy a türelmetlen rendek kívánsága szerint a bezáró országos ülést a következő napon, december 30-án meg lehessen tartani.² De a király a végzéseket megfelelő utasítás mellett a magyar tanácsnak adta ki s ennek javaslatára megismételte kívánságát, hogy azok az országos küldöttséggel való tárgyalás útján megváltoztassanak, vagy elejtessenek. Még az elvben elfogadott végzésbeli cikkeken is kisebb-nagyobb módosításokat, részben iránybelieket, részben lényegbevágókat, tön a királyi tanács-csal tartott közös értekezleten a király magyar

¹ Az imént idézett végzések példánya.

² „Procurava il pälatino — írja a nuntius 1610 január 1. (Nunz. di Germ. 114. D.) — per ridur le cose al suo disegno, precipitare il negotio, accelerando che 'l giorno sequente si venisse subito al trattato et si stabilisse di tutta.” Erről s a következő roppant érdekes jelenetekről csak a nuntius idevágó jelentéseiből s a többször idézett eredeti végzésekre rávezetett javításokból, törlésekből és kihagyásokból értesülünk.

ügyekben használt referense, az öreg Khrenperg Ulrik, alsó-ausztriai kancellár.

Az országgyűlési küldöttség azonban nem tágitott s élén a legkevésbé volt hajlandó engedni Thurzó. Őt a nádori tisztről szóló, imént említett nagyjelentőségű végzésnek visszavetése már egyenesen fölbőszítette, miután már előbb oka volt bosszankodni a korona által elfogadott végzések sok olyan módosításán is, amelyek nádori jogkörét korlátozták, vagy Mátyás kicsinyes féltékenységet tüntették föl. Egy Khrenperg által csaknem egészen törült végzés pl., mely a kincstárnokról, a magyar kir. tanácsról és a m. kir. kancelláriáról kitűnő és e hatóságok függetlenségét részletekben biztosító határozatokat tartalmazott, kimondá a többek közt azt is, hogy a magyar kir. tanács az egyedül illetékes minden titkos és hadi ügyben is és hogy a király ez által a magyar tanácsa által intézzen minden magyar ügyet »a legfőbb dolgokban meghallgatván és elfogadván a nádor véleményét«.¹ Khrenperg, mint mondtam, az egész, hosszú és részletekbe menő, üdvös tartalmú végzést törölés helyette e semmitmondó rövid végzést írta oda, amely törvényvé is lőn (1609. XXI. t.-cikk): »Similiter etiam autoritas consilii et cancellariae hungaricae conservetur«.

Egy más végzés elrendeli, hogy a király

¹ „In praecipuis palatini etiam opinione accepta.” Céломhoz nem tartozván, nem mehetek bele e közjogi szempontból különös fontosságú, de halvaszületett végzés történetébe. Ugyanezt kell mondanom a nádori székhelyről stb. szóló, fontosabb már említett végzészről is.

Győrbe és Komáromba a nádor által tétessen kapitányokat. Khrenperg ezt is könyörtelenül törölte s a helyébe tett végzés, mely törvénné lőn (1608. XXIV.), csak a bécsi béke IX. és X. cikkei megtartására utal, amelyekben a nádorról szó sincsen. A XXIII. t.-cikk a püspökök főispáni méltóságára vonatkozó iratokat a király előtt rendeli bemutatni, holott a rendek végzése e célra a nádort jelölte meg. Egy végzés a nádort bizta meg azzal, hogy bírságot vegyen ama városokon, amelyek a bírák és tisztviselők választásánál a vallás- és nemzetiségi különbség nélkül való választás törvényes elve ellen vétének; a Khrenperg módosítása, mely törvénné lőn (1609. XLIV.), a fiscust, tehát a kamarai közegeket bizta meg ezzel. A méltatlanul üldözött s a kamarák által kifosztott Joó János teljes kártalanítását és igazai védelmét egy végzés a nádor kezeibe tette le; de a teljesen megváltoztatott s törvénné lett szöveg a nádort innen is eliminálja.¹

A bosszús Thurzó tehát a királynak a magyar tanács útján küldött határozatára azt felelte, hogy neki és az országgyűlési küldöttségnek nincsen fölhatalmazása a cikkek megváltoztatása felől alku-dozni; ez az országgyűlésnek s új tárgyalásoknak a föladata. De a király épen ezt nem akarta; jól tudta, hogy ez annyit jelentene, mint olajat önteni a tűzre. Biztatták őt a kitartásra a magyar kir. tanács, byzantinismusból, a primás és a nuntius a vallási cikk és a jezsuitákról szóló végzés miatt.

¹ Mindezeket a példákat a többször idézett ered. végzések-ből veszem.

Nála szokatlan eréllyel elhatározta hát, hogy megtöri a makacs nádor ellenállását, mert hiszen világos volt előtte s Thurzó ellenlábasai előtt, hogy ha akar, hát alkudozhatik a nádor s hogy a küldöttség csak ő utána indul. Ám jól van, felelé hát Mátyás; ő sem a királyi tekintélyt s jogot nem engedi csorbíttatni, sem a lelkiismeretén nem fog — a vallási cikkekben — erőszakot tenni; inkább föl-oszlatja az országgyűlést; de akkor aztán mindaz, ami eddig történt és végeztetett s így a nádorválasztás is, érvénytelen.¹ »Erre a hangra aztán — mondja élénk, szinte drámai hatású jelentésében jó ismerősünk, Melfi püspöke — a nádor és követői hangnemet változtattak és létrejött a megegyezés némely »szemtelen« cikk megváltoztatása és mások elejtése dolgában.«² Ez utóbbiak közt volt a jezsuitákról szóló végzés, a nuntius és a primás őszinte öröme.

Csak két igen fontos cikk ügye maradt még

¹ „La Mtá Sua per non offender la sua coscienza et riputatione, si contentarabbe piutosto che si dissolvesse la diéta, havendosi per nullo tutto ils eguito fin hora, onde anche l'elettione del palatino restarebbe invalida” — írja a nuntius 1610 január 1. Nunz. di Germ. 114. D.

² „A questo suono — írja Melfi püspöke u. o. — mutó registro il palatino con suoi sequaci et si rimasse finalmente d'accordo che alcuni articoli impertinenti si moderassero et altri si obliterassero affatto.” Hogy mily nagy és lényeges változtatások történtek, azt a nádori székhelyt, javadalmazást stb. illető, főntebb rövid kivonatban ismertetett végzés sorsa mutatja. Khrenperg ezt teljesen törölé, s helyébe azt a törvényté lett rövid szöveget tette, mely csak annyit mond, hogy a király ezek felől a nádorral fog megegyezni. V. ö. 1609-LXVII. t.-cikkel.

megoldatlanul. Az egyik a nádorválasztás módjára vonatkozott. A király ugyanis új törvényt akart, mely kimondja, hogy eztán a négy nádorjelöltet az országgyűlés nevezi meg, közülök a király választ Tudjuk, hogy Mátyás udvari orvosának prognosticona szerint az udvari körökben általános volt a meggyőződés, hogy Thurzó nem fog soká élni s halála után az országgyűlés két katolikus jelöltje közül a neki tetszőt fogja nádorul választhatni a király. A függőben maradt másik cikk pedig a vallásszabadság újabb biztosítékáról szóló volt. A küldöttség, nem tudjuk micsoda befolyások hatása alatt, e cikknél annyira előzékenyen viselkedett a király kívánságával szemben, hogy a végzés részleteit, a győri őrség kívánatának külön megnevezését, a büntetést, a nádor végrehajtó kötelességét egymásután elejté; meglegedett volna egy olyan, törvényhozási szempontból tulajdonképen teljesen fölösleges szöveggel, mely a bécsi béke és az 1608. kor. országgyűlés vallásügyi cikkeit és törvényeit egyszerűen és általánosságban megerősíti. De a vérszemet kapott uralkodónak, akit Melfi püspöke, a primás, osztrák miniszterei és a magyar kir. tanács ösztökéltek, ez is sok volt. Azt kívánta, hogy az a vallás szabad gyakorlatáról alkotandó cikk csak és csupán a bécsi béke oklevelére hivatkozzék. Ebben — monda a nuntiusnak — ott áll a hasznos záradék: »sine praeiudicio religionis catholicae«. Ezt a záradékot persze jól föl lehet majd használnia az izmosodni kezdő ellenreformatiónak; hiszen csak a magyarázattól függ, hogy mi minden praejudikál, vagy nem praejudikál, a kath. egyház érdekeinek s mit lehet és szabad hát eltiltani vagy

megakadályozni. Azt az ünnepélyes okiratot pedig, amelyben 1606 szeptemberében a bécsi alkudozások alatt a kassai országgyűlés nagy választmányát arról biztosítá az akkor még csak főherceg Mátyás, hogy az a záradék nem mala fide tétetett a bécsi béke vallási cikkébe és így nem is árthat a vallás-szabadságnak, azt az okiratot, úgy látszik, nem létezőnek tekintette a királlyá lett Mátyás, tán azért, mert nem volt beiktatva a törvénytárba.¹ Most már azonban a küldöttség az országgyűlés elé vitte a dolgot, melynek még szét nem oszlott tagjai átláttak a szitán s épenséggel nem voltak hajlandók a tavaly hozott nádori törvényen módosítani. Több mint elég concessiónak tarták azt, hogy legkörmösebb végzéseiket a nádor vezette küldöttség elejté s hogy a vallási cikknél is csak az 1606. és 1608-iki hasisokra vonult vissza. De másrészt Mátyásnak sem állott már érdekében a húrt túlfeszíteni, nehogy elpattanjon. A királyi hatalma s a német hadi nép ellen irányzott végzéseket immár úgysis »visszaszívták« a rendek, a nádor túlsúlyát s tekintélyét emelő határozmányok törlésébe vagy módosításába beleegyeztek, a jezsuiták elleni újabb tilalmat elejtették, a vallási cikk, ez a hatalmas új írott garancia, összezsugorodott. Annyit ért el a

¹ „Questi (a küldöttség tagjai) vogliono dichiarar che l'articolo délia religione rlniane conforme ai compattati di Vienna et seconde la dichiarazione fatta in dieta l'anno passato. Ma S. M^{sa} vorrebbe che si dicesse semplicemente rimanere seconde i compattati di Vienna, nei quali stà apposta la clausula „sine praeiudicio religionis catholicae”. A nuntiusbő jelentése 1610 január 1. id. h.

király szokatlan erélye, mely tán főleg a megkapott spanyol pénzsegélyre vezethető vissza, hogy tekintélyének legkisebb sérelme nélkül engedhetett. Visszavonta hát a nádorválasztás módosítására vonatkozó követelését és beleegyezett abba, hogy az egyébként lehető röviden szerkesztendő vallási cikkben a bécsi béke mellett a tavalyi pozsonyi törvényekre is történjék hivatkozás. A rendi végzések azon példányában hát, amelyet a királynak Thurzóék küldöttsége pár nappal ezelőtt nyújtott volt át, a vallásszabadság új garantiát tartalmazó hatalmas végzést Khrenperg szépen keresztülhúzta s helyébe oda írta a színtelen, fölösleges *compromissum* szöveget: *In religionis negotio maneant conclusiones Viennenses et anni praeteriti constitutiones in suo vigore.*¹

Meg volt hát mindenben a kölcsönös megegyezés s január 2-án csak letisztázni kell vala az ekként megkoppasztott és módosított rendi végzéseket, hogy új alakjukban szentesítés végett a király elé kerüljenek, mikor az utolsóelőtti pillanatban *deus ex machina* gyanánt közbelépett — a nuntius.

Neki az volt a meggyőződése, hogy legjobb volna, ha a vallásszabadság ügye egyáltalán meg sem említették az 1609. év törvénykönyvében, mert ha megemlítetik, ez még a Mátyás által *contemplait*, a katolikusokra legkedvezőbb formában is csak megerősítése lenne az »átkozott bécsi articulusoknak!«² Annál kevésbbé tetszett hát neki a

¹ Az eredeti végzések többször idézett példánya. — „Io pero considerarei et m' affatico che non si faccia ne anco mentioné di religione; perché in ogni modo si

compromissimus formula, mert noha — monda — ez sem új sérelem a kath. egyházra, de minden esetre fölszaggatása a már vett sebeknek s új botránykő, amelybe a király belebotlik, újra megerősítvén olyasmit, amit elkárhoztat.¹ Az új esztendő (1610) első napján közölte hát aggodalmait Forgách-csal, s kérte támogatását abban az irányban, hogy egyáltalán semminemű vallási cikk, tehát a már megállapított ártatlan formula szerinti se alkottassák. Forgách igazat adott Melfi püspökének s másnap, január 2-án kora reggel, mind a ketten a titkos tanácsosokhoz siettek és ezeket, s általuk a királyt, csakugyan sikerült a nuntius kívánságára hajlítaniuk.²

A kérdés csak az volt, beleegyeznek-e ebbe a nádor is. Mert ha ő beleegyezik, akkor a concertáló bizottság felől nincsen kétely, a tekintetes karok és rendek pedig már oszlófélben vannak.

Egy furcsa véletlen jött a nuntius segélyére.

A nádor ugyanis híret vévén annak, hogy a primás ő ellene a nagyszombati ügyben a királynál áskálódott, az utolsó országos ülések egyikén a rendek tetszése közt kijelenté, hogy akár a bíbor-

verrebbono quasi tacitamente à confirmar di nuovo questi maledetti articoli Viennesi” — írja a nuntius 1610. január 1-i jelent, id. h.

¹ „A me conciava in gran maniera il vederé, che si dovesse se non ricever nuova piaga, rinovar almeno le cicatrici délie passate et muoversi di nuovo materia si puzzolente et che il rê un' altra volta s' inducesse ad intoppar nell' istessa pietra, ratificando il malo da lui fin hora detestato” — írja a nuntius 1610 jan. 9. Nunz. di Germ. 114. D.

² U. o.

nok, akár valamelyik püspök, vagy akárki más fiá rágalmazta is őt ebben a kérdésben, az hazudott. Ezt persze a bíbornoknak, aki nem volt jelen azon az ülésen, jó emberei tüstént elmondották. Mikor aztán újév napján az országgyűlési concertáló küldöttség a kir. tanáccsal a tárgyalásokat befejezte, a prímás szót kért s a nádorhoz fordulva kijelenté, hogy ő az az állítólagos hazug, aki ellen a nádor a legutóbbi országgyűlésen kifakadt s hogy ő büszke arra, amit a királynak a nagyszombati ügyben mondott, mert csak az igaz ügyet védte lelkiismerete és kötelessége szerint. Csudálkozik azonban azon, — folytatá a tűzbe jött prímás, akiben: egyszerre föllobbant a Forgáchok régi aristokrata büszkesége — hogy a nádor a maga új tiszteben a prímásnak, bár a legkisebb dologban is, prejudikálni akar, mikor tudnia kellene, hogy neki ömögötte, akár mint Forgách, akár mint az ország prímása, akár mint az egyház bíbornoka mögött, akit a világ legelső fejedelmei tisztelettel öveznek, csak messzi-messzi távolban van helye.¹

A végig sértő támadás a nádort kínosan lepte meg, de nem hozta ki sodrából. Azt feleie, hogy nem tudta, hogy csakugyan Forgách volt-e az, aki őt a királynál megrágalmazta; de mivel most tudja, hát elégtételt ellene az országtól fog kérni.

Épen csak ez kellett a királynak! Új baj, új

¹ „ . . . dovendo sapere (a nádor) — írja a nuntius 1610 jan. 1. id. h., a primas szavait olaszul idézván — che come à Francesco Forgätz, come à primate del regno et come a cardinal di Santa Chiesa al quai per tanto deferivano molto honore i maggiori precipi del mondo, doveva egli cedere di gran lunga.”

bonyodalom, új zavarok a szerencsésen lemorzolt országgyűlés bezárása pillanatában!... Mátyás a saját királyi kezébe vette a viszály elintézését; különösen igyekezett pedig a nádort az országra való veszedelmes appellálástól visszatartani. Utóvégre is Thurzó volt az, aki a bíbornokot nyilvános ülésen, bár burkoltan, hazugnak nevezte. Aztán meg az is bizonyos, hogy Thurzó, noha teljesen törvényes alapon állott, nyers válaszaival a királyt a nagyszombati ügyben csakugyan megsértette. Az is áll, hogy azok, a király szerint szertelen kívánságok, amelyeket a rendek elejtett végzései tartalmaztak, soha nem váltak volna végzésekké, ha Thurzó a nádori dicsőségtől megittasodva — legalább a király és ministerei azt hitték — nem pártolja őket. Thurzónak tehát a király kedvéért okvetlenül engednie kellett. De Forgáchot is kiengesztelte a király, ami meg Thurzónak volt az adott viszonyok közt kellemes. Mátyás összehozta a két haragost; másnap, január 2-án, kibékíté őket s a két fél egymásnak kezet adott.

Ezt a kedvező alkalmat tüstént megragadták a Melfi püspökétől, a kitűnő psychologustól nógattott osztrák miniszterek. Előadták a nádornak, hogy az a compromissumos vallási cikk, a tavalyi országos törvény után, teljesen fölösleges valami s hogy elmaradása a királynak kedves, a nuntiusnak és primásnak is kellemes volna. A nádor le akarta kötelezni királyi urát; megmutatni a primásnak, hogy akar kedvére cselekedni; annál jobb, ha ezzel még a nuntiusnak is inye szerint cselekszik. Magára vállalta még az nap, január 2-án, az országgyűlés legutolsó napján, a concertálásra választott rendi

küldöttségnél a törvényhozási szempontból csakugyan főösleges cikk elejtésének keresztülvitelét. Illésházyéval vetekedő, rendkívül nagy tekintélyére mutat, hogy ez sikerült neki..¹ így maradt ki az 1609-iki országgyűlés végzései közül, melyeket másnap, január 3-án, szentesített a király, a nuntius és a curia nagy elégtételére, a vallás szabad gyakorlatát újólag biztosító bármi határozmány.

Istennek hála, írja Borghese bíbornok, hogy a vallási kérdés érintetlenül hagyatott. Abból, hogy a nádor ebben az ügyben, valamint a nagyváradi püspök ügye orvoslásában, bárminő világi tekintetek miatt is, de közreműködött: világosan látható, hogy az isteni gondviselés az alkalmatlan eszközöket is föl tudja használni a maga céljai szolgálatára.²

Szebb és győzelmesebb akkorddal be sem vé-

¹ „... all' ultimo per gratia di Dio essendosene parlato a parte co' l palatino, costui opro da se si fattamente con i stati che si levò affatto quell' articolo, ne di religione restara pur una minima parola al mondó” — írja a nuntius 1610 január 9. ez napi második jelentésében és alább: „Indusse il palatino a si buon opera non solo il desiderio di gratificar S. M^a, dalla quale haveva per prime havuto richiocchi et segni di pochissima sodisfattione per il particular di Timavia, ma per rappacificarsi anco intieramente con l'illustrissimo s. cardinal di Strigonia”.

² „Lodato Dio che la dieta di Posonia è stabilita et l'articolo della religione è rimasto intato. Epoichè il palatino s' é adoperato in questo et anco nella restitutione del vescovo di Varadino alia sua chiesa, ancorche sia stato per rispetti humani, si vede nondimeno che Sua divina Mtá non ha bisogno di attitudine d'istrumenti per fare l'opere sue; ma chè se ne serve per che cosi vuole” — mondja a pápai államtitkár 1610 január 23-iki utasításában. Nunz, di Germ. 26.

gezhette volna Melfi püspöke a maga pozsonyi missióját, melynek színhelyéről január 4-én távozott. Mikor aztán a lefolyt eseményekről számot adott magának s a kitűzött célok és elért eredmények közt, mint mondja, megvonta a mérleget, úgy látta, hogy a kath. vallás és az egyházi rend ügye az 1609-iki országgyűlésen inkább előre ment, mint hátra. És az nem keveset jelent, írja jelentésében, a sok kedvezőtlen körülmény közt. Többet most nem lehetett elérni, de amit elért, azzal meg van elégedve:¹ az elkobzott egyházi javak visszaadásával a magyar kath. egyház újra szilárd basist nyert; az egi káptalan és a konventek helyreállítottak; a primási tizedek visszaadattak; Migazzi visszanyerte állását s törvényes közbecsületét; a püspökök főispáni tiszte felől a jövő minden jóval biztat; a jezsuitákról egy újabb veszedelem hárult el; a vallásszabadság minden újabb biztosításának útját vágta; de elérte, hogy Kassára s a felsőmagyarországi városokba a kath. papok visszavitetnek s elérte, hogy a kir. tanács világi elemeinél a katolikusok túlsúlyra kerültek s mindennek tetejében a curia pártfogoltja, Forgách Zsigmond országbíróvá lőn.² Ezek az eredmények bőven fölérnek a nádorválasztásnál szerzett kudarccal, meg azzal, hogy a tizedügylek a világi bíróságok ítélkezése alatt

¹ „... bilanciando ben bene il tutto per quel che tocca alla religione et ecclesiastici, put) dirsi, che si sia avanzato più tosto che perduto. Che non è puoco in rispetto alle cattive congiunture che si sono traposte.” A nuntius jelent. 1610 január 1. Nunz. di Germ. 114. D.

² A nuntius jelent. 1610 január 16. U. o.

maradtak s hogy még egy-két apróbb dolog nem úgy sikerült, ahogy a pápa szerette volna.

Melfi püspökének ezt a »mérlegét« Róma is jóváhagyta. A magyar országgyűlés végzései — így fejezte ezt ki leiratában a pápai államtitkár —, amint azok Főtisztelendőségednek ügyes közreműködése által is létrejöttek, valóban sokkal kevésbé kedvezőtlenek, mint hinni és félni lehetne.¹

A nuntius bizalommal tekinthetett az ellenreformáció jövőjébe. »A pálya szabad« lőn, mint harmadfél századdal később ugyanazon császárvárosban egy vele félig-meddig egyívású, de világi rendű államférfi mondotta.

¹ „Volontieri s' è veduta la relatione che V. S. ha data delli articoli di cotesta diéta ungarica et le risolutioni che si sono prése per opera delli consiglieri di S. M^{sa} e per la pratica che V. S. ci ha usata; li quali in somma sono manco male di quel che si temeua” — mondja az államtitkár leirata a nuntiushoz 1610 január 16. Nunz. di Germ. 26. — V. ö. Fraknói, Magyarország és a Szentszék, III. 281.

FÜGGELÉK.

(1609 november 30. Pozsony.)

Báró Khrenperg alsóausztriai kancellár kezével irt fogalmazványa azon jegyzőkönyvnek, mely felvétellett a titkos tanácsnak egy, a pozsonyi kir. várban tartott üléséről, Thurzó György nádori jelöltetése ügyében.

T.¹

Sive nominatur,² sive non, in utroque³. . . ac casu Sua Maiestas in extremis videtur esse constituta.

Quod nominari non debeat, sunt hae rationes:

1. Praecedentis anni [rationes], ob quas ad fastigium hoc non pervenit [Thurzó].
2. Fastuosus eius et imperandi animus, qui tandem etiam in S. Mis propria se inmiscet.
3. Tenacissimus persequendi catholicos zelus vei morbus, in quo hactenus quam gravissime laboravit.
4. Privata foedera quae tarn ín castris quam etiam nunc inscia S. M^{te} cum aliis hanc unam ob causam inivit.
5. Promissiones hactenus haereticis* opulentissime factae et consilia praestita.

¹ Az irat élén álló e T. betű azt akarja jelenteni, hogy Thurzóról van szó.

² T. i. Thurzó.

³ Következik a kipontozott helyen egy rövid, elmosódott, nem olvasható szó.

⁴ Az osztrák protestánsok értendők itt.

6. Quod nunc quasi omnes ei se accommodent,, regem relinquentes.

7. Correspondentiae magnae inter ipsum, Turcas et alios in Imperio haereticos, prout ex litteris constat.

8. Quod modernae turbae et irrationabiles actus sicut etiam praeteriti anni omnes ex ipsius inflammatione procédant.

9. Quod omnia attentat quae in diminutionem j catholicorum, eorum rerum, personarum et dignitatum esse cognoscit.

10. Quo denique verendum, ne ad instar Bochkai processurus sit, manum S. M^{tis} ligat, omnem auctoritatem sibi usurpans et nisi haereticis ubique locorum¹ satisfiat, ad nutum etiam hanc et alias dietas et S. M^{tis} conatus pios, quamvis palatínus, per suos complices elusurus.

11. Quod hoc facto et eo reiecro regem esse M^{tem} Suam omnibus palam fiat.

12. Quod Deo et conscientiae suae et omnibus catholicis satisfaciet [Sua M^{tas}] et magnus apud catholicos principes praedicabitur.

13. Quod suis adversariis erit [Sua M^{tas}] terrori et per degredationem huius personae² velut columnae omnes reliquorum conatus dissipabuntur.

14. Catholici tanto audacius in omnibus suis piis actionibus processuri sint.

15. Quod omnia consilia confoederatorum dissipabuntur amisso hoc duce et antesignano.

¹ Értsd: Ausztriában is.

² Thurzó.

Quod si nominates non érit,¹ haec verenda sunt incommoda:

1. Quod is omnia contra regem tentabit, quo dieta haec suum non sortiatur effectum et alia mala fiant.

2. Quod comitatus, prout minanlur, hinc infecta re discessuri sint.

3. Quod ad eorum relationem rursum novas turbas in Hungária, maxime partibus superioribus, habituri simus.

4. Quod vel ipsi palatinum eligent, aut vero prout minantur, secessionem a rege parabunt.

5. Quod confiniorum solutio differetur et ea non facta confinarii confinia deserent.

6. Quod Turca hisce motibus erectus, novum pacis infringendi modum queret.

7. Hungaros ad id ante pronos et paratos [Turca] rursum in novam societatem alluciet.

8. Confiniarios [Turca] tentabit.

9. Quandoquidem S. M^{tas} impérium suum [in Hungária] non confirmant, quod etiam alia S. M^{tis} régna et provinciáé aut se Hungaris coniungent aut vero alia nova molientur.

10. Quod S. M^{tas} caesarea in tali casu occasio-nem vindictae suae non negliget.

11. Quod M^{tas} regia destituta omnium suorum-auxilio, vires hostium tarn internorum quam externorum sustinere non posset.

12. S. M^{tas} cum suis in extremum periculum coniicietur.

13. Similiter etiam tota Domus Sua Austriaca, cui propterea respondere non poterit.

¹ Értsd: Thurzó.

² A magyarok támogatása értendő.

14. Similiter omnes catholici.
 15. Quod denique malum tanto gravius . . .¹ quanto magis irreparabilia omnia videntur.

In tantis rerum angustiis quando aliter fieri non potest, videretur hanc² ex duobus malis minimum³ esse eligendum.

Et quia catholici de voto suo desperant, non-catholici omnino Turzonem assumendum postulatur, si is a Sua M^{te} ad certa quaedam alligari posset, non videretur reiiciendus:

1° Si promitteret et reversalibus singularibus Suam M^{tem} assecuraret, quod se in his quae ad Suae M^{tis} auctoritatem et dignitatem pertinebit⁴ non immiscebit.

2° Quod catholicos spirituales et saeculares in iuribus, bonis et libertatibus ipsorum conservabit et non persequatur.

3° Quod curabit ut sub hac adhuc dieta restitutio bonorum ablatorum omnibus ex aequo maxime ecclesiasticis fiat.

4° Quod nullám in religione cum reliquis provinciis sit habiturus confoederationem, prout et confoederatio quoque prima hie Posonii constituta tale quid in se non continet.

5° Quod in aliorum Suae M^{tis} regnorum et provinciarum negotia sese non immiscebit, sed eas ad fidelitatem et obedientiam servandam dehortabitur. Ullis neque consilio, voto aut auxilio quovis contra Suam M^{tem} adstipulabitur.

(A lap szélén még a következő két számozatlan föltétel, ugyancsak Khrenperg írása:

¹ Nem olvasható, többszörösen corrigált ige, talán evadet

² Így, hoc helyett, vagy his helyett.

³ Így, minus helyett.

⁴ Így, pertinent helyett.

Ut in futurum modus antiquus electionis servetur [palatini] et regnicolae proponant.

Item quod ordinationem factam cum Forgachio sed stúdiósé, promotebit.)

Haec tarnen prius sincere cum eo [Thurzone] tractari deberent.

Legalól (ugyancsak Khrenperg kezével): N. B. Cardinali, nuntio.¹

(Ered. fogaim, a bécsi üdv. kam. [közös pénz-ügyi] levéltárban, Fasc. 15.435.)

¹ Ez a „Schlagwort”-szerű két szó azt akarja jelezni, hogy az ügy véleményezés végett Forgách bíborossal és a pápai nuntiussal is közöltessék, ami, mint a szövegből (t. i.: értekezéséből) látható, meg is történt.

BETHLEN GÁBOR LEVELEI.*

(Budapesti Szemle 1880. évf.)

Minél messzebb hagyja a történetíró a mul-
tat háta mögött s minél közelebb jó kutatásai köz-
ben a jelenhez, az adatok annál nagyobb tömeggé
halmozódnak előtte; lassanként megszűnik a per-
gamen uralma, helyébe a papirosé lép — s az ok-
levél formulákkal körülzárt elbeszélését az ügyira-
tok, az akták bőbeszédűsége váltja föl. A massa¹
sokszor nyomasztóvá lesz; úgy hogy az, aki helyre,
időre, eseményre vagy személyre való tekintettel
a fölkatott történeti adatokat csoportosítani, vagy
épen azok száma nélkül való válfajaiból egyet ki-
választani tette föladatává, s akinek e föladatot a
kellő ügyességgel megoldania sikerült: bizonyára
hasznos, elismerésre méltó dologban fáradozott.

Ez adatok egy nevezetes fajtát a missilis-
levelek, s különösen a kiválóbb egyéniségek leve-
lezése képezi. Mi sem segíté annyira elő azt a rop-
pant tudományos haladást a történetirodalom terén,
mint a helyes szempontok szerint megválasztott

* *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága megbízásából kiadta Szilágyi Sándor, akadémiai rendes tag. — Budapest, 1879. Nagy 8-r. XIV. 496. lap.

levelezések nagymérvű közzététele s fölhasználása. Példát e tekintetben Nyugat-Európának ép úgy, mint a memoire-irodalomnál, Franciaország adott. Korán, a XVI. század végével fölismerték ott az e nemű kútfők közzételének fontosságát — és helyesen. Sokan legelsősorban a történelmi naplók-nak (nem memoire-szerű iratokat értek) vindicálják azt a speciális tulajdonságot, ami a leveles-gyűjtemények fő becsét képezi. Mivel azonban e naplók-nál a subjectiv reflexiók kizárólagos volta a tárgyilagos megítélést nehezíti; míg ellenben e momentum a leveles-gyűjtemények becsének megbírálásánál — már csak azért is, mert a levelek írói nemcsak magukkal számolnak, mint a naplók-ban, hanem mások irányában nyilatkoznak — sokban kedvezően módosul; ép ezért a leveles gyűjtemények nagyobb mérvű fontossága a történetírás-nál kézzelfogható.

S miben áll a collectiók becse? Jól mondja egy francia író, a világeseményekre elhatározó befolyással bírt egyének correspondentiájának történeti értékéről szólván, hogy: műhelyek, laboratóriumok ezek, melyekben látni s szemlélni van alkalmunk, mint készültek s mint fejlődtek az események, csak megérteni s összefűzni őket, a lényegest bennük kitalálni, az értelmet föl kutatni, s horderjük nagyságát megismerni kell. Itt egy épen most fölmerülő eszme van előttünk, ott egy előbukkanó combinációra akadunk, mely ma még papíron volt, elhatározó tényé, talán olyanná, mely az emberi dolgok folyását más útra terelte. S szerencséje a történetírónak, ha kutatása közben az adatok ilyen tárára akad, s ezekből szöhet maga-

nak idők és viszonyok, tények és tervek, emberek és események, kivívott siker s eredmény nélküli elhalt gondolat megítélésére vezérfonalat. Az érzelem és az ész, az erény és a hiba, a jellem és a gyöngeség sokszor csak e nemű kútfők után érthető meg; — s bár föltétlenül igaz is az, hogy csekély ama bizalmas levelezések száma, melyekben gondolat és aspiráció tartózkodás nélkül van kimondva, hol az író magát nem szépíti, hanem igazán úgy jelenik meg, mint amilyen a valóságban volt: annak mégis, aki különböztetni igyekszik, s e fajta adatok értékét szerencsés tapintattal képes összehasonlítani másneműekkel, annak a történelem e forrása tiszta kútfő lesz, s belőle tiszta Ítéletet fog méríthetni.

Ebből a szempontból kell megítélni a Szilágyi Sándor által gyűjtött s kiadott eme levelek becsét is. Belőlük megérteni tanuljuk Bethlen Gábor lelkét és szellemét, ismerősök leszünk jellemével, kinyilik előttünk kedélyvilága, s mikor leveleit lapozzuk, beleéljük magunkat terveibe, szándékaiba s gondolkodásmódjába.

És erre kétszeres szükség van azon arcképek után, miket az erdélyi fejedelemről újabb historikusok a külföldön árulnak. Tadráról, a prágai egyetemi könyvtár őréről, ki különben alapos tanulmányokkal gazdagítja a Bethlen Gábor szerepléséről szóló történetirodalmat, már azért sem akarok szólni, mert ő nem veszi boncoló kése alá a fejedelem jellemét; arra, az itt-ott tett olyanféle megjegyzésre pedig, hogy pl. Bethlen folyton változó politikája állhatatlanságának s csalárd lelkületének volt folyománya, legfőlebb az Aesopus haldokló

oroszlánjáról szóló mesével válaszolhatunk. De egy neves historicust okvetlen szükséges megemlítenem. míg az öreg Ranke elég éles szeme jól ítélte meg Bethlent, legalább félre nem ismeré, sőt anynyira, amennyire méltányolta is; addig az az író, akiről szólni fogok, akinek sokkal több dolga volt és van az erdélyi fejedelemmel, legújabbban másként bánik el ezzel.

Gindely, ki a harminc éves háború történetének második kötetében egy egész fejezetnek e címet adja: *Bethlen Gábor*, frappáns bizonyosága annak, mire nem képes egy történetíró, ha oly végtelen tömege a történelmi adatoknak áll rendelkezésére, mint ő neki, de ha ez adatok legtöbbje részrehajló, abban pedig, aki azokat földolgozza, nincs meg a szem, mely éles tekintetével átlássa, mi fogható el egy olyan egyéniség megítélésénél, mint Bethlen Gábor, absolute s relative igaz gyanánt; ha, ami fő, nincs meg a kellő bíráló tehetség, mely a magasabb, merészebb, az események színvonalán fölülálló indokokat a hősből, kit tollára vesz, fölismerje. Akár gondatlanságból, akár készakarva elfogultságból (ha oly dynasticus érzülettel nem írta volna művét, szinte szeretném azt mondani: kicsinyes revancheul az általa vázolt fehérhegyi csata emlékeért) szól úgy, amint szól Gindely: lehetetlen, hogy aki meggondolja, mily nagyszabású munkába fogott a cseh-német történetíró, meg ne ütközzék azon a silány és rövid rajzon, melyet Bethlen Gáborról ad olvasóinak. Szerinte nem voltak az erdélyi fejedelemnek nagyobb, magasabb tervei, csak becsérzetből s harcvágyból fogott fegyvert Ferdinánd ellen, s ne-

tani aggodalmait a józan észnek e két vak szenvedély könnyen leküzdé. Olyan politikus ő, aki egy vig ebéd után félmámorban kifecsegi minden gondolatát vendégei előtt; sőt, ami több, a boritalnak annyira kedvelője, hogy államügyekről beszélni vele csak kora reggel lehet, mert a délelőtti órák vége felé már ittas szokott lenni. Egy minden komolyság nélkül való iszákos becsvágyó barbár s harckedvelő bramarbas áll tehát előttünk, akinek erényét csak az képezi, hogy a visszataszító arc, a rútul hajlott orr, s a széles, ritka fogakkal fegyverzett száj által kölcsönzött külső kifejezésnek megfelel zsarnoki erejű s energiájú lelke is. Kár, hogy nem vette föl Gindely, hogy nem hitte el ez arckép készítésénél azt is, amit ugyan mese gyanánt említ föl, pedig ép úgy el volt terjedve az erdélyi fejedelemtől, hogy t. i. Konstantinápolyban körülméltelkedett. Sokkal teljesebb lenne a leírás és kiegészítő.

Elmondja azt is, hogy Jakab, az angol király oly rossz véleményt táplált Bethlen felől, miszerint veje, a pfalzi választó s cseh király bármint kérte, nem volt képes rábírní, hogy csak egyszer tisztelje meg levelével az erdélyi fejedelmet. Azon a pályán, melyet Bethlen Gábor — mondja ez alkalomból Gindely — megfutott, amíg magas állásához juta, bizonyosan »nem is követelheté az erény útját úgy, mint azt egy olyan, kit a sors már eleve trónra jelölt ki, tehetné, s még sem teszi. És ez az egyetlen mentő szó a cseh történetíró szájából ama sötét vonások után.

Attól, ki egy világmozgató esemény történetét írván, amaz idők egyik legnagyobb alakját

akarja élönkbe állítani, más jellemzést várnánk. Gindely mit sem tud Bocskay István politikai testamentumáról, mely Erdély állását pár szóval, de a legtalálóbban fejezi ki, s melynek legméltóbb örököse Bethlen Gábor volt. Mitsem tud a fejedelem nagy tervéről, eszményi gondolatáról, mely Mátyás fénykora visszaállítására törekvék; s a protestáns Daciáról, mely Kelet-Európa küszöbén sarkkövül szolgáló egy független, szabad, szabad intézményekkel bíró, kultúrát, művelődést terjesztő államnak, egy államnak, mely hatalmas védőfalat képezzen a mohamedanizmus terjeszkedése ellen, s a nyugat-európai műveltséget a barbártól való félelem nyomása alól fölmentse s visszaállítsa egyszermind azt a hatalmat, melyet egy százados hiba leütött lábáról, de melynek föléledése más irányt adott volna az Európában viaskodó ellenérdekeknek. — A mi szívünkben a magyarok szíve dobog föl ugyan e magasztos gondolatnál hangosan, mi érezzük csak egészen, mi nagy volt ez az eszme; de egy elérendett siker fontosságát az idegen történetíróknak is méltányolnia kellene, mert az a nép, melynek szép jövője tölte be Bethlen álmait, helyet foglal, s helyét meg akarja tartani Közép-Európában. S pedig hogy Gindely e szempontra nem fektet semmi súlyt, annál nagyobb hiba, mert bizonyos tekintetben exclusiv álláspontról tanúskodik. Legelső s legfőbb a harminc éves háború történetében természetesen az, ami a német birodalom kebelében történt; de ha már a teljesség, amire Gindely törekszik, s az egymásra ható események harmóniájának fölfogása megkívánja (amint okvetetlen megkívánja) a belevágó kelet-európai

bonyodalmak kritikai ismertetését, s ez ismertetés, a műnek csakugyan célja is: akkor okvetlen szükség legalább főbb vonásokban boncolni azokat az aspiratiókat, melyek a tűzhelytől távol eső mozgalmaknak életet adtak, bárminő politikai jelleget öltöttek légyen is a kivitelben magukra. Ez aspiratiókat aztán méltányolni, vagy elítélni fogja-e a történetíró, az itt nem kérdés. Mert bármelyiket teszi a kettő közül, indokokra fog Ítéletében támaszkodni, amely indokok alapján kimutatni igyekszik, hogy a megbukott eszme tán absolute nemes, magasztos, gyakorlatilag azonban kivihetetlen volt; vagy a kivitelben elfajult; vagy hogy már elméletileg is magában hordta — bárminő okból — életrealitlanságának csiráit. Gindelynél erre, legalább Bethlen Gábor szereplése rajzánál, nem akadunk. Az erdélyi fejedelmet mint ravasz politikust, mint fondorkodó keletit látjuk föltüntetve, ki rókaeszével gyakran túljár ellenei észjárásán, s az adott szót neki alkalmas percben megszegni erényül tartja. Sehol, de sehol egy combinatio, melyben a köznapai kicsinyes politikai érdekeken felülemelkedő terv vagy gondolat tulajdonítatnék neki; az események elbeszélése folyamában alig egy momentum, melyben, amennyire a történetírón áll, Bethlent lelki nagyságának csak halvány fényében állítaná az olvasó elé; — pedig annyi és annyi alkalom volna rá.

Azt az embert, ki mint vezér a hadviselés, a sereggondozás fáradalmi után, mint politikus az államügyek folytonos tárgyalása közben, midőn beállott az est s mindenki nyugovék, a sátora előtt járkáló örrel egyedül virraszta fönn, hogy hosszú,

sűrűen írott leveleibe lelkét, szellemét, gondolatját belehelje s áltatok a kétkedőkbe hitet, a kislelkűbe bátorságot, a csüggedőbe reményt öntsön, a közönyöst apathiajából fölrázza, az elpártolni akarót visszatérítse; a lelkest, a buzgót többre, nagyobbra tüzelje; aki a nap erőt emésztő fáradalmi után, anélkül, hogy pihenne, az éj csöndes óráiban saját lelke nagyságával, saját gondolatai gyorsaságával versenyezve, önmagából merítve új erőt, ez újult erővel dolgozik, — ezt az embert mint nyomorult részeg tököt állítani az utóvilág elé, akinek első dolga, hogy alig kelt Isten szép napja föl, tüstént leigya magát: olyan dolog, aminek az egykorúak gyűlöletében, a vallási rajongás kicsapongó képzelődése s az élet-halálra küzdő ellenpártok véres tusai között talán van értelme. De ugyanazt állítani rég lezajlott idők után a higgadt történetírónak, s éppen akkor, midőn e torzalaknak az általa vázolt események terén kitűnő, elhatározó helyet jelöl ki: ha nem ítélethiányra, de mindenestre erős ellenmondásra mutat.

A túlságosan *dynasticus* színezet, mely Gindely művét jellemzi, s melybe tán — szabad legyen e *hypothesis* kimondanom — azért esett akaratlanul bele, hogy a cseh nemzeti pártállás vádjának még csak gyanúját is elhárítsa fejről, jogosult lehet, nem akarom tagadni. A jogosultságot azonban könnyebben elismerteti az által, ha a méltányosság vésőjével igyekszik kidomborítani az ellenpárt alakjait is, mint azzal, hogy torzképet fest. Ez utóbbi eljárás mindig visszahatást szül, s e visszahatásban a nemhívés, a kétely erősebben nyilatkozik; míg méltányos bánásmód mellett bármily

merev legyen az elfoglalt álláspont, a loyaltás azt mindig bizonyos nymbussal köríti.

Ha Gindely e levélgyűjteményt ismerhette s használhatta volna, bizonytalán más rajzot nyújt vala Bethlen Gáborról. Méltányolni tudta volna a politikust, megérteni a nagy tervekkel foglalkozó szellemet legalább oly mértékben, mint amennyiben a hadvezért elismeri. Szerencse, hogy maga az elbeszélés folyama, az események logikája részben kijavítja nála a torzképet — s belőlük akaratlanul is ki-kicsillan annak a szellemnek fénye, kit a történetíró nem értve jól meg, már-már eltemetett.¹

Sok kiváló alakja van a harminc éves háborúnak. Mind a két párton tűnnek föl férfiak, kik az emberi szellem sokoldalú tulajdonságai egyikében vagy másikában ragyogván, méltán keltenek a küzdelem folyamára figyelőben bámulatot s el-

¹ A lelkiismeretlenül kimondott ítélet mily könnyen köztulajdonná válhatik s mi úton-módon fészkei be magát a nagy közönség tudalmába, arra a *Neue Freie Presse* 1879-ik októberi számainak tárcáját hívom bizonyosságul. — *Oesierreichische Verfassungskämpfe* a címe annak a különben érdekes, Gindely után irt cikksorozatnak, mely — III. *Untergang des böhmischen Staatsrechtes* — Bethlen Gáborról is szólván, ezt mondja a többi közt: „Bethlen Gábor, den das Kriegshandwerk zum Fürsten von Siebenbürgen emporgeschnellt hatte, schloss sich den Aufständischen an. Er riss die Herrschaft in Ungarn an sich; alle Verhandlungen des Kaisers mit ihm — man konnte sie nur Vormittags führen, weil der Parvenu später betrunken war — blieben ohne Erfolg” stb. Hány ezer ember olvassa naponkint e lapot s hány ezer ember a műveltnek nevezhető néposztályból van olyan, aki szellemi táplálékának nem szakmájába vágó részét a napi sajtó nempolitikai termékeiből meríti. Egy emberöltőre van legalább is megmérgezve ezek ítélete.

ismerést. De ha a meggyőződés, az eszményi gondolat képviselői közt nézünk szét: három alak ötlük leginkább szemünkbe — köztük Bethlen Gáboré. Az egyik (ne lássék paradoxonnak mondásom) II. Ferdinánd; nem nagy ember, nem nagy uralkodó; állhatatossága a makacsság, meggyőződése a vakbuzgóság jellegével bír; de van nagy lelki ereje ehhez, s e lelki erőnek az az erős bizalom az alapja, az a rendületlen hit, hogy neki, mint az Istentől származó fejedelmi hatalom első képviselőjének e hatalmat érintetlen fön'tartania, s ez által egyszerűsmind a régi világrendet a fölforgatástól, a conservatív vallástársadalmi eszmét a megsemmisítéstől megóvnia adatott. Mint ennek az eszmének képviselője, oly kimondhatatlan bibliaszerű bizalommal van isteni rendeltetése s végzetszerűsége tudatában eltelve, minőt a világtörténelem lapjai alig mutatnak föl, — s ez az, ami őt oly kiváló alakká teszi. A másik az éjszaki hős, Gusztáv Adolf, ki a Ferdinándéival ellentétes eszmék képviselője, s ki lángesze s fenkölt tervei által az utóvilág osztatlan tiszteletét vivta ki. És a harmadik Bethlen Gábor. Nem nyúlt oly mélyen az események közé, mint a másik kettő; nem jutott neki oly elhatározó szerep a hosszú tragédiában, mint a másik kettőnek — s nem is ismeri őt annyira a világtörténelem, mint amazokat, sőt félreismeri, mert egyszerbe helyezi azon másodrangú tényezőkkel, kiknek száma e nehéz küzdelemben oly igen nagy. De meggyőződésem, hogy akár észre, akár eszmére nagyobb ő nála nem volt egyik sem. Terveit nem valósíthatá, gondolatai elhunytával sírjába szállottak; de a siker után nem is kell megítélni őt. Aki fölismer vén

a kormánypálcája alatt nyugvó igénytelen ország nemzetközi fontosságát, célul tűzte ki ez országra támaszkodva, egy, a sors csapása s a vezető kezek gyámoltalansága miatt elalélt nemzettömegbe lelket önteni, egy sirba hanyatlott népet halottaiból föltámasztani, ki merész kézzel a gondviselés szerepe után nyúl, s egy, a világ küzdelmei közt megbotlott országot talpra állítani akar, s célja kivinni, hogy ez ország tényező legyen újra, mint egykor volt azon a földrészen, melyet Európának neveznek: olyan szellem, oly lelki nagyság, akit, ha igyekezetét nem követte is a siker, méltán megillet az, hogy Gusztáv Adolf mellé, ezzel egy sorba állíttassék. S aki Szilágyi Sándor e publicatióját figyelemmel olvasgatja, hiszem, nem fogja mérésnek állítani e párhuzamot.

Bármily csábító volna azonban e levelek ka-lauzolása mellett bő jellemrajzot adni e rendkívüli emberről, elkísérni pályája kezdetétől sírja széléig, kifejteni az eszméket, amelyekért küzdött, vázolni a viszonyokat, melyek az eszmék valósítását megakadályozták, s kimutatni, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére, s mindamellett, hogy fáradozásait siker nem koronázta: ő nagy ember volt a szó teljes értelmében, olyan, aminőt ritkán szült e hon, — ezt nem kísértem meg. Nagy apparátust kívánna meg e munka s a mester kezét. Én egyikkel sem bírok. De megkísértek mást; megkísértem egy-egy ragyogóbb jellemvonását saját szavaiban, saját leveleiben fölmutatni, megszólaltatom őt magát, mint aki saját magának leghívebb tolmácsa. Nem terjeszkedem sokoldalú működésére, csak szellemének egy-egy olyan csillámát lopom ki levelei-

ből, ami inkább az emberé, mint a fejedelemé, hogy legalább néhány vonással segítsék festeni azon a képen, melyet a vele való társalgás közben, a kitűnő levelek olvasása után e gyűjtemény lapozgatója Bethlen Gáborról magának tán alkotni fog. S ez a szándékom magyarázza meg, ha mindamellett, hogy a becses gyűjteménynek — melyet ismertetni akarok — címe: *Bethlen Gábor politikai Levelei*, én mindazáltal a politikát kihagyván a megbeszélés köréből, azon levelekre leszek figyelemmel, melyek Bethlen jellemének, az embernek egy-egy kitűnőbb, kifejezőbb vonását hordozzák magukon.

* * *

Dicséretes szokása volt a régi világnak, hogy a szavazatokat nem számlálta, hanem mérlegelte. Ezt a — mint egy kitűnő magyar historikus mondja — aristokratikus színezettel bíró, erősen conservatív elvet akarom én alkalmazni, midőn azt mondom, hogy Bethlen Gábor mint ifjú is más ember volt, mint még a legkitűnőbbek is szoktak lenni. A tapasztalás tette őt már igen korán mássá, különbbé. Nagyon fiatal, alig húsz éves lehetett, midőn a Mihály vajda s Básta dúlásai után a napirenden levő polgárháború által kényszerítve, egy kicsiny csapat élén elhagyta szülőföldjét s a töröknél volt kénytelen menedéket keresni. Az emigránsok szeme ezen az ifjún függött; ő volt szelleme, lelke azon mozgalomnak, mely Erdélyben a régi törvényes rendet visszaállítani tervezé. Az ő éles tekintete fölisméré, hogy az addig német hírében álló Bocskay az, ki az ügyek vezetését kezébe veheti s fölszólítá Bocskayt, hogy cseleked-

jék. E nagy pártvezér elhalt, epigonok akartak nyomába lépni s ismét Bethlen az, ki Báthoryt a trónra segíti. Majd újra változnak a körülmények — s az esztendőök nehéz csapásaiban meghányt, de viharedzett, az események és pártállások tengerének forrongását ismerő kormányos Bethlen Gábor most maga áll a kormányrúd mellé, hogy az új viharban sülyedni induló államhajót biztos révbe terelje. Nem sok év múlik el s belviszályok scylláját, külmozgalmak charybdisét hajójával elkerüli erős keze, tekintélyt, elismerést szerez a rábizolt országnak, békét, nyugalmat és erőt gyűjt számára, olyan erőt, amellyel most már egy, az óvilágot megingató mozgalom küzdterére léphet bátran és biztosan. Ott vagyunk, midőn Bethlen Gábor a harminc éves háború kezdetén mint a forrongó elemek egyik szövetségese, a világesemények színpadára tette lábát. Kétség kívül legérdekesebb darabjai e gyűjteménynek azok, melyek a nagyratörő fejedelemnek a hosszú háborúban való szereplése első időszakát világosítják meg — s azért választám a gyűjtemény bemutatásánál kiinduló pontúit épen ez időszakot. Ez években tűnik elő leginkább Bethlen Gábor hatalmas geniusának sokoldalúsága; attól a perctől, mely a higgadt, nyugodt meggondolás után a csendben munkálkodót föllépésre készteté, azon időkig, midőn bizalma a forgó szerencse következtében ingadozó párthívekben megrendült s megtépett viharzó lelke haragos mennyköveivel sújtja a kishitű nyomorultakat, alig van az emberi érzelmek fejlődő változásainak olyan árnyalata, melyet ez évek alatt írt leveleiben föl nem találunk. Midőn a merész lépésre elhatározta magát, s

szűkebb hazája szép határai közül kiindulandó volt: mélyen érezé — nemcsak tudta — roppant horderejét annak, amit tesz. Kilátszik ez Rákóczy Györgyhöz, a későbbi fejedelemhez intézett szép leveléből, melyben Rákóczy biztatására is hivatkozván, azt mondja, hogy amit cselekszik, ahhoz »a dologhoz elein kedvetlen volt sok ratiókból..., tudván az austriai familiának nagy fejedelmekkel való conjunctióját. Az ő kicsin állapota szerint fejedelemségének mostani megerősödött szép csendes, békességes voltáról is nem keveset gondolkodott, kellessék-e ilyen fundamentomos állapot ját bizonyos reménységért kockára vetnie és izgatta az is, hogy ilyen dologhoz a ki kezdeni akar, mélységes tanácsos embernek kívántatnék lenni, nagy értékűnek (tudniillik sok pénzzel bírónak), melynek egyikét sem tudván maga körül lenni, retteghete«. Nyomós, erős okok, a -maguk mesterkéletlen egyszerűségükben előadva. Minden jó hazafi százszor is meggondolta, hogy a sokat szenvedett, a közelmúltban porig alázott országnak nem fog-e egy sikertelen, eltévesztett vállalat ismét keserű napokat szerezni. S ha a komolyan gondolkodók lelkére ez a gondolat nyugót vetett, s a fenyegető bajok sejtelmei gyötörték az igazak keblét: bizonyára elsősorban volt ezek közt a fejedelem, ki nemcsak nyugalmat, trónt és hazát, de kormánykertjében gondos kezekkel ápolt s már gyümölcsöt hozó csemetéket, saját művét: azt a gyarapodást és jólétet, melybe országát emelte, volt föláldozandó. Hatalmas rugóknak kellett lenni, melyek ösztönözték, hogy mindezt kockára vesse. »Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gon-

dolkodnám — így adja elő az okokat levelében (CXIX. sz. levél) —, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intantumokat mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék: igazán mondom, hogy meggyőzött sokképen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak.« És nemcsak a szenvedély, az elkeseredés szavára hallgatott, nemcsak futott egy szép eszme, egy csábító ködkép után, mint félszázaddal később a szerencsétlen II. Rákóczy György a lengyel koronáért, hanem meggondolta azt, amihez hozzáfog, s amint lassanként meggyőződésé érlelődött lelkében, amit tennie kell, attól a perctől kezdve csendesén, titokban készíté útját elő, azzal az óvatossággal, melyet ellenei benne a róka ravaszságának mondanak, de amelyet mint a józan politikus legelső kellékét szokták tekinteni. »Mindazoltától fogva is azért nem aludtam el dolgaimat, haszontalanul időmet nem töltöttem, noha azt itilhetnék volna az emberek magam viseléséhez képest. Mert ilyen nagy dolognak derekas fundamentumot akartam vetni, olyat, mellyel az egész magyar nemzet élhessen minden szükségnek idején bátorsággal.« Eztán elbeszéli, hogy először a török császárt »reconciliálta«, aztán Csehországgal vetette föl a fundamentumot s így tovább nem várakozik, hanem »in omnem eventum Isten segítségéből« megindul. »Kegyelmet édes öcsémuram — e szavakkal végzi levelét — szeretettel kérem, sőt az Istenhez és hazájához való szeretetire kényszerítem, immár az dologban mutatio ne legyen,

viseljen úgy gondot az emberekre, hogyha én kegyelmetekért ilyen dologra vöttem magamat, életemet, országomat, békességes, csendes, szép, bizonyos fejedelemségemet koczkára vetettem, kincseimnek elköltését nem szánom, kegyelmetek is úgy viselje magát, hogy az kegyelmetek ígértiben meg ne fogyatkozzam ... Serkenjete fel, nyúljatok kézzel immár az dologhoz: mert most szintén az ideje mindennek!»

A nagy műveltségű s szép tudományos képzettséggel bíró Turzó Imréhez, ki Heidelbergában végezvén tanulmányait, élénk összeköttetésben állott azzal a focussal, ahonnét a nagy mozgalom szikrája tulajdonkép a cseh határra vetődött — Turzó Imréhez hasonló tartalmú levelet intézett Bethlen Gábor, röviden ecsetelvén előtte azt az, állapotot, melyet két szép gondolatért: az alkotmány s a lelkiismereti szabadság érdekében a kétes harc küzdelmeivel fölcserélt. Ezt írja Szécsy Györgynek is — s meggyőződésének nem kell nagyobb bizonyossága, mint amit ez utóbbi fegyvertársának mond: csak legyünk egyenesek uram, az Úristen bizony minden jókban megáld bennünket. Nagyon elfogultnak kéne lennem, ha az erdélyi fejedelem elleneinek vagy a pártatlanságra igényt formáló bírálóinak okait figyelmen kívül hagyván, abból, amit maga írt, akarnék szépítő szert keverni számára. De az bizonyos, hogy ha csak e rája kedvező fényt vető levelekre alapítanók is a kiindulása okai felől mondandó ítéletet: az igazságot sokkal jobban megközelítenők, mint az önérdékekkel vádaskodó Gindely. Nem akarom — mint jeleztem — a kérdés politikai oldalát feszegetni; Bethlen Gá-

bort mint nagyratörő embert tekintem, akit a véletlen fejedelmi székbe ültetett és így: önérdék, azt mondom, amennyiben hatalma gyarapítására, családja fénye emelésére kedvező alkalomnak találta a cselekvést, természetesen volt benne. S bár ez az önérdék más célok mellett nem alárendelt, hanem koordinált, abszolút cél lett volna is, még akkor is kész a mentség számára, akár a régi, akár a mai fölfogás szemüvegén át vizsgáljuk tetteit: mert nem is lett volna ember, ha saját érdekeit számításán kívül feledi, midőn tudjuk, hogy mikor saját hatalmát növelte, akkor Erdély erejét gyarapította, midőn saját családja fényét emelte, akkor országának akart Bethlenben tekintélyes dynastiát szerezni. S ha a hosszas küzdelem, a magasabb cél eléréseért vívott harc hasznára vált nem Bethlen Gábornak, hanem az erdélyi fejedelemnek, azon csodálkozni senki nem fog.

Szécsy Györgyhez intézett levelét a fejedelem szeptember 2-án 1619-ben a bánfihunyadi táborból írta, midőn megindult. Útja diadalmenethez volt hasonló; rövid idő alatt Felső-Magyarország az övé lőn; az ország népe, főnemes, kispnemes, polgár és paraszt melléje állt, a legnagyobb rész lelkesedésből, önként, a töredék kényszerűségéből. Az előbbieket között hitte a fejedelem Nádasdy Tamást is s annál nagyobb mérvben fájt neki, midőn mihamar az ellenkezőről — Nádasdy állhatatlanságáról — kelle meggyőződnie, minél erősebb volt hite a tekintélyes főúrban. Két óra Szécsyhez intézett sorai után, már Pozsonyban tudja ezt meg s én azért emelem ki, mert ez az első csalatkozás, mely bízó lelkét sújtá, ez az első méreg, melynek

eltávoztatásáért hatalmas indulatának bőbeszédű ékesszólását elővette. Mert Bethlen Gábor a politikus, a hadvezér, a fejedelem, leveleiben, ha akarja ékesen szóló orator. Gúny és könyörgés, szitok és panasz, lelkesedés és hidegség, fenyegetés, meg szelíd vagy erős hangú intés és szemrehányás hosszú periódusokban vagy kurta, szakgatott mondatokban pördülnek ki, ha neki úgy tetszik, tolla alól; s az a tűhöz hasonló vékony szorított írás, melyet lúdpennája a papírra kapart, nem kisebb mértékben alkalmas fegyver keze ügyében, mint az a szablya, mely zsinórról függött le oldalán. Ezekből a szellemi fegyverekből választott ki magának egyet, midőn Nádasdy saját írásából tudta meg, hogy tőle elszakadni készül. Hallotta ezelőtt — úgymond — másoktól ezt, de nem hihetett nekik; ím most meggyőződik felőle; álljon Nádasdy liberum arbitriumában minden dolog, amint addig is volt, ha neki »úgy tetszett, patientia«. »De nekem uram — folytatja emelkedettebb hangon — bezzeg is tetszett volna, hogy ha kegyelmed az: múlt sok időkben minden keresztet, bút, kárvalást patienter szenvedett, mostan immár ebben az állapotban, melyben az egész magyar nemzet magát az sok törvéntelen, szabadságtalan állapot alól felszabadítani végezte avagy mind egy lábíg meghalni: kegyelmed is ki ne vonta volna közülök magát, hanem inkább tüköré lett volna és jó példaadó; becsületes nemzetének halhatatlan tündöklő jó hírét-nevét ezzel meg ne sértegette volna.«) Gúnnyal, az elkeseredés gúnyával teszi hozzá, hogy: ha ez az összeesküdt magyar nemzet az austriaca domustól deleáltathatik és csak kegyel-

metek lészen az pap urakkal Magyarország: bizony uram igen kicsiny ország lészen. Ezt azonban nem hiszi, mert bízik az ügy igazságában, a diadalban; »ki hitte volna uram csak ezt is, ilyen hatalmas erős hadak ellen, hogy ily kevés idő alatt véghez vigye valaki, a mit eddig ő kegyelmek véghez vittek; emberi elme bizony el nem hihette, hogy negyven vagy ötvenezer embere ellen ő felségének valaki Magyarországon meg is merjen moccanni; de hatalmas az Isten és az erőtlenekekből erőseket, bátortalanokból bátrakat tud szerezni, superbos dejicit, humiles exaltât«. S ha hinné is az ellenkezőt, ha föl lehetne is tenni, hogy amiért egy egész nemzet föltámadt, annak oly csúfos, sikertelen vége legyen, még akkor is van egy tekintet, mely a férfinak az elpártolást megtiltja: hol a mindenható Istenért a jó hírnév — kérdi az erről megfélemezőt —, hol az embernek nemzetéhez, hazájához való igaz affectusa? (CXLII. sz. levél.)

Később, midőn a hadiszerecsene változása s a politikai constellatiók többeket elhajlítanak tőle s lépten-nyomon tapasztalnia kellett, mint szakadoznak el az ügytől azok, kiknél előbb a lelkesezés, mint a tüzet fogott szalmánál, legnagyobb lángot vete, volt elég alkalmja az »árulókról« panaszkodni. Turzó Imréhez, kedvenc emberéhez szól egy ízben igen jellemző módon erről: én édes öcsém — mondja neki — legnehezebb ez, hogy a mi kevesen maradt is az magyar nemzet, az áruitás közülök ki nem fogy, mert ha ez nem volna, bizony resistálhatnánk ellenséginknek... de nehéz ilyen néppel, ennyi árulók között országot ótalmazni!

Legtöbbet kelle Bethlennek a béke miatt, en-

nek ügyében küzdeni a harcot megunt vagy kislelkű pártfeleivel, amint leginkább ez volt az ürügy, mely alatt hívei sokan elhagyák. Ő nem hitt az udvar ígéreteinek; biztos, minden kívánható garantiával ellátott béke volt célja s nem olyan, mely csak újabb bonyodalmak magvát hordja magában anélkül, hogy a bekövetkezendő reactio ellen megbízható palládiumot nyújtson. Sokan magyarországi párthívei közül azonban, leginkább Pázmány befolyása következtében, a békét minden áron óhajták, s ezekkel kellett vívnia Bethlennek ékesszólása tollharcait, ezeket kellett meggyőzni, ha a hidegen számító józan észre nem hallgattak, rábeszélése tüzeivel. A »békességnek gyöngéje reménysége felől való censuráját« fejtegeti egy levelében Turzó Imréhez. Az a gyűlölet, mely akkor az egész protestáns, de különösen német protestáns világban a »hispanus« osztrákház ellen uralkodott, befészkelte magát Bethlen lelkébe is; mintha künn valami protestáns egyetemen szívta volna magába az »igazhivők« mérgét »a bálványozók« ellen, midőn azt mondja, hogy a »rettenetes nagy reputatio és a természettől abban az familiában beoltatott szörnyű bosszúság nem engedi azt, hogy békesség legyen«. Mintha azonban maga is egy lett volna másrésről azok közül, kik a katolikus érdekek védelmére épen az alakulás stádiumában levő liga tervén fáradoztak: annyira látta éles szemével ami történni fog; »ma — úgymond — halna is meg ez a császár, de azzal az fegyver közülök én nem hiszem hogy kiszállana, hanem successive egyik az regiment közülök felvén, az hispániai király, az pápa az egész clerussal segíteni fognák az hadakozásnak

continuatiójához« — s okai, amiért ezt hiszi: a religio oltalmazása, melyet, mivel sokképen deturbálva van, igyekeznek restaurálni, a cseh királyságban való usurpait successio, s végre az okok »harmadika is nem megvetendő, hogy az rajtok esett nagy gyalázzattal való rejectióért halálíg igyekeznek bosszút állni; mely megint három okokra nézve nekem bizony igen kevés avagy semmi reménységem nincsen az békességnek végbemenetele felől«.

Fölötte tanulságosak Bethlen nyilatkozatai a békealkudozások különböző phasisai idejéből. Mily makaesul folytak e tárgyalások, midőn a fehérhegyi csata után a katolikus párt fölülkerekedett, a koronás és a választott király — Bethlen — megbízottai közt, tudvalevő dolog. A fehérhegyi ütközet Bethlen párthiveinek, különösen azoknak lelkére, kiket amúgy is inkább a kényszerűség csatolt a támadáshoz, mély benyomást tőn s e párton kívül is a kislelkűeket megfélemlíté, az ingadozókat megdöbenté, úgy hogy a habozok e seregében csaknem egyedül állt a fejedelem rendületlenül. Forgács Zsigmondnak a nádornak egy jelentésében a békealkudozások felől »semmit egyebet az nagy rigiditásnál nem colligálhat« a biztosok magaviseletéből s azt kérdi Forgácstól: miért mulatja ott kegyelmetek a napokat? Mert hogy én Istentől és az nemes országtól régi szabadsága szerint reám ruházott kicsin dignitást féltemben magamról levessem és örökké való gyalázzatomra annak renun-ciáljak, bizony uram, az soha nem leszen, arról senki ne gondolkodjék, sőt inkább meghalok tisztességem mellett. (CCXXXII. sz.) Nem idegen volt

pedig a békétől, azt akarta ellenkezően, csak hogy biztos alapot elérni. Istenem! édes öcsém és édes komám — írja Turzó Imrének (CCLIII. sz.) — én az békességet erővel nem vehetem... azt szívvel-lélekkel igyekeztem s igyekezem most is promoteálni, mert lelkem idvességétől megválva, semmit annál inkább nem kívánnék, melyet hogy kegyelmeteknek megszerezhessek, az földig aláztam meg magamat nagy gyalázzal holtomiglan. — Az a kegyetlen eljárás, mely Csehországban a mozgalmat a rémületbe fojtogatta, lebegett a fejedelem szemei előtt; nem hitte, hogy őszintén lehessen azzal a féllal transignálni, mely a legyőzöttet oly szörnyen sújtja. És ezen nem csodálkozhatunk. A csehországi események híre a protestáns világba sokszorosán nagyítva érkezett s ha arra hivatkozik Bethlen Gábor, hogy Prágát hitre adták meg a császárnak, de hetvenöt főurat fogtak el Prágában, nyolcvan templomot vettek el az evangélikusoktól »s az szegén papokat rettenetes kénzásokkal ölték meg«: szinte helyén valónak találjuk, hogy azt mondja a békére hajló Turzó Imrének: »mit hisztek uram nekik (a császárpártiaknak), álljon az magatok arbitriumában. Én bizony nem hihetek... Az békességhez ne bízzunk uram, mert az meg nem lészen, én bizonyosan írhatom«. Turzó Imre azonban nem szűnt meg a béke ügyében írni a fejedelemhez; postái egymás sarkába hágtak, levelei egymást érték; az egyik még fölbontva sem volt, mikor a másikat vette a fejedelem. Ezekre felelte aztán, mikor látta, hogy ellenérvei nem használnak, kedvetlenül, de ünnepélyes óvás mellett: »Én megcsinálhatom a qualamcunque pacem, sőt talán job-

bat is valamivel annál, de én az szent Jehova úristen előtt és az egész világnak előtte protestálok, oka magyar nemzet veszedelmének én nem leszek; egyedül én nem akarom édes komám ellenetek vitatni az dolgot; úgy legyen ha Isten is akarja, az mint kegyelmeteknek tetszik. De bizony életemre merem kötni, hogy még ez esztendőben szörnyű veszedelem fog benneteket obruálni«. S mikor aztán a hosszas alkudozások megszakadtak s újra a fegyverben volt az eldöntés reménysége, Turzó pedig a békéltető levelek írásával nem hagyott föl, a sodrából kijött fejedelem heves hangon, keményen kifakadva háritá el a békétől való idegenség vádját a maga fejtől; ő, úgymond, accommodálta az békességre véghez vitelében magát, »de ha az ország palatinusa több véle egyetértő latrokkal hazájuk veszedelmével, szabadságoknak elromlásával az szegény országot pártütéssel fegyver által akarták subjugálni az németnek: annak nem én vagyok oka, sem nem én leszek az veszedelemnek is oka, hanem azok, az kik esztét veszték, nyakát szakaszták az ... tractatusnak. Erővel én békességet sem Istenen, sem emberen nem vehetek«. Mintha jelképben is mondani akarná, mit kell Turzónak cselekednie: kardot küld neki ajándékba s nyomatékkal hozzá teszi, hogy: adja az Úristen, viselhesse azt kegyelmed becsületesen, jó emlékezetű atyjának nyomdokát követvén, szolgálhasson Istenünknek és hazánkknak vele. (CCLXXII. sz.)

Általában Turzó Imréhez intézett levelei a fejedelemnek a gyűjtemény legszebb darabjai. Az őszinteség, a bensőség, a határtalan vonzódás mellett hangján vannak írva. Ez a művelt, fenkölt lelkű

ifjú az, aki a magyarországiak közül legközelebb állt szívéhez s akiben bizalma legendületlenebb volt. Számos hosszú levele tesz erről tanúbizonyságot, melyekben terveit, gondolatait bizalmasan közli vele, melyekben annak kételyeire felel, talpra állítja, midőn ingadozik, bátorítja, midőn csüggedni készül. Turzó Imre volt csakugyan az, aki látszóan legjobban megérté Bethlent, s aki, úgytetszik, legönzetlenebbül ragaszkodott hozzá. »Én kegyelmedet nem úgy tartottam s becsültem — mondja a CCXXVI. sz. levélben — s nem közönséges szeretettel protequáltam, melylyel fejedelmek alattok való becsületes híveiket szokták protequálni; hanem mint egy vér szerint való kedves atyámfiát, mivel kegyelmedben tapasztaltam volt én is magamhoz való szeretetét (nékem úgy tetszett) nagyobbbat hogysen egyebekben.« »De im ez iránt való opinióban is megfogyatkoztam, legyen úgy, mint ő szent felsége akarta« — teszi fájdalommal hozzá, midőn a türelmetlen főúr folyton békét sürgető s bizalmatlanságát eláruló levelei egyikével — »nagy panaszszal s bosszúval való irásával«, melyet a fejedelem »bús szívvel és keserves szemmel« olvasott — őt megsértette. Szemrehányó hangon felel neki, az őt elhagyással fenyegetőnek, hogy: »erővel édes öcsém kegyelmeddel semmit ez ideig nem cselekedtem, mert az nem is illett volna hozzám; ezután annál inkább elkerülöm; ha mit kegyelmed eddig fáradott, költött, én azt tudtam, hogy hazájához való szeretetiért cselekedte gratis; sőt tudja Isten, dicsekedtem az kegyelmed magaviseletével az emberek között és sokszor például hoztam elő kegyelmedet, hogy csak kegyel-

medet látom egyedül, hogy az privatumot nem követi«. Hányszor inté a pártosokat: tiétek volna uram a haza, ha nem óalmaztatok, én sem vihetek egyedül mindent véghez — s mily erősen hitte, hogy nem fog egyedül maradni, mert legalább az ifjú Turzó, kit az eszméért való igaz lelkesedés kötött hozzá, vele fog mindvégig tartani. És most ez is megingott! A csalatkozás miatti fájdalom azonban az annyi csalódást átélt fejedelmet nem sujtá le; ellenkezően. Dacosan emelte föl büszke, széles homlokát; föllángoló szemeiben a bánat múlékony báránnyfölegét az indulat viharthozó felhői váltották föl: kevés szóval kegyelmednek csak ezt írom: »Isten én nem vagyok és nem az én hatalmamban van az országok békessége... de fától szakadt sem vagyok, sem senki számára — tévé hozzá drastikusan, de zamatos nyelven —, én sem vihetek magam mindent véghez; mert nec Hercules contra duos. Eddig is nagy bolondság volt tőlem, hogy itt kegyelmetek közt tekergettem; az jóra való intésemért az statusoktól gyalázatos diffamatiót és gyűlölséget szerzettem magamnak, egynéhány százezer forintomat¹ elköltöttem semmi fejében az ország mellett; noha tudtam, hogy valaki falu fejében kardot vonson, háladatlansággal fizetnek annak, mert valaki communitati servit, nemini servit«.

S az e fajta levelek meg-megállíták Turzót a végzetes lépéstől. A hatalmas lélek, mely még a papírra vetett vonásokból is kisugárzott, az inga-

¹ Ez akkor óriás összeg volt. A mai viszonyokhoz képest 15—20-szoros összeget kell számítani.

dozó főurat mintegy megbűvölte; az szégyenkezve visszatér; bár úgylátszik a törhetetlen bizalom zománca eltűnt, mert eleintén minden mende-mondának fület nyit Turzó s azt hiszi, hogy a fejedelem gyanakszik reá. Pedig az nem gyanakodott, sőt a panaszló ifjút barátságosan, atyaián figyelmezteti: »ne suspicálkodjál édes fiam s édes komám, inasokra s aprólék emberek felől; kérem kegyelmedet, ne fogjon efféle calumniát reám«. Meggyőző, meleg hangon írt levelei a fejedelemnek a régi viszonyt helyre is állították és örömtől telt szívvel, őszinte lelkesedéssel kiált a hűséget biztosító Turzóhoz a fejedelem: »meglátja kegyelmed, bizony vigyázok és gondot viselek és bátor, az Úristen feledkezzék el én rólam, ha én kegyelmedről elfeledkezem!«

Amint azonban az 1621-ik év nyarán a fejedelem Kassára távozik s az Ausztriához közelebb eső megyék a sükségtől kényszerítve tőle elszakadtak, Turzó a körülmények súlya alatt ismét habozott. Forgáccsal, a nádorral, ki őt a császárpártiakhoz akarta édesgetni, alkudozni kezdett. Elítélni nem lehet őt ezért, mert az ügyet, amelyet addig szolgált, elhagynia nem volt szándokában, csak biztosítani akarta magát előre nem látható esélyek s a császárpártiak invasiója ellen, melytől, Bethlen Gábor távol levén, nem ok nélkül tarthatott. De Bethlen a határozott ember, az eltökélt férfi Turzóban is a férfit kereste, ki törhetik, de hajolni nem fog, mikor hajolni nem szabad, vagy legalább is a megtért bűnbánót hitte föltalálni, kinek buzgósága kétszeres, hogy a múltat elfeledtesse s akinek addigi ingadozásait most, midőn

egy országrész — észak-nyugati Magyarország — függött lépésétől, expiálni alkalom nyílik. Végtelen bántotta Bethlent, hogy újra az ellenkezőről kelle meggyőződnie, hogy ismét — ki tudja hányadszor — habozik az, ki minden habozása s kétélye dacára az egész mozgalom egyik főfactora, sőt jó szelleme volt. Ismét tollhoz nyúlt a fejedelem, sűrű sorokban írta meg szép intő levelét; saját kezével jegyezte föl a borítékra a címet is: hadd gyakoroljon nagyobb varázst a rokonszenves ifjú lelkére. És minő volt e levél tartalma! — mindazt a belső vihart, mindazt a villámló indulatot visszatükröző, mely a fejedelem megbántott lelkét betöltötte. Fenyegetés és pirongatás, szemrehányás és lelkesítés gyors eréllyel váltják föl egymást — s az a lélekből fakadt érzelem, mely a gondolatot tollba mondja, a hirtelen, átgondolás nélkül leírt fogalmazványt csaknem az oratori tökéletesség felé közelítő műdarabbá teszi. Nem állhatom meg, hogy elejét ez örökszép levélnek ne közöljem e sorok olvasóival; a sok kikapott példát kísértsék meg e következővel: kiegészíteni, könnyebb lesz a levél írójának hatalmas lelkéről helyes képet alkotniok, (A levélnek, mely 1621 június hó 7-én kelt Kassán, a gyűjteményben száma: CCLXXXIII.)

»Kegyelmed levelét — így kezdi a fejedelem — tegnap délután négy óra tájban hozá Just András és szóval való követségét... bőségesen megértetem, melynél én bizony szomorúbb hírt nem halottam, miólta Kassára jöttem. Nem az vármegye defectióját értem ezen, mert én attól semmit nem tartok, nem tizenhárom, hanem huszonháromezer parasztnak is hadától; sok ezer fazéknak elrontá-

sára elég egy bot; az míg kívántaték, addig csak ezer embert sem állatának ország szolgálatjára; tudom nem közönséges akaratból lőtt ez a defec-tio, hanem corrupáltattanak egynehány latortól, kire ha meg nem halok, bizony gondot viselek. Az vármegye defectióján én keveset búsulok... hanem búsulok az kegyelmed intentumán; csudálkozom igen, ily kicsin dolgon hogy mindjárt megcsökönik kegyelmed és ilyen veszedelmes, de jó hi'rének-nevének kisebbülésére vergáló discursust véssen eleiben, kitől én azolta féltem, miólta Forgácscsal való tractatusát kegyelmed inchoálta ... Bizony, édes öcsém, nem illik kegyelmedhez, hogy ez egész keresztyénségben kiterjedt jó hírét-nevét,¹ hazájáért s annak szabadságának helyére állatásáért egyszer oly keményen fogott fegyverét ily gyalázatosan leveesse oldaláról és permutálja sententiáj^t maga veszedelmére.«

»Ha ez volt, uram, mindnyájaknak akaratja, miért taszítottatok engemet is az sárnak közepiben? miért inducála kegyelmed engemet az confoederatióra, annakutána uniónak subscriptiójára s a többire? mert a mint magának is sokszor megmondtam, soha bizony én sem Szécsy, sem Rákóczy hívataljára házamból, országomnak békességes gazdag állapotjából meg nem indultam volna, ha az kegyelmed akaratját is affelől igen bizonyosan nem tudtam volna...; hiszen megbékélhetem vala én Pozsonban s annál is jobban Beszterczen, ha ke-

¹ Ez nem nagyítás; az európai protestáns világban Bethlen neve mellett Turzó Imrée volt legnépszerűbb.

gyelmed nem biztat vala az confoederatusok állhatatosságával. De ezek mind meglöttek.«

»Én kegyelmeitekért s kegyelmedért főképen omncm substantiam exposui; többet hatszor való százezer forintomnál. Bizonságom az Isten, hitemet soha meg nem szegem örök gyalázatomra; hanem valarnig lehet, resistálok ellenségemnek és életemet elfogyatni kész leszek, resolutus vagyok föle. — Ha kegyelmed ennyiszer való hitit, melyet nekem, az egész országnak, az confoederatióknak, az cseh királynak privatim adott; nekem: mikor az tanácsságra (adta hitit), mikor Beszterczén privatim subscribáltuk az rettenetes reversalist, kit én meg sem tudtam volna gondolni, hanem kegyelmed formálta a maga deákjával irattá is; az országnak: mikor az uniót subscribálta; az confoederatióknak: mikor Pozsonyban subscribáltuk az diplomákat; Fridericusnak: hozzája való szeretetinek, jóakarátjának megtartására Prágában; — mondom, ha enynyi hitit kegyelmed tisztességesnek itéli, hogy ez mostani gyöngé ellenkező állapotra is csak ideigtartó pártütéstől való féltében megrontsa: az álljon maga prudentiájában és libera dispositiójában, mint ül-jék ennyi hitit kegyelmednek violálni s abból minemű gyalázatos és históriákban beíratandó rút híre s neve maradjon örökké, holott az egész confoederatióknak egyedül kegyelmed volt authora, inventora, promotora. Ellenben mely igen kivántassék az nagy emberekben az constantia, én azokról semmit kegyelmednek nem írok, mert az Úristen oly elmével ruházta föl kegyelmedet, hogy mindene- ket igen okosan meg tud gondolni s feltalálja elméjében etc. Ha kegyelmed előveszi az köztünk

emanáltatott obligatoriát és megtekinti abban való erős kötéseket, bizony nekem úgy tetszik, hogy semmi adversa fortuna, félelem, kárvallás, megszorulás, remítés attól bennünket fel nem szabadít. De erről sem írok többet, hanem csak akarom ez írásom által is kegyelmedet igen nagy atyai szeretetből inteni és obtestálni, Istenének tiszteletinek, igaz reliigiójának, hazájához, nemzetéhez való igaz szeretetire, kötelességére, jó hírének-nevének becsületben való megmaradására, hogy az ellenségnek országunkban való grassálásával, az vármegyének defectiójával, az pártosok rebelliójával semmit ne gondoljon: mert csak kegyelmed akarjon, bizony az vármegye rebelliójának igen könnyen resistálhat, az ellenségnek irruptiójától nem félhet...« stb.

Ehhez a hatalmas oratióhoz, a méltósággal mérsékelt indulathoz, azt hiszem, nem kell commentár, amint nem is kellett, mert amit lelke, szenvedélye sugallt tollába, azt olvasta leveléből Turzó — s mint oly sokszor, úgy most sem tévesztette el a hatást. S ha mindazokhoz, kik a válságos napok alatt ingadoztak, lánglelke ilyen ékesen szóló, tűzbeszédű apostolait küldhette volna a fejedelem, ha mindnyájának szemtől-szembe mondhatta volna, amivel néhány kislelküt pirongatott, hogy: ne gondolkodjék kegyelmetek oly reménytelenül, — bizonyára kevesebbszer lett volna neki oka s alkalma elkeseredése perceiben fölkiáltani, mint azt egy ízben Turzónak panaszkodva teszi: Verje meg az Isten az árulókat, akár én legyek, s akár ki! — Pedig ezek az állhatatlanok keseríték el legtöbb napját, ezek az »ördögi irigységtől vi-

seltetett, hazájokat igazán nem szerető, magok haszna leső, hitekhagyott, tisztességekvesztett áru-
lók« voltak folytonosan azok, kik legtöbb gondot
szereztek nagy terveket forraló fejének, kikre nem
építhetett akkor, mikor épen erős hitű, állhatatos
jellemű férfiakra lett volna szüksége. Ezekről
mondja egy alkalommal (CCCLXI. sz. levél):
»Valamit én ez ideig mondtam, most és ezután is
azont mondom, cselekedem, mert én az tökéletlen-
séget másokban is gyűlölöm, magam, ha lehet, bi-
zony eltávoztatom, megtartván az régi jámborok
axiómáját: constantia decet virum... de azt is
hozzáteszem, hogy mivel az kása számat nem egy-
szer égette meg immár, könnyen magamat deci-
piálni nem hagyom«.

Ha panaszkodik, panaszában bármily szen-
vedélyes, s elkeseredése bármily magas fokára ra-
gadja az indulatnak, méltóságát soha nem téveszti
el szem elől; érzi azt, hogy saját becsét kisebbí-
tené, ha könyörögve fordulna azokhoz, kiktől, mint
férfi férfitől, csak adott szavok beváltását köve-
telheti. Ezért vágja oly öntudattal a sem hideg,
sem meleg érzelműek szeme közé, kik a lett dolgok
felelősségét egyedül rája akarták hárítani, kik ön-
érdeket s azt vetek szemére, hogy igaz okok nélkül
vonta ki fegyverét, hogy: senki azt én felőlem ne
ítélje, mert bizony bűnt vall benne, ha ki azzal vá-
dol engemet. Ha ő azt mondhatja nekik, hogy:
»istenemhez való zelusomból, nemzetemhez való
szeretetemből költem én fel és a miben tudok ne-
kik szolgálni, abban munkálodom éjjel és nappal,
nem szánom fáradságomat, nem szánom költsége-
met, nem szánom végtére halálomat, mint igaz ma-

gyar«: akkor joga van neki is kívánni a lekötött hit megtartását, a nélkül, hogy e fölött való panaszában a követelés teréről le kelljen lépnie.

Egyszer, midőn a béke megkötése után, az 1623 februári magyar országgyűlésen ellene tett személyes kifakadások hírének vételekor szüksége volt, hogy boszúságának Károlyi Mihályhoz intézett levelében szabad folyást engedjen: végig futtatta szemei előtt az elmúlt idők eseményeit. Lehet, hogy az el nem ért célok fölött való fájdalom sebezte jobban lelkét, mint a rendek sokszor tapasztalt állhatatlansága; de lehet, hogy most, midőn a közvetlen befolyások elsimultával tekinte vissza a lezajlott napokra, a fulánkot, amit azok lelkében hagytak, jobban érezé s fájdalmát nagyítá az, hogy hiába számlálta el magyarországi híveinek az országgyűlésen való »rettenetes meggyaláztatását, mert senki sem találkozék, aki csak szánakodott és offerálta volna magát böcsülete mellett való fölkelésével«: bármelyik volt ez okok közül, -oly fájdalmasan hatottak a történetek reá, mint bármi más addig sohasem. Panaszában ez egyszer megcsuklik hangja, s mintha nem a fulmináns fedelmi levelet, hanem egy szíve mélyében sértett költő elégiái sorait olvasnók, olyan benyomást tesz reánk Károlyi Mihályhoz intézett levelének egy hangulatteljes passusa (CCCLXI. sz.): »Hidd el uram, hidd el — kiált föl bútépte szívéből — oly keservesen estek nekem ezek, kiknek keserűségét én nyelvvel kimondani nem tudom; noha elhallgattam akkor, de szívemből ki nem estek az nemes ország statusinak hozzám való magokviselési; exacerbatus vagyok igen és bizony igen igaz az az

Scipio mondása s én is megmondhatom vele együtt: *ingrata patria ne ossa quidem habes!*«

Erőtéljes nyelve azonban nemcsak a Turzóhoz, Károlyi Mihályhoz intézett levelekben s azokban nyilatkozik, melyeket mint államférfi írt olyanokhoz, kik hivatva voltak, vele együtt az ország dolgait kormányozni, — kisebb, csekély fontosságú ügyekben is találkozunk az ő erélyével. S nem érdektelen ezekből néhányat előhozni, mert amily jellemzők, oly tanulságosak. A fáradt testben lakozó lélek frissességét, az éber akarat ruganyosságát, azt hiszem, mi sem bizonyítja annyira, mint efféle apró eruptiói az erély folyton dolgozó vulkánjának. Midőn például az 1620. év nyarán Bornemissza János mértéken túl sürgeté a katonák fizetését, ami régen el volt ugyan rendelve, de amit a viszonyok megakadályoztak, az alkalmatlan panasznak a fejedelem erélyes modora vetett véget. Ha magad is uram — úgymond — úgy akarsz viselni a vitézlő nép között mint egyik közönséges katona a dolgot, úgy elhittük, semmi jó rendtartás köztetek nem lehet és ha azon bakot akarják nyúzni ezután is, mint eddig, csak mind fizetésért akarnak kiáltani: majd tesz ő arról, hogy minden kedvek elmegy; mert Istennek hála — mondja —, nem szorultunk csak az mellettek levő egynehány vitézre. — Legeredetibb példája azonban annak a zamatos erélynek, mely leveleit jellemzi, egy kurta írása Palatics János, szepesi kamarai tanácsoshoz. Ez a jó úr mentegetődött, hogy bizonyos számú igavonó barmot nem képes a meghatározott napra előállítani. De Bethlen Gábor tudta, hogy képes leszen, ha ráijeszt és ezt meg-

tette. A szokással ellenkezően rövid — sajátkezü — levele csak így kezdődik: »Salutem, aztán egybe nekivág: Palatics uram, azt tudod te, hogy játék a hadakozás? 120 ökröt nem akarsz találtatni Szenderőig? mi? Nem tréfa ez; ország dolgában, megmaradásában járó dolog; én azt adom tanácsúi: meglegyen, engemet csütörtökön délig Szenderőben érjenek az álgúkkal; mert bizony nem jól leszen az dolog!« (CCLXXXVIII. sz.) Azt hiszem, Palatics uram kétszer sem mondatta a dolgot magának. Még Pázmánnal szemben is éreztette Bethlen erélye e fajta apró szikráit. Arról volt szó 1622 februárjában, hogy Rozsnyó az elpártolt Szécsyé legyen; sok oka volt a fejedelemnek azt meg nem engedni s egy levelében a nagy főpaphoz igen nyers módon adott akaratának kifejezést: »Rozsnyót kegyelmed — mondja — Szécsynek bírni ha engedi, bizony visszavonszom az gubát érette véle; bírni soha nem engedem igiretem ellen, ha ezer levele lenne is róla; lássa ő felsége, ha újabb háborúságot enged kezdenünk az egy nyomorult városkának Szécsy kezében való adása fellett. Az áruitatásért, ha oly igen kedves ő felségénél, contentálhatja mással is«.

Erélyes hangja gyakran átcsapott a fenyegetésbe. Mikor például a nádor, Bethlennek a fehérhegyi ütközet után való szorult állapotában a had folytatásával ijeszgetett, ha a békeföltételek dolgában nem akarna engedni, félig gúnyosan, félig fenyegetve felelte neki a fejedelem: »megnyugodjék kegyelmed ebben, hogy féltemben bizony meg nem halok, soha úgy nem rémíthet senki, hogy elfussak; és ha az concordiára az dolog nem me-

gyen, bizony Bécsben is nem fognak az emberek megmaradni az hetedik holnapban!« Határozottabb volt a szent-benedeki convent és vár szerzeteseihez és világi tisztjeihez menesztett fölszólítása, melyben a Bethlentől, mint választott királytól a hűségesküt megtagadókra s ellenállni készülőkre ráijesztett. Ezt, minthogy a viszonyokra is jellemző, egészben mutatom be e sorok olvasóinak: »Reverendi et strenui, salutem — így kezdődik a CCC. számot viselő levélke. Fejedelmi szokott kegyelmességünkől akaránk meginteni benneteket; nyilván vagyon nálatok: Szent-Benedek tinektek nem ösötektül maradott házatok, hanem országé. Azokáért intünk kegyelmesen benneteket, noha ezzel sem tartoznánk, vegyétek eszetekben magatokat, az ország házát resignáljátok, magatok az homagium fidelitatis praestáljátok; melyet ha cselekesztek mindjárast: jó; ha hol pedig halogatni akarjátok és engedetleneknek láttatok lenni, bizonyosok legyetek benne, hátra nem hagyunk, hadainkat küldjük álgyúinkkal reátok és az kastélyt megvétetvén, magatokat egy lábíg kedvezés nélkül szabályára hányatjuk. De ha resipiskáltok és az homagium fidelitatis praestáljátok, királyi kegyelmességünket várhatjátok magatokra érette«. Néha, tagadhatatlan, hogy indulata hevében a fejedelem is túlment az »innen«-en s fenyegetett úgy, mint azt csak egy zsarnok teheti. Legerősb kifejezése tán az egész gyűjteményben az, amit az áruló Szécsy Györgyről ír a szepesi kamarának. Az 1620. évi beszercei országgyűlés alatt húszezer forintot kapott a hadak fizetésére a még akkor vele tartó főúrtól s ez összegért bizonyos mennyiségű aranyat

adott zálogba. Szécsy az 1622. év folyamában, midőn már régen hátat fordított Bethlennek, az adott pénzt a szepesi kamarán erőszakosan követelte. Erre írta aztán a kamarának Bethlen: az ő pénzét én megadatom az ebnek, ha az én aranyamat visszaküldi és jószágát is remittálom. Intsétek is, ne vesződjék mégis velem, mert Isten úgy idvezítsen, az ebeknek vagdaltatom elibe, mihelt itt alatt kaphatom.

Alkalmas fegyver volt a gúny is kezében, a legfinomabban csípő árnyalattól a legélesebben sujtóig — s akinek ezekből kijutott, bizonyára nem köszönte meg. Midőn még fejedelemsége elején a nagyralátó Prépostváry kétes magatartása forgott szóban, azt írta Rédey Ferencnek, legkedvesb meghittjének: »Prépostváry uram nagy méltósága miatt nem tudja mit cselekedjék; sem Magyarországhoz, sem Erdélyhez nem tartja magát, itt benn is főispánságot akar viselni, de azért szégyenli az obedienciát praestálni«. Maró tréfával szól ugyanez időben Pernesziről is, akit »ha nyakon kötve kiadnák olykor, a mikor ideje lenne, felette dicséretes dolognak tartanám«. Mikor a cseh mozgalmak legelső hirei szájról-szájra járván, azt beszéltek, hogy a »német urakban az ablakokon lehánytak« s hogy a csehek hadat fogadnak: alig rejtett gúnyal mondja: »császár is hadat fogadna, ha volna mivel«. Dóczy, aki neki egy időben annyi bajt szerzett s Homonnay, a fejedelem vetélytársa, szintén sokszor hallhattak Bethlen gúnyos mondásairól. Homonnay csak asszonyember; szájjal igen nagy vitéz, monda gyakran Bethlen Gábor; Dóczyról pedig egy ízben úgy nyilatkozik Rédey előtt, hogy

az neki gyakorta ír és »valóban nagy hadakat ír, papiroson igen veri az cseheket«. Pozsony mellől, midőn Nádasdy Tamás állhatatlanságáról az első hírt vette s őt már említett levelével megkereste, tudatja ugyan, hogy biztossága kedvéért hadat küld Sopronyig eléje, de mert benne volt a fulánk, azzal végzi sorait, hogy ez elővigyázatot Nádasdy csak annak köszönje, mert »bánnám igen, ha valami vakharapás esnék rajtad édes vitéz atyámfia az német hűség alatt«. Vallásosságának nem derogál az, amit egy ízben Ferdinándról mond; még az első békealkudozás alatt történt, midőn a csehek dolgai jó rendben folytak, hogy Turzó Imrét megbízá: categorice értésére adni a királynak, hogy ez a békességhez csak úgy bízzék »ha (cseh) királyságát levetkezni akarja, ne építsen fővenyen^{va}gy jég hátán fundamentumot, mert noha az Úristentől minden meglehet, de talám mostan nem cselekedik olyan csudákat, mint az ő törvényben«. Félig gúnyos az a kíméletlen nyilatkozat is, mely Turzó Imréhez intézett egy levelében Eszterházy Miklóst illeti. Eszterházy már Bethlen idejében is akként próbálgatta a császárpárti érdekeket megvédelmezni, mint tette húsz évvel később, Rákóczy György korában, — tudniillik intő leveleivel. Egy ilyenre reflectál a boszús fejedelem, midőn a későbbi nádorról ezt mondja: »Esterháznak nagy kevélységgel írott levelén nem szükség sem búsulni, sem csudálkozni, mert tudjuk kicsoda természetiben; ha az tehetsége olyan volna, mint az ambitio és illetlen akarat, senki közülünk meg nem maradt volna eddig«. Csaknem vérig sértő az a gúny, melyel egy ízben az »áruló« Szécsy arcán, mintegy

bograkötött ostorral végig vág. A helyett, hogy mint a mesebeli óriás az erős markába szorított kőből az irónia csipős levét, humorát csavarta volna ki, amúgy magyarosan János vitézként magát a kódarabot sújtá kegyetlenül a gyűlölt Szécsy fejéhez. Mikor ugyanis a békesség közte s a király közt már megköttek s Szécsy azzal fenyegetőzött, hogy ha ki nem elégíti őt, új bonyodalmakba keveredhetik, azt felelte neki, hogy »a római császár ő érette az békességet én velem föl nem bontja, durum est asino contra stimulum calcitrare«. Az ilyen maró gúny azonban ritkán került tollára; ha került, bizony erős okai voltak háborgó indulatai túlfeszültségén e szellentyük kinyitása által segíteni. Az övéi irányában ezt soha nem tette; csak a leggyöngébb adagban orvosszer gyanánt használta ezeknél azt. Szegény Palatics uramnak, a szeptesi kamara jámbor tanácsosának jutott ki ebből a legtöbb ízben. »Én nem tudom — írja egyszer Nagyszombatból január elején — kegyelmed Palatics uram mint viseltetett otthon gondot, holott csak tűzre való fánk sincsen; bizony nagy szégyen, hogy fát is pénzen kell Kassán nekem vennem, maga (= noha) Terebes, Garam, Szaláncz, Rozgony, Torna, Jászó, Sebes nem a világ végén, hanem Kassa tövében volnának. De mentől több jószág vagyon az kassai kamara keze alatt, annál inkább sincsen semmijek. Im az Úristen megment bennünket az sok jószágtól, nem kelletik azok miatt búsulnunk; könnyen élhettek ezután és talám ex nihilo több leszen immár«.

Ez utolsó példa azt mutatja, hogy jól ismerte a fejedelem emberét, tudta, hogy a vesszőt

kinek feje fölött s milyen suhintással kell megforgatni. Tudta azt is, hogy kivel bánják szelíden, jóakarólag s részint üdvös tanács, részint tüzelő és biztató szavak által mint vezesse híveit előre azon az ösvényen, melyen kitűzött célját elérni szándékozott. Különösen tanácsai figyelemre méltók; amit tanácsol, amit a higgadt meggondolás tanácsképen mondat vele, az mindig összhangzik a viszonyokkal. Kiindulása után a legelső napokban az 1619. év szeptemberének elején a fiatal, heves Rákóczyt inti ekképen óvatosságra: Felette igen kérem kegyelmedet, édes vitéz öcsém uram, magára igen-igen vigyázzon és a hol jár, jól meglássa, kinek; mint és mennyire kellessék hinni; jól tudja kegyelmed az mostani pápistáknak az ő sokféle stratagemákkal való éléseket; valahogy, az Istenért, kegyelmed ellen subordinált embereket maga mellé ne fogadjon. — Rákóczy ekkor, mint Bethlen maga mondja, Homonnay uramat »látogatni« indult; ha szeme előtt viseli Bethlen Gábor tanácsát, talán csakugyan megtörténik, amit Bethlen »bizony tiszta szívből kívánt«, hogy Homonnayt az Úristen Rákóczy kezébe ejtené; de Rákóczy vigyázatlan volt s ennek meg is itta a levét, midőn Homonnay mint deus ex machina Lengyelországban toborzott csapataival Rákóczy seregét szétverte ez által egyszermind a fejedelmet is megállítá diadalútjában Bécs kapui előtt. Ez esemény roppant horderejét maga Gindely is kiemeli; ha ez nem történik, talán másképp alakulnak a harminc éves háború körülményei. Fejedelemhez illő tanács, sokat érő aranymondás az is, amit a könnyen hajlítható Rákóczynak alig néhány hét múlva az okból ír, hogy

mint vezér, erélyesen tartsa magát; »az kegyelmed tisztihöz keménység is kívántatik, ne csak mindenben az emberek kívánságához accommodálja magát kegyelmed; mert ha mindenben az emberek kívánsága szerint cselekedik az ember, nem következik semmi jó belőle«. Mikor aztán a baj megeseett s Rákóczy »veszedelmes gyalázatjának állapotján eleget búsult« a fejedelem és szeretett volna, mint mondja, »az emberek előtt is elbúni, hogy ne dicsekednének aemulusink a gondviseletlenségből eredt győzelmével ellenségünknek«, a jövőre nézve újra oktatást adott Rákóczynak, hogy »ha ereje egyenlő lesz az ellenség erejével, egy vakmerő szerencsére s egy órára az hadat harcra ne vigye, mert az okos hadviselő emberek az harcot sok okokból mindaddig kerülnek, valamíg egyéb lehet benne; először benne minden külső stratagemákkal szoktak élni, és az harcot utolsó szűkségre, mikor egyéb nem lehet benne, szokták hagyni.«

Ezekhez a higgadt, kimért komoly tanácsokhoz mintegy ellentét az a szívemelő s lélekre ható könyörgés, mellyel Alvinczy Pétert, a kassai prédikátort egyességre s közjó tekintetéből haragosai iránt elnézésre inti. »Kérlek, uram — eseng a hatalmas fejedelem a szeretet meggyőző hangján az egyszerű lelkipásztornak — kérlek, uram, a privatumot a communéért postponáljátok in negotiis, melyek a permansiót és becsületemet concernálják, szeressétek egymást, consultálkodjatok, uram, in consilio szeretettel, senki ne vonja ki magát közületek, az mivel az Isten szeretett (= megáldott) uram, az haza megmaradására, Isten tisztességére, s utól az én életem megtartására nézendő dolgok-

ban való szolgálattól... hanem a mire elérkezik, fáradjon; mert nincsen több hazatok Magyarországon ennél a kicsin résznél, ha ezt is elvesztitek, hova lesztek magatok szerelmeseitekkel együtt?» Szép az a jó viszony, amiben a fejedelem a derék Rédey Ferencsel áll, aki uralkodása első éveiben a Homonnay-féle aspirációkkal szemben oly híven tartott oldalánál. Számtalan levél tesz erről tanúbizonyságot, melyekben a legszivesebb barátság tartózkodás nélkül való hangján mondja el Bethlen Gábor Rédeynek minden tervét, gondolatját, kikéri véleményét, erőt, bátorságot merít mondásából. Amint e levelek a leghívebben mutatják azt a fokozatos emelkedést, erősbödést, melyet Bethlen a »nagyság kezdetén« napról-napra tapasztalt, ép oly ékesen szóló bizonyosságai Rédey Ferenc, e nemes, rokonszenves alak buzgó hűségének. Tudta is ezt a fejedelem méltányolni, tudta, miként bánják a derékkal, s azért írja neki egy alkalommal: »az kegyelmed becsületi mienk, gyalázatja hasonlóképen, melyet totis viribus akarunk praeveniálni«. Fejedelmi hálája és köszönete jelét nem egyszer vette Rédey Bethlennek, s mily szívből jövő meleg hangon írta meg ezeket a fejedelem, arra egy 1616 júniusában (LXI. sz.) kelt levelének a következő töredéke legyen példa: »Az kegyelmed becsületos jó hire neve noha mindenkor fénylett, de annyival inkább fog ezután fényleni, mivel hazánk ellenségit Isten kegyelmed gondviselése vigyázása által szégyenítette most meg. Az Úristen kegyelmedet sok esztendeig éltesse jó egészségben és adjon erőt kegyelmednek ő felsége az ő nagy nevének és szegény hazánknak ótalmára

való szolgálatra. Kegyelmedtől felette nagy kedvesen vöttem és veszem minden eddig való szorgalmatos vigyázását, hasznos szolgálatját, háládatlan sem akarok érte lenni, ha Isten életemet megtartja. Tudom magam is, az kicsin értékkel, annál inkább beteges állapottal, mely nehéz legyen hadakozni; de kegyelmed azzal mostan ne sokat gondoljon; az Úristen a mennyire való erőt kegyelmednek engedett, kevés fáradságát ne szánja; mert nem magának szolgál mostan, hanem az Istennek és édes hazánkknak, melynél mi lehet idvességesb, mi lehet dicséretesb, mint a ki az Istennek dicsőségét nevének káromlói ellen, hazánk rontására indult hamis igyű népek ellen köti kardját fel?« — Ilyetén bánásmódjának köszönhette aztán a fejedelem, hogy hivei igazán ragaszkodtak hozzá, s őt a jóindulat önként származó buzgóságával szolgálták. Még azok is, akik eleintén az ellenpárthoz tartának, lassanként meggyőződtek arról, hogy érdemeiket, erényeiket az okos fejedelem méltányolni tudja, s midőn áttértek az ő táborába, oly őszinte pártfeleivé lettek, mint bármelyike az eleitől fogva vele tartóknak.

A bánásmódról s tapintatáról beszélvén, az eszmetársulás következtében, bár alig van rá szükség, megemlítem, hogy a törökkel mily végtelen ügyesen tudott bánni fejedelemsége egész idejében. Hogy a szultántól s a nagyvezértől le Jussuf ágáig vagy Zöldfikár (= Zulficar) ágáig — e képmutató tolmács-ágensig, akit Báthory Gábortól Apafiig házikeresztként örökölt minden erdélyi fejedelem, mindegyiket ismeri s tudja hol hízelegjen nekik, s hol nyomja meg erősebben pennája hegyét —,

azon nem is csodálkozhatunk; hiszen »igen ifjú legény« volt (maga mondja), midőn a száműzetés sórtalan kenyerén alkalma lőn kiismerni a fényes portán s alattas közegei közt uralkodó állapotokat. Kisebb fontosságú volt a törökkel való jó viszony-nál a hajdúkkal jól lenni, de nem kevésbbé kényes kérdés s valóban ügyes kéz kellett ahhoz, hogy ez új szabadságaira féltékeny, még korántsem megcsillapodott népelemet a fejedelem saját akarata járszalagán vezethesse, — de Bethlen alkalmas bánásmódjával ezt is elérte. Uralkodása első éveiben gyakran ad e tekintetben oktatást Rédeynek, mit Ígérjen a hajdúságnak, ha a jó szóra hajolnak, s mivel fenyegetse őket, ha makacsok. Persze hogy aztán embere válogatta kit simítson szőrmentén s kivel szemben ne rettenjen vissza kevésbbé kifogástalan eszközöktől sem. Főként Fekete Péter uram, a nagybefolyású, véresszájú hajdúvezér volt egy időben kiváló figyelme tárgya; erről írta a maga nemében szintén jellemző sorokat Rédeyhez: »Fekete Pétert ha mienkké teheti kegyelmed, legyen azon, falait ígérje meg, sőt többet, de úgy, ha tökéletességet tapasztalhat benne. Ha pedig az igazságot nem akarja: üttesse el láb alól kegyelmed, rendeljen arra jó három vagy négy lovast, vagy a mennyi szükség; valaki véghez viszi, 32 ház jobbágyot és ezer forintot adunk neki«.

Nem az ellentét kedvéért, hanem ildomosága s az emberekkel való bánitudás egyik további példajaként hozom föl szíves viszonyát Pázmánynyal a későbbi időkből. Mily jól eshetett a nagy főpapnak, hogy hatalmas lelkű ellenfele őt mennyire becsüli s méltányolja, azt csak úgy értjük teljesen,

ha Pázmány helyzetébe képzeljük magunkat, midőn ez Bethlennek egy hozzá intézett leveléből a következőket olvashatta (CCCXXI. sz.): »Kegyelmed levelét... böcsülettel vettük, melyet megolvassván, abból értjük az kegyelmed pretensióját, hogy régtől fogván vette volna eszében, hogy kegyelmedre mi neheztelnénk az maga igazságaért, és ez okon nem akart kegyelmed is minket leveleivel látogatni; kin nem kevésbé csudálkozunk, és ha méltó volna, kívánnánk örömet értenünk, ki vitt kegyelmednek mi felőlönk oly informatiót; mert Isten látja ... szívünkben sem gondoltunk kegyelmed ellen semmi neheztelést, nemhogy külsőképen annak valami jelét valaki ismerhette volna bennünk ... Hogy penig azért az közönséges jónak és békességnek útját meg nem gátolta, sőt azt promoteálni igyekezte, azt kegyelmed tisztí és hazájához való szeretetinek kívánsága szerint cselekedti; Isten is kegyelmedtül, tudjuk, kedves áldozatul veszi«. Azt hiszem, annak, ki mint Pázmány, forrón szerévtén hazáját, de más elvek híve, más politikai hitvallás követője lévén, fő ellenéül oly embert számíthat, mint Bethlen Gábor, s aztán ettől az ellenségtől az elismerésnek olyan szavait hallja hangoztatni, mint aminőket ez egyszerű sorokban Bethlen hangoztatott — mondom —, annak szebb elégtételt kívánni a politikai élet küzdelmei közt alig lehet. S talán meg is bocsátott a bíbornokérek a választott királynak a beszercei gyűlés végzésiért. Legyen szabad még egy e nemű igen szép levelére utalnom a fejedelemnek (CCCLXXV. sz.), melyet élte alkonyán az algyői fürdőből intézett a szintén beteges Pázmányhoz, melyben a többi

közt ezt mondja: »Noha minden keresztyén embernek ez zarándoksága után igaz hazájában való menetelit méltán kedvesbnek lenni ítéljük: mindazáltal, hogy maga nemzete javára kegyelmednek Isten előbbi jó egészségét megadván, hosszú étellel is látogassa, szüvünk szerént kívánjuk«.

Sokat mondók azok az itt-ott elvétve található sorok is a fejedelem leveleiben, melyek arról tanúskodnak, hogy még a politikai élet idegessé tevő változásai, a hadi élet egészségrontó fáradalmi közt is kiterjed mindent felölelő gyöngéd figyelme házi apróságokra, olyan dolgokra, melyekkel tudja, hogy hön szeretett nejének »atyjafiának«, a szelíd, beteges Károlyi Zsuzsannának, a jó, derék háziasszonynak kedveskedhetik. A háztartás, a női hatáskör keretén belül esnek e jelentéktelen, de olyan dolgok, amelyek a szorgalmas gazdaasszonynak örömet okoznak. Ismerjük azt a patriarchális, igazi családéletet, mely az erdélyi fejedelmek házánál uralkodott, s maradványa volt azoknak a »régii jó időknék«, annak a mesés kornak, amelyben még királyasszonyok, királyleányok napjaikat a fonóban töltvén, saját kezük szőttéfonta munkát tartanak a háziasság »remek«-jének. Ismerős Károlyi Zsuzsannának az a levele — tán épen Szilágyi S. adta ki — azon évekből, midőn Bethlen az electus rex címét viselte, melyben miután elmondja, hogy mit végzett el a férje által rábízott komoly pénzügyekből, egyszersmind lent s kendert kér küldetni Rédey által Magyarország választott királyának a felesége — electa Hungariae regina — mert már kevés a leányoknak, — az udvarhölgyeknek — a fonni való. Bethlen Gábor —

mint mondtam — nem feledkezett meg a jó feleségnek, amikor szerét tehetette, a harc zivatarai közt sem, egyetmással, ha csekélységekkel is, örömet okozni. Az egyik nap fáradhatatlansága jelét azzal adja, hogy egész nap a hadakat szemléli, »sötétben szállottam le lovamról, reggeltől fogva estig tizenháromezer négyszáz embert mustráltam az egy nap meg« — mondja maga, s miután így eltörődött is, azt írja a szepesi kamara tanácsosainak, hogy: »az fejedelemasszony kéret innét valami narancsot és citromot, melynek itt semmiképen szerét nem tehetjük hirtelen, elküldtünk azért Bécsben is, ha hozhatnának, de oda igen foglyos az út; azért kegyelmelek postán küldje be mindjárt egyik harmincadost s vitessen elég narancsot, citromot, pomagránátot az fejedelemasszonynak. Legyen igen nagy gondja kegyelmeleknek erre«. — Aztán maga is megörvendeztetni az ő »édes szerelmes asszonykáját«, hogy: »Szúnyog Gáspár megjöve Velencéből, oly vég vont-aranyat hoztak, kinél szebbet soha nem láttál, fekete vont-arany, felemelt virágú, de az virága varrott, töltött«; vagy azt írja neki, mikor már a békekötés felé hazakészülése hírével aranyozza be a szenvedő beteges kis feleség szomorú napjait: »Édes Zsuzskám, én te számodra oly fővarrót fogadtam, egy főmester férfiat, aki bársonyon, atlaczokon szokott drága varrásokat varrani, kinél jobbat Németországon sem tartanak; — ugyanazon tar bársonyokat, atlaczokat oly szépen tud metélni virágokra, hogy jobban nem lehet.¹

¹ A két utóbbi adatot — bocsánat — érte — nem az ismertetés alatti gyűjteményből, hanem Szabó Károlynak a

Övéire, szeretteire mindig figyelme, gondja volt. Magyar-Bródban, az idegen földön, mikor legtöbb bajjal küzködött, el nem felejt kérdezősködni, hogy kedvence, az ifjú Bethlen István mit csinál? s megkívánja, hogy: »az kis gróf irjon nekem egészsége és tanulsága való progressusa felől«; — s ugyancsak róla írja az ifjú gróf leendő napának, az özvegy Szécsynének: »mi gróf Bethlen Istvánt ... az mi magunk vérségünkért, atyjához való nagy szeretetünkért régen azelőtt deliberato concludáltuk magunkban, hogy úrrá tegyük és harmadfél esztendő korától fogva atyjától, anyjától elvevén, minden gondját, educatióját magunkra vöttük... az mint hozzája való igaz szeretetünk tőlünk kévánta«. — Környezete s hivei iránt mily jóakaratot mutatott mindig, s a fejedelmi hideg méltóságot mennyire hátravetette, midőn arról volt szó, hogy egy fia könnyelműsége miatt bánatos apát vigasztaljon, azt mutatja egy levele Alvinczy Péterhez, a híres kassai prédikátorhoz, kinek fia a fejedelmi udvarnál volt alkalmazva. Valami rossz fát tett a tűzre a (Bethlen leveléből ítélve) léha fiatal ember, ami az öreg papnak nagy fájdalmat okozott. S mikor az apa a fejedelem elé vitte a dolgot, ettől a többi közt a következőket nyerte válaszul: »Kegyelmed levelét elvevén fiától íratott bolond és merő méreggel való levéllel együtt, kiket nem kevés búsulással olvastunk; főképpen ebben kegyelmed bánatját considerálván és tartván nagyobb-

Történelmi Tár 1879. második fizetében megjelent ily című közleményéből vettem: Bethlen Gáborak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése.

nak, annakutánna udvarunkon több gyalázatját, kibem semmit az levelek elolvasásokig nem tudtunk; megnyugodjék azért kegyelmed; ebből is hozzája (az öreg Alvinczyhez) való szeretetünket és gratiánkat szemünk előtt úgy akarjuk viselni és azon lenni igyekezünk, hogy ... kegyelmedet megvigasztaljuk. Bizonyára alig láttunk rosszabbul educált ifjat ennél arra nézve, hogy az pirongatás rajta keveset fog avagy semmit és nem is szereti az dolgot; örömost szélyel sétálna hogyses az palotába ülne. De megpróbáljuk kegyelmedért, ha lehet-e valami jó reménységünk felőle?...»

Egy másik, igen szép példáját annak, hogy akik oda tartottak, hozzá ragaszkodtak, azokról a szükség idején nem feledkezett meg, mutatja a moldvai vajda esete. Ez az élvhajhászó ember »csak a görögökben gyönyörködék«; hiába tanácsolta neki a fejedelem, hogy »az haza fiait né idegenítse el magától, az idegenekért ne vesse meg őket«: nem használt. S így történt, hogy midőn 1624-ben a vajdának a tatárokkal gyúlt meg baja, bojárjai s a nép elhagyták, alig volt e zaklatoft embernek fejét is hol lehajtania. Béldi Kelemen, a háromszéki fiatal főkapitány, a fejedelem kedves embere tudatta ezzel a vajda »nyomorult sorsát«, kin »Bethlen Gábor szüvből bánkódott«, s bár jó tanácsaira mitse hajtott (amiről különben — mondja Bethlen — most már késő hegedülni), mindazonáltal hogy az ő »barátságát a vajda utolsó szükségében is eszébe vegye és nem jégen épített fundamentumnak tarthassa«, gyors segélyt parancsolt a székely székekből Béldi Kelemen által a vajdához vezetni. »Ha údatat az Úristen megáldja,

édes öcsém — írja neki a fejedelem — fáradságodnak jutalma meglészen.« Ismerősek a moldvai viszonyok, és így nem mondhatni, hogy a fejedelem politikai indokokból cselekedett volna. Csak subjectiv momentumok voltak e tettének rugói.

Turzó Imréhez intézett leveleiből Bethlennek főntebb több szemelvényt mutattam be; de még kettőt e szép levelek közül már csak azért sem hagyhatok érintetlenül, hogy annak a keleti zarnoknak, akiről Gindely oly sötét képet fest, ai tisztességes életről való vélekedését s erkölcsi fogalmait is egy bizonyos irányban, megismertessem e sorok olvasóival. De meg általán jellemzők ez adatok azon idők erkölcs-társadalmi viszonyaira (s ez a tekintet mentsen ki, hogy e magában véve nem épületes themát is a példák közé választottam). Az 1621. év elején a fejedelem portyázó csapatai éjszak-nyugati Magyarországon (maga Bethlen ekkor Nagyszombatban tartá hadiszállását) valami előkelő, nevéen meg nem nevezett császárpárti német főembernek családját hozták be a táborba. A foglyok közt egy szép fiatal leány is volt, — s a fejedelem megparancsolá egyik tisztjének, Borbély Ambrusnak a család hozzá küldését. De Borbély a váltságdíj reményében egyelőre magánál tartá a foglyokat, aztán meg Turzó Imre meghagyása nélkül, okát nem tudom, nem akart a fejedelmi parancsnak engedelmeskedni. Később tudatták Bethlennel, hogy híre jár, mintha a fejedelem a foglyokat tisztességtelen célból kéretné, s hogy e hír szerzője épen Turzó. Amint a fejedelem ezt hallotta, tüstént ráírt Turzóra, őt kérdőre vonandó. »Nem türhetem — mondja a fejedelem — hogy

igen nagy keserves szívvel való búsulásomat meg ne írjam kegyelmednek. Azt mondják egymás között, hogy én felőlem kegyelmed olyat szólott volna ott; mely ha úgy vagyon, bizony igen szégyenlem és csudáлом, mert nem hihetem el; de ha úgy vagyon, micsoda conscienciával mondhatta kegyelmed, nem tudom; mert hiszen én sem vagyok pogán hogy az scortatiát üzzem, holott öszül hajam-szakáлом és ha ezelőtt cselekedtem volna is, ki kellene abból térnem... hiszen ilyen állapotban nem lehetnik oly istentelen lator, mikor szerencsét várok mindennap, hogy affélét üzzek.« — Turzó mentegető levelét nem találhatta a fejedelem kielégítőnek; mert azon a félig erélyes, félig draszticus hangon és modorban, melyet — mint több példából láttuk — fölindulásakor sajtáságosan tud alkalmazni, teszen Turzónak erős szemrehányást: »az rab gyermekek és leánzó állapotját a mi illeti, jámbornak vallom és tudom magamat; conscienciámat féltem úgy én is, mint akárki ez világban; én soha kegyelmedtől semmi illetlent nem kívántam, ... sem kegyelmedet sem senkit ez óráig, fejedelemségemnek kezdetétől fogva, kinek nyolcadik esztendeje lészen, legyen Istennek hála, bizony semmi illetlen kívánsággal meg nem bántottam, mert természetem sem volt az. Talán az Úristen vénségemre való fordulásomnak idején inkább megoltalmaz efféléktől. Bizony édes öcsém non úrit me iam Venus; ha mely beste áruló kurvafiak engemet rágalmazni non formidant, megveri az Úristen az ilyen rosszakat, sőt az én szemem elől kitörli őket mint eddig, amint im most is legnagyobb ellenségemet Skender pasát Isten kitörölte az életből...

Nagy gyalázat édes öcsém ez énnekem ... mert nekem úgy adja Isten lelkem idvességét, nem kellett s nem kell most is; hiszen ha lator akarnék lenni, elég k ... t találnék Szombatban. Be nem hordozzák az én aranymívemet (= arany ékszer) asszonyoméknak, mint némely úrét etc. ... Ezer németért sem vettem volna fel, az Úristen úgy éltesen, csak ez egy írását is kegyelmednek!« — Azt hiszem, ez erélyes szavak, melyekkel oly határozottan hátrítja el magától a vétkes gondolat legkisebb árnyékát is, melyekkel az immoralitás vádját oly fölháborodással veti vissza, elég bizonyosságok arra, hogy e tekintetben sem volt ő az a »keleti« zsarnok, az a »kéjvágyó török«, aminőnek őt a gyűlölet lehelő egykorú iratok vak elfogadása után Gindely festéséből következtetve gondolhatnék.

Amint emberi tisztességére szerfölött sokat adott, fejedelmi méltóságát is becsben tartá. Ha a férfi büszke volt arra, hogy férfi: nem kevésbé őrizé meg méltóságának még külszínét, látszatát is a fejedelem; — úgy hogy ebben a »puncto honestatis et dignitatis principis« a kicsinyes dolgokra is nagy súlyt fektete. S bár lehetetlen eltagadni tőle, hogy igaza volt: mégis most, közel 300 év után sok efféle dolog fölötte comicus színezetű. Én egy példát csak a nagyobb súllyal, elvi jelentőséggel bíró esetek közül szándékozom bemutatni. Az 1627. év nyarán történt, hogy neje Brandenburgi Katalin számára a fejedelemségbe való beigtatásról szóló athnamé a portáról a zászlóval együtt megérkezett. Az átadás cselekvénye mindig nagy ünnepélyességekkel volt összekötve — s Bethlen Gábor sem mulasztá el az athname-hozó török kö-

vétség előtt a saját tekintélye s méltósága szempontjából csaknem mesés fényt fejteni ki. Szokásban volt ez alkalommal az is, hogy a csauz, aki az athnamét hozta, egyszersmind pompás díszkaftánokkal ajándékozta meg a fejedelmet, a tanácsurakat s az udvari személyzet főbjeit a szultán nevében. Most Brandenburgi Katalin megerősítésénél hogy, hogy nem, okát nem tudni, a küldött kaftánok oly dísztelen egyszerűek voltak, s azonkívül még ezekből is oly keveset hozott a csauz, hogy Bethlen fejedelmi méltóságát tartá megsértettnek. Az eset magában véve jelentéktelen; de amint a spanyol udvarnak meg voltak a maga szigorú szertartásos etiquette-szabályai s követelményei, melyek mindegyike egy-egy nyenyúl-hozzám-virágot képezett: ép úgy léteztek bizonyos szokásban gyökerező etiquette-formák az erdélyi udvarnál is (hogy az európai udvari szokások szélsőségeit hozzam föl), melyek megtartását még a száműzetés sótalan kenyerén tengődött fejedelem is követelte. E fölötti bosszúságának nagyon hosszú iratban adott portai ágense előtt kifejezést, melyből egyetmást idézni jónak tartok. »Az meglőtt dolgokhoz és a régi törvény szerént való szokáshoz képest — írja Bethlen — meg sem tudtam gondolni, hogy ilyen gyalázatosan és semmire kellő eszközökkel expedialják császár zászlóját, melyekkel császár méltóságát és az fejedelmet s az erdélyi urakat így meggyalázzák.«

»Máskor, folytatja a fejedelem, mindenkor két lovat, egyikét igen szép öltözettel, köves nyereggel, nagy ezüst kengyellel, szép jakuppal, láncsal öltöztetve, másikat skarlát pokróc alatt küldték; aranyos borított köves kardot, aranyos bontott köves botot,

ad minus 20 és 24 kaftánt küldtenek. Most pedig csak »egy hitván szerszámmal öltözött« lovat, amely száz forintot csak akkor érne meg talán, ha ötöt olyanszörűt találnának egy szekér elé, egy hitvány ezüstös kardot és egy kis ezüstös botot »mineműt a csauzok szoktak viselni« a szultán előtt, »7 hitván kaftánt« kettőt a fejedelemnek, kettőt a fejedelem-asszonynak, a 14 tanácsúrnak pedig összesen hármat.« »Mikor megmondotta volna (a csauz), hogy nincs több kaftán hétnél: csak elhülök bele. Voltunk mindnyájan nagy búsulásban, nem az rossz pokróczsabású ajándékokra nézve, hanem az országra való elvetett respectust, annak becsületinek contemptusban való menését... és az fejedelemségnek meggyalázódását nézvé.« — »Hogy az sok szégyenben valami részt elfedezhessen« a fejedelem, maga hozatott tíz kaftánt a tárházból s a maga részére szántakkal kiosztatta a tanácsuraknak. »Ha másokat küldenének — teszi hozzá — az én kaftánimért, olyakat, mineműek azok voltak, nem bánám.«

E rovat alá esik a fölött való haragja is, hogy a moldvai vajda (azon régi szokásnál fogva, mely szerint a moldvai és az oláh vajdák mintegy jeléül annak a védenci viszonynak, melyben az erdélyi fejedelemhez állottak, évenként ajándékot küldenek ez utóbbinak) a tiszteletajándékkép küldött paripát istállója nem épen legjobb fajú lovai közül választá. Nyersen és igen categorice adta a fejedelem e fölötti bosszúságát a vajdának tudtára: »Bizonyára nem érdemlettük volna ezt — mondja sajátkezű levelében a fejedelem — hogy meggyalázz jó barátunk, jó cselekedetünk felett egy rossz

sánta pokrócos lovadnak ennyi idegen országokból udvarunkba gyülekezett nagy fejedelmek emberinek láttokra bemutatásával; holott tudja jól kegyelmed, az erdélyi fejedelmeknek a két szomszéd vajdák esztendőnként eleitől fogva főlovakat fejedelmi öltözetekkel, bottal, palásttal egyet-egyet, és egyet csujtárpokróccal szoktak vala bemutatni az jó szomszédság megtartásáért; csak kegyelmed akart minket így meggyalázni. Mely dolgot nem egy dögnek való rossz lóért írunk, sem nem az ajándékért, mert Isten nekünk eleget adott, hanem az mi fejedelmi méltóságunknak meggyalázását és az régi szokást bánjuk«.

Ilyen s egyéb effajta kisebb jelentőségű dolgokat, úgyszintén sok egyebet, ami érdekesen jellemzné Bethlent, nehogy ez ismertetés szerfölött hosszúra nyúljon, elhagyván — egy olyan tulajdonságáról emlékezem még meg, mely őt kora egyik legnagyobb uralkodójává teszi kétségtelenül. Amint a történetírónak s általán az emberi művelődés-történelem kedvelőjének jól esik gondolatját azokon a képeken legeltetni, melyekkel a késő-renaisance korában is kisebb olasz fejedelmek udvaránál találkozunk: úgy nekünk magyarokú, nemzeti művelődésünk minden barátjának csak örömet kell hogy okozzanak azon mozgalmak, melyek a mi újjáébredésünk másodkorában, a XVII. század első felében Bethlen Gábor udvaránál figyelmünket magokra vonják. Véres események, aljas gazzettek föllege borítja igen gyakran az olaszországi kis zsarnokok viselt dolgait, a történet lapjaira a legridegebb önzés s ez önérdékből származó tusák, forrongások göze von igen gyakran sűrű homályt: de át-

ragyog mégis az előretörő emberi szellem fénye, a művészetek, a tudományok melegítő, kiengesztelő napja. így van ez egynémileg Erdélyben is. Hosszú harcok, háromszoros támadás zivatarja, egymással élethalálharcot vívó pártfelek küzdése az, amivel Bethlen fejedelemsége idejében hazánk földjén találkozunk; — és mégis ebben a korban, ebben a kis országban veti meg lábát a maecenás fejedelemnek, a szép, jó és igaz e hatalmas geniúsának védszárnyai alatt a hazai tudományos művelődés. A gyűjtemény, ami címe után ítélve, igen természetes, erre vonatkozó adatokból igen keveset foglal magában; de ha e kevés közül egyet kiválasztok, s azt e sorok közt közölni fogom: azt hiszem csak kötelességet teljesítek olyan ember irányában, kit kora ifjúságától fogva kardja markolására utalt a végzet, de aki utolsó percéig nem szűnt meg a haladás, a művelődés bajnoka és előmozdítója lenni. Tanúskodjék erről legalább részben az a töredék, melyet élte utolsó évében Alvinczyhez írott egy leveléből a következőkben adok. (A levél száma a gyűjteményben CCCLXX.)

»Böjti Gáspár nevű historicusunkat — írja a fejedelem — küldtük vala Németországba avégett, hogy valamely tudós professorokat keresne és conducálna; kit noha Bécsbe küldtünk vala először azért, hogy magát praesentálja császárnak, megjelenti hogy megyén és salvus conductust kérne propter evitationem suspicionis; de az cancellár császárnál elbontotta, az jesuitákat bélelvén neki; maga viva voce császár megmondta: nolumus ingeri suae dilectioni, sicuti hactenus, ita in posterum in omnibus gratificari, sed in spiritualibus omnino

prohibemur; malleus quidem quotquot istius religionis auctores in toto imperio nostro inveniri possent, omnes venirent in ditiones ipsius.¹ Mindazáltal Böjti magát Istenre bízván, levél nélkül is elment és Norinbergába, onnét Francofurtumba ad Moenium és onnét egy városba, az hol amaz méltán Európában, az mint halljuk, legnevezetesebb theologus doctor Alstedius lakik. Hozzája is elment és azt mindaddig ostromolta, hogy az mi szolgálatainkra adta magát, noha Lugdunumba volt az fő-professorságra hivatalja. Ő kivüle más két professort is fogadott maga mellé, kiknek Böjti conventiót és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok is reversalist adtak magokról, in Majó kellekik alájönniek, ha az Isten megtartja őket. Egy Bornemissza nevű magyar is vagy onnétben Lugdunumban, akit igen dicsérnek, az is alá fog hozzánk jönni. De tegnap olvasánk Tarczali Sándor hívünk levelét, melyet Keserű uramnak írt; abból majd csudául olvastuk: doctor Csiklius ki azelőtt sok utána való járásunkra sem akara itt benn maradni, mostan ultro offerálja szolgálataját, az bejövetelre ígervén magát. Mely ha úgy leszen, bizonyos jelét ismerjük az nagy Úristen kegyelmének az mi intantumunkhoz; mert ha kedve, kegyelme ő szent istenségének nem volna hozzá, ilyen tudós embereket ily kevés kereséssel talán ex tempore nem találtunk volna. Kik ha bejönnek, úgy tetszik, nem

¹ Nem akarunk megszűnni kedveltségének, mint eddig, úgy ezután is mindenben kedveskedni, de a lelkiekben akadályozva vagyunk; bár másrésről óhajtánánk, hogy a protestáns vallásnak egész birodalmunkban található minden harcosa az ő (az erdélyi fejedelem) birtokaira költöznek.

lenne utolsóbb az fejevári iskola némely németországi scholáknál — hisszük.«

Háládatlan föladat azzal bajlódni, azt bizonyítani akarni, hogy ha ez meg amaz megtörtént vagy nem történt volna: micsoda alakulások jönnek vala létre itt vagy ott a históriában. De itt talán jogosultsága van annak a kérdésnek: vájjon nem volt-e igaza Bethlen Gábornak e levele végén tett állításánál? Ha azok a közönyös párkák, kik a classicus mythológiában éltünk fonalának sodrói, nyújtói és elmetszői, tekintettel lesznek vala ez egy halandó, Bethlen Gábor terveire, mint sok másban, úgy ebben is gyümölcsöztetni fogta volna az idő az ő gondolatját — sa fejevári iskola egyike leendett volna Közép-Európa legnevesb tanintézeteinek, talán a kelet Wittembergája. Persze, más idők, más viszonyok, egyszóval: Bethlen összes tervei kíséretében.

* * *

E tökéletlenül összeválogatott jellemvonások után mintegy azok befejezéséül néhány szót kockáztatok Bethlen vallásosságáról is. — Ha IV. Henrik a párisi vérnász veszélyeit ki nem kerülvén, a vakbuzgó rajongók gyilkai alatt lehel ki nemes lelkét, s így nem lesz vala a jövőben alkalma azt a híres mondást szalajtani ki száján: hogy Paris fölé egy misével, s nem lesz alkalma e szerint cselekedni: a protestantismus története bizonynyal a hu martyrjdi között nyújt emlékének kegyeletes koszorút. Kevéssé ugyan, de mégis hasonló az erdélyi fejedelem helyzete a francia királyéhoz. Ha Bethlen pl. második támadása alatt a harctéren leli halálát,

s így nem foghat azon, különben most sem egészen tisztázott tárgyalásokhoz, melyek célja a Habsburg-házzal való rokoni kötelék volt, esetleg még a vallásváltoztatás árán is; bizonynal ő reá sem mondják vala sokan, akik ítéletet formálnak felőle, hogy vallásosságának regulatora a politika volt. Pedig hibáznak azok, akik így ítélnék. Amint a tudás fészke nem a betű, hanem a lélek, úgy a vallásosság is nem a dogmában, hanem az emberben lakik. S ezt a vallásosságot Bethlentől senki el nem tagadhatja; maga az a mérsékelt józan gondolkodás, mely kora protestánsainak leggyűlöltebb elleneivel, a jezsuitákkal is harmóniába hozta őt, bizonyosága ennek. És nincs e szép gyűjteményben olyan lap, mely az erdélyi fejedelem mély vallásosságának, Istenhez való törhetetlen bizalmának egy-egy jelét ne hozná — ! s hogy e vallásos érzület protestantismusában gyökerezik, azt ép úgy nem csudálhatni attól, ki annak emlőjén növekedett föl, amint az érdemet sem lehet tőle megtagadni, miszerint vallásossága nem a megrögzöttség ama jellegével bíró, melyet ellenfelében, a hajthatatlan Ferdinándban, a szélsőség dacára is bámulni kénytelen az utókor. — Egyszerű, de szívhez szóló, a valódi meggyőződés erős hangja cseng ki ..zokból a mondásokból, melyekben Bethlen Gábor Istenéhez s hitéhez való bizalmának ad kifejezést; mesterkéletlen szavai úgy hatnak az utódokra, mint azok az együgyűségökben is főséges zsoldárfordítások, miket az újhít üldözött hívei zengettek a teremtőhöz, aki »volt, van és megmarad minden időben«, s akihez a hívők bizalommal eltelt lelke úgy áhított, mint ahogy »a szép híves patakra a szarvas

kívánczik«. S bár a harc előestéjén vagy az üdvöt és vést rejtő diplomatai alkudozások szünete alatt szóljon is az erdélyi fejedelem az ő megtartó Istenéről: jól esik éreznünk, hogy az ő vallásossága eme nyilatkozatainak soha sincs az a mellékize, mely a legújabb kor »welche Wendung durch Gottesfügung«-féle famosus mondásában példabe-széddé lőn.

Kell-e igazabb tolmácsa, erősebb bizonyosága hitének, mint amit Rédey Ferencnek ír szorongat-tatása napjaiban? »Megsegít az Úristen bennünket, uram, ha százezer az ellenségünk is, de csak Istenünkben bízunk, nem kell felettébb tőlük félnünk. Dominus est illuminatio mea et fortitudo mea, quern timebo, azt mondja sz. Dávid.« — Vagy lehet-e kívánni a keresztyéni, Istenben való megnyugvás balzsamának jobb alkalmazását, mint azt, amellyel a gyermeke halála után kesergő rokont, Károlyi Mihályt vigasztalja? »Noha oly keserves gyermekteknek Isten dicsőséges színe eleiben való vitetése, jól tudom, kinél keservesb nem lehet; de nem illik, nem jó, nem idvösséges felettébb azon keseregni; mert mind ő felségét megbántjátok az-zal, mind magatok életét rövidíti kegyelmetek. Hálaadással kell s illik keresztyén embernek szen-vedni minden keresztet.« És nem csak mások irá-nyában él ezzel az orvossággal; súlyos betegsége idején élte utolsó alkonyán maga is ép oly meg-adással viseli a ráadott keresztet, mint aminőt másoknak tanácsol. Az algyói fürdőből 1629 máju-sában kelt szép levelében ekként szól Pázmán Pé-terhez: »Magunk egészségét az mi illeti, immár alkalmas ideje az miólta ebbeli látogatását az Úr-

istennek magunkon érezvén, egészségtelenségünknek súlyos terhét szenvedjük, melyet legyen áldott örökké szent neve, békességes tűréssel ismerünk, tudván hogy ez világban semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindenek ennek forogdó romlása alá vettettek.«

* * *

Mikor 1620-ban a beszercei országgyűlés Bethlen Gábort királlyá választá, s ő a választásit elfogadta, a jogaiban sértett Ferdinánd haragvó indulatának a szász követ előtt igen drasticus nyilatkozatban engedett szabad folyamatot. »Megválasztották a Gábort, — mondta Ferdinánd — sa bestia elfogadta; már választott királynak írja is magát; pedig se nem nemes ember, se nem magyar, hanem csak egy oláh.«¹ Ha nem tudnók is, hogy a király ez indulatos szavai a valóságnek meg nem feleltek, s egyáltalán valamikor a legkisebb kétségben volt volna e pontban úgy a hazai, mint a külföldi tudalom: e gyűjteményből mindenki meggyőződnék, vájjon magyar volt-e Bethlen Gábor testben-léleekben. Aki hatalmas szelleme ki-kitörő indulatára a nyelv oly pompás öltözetét tudja adni, aki meggyőző ékesszólását tollával oly elragadóan

¹ Gindely egy jegyzetben közli ezt a szász követnek a választó fejedelemhez tett jelentéséből 1620-ik augusztus 29-én. „Hernach hat Ihre Majestät (Ferdinand) mir gnädigst erzählt, wie seltsam itzo die Hungarn procedirten, auch diese Formalia mit angehengt: Sie haben (a magyarok) den Gabor erwählt und die Bestia hat's angenommen, schreibt sich auch bereits erwählter König in Hungarn, da er doch kein geborener vom Adel, auch kein Hungar, sondern ein Wallach ist“.

ragyogtatja, aki bölcs tanácsait oly rábeszélő, lélekre s észreható szavakba tudja formálni, akinek haragja még a papíron is oly sújtó, égető; aki finom iróniájával oly találóan csíp, maró gúnyjával oly kérlelhetlenül sebez, aki a bánatost a hit aranyigéivel oly gyönyörűen képes vigasztalni, s aki végre Istenéhez való erős bizalmát oly fönséges zsoltárszerű nyelven tudja hirdetni, mint Bethlen Gábor; akinek tolla alól a legválogatottabb és legtösgyökeresebb, pördülő és pattogó kifejezések¹ oly bő mértékben s oly üdeséggel ömölnek, mint az erdélyi fejedelemé alól; annak bizonyára szóban és gondolatban magyarnak kellett lennie. Magyar és magyaros az ő minden íze, minden sora, — s anélkül, hogy irodalmi tevékenységgel tölteni ideje egy-egy részét alkalmá lett volna: levelei, lángeszének, magasröptű szellemének papírra tett emez emlékei bizonyára megállják a sarat a ragyogó tollú Pázmán iratai után, a bennök található sok latinosság ellenére, s egyikévé teszik őt tán irodalmunk heroicus alakjainak is. Neki nyelvünk és irodalmunk történetének bajnokai közt még eddig nincs helye; de nem kétlem, eljön az idő, midőn ez az oszlop, melyet Szilágyi Sándor nemcsak a fejedelemnek, de a magyar nyelv egyik előharcosának is emelt e gyűjteményben, be lesz állítva a nyelvünket művelők pantheonába, s büszkék fogunk lenni még e tekintetben is arra a geniusra,

¹ A nyelvbúvár e gyűjteményben számtalan kiveszett vagy veszendőben lévő eredeti magyaros kifejezésre fog akadni. Föl is hívjuk erre figyelmüket.

kivel Isten jókedvében megaranyozta a magyar föld XVII. századbeli történetét.

Ezt a kegyeletes óhajt nem akartam elhallgatni — s mindjárt be is fejezem szemelvényes, ismertető soraimat. Azt mondja Bethlenről egyik udvari embere s későbbi utódja Kemény János, hogy »tekintetében oroszlán, conversatiójában nyájas, józan életű, könyörgésében nem külsőképen tettető, de buzgó; az tudósok társaságában gyönyörködő; a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendnek jó tanítójuk s tükörük« volt. Amit én avatatlan kézzel bár, levelezéséből kiemeltem, az a Kemény által nyújtott jellemzésnek híven megfelel. Vesse már most aki ítélni akar, azokat az adatokat, melyek után Qindely az általa vázolt arcképet előállítá, az egyik serpenyőbe, tegye azokat az argumentumokat, miket csak e gyűjteményből is meríthet, a másikba: azt hiszem, a mérleg Bethlen Gábor felé fog hajolni.

A gyűjtemény csupa magyar leveleket tartalmaz, s így azzal a külföld nem igen fog megismerkedni; de legalább e szűk haza határain belül tisztára mosó szappan lesz a történetíró kezében — s ez elég; mert azt róhatjuk le, amivel saját magunknak tartozánk. — Bár forgatná gyakran e becses könyvet a történetkedvelő magyar közönség.

TÖKÖLI A LEGÚJABB VILÁGÍTÁSBAN.*

(Budapesti Szemle 1883. évf.)

Annyian és oly sokat írtak már az 1683-dik évről, hogy bizony nem volna érdemes egy új könyvet, ha e tárggyal foglalkozik, csak azért, mert új, fölemlíteni is. Bécs kitűnő topographusának, az Istenben elnyugodt vén magyarfaló Camesiának szorgalmas, minotiósus munkája az eddigi dolgozatok koronájául tekinthető. S ha mindamelleitt Klopp művét e füzetek hasábjain megbeszélni érdemesnek tartom: okom van rá. Míg Klopp elődeit Bécs ostroma s fölszabadítása történeténél vagy kizárólag vagy túlnyomóan localis viszonyok és érdekek vezették s annál a körnél, melyből a Szent-István tornya belátszik, tovább nem hatott szemök: Klopp egész Európában széttekint s olasz és francia, német és lengyel, török és magyar földön magvát és gyökerét kutatja s meg is találja annak, ami a híres ostromhoz s a még híresebb fölszabadításhoz vezetett. És ez Klopp művének főérdeme. — Eddig nagyrészt fölhasználhatlan levéltári anyag alapján ismerteti velünk a pápa s a francia király, Leopold

* Onno Klopp. *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlovitz 1699.* Graz, 1882. Nagy 8-ad, XIV. és 580.

és Sobieski, a porta s a magyar »lázadók« politikáját. Az általános bevezetés után, mely az ozmán s a keresztyén hatalmak küzdelmeit jellemzi a vasvári békéig, XIV. Lajos titkos üzelmei s nyílt, el nem titkolt törekvései ecsetelésével kezd; átkalauzol aztán a keletre bennünket, okát adja a francia befolyás ottani növekvésének; élénk vezeti a nagyravágyó kajmakámot (a későbbi nagyvezért) Kara Mustafát; tájékoztat bennünket a lengyel és magyar viszonyokról; föltárja Leopold helyzetét a portán s a német birodalomban. — Ez a munka bázisa, melyen az a bécsi fölszabadítás elbeszélése, egy harmonicus, organicus egészszé épül föl. A fölszabadításig, mondom, mert már az 1684—99. évek története szakgatott s bélyegét hordja magán annak, amit a szerző — bár indirecte — bevall előszavában, hogy tudniillik a keleteurópai viszonyok bővebb fejtegetését nagy munkája: *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in England, im Zusammenhange der europäischen Ereignisse* nem engedvén meg, amit ott elmulasztani kénytelen volt, pótolja itt. Az az apró ember, azokkal a nyugtalanul ragyogó szemekkel, kinek tétlenséget nem ismerő lelke még teste mozgásában is fölismerszik, ki fejét az utcán is úgy hordja, mintha régi actacsomagok közt kutatna járásközben is, — Onno Klopp a protestáns Németországon terjedt hírnévnek, de nem a legjobbnak örvend. Hű hannoverai; az elűzött s őseihez tért királynak tántoríthatatlan híve, tanácsosa s historiographja, ki előtt az ígélet földjét, hazáját, porosz rendőrség elzárva tartja. Elkeseredésében — a fáma mondja ezt — még egy valláson

sem akart lenni a porossal. Bizonyos csak az, hogy aki volt azelőtt ó-conservatív lutheránus, lön túlbuzgó híve új vallásának, a katolikusnak. Elég érdem s elég ok, hogy a porosz-német történeti iskola hívei félvállról beszéljenek róla, vagy ignorálják.

A túlbuzgó katolikus fölfogás, amit neki azóta szemére vetnek Németországban, e könyvén is meglátszik. Ennek a fölfogásnak ép úgy meg van a maga jogosultsága, mint az ellenkezőnek s nekem se célom, se hivatásom Kloppet itt akár védelmezni, akár megtámadni. Nem helyeselhetem azonban azt az exclusiv álláspontot, melyet ő ezzel a fölfogással összeköt, melyre tudniillik a német császári politika megítélésénél, vagy kerekebben s szabatosabban kimondva Leopold bámulásánál helyezkedik. Mi, német emlők dajkatején növekedve, XIV. Lajost sokkal önzőbbnek, hitetlenebbnek szoktuk meg tartani, mint aminőnek őt egy teljesen elfogulatlan szemlélő látná; s mégis, még így is, lehetetlen föl nem ismernünk a túlzást K'opp rajzában. Nagyot gondolni, nagyra törni, építeni s terveznie csak Leopoldnak szabad, — s ha IV. Henrik unokájában is forr a Bourbon-vér, ha az egységes Franciaország mindenható ura »merészet és nagyot« gondolva, e gondolatot végrehajtani is igyekszik: ez akkor Klopp szerint sacrilegium, bűnös szentségtörés. Mindig könnyebb Leopold pártján lenni, az bizonyos — s nekünk magyarokúí ha kellemetlen visszaemlékezés köt is Leopold nevéhez, nincs okunk Lajosért se rajongani, mikor a rajongás árát eleink oly drágán adták meg. Mindamellettt idegenszerűen hat ránk, a méltányosság ér-

zetét sérti bennünk, ha látjuk azt, hogy Klopp mindent Leopold részére confiscál, mintha szépre, jóra és nemesre csak öneki lett volna kizárólagos monopóliuma.

Hát az hol van megírva, hogy a császár isasnak több joga volna előretörni, mint a félholddal ékített zászlónak? Kérdhetné a műveit török, ki apái történetén lelkesül. S ha nem keresztény volt is Kara Mustafa, vajon a tetterőt, lelke gondolatának merész voltát, azt, hogy öntudatosan tört kitűzött célja felé, méltányosan elvitathatni-e tőle? Aki az ulemák s jancsárok uralmának rákfenéjét akarta nemzete testéből kimetszeni s a poshadt testet betegségéből kigyógyítván, bele új lelket önteni: vajon oly hitvány szörny-e csak azért, mert török? Olvasta volna Klopp az agg Ranke munkáját az ozmánokról, jobban meg tudná Ítélni Kara Must áfát is. De persze Klopptól alig lehet azt kívánni, hogy Ranke után induljon.

Hát még a magyar rebellisek, a »bujdosók«! Ezek kapják csak ki a magokét. Megvallom, csupán azért fogtam Klopp műve ismertetéséhez, mert a rebellisek dolga érdekelt. Tudom, nem csalódom, mikor azt hiszem, hogy érdekelni fogja e füzetek olvasóit is.

Nem túlzok, midőn azt állítom, hogy e művön vörös zsinórként az a gondolat, az a tétel vonul keresztül, miszerint a francia király, a nagyvezér s Tököli azért szövetkeztek, hogy egymást annál könnyebben rászedhessék. E gyönyörűséges mákvirágok szemenszedett trifoliumához járul negyediknek (Kloppnál és nem a történetben) a lengyel király nemes alakja, hogy mert őszinte, becsületes,

a társak által megcsalassék. Az régi dolog, hogy szövetségek egyes tagjai igyekeztek előnyöket elérni szövetséges társaik rovására is; de fődolog mégis csak a szövetség. Klopp előadása után mi egy egészen új nemével ismerkedünk meg a politikai consociationak, olyanal, melyek célja nem közös, kölcsönös előnyök eredményezése, hanem egymás megkurtítása, eláztatása. Furcsa biz ez, de Klopp mondja. Ám védjék Kara Mustafát s XIV. Lajost honfitársaik; ha azonban hiszi azt (mint hinni látszik) Klopp, amit a francia királyról idéz, hogy tudniillik mihelyt sikerül vala neki a német császári koronát elnyernie, komoly szándéka volt Tökölit magyar királlyá tenni s ezzel, tehát közös erővel a török ellen fordulni:¹ akkor legalább Tökölit nem akarta rászedni az a furfangos francia s akkor legalább is illogicus attól, aki ezt hiszi s leírja, tüstént utána kölcsönös rászedés céljából alakult társulásról beszélni, melyben azé a pálma, aki-nek legjobban sikerülend a más kettőt fölülteftni (143. l.) Ismétlem, ám védjék Lajost a franciák s mossák fehérre fekete (= Kara) Mustafát a törökök, minket Tököli, a nevezetes szövetkezés harmadik, legkisebb, leghitlenebb, legárulóbb tagja érdekel. Aki azt vélné az eddig mondottakból, hogy Klopp, mint csaknem kivétel nélkül valamennyi német s osztrák collegája, a magyar iránt ellen-szenes elfogultságot táplál: csalatkoznék. Főntebb említett nagy munkájában kimutatta már, hogy országunk, nemzetünk iránt sympathiát érez. Lát-

¹ A császári Internuntius Caprara jelentése a konstantinápolyi lengyel és francia követek beszéde nyomán. (122. lap.)

szik ez jelen munkájából is. Hogy példát említsek, fölhozom azt, amit az agg primásról Szelepcsényi Györgyről elmond. Bebizonyítja, hogy nem egyedül Starhemberg és Kolonics érdeme Bécs hősi védelme, abban nagy, sőt oroszlán része van a 83 éves egyháznagynak is. Kolonics csak azért tudott Starhembergnek pénzt teremteni, mert teljér hatalma volt Szelepcsényitől ennek 400 ezer forintját Bécs védelmére fordítani;¹ ezzel a pénzzel lön a zsoldosok fizetése s a legszükségesebb dolgok beszerzése lehetővé téve. »Bőven jutalmazó kötelessége a történeti kutatásnak — mondja ez alkalomból Klopp — gondot viselni, hogy az erényt feledés ne borítsa!« (211. lap). — Másik példája rokonszenvének az a lelkesültség, mellyel a hős Koháry Istvánról, a királypárti Fülel hű védőjéről beszél, akit börtön és sanyarúság nem volt képes eltéríteni koronás ura hűsége mellől (124. lap). Irálya is szinte melegebbé válik s jól esik neki, hogy e hősről az egykorú Wagnert idézheti. »Még ma is él — mondja az idézett író a történetek után 30 évvel — ez a férfi, a magyar hűség e mintaképe, ki származása és hős tettei, tudománya és jósága által egyaránt kitűnő. És az emberek emlékében élni fog neve mindaddig, amíg történetírás lesz, s amíg hűség és nemeslelkűség becsben áll a földön!«

Tehát épen nem mondhatjuk azt, hogy a magyarok ellen Klopp antipathiával viseltetnék. Ámde Tököli s a bujdosók: ezek rebellisek. Ezekről

¹ Vesd össze ezzel amit Horváth M. mond *M. O. Tört.* VI. 143.

annyira meg van győződve, miszerint egytől egyig a francia arany rabszolgái, önzők, hitványak, nyughatatlanok, rablók és vadak, hogy meg sem kíséri, még gondolatban sem, nem menteni, de legalább magyarázni a lázadók rebelliójának okát; holott oka — régi példabeszéd mondja — mindennek van. És elfogultságában vak is. Egész terjedelmében, fordításban közli (195. s köv. lap) Eszterházy Pál nádornak a királyhoz intézett panaszos fölterjesztését 1683. június 30-ról, mely a bécsi kormány mulasztásainak egész lajstromát tartalmazza, azt is megemlíti (111.), hogy még a hű nádorhoz is bizalmatlan volt a császári udvar: és még sem jut eszébe, hogy ha a nádor annyi szemrehányást tudott tenni, mennyit tudhattak azok a bujdosók! — Épen nem szándékom Tökölire hymnust zengedezni. Gyöngesége és kapkodása, nagyra-vágása és rövidlátása eleget ártott a magasztos ügynek, melynek zászlóvivőjéül kente fel egy fensőbb akarat. S ha Rákóczi confessióinak teljes hitelt adunk, talán a privát ember jelleme sem volt oly kifogástalan, mint kellett volna lennie. De ha még legádázabb ellenünk s nem vérünkől való vér, nem a mi igazainkért küzdő lett volna is: még akkor sem tarthatjuk helyén valónak azt a becsmérő, megvető modort, mellyel Klopp ítélt minden lépése, minden tette fölött. Fölfogása a sokat hányatott kuruckirályról az, hogy csalt és rászedett mindenkit, ellenséget és jóbarátot egyaránt s jellemtelenség dolgában méltó vetélytársa a koronás kigyónak: XIV. Lajosnak. Csupán csak csalt: ebből élt, mint a zsidó, — mondaná ha magyarul tudna Klopp a tiszaháti emberrel. — Al-

kalmazzuk, amit ő elmulasztott, az »aequa lance metiri« elvét; felejsük el, hogy Tököli miénk; ítéljünk nyugodtan — s vegyük sorba úgynevezett »árulásait«.

1681 végén vagyunk, mikor Tököli Imre, hogy Zrínyi Ilonát nőül vehesse, hajlandó a fegyvert Leopold lábaihoz lerakni, sőt közbenjáró lenni a portán a vasvári béke meghosszabbítása érdekében (111. lap). Báró Saponarát, Szathmár egykori parancsnokát, ki Tököli előtt persona grata volt, küldi hozzá a bécsi udvar. Tököli elmondja föltételeit s ismervén a bécsi udvar huzó-halasztó politikáját, hat hétig kész várni Saponara visszatérére s az udvar válaszára. Eltelik hat hét, eltelik tizenhat hét is — s ha aztán végre valahára határozatlan válasszal Saponara visszatér, Tököli pedig azalatt, reményét szegre akasztva, a törökhöz mindjobban közeledik: vajon oka van-e Kloppnak ezt árulás névvel illetni? Hiszen Szalay Pál a legutolsó pillanatban is inté még Strasoldót; siettesse az udvart, mert a török segély minden pillanatban kész a bujdosók számára; de meg sem mozdultak intésére. Aztán rossz néven veszi Klopp, hogy Tököli megegyezett Saponarával, miszerint Budára megyén a béke ügyét a budai basánál is elősegíteni, holott nem csak ezért, hanem saját érdekei, nevezetesen a törökkel való egyesség megkötése végett tette meg a budai utat. Ez igaz; de kérdem: árulás ez, mikor Tököli annyi ideig oly hiába várt s az udvart őszintén engedni hajlandónak nem tapasztalta? Hiszen csak kellett hátát földnie valamivel. Vagy csalás-e az, amit Klopp Tököli szemére hány, hogy Saponarához nem volt »min-

denben« őszinte? Nagy diplomatának nem ismerjük Tökölit, valóban nem; azonban olyan együgyűnek mégsem kellene talán tartani, hogy Saponara szép szemei kedvéért »mindent« kifecsegyen. Aztán különös fölfogás ez; mintha a politicus és diplomata föladata az volna: a más és nem a maga hasznát nézni. Ez lehet igen morális diplomacia, valóban krisztusi; de még Klopp is csak akkor kívánhatja jogosan ennek követését Tökölitől, ha be tudja bizonyítani, hogy ideálja, Leopold szintén így cselekedett. Ezt pedig sohasem fogja tenni.

Tököli első »árulásával«, első »csalásával« kétszen volnánk, nézzük a másodikat. Ez már súlyosabb vád; amellet egészen új, új annyira, hogy mint históriai tény is nevezetes.

A budai basával kötött egyezmény után is még mindig hajlandó volt Tököli az udvarral méltányos föltételek alatt kiegyezkedni, annál inkább, mert a »bujdosók« nagyobb, túlnyomóan nagyobb része a vándorbotot már lelkéből megunta. Klopp ezt tagadja — s azt mondja, hogy Bécsben hittek ugyan Tököli békeszándékai őszinteségében, örömet is akarták volna — még a velencei követ óvó intései ellenére is — további közbenjáróul a császár és porta közt fölhasználni (137. lap); de Tököli már el volt tökélve verembe ejteni az udvart. Az a követség, melyet 1582 novemberében a békepontok tárgyalása végett Bécsbe küldött: tulajdonkép kémszemle volt volna, még pedig az aljasabb fajtából. Máskor Tököli követeit a belvárosba be sem eresztették, oda lábokat betenni sem volt szabad. Most a belvárosban laktak gróf Daun házában s éltek a császár költségén; teljes fegyverzet-

ben jártak-keltek az udvarnál s ami leginkább fel-
tűnést keltett, kardosán jelentek meg a király előtt.
Ilyen Bécsben soh'sem történt meg rebellisekkel.
»Bizonyára azt hitték Leopold és tanácsosai —
így vélekedik Klopp — hogy a túlságos kegyelem
e ténye Tökölit s pártosait a koronás király ré-
szére nyeri meg. De más hatása volt!« — Szirmay
és Jánoky, a kuruc király e követei társaságában
találunk egy szerzetétől elszökött kapucinust, ki
később Kara Mustafa seregében mint első mérnök
tűnik föl. Mielőtt a követek küldőjök békehajlamait
dicsérték, addig a kapucinus mérnök az időt jól
fölhasználva, az úgynevezett »Burg«- és »Löbel«-
bástyákat s a kettő közti ravelint lerajzoló, vagyis
elkészíté tervét a támadásnak, úgy amint az hét
hó múlva csakugyan foganatba vétetek. Hogy Tökö-
linek követei Bécsbe küldésénél e terv elkészítte-
tése s nem a békealkú volt célja, azt Klopp abból
következteti, amit Proski, a portai lengyel követ,
Caprarának, Leopold portai internuntiusának az
nap beszélt, amely nap Szirmayék kihallgatást
nyertek Leopoldtól. E szerint Tököli Kara Musta-
fát fölszólítá tervbe vett hadjáratát egyenest Bécs
ellen intézni, mert ez által az udvar megfélemlülve,
Magyarországgal keveset gondol s a magyarok
így könnyen a porta szolgálatára állanak (137—
138. lap). Még nevezetesebb azonban Caprarának
1683 március 20-dikáról intézett jelentése a csá-
szárhoz, melyben Tököli bécsi követjárását azok
után jellemzi, amiket időközben (1682 november
óta) kitudott. »Tököli Bécsben — így szól a csá-
szári Internuntius — abbeli szándékát jelenti, hogy
kész a töröknél közbejárni; de ide (Konstantiná-

polyba) csak azt írja, hogy készen legyen a nagyvezér Magyarország békén hagyásával Bécsset megtámadni. Beküldé Bécs térképét s most csak erről beszél itt mindenki. A nagyvezér egész nap csak e térképet tanulmányozza. Tököli azt írja, hogy e tárgyalásokat Béccsel azért folytatja, hogy az udvart jobban eláltassa. Dicsekszik, hogy Bécsset a török készületlen fogja találni, a város nem lesz képes magát védelmezni. Dicsekszik, hogy az övéi szabadon járnak-kelnek Bécsben, felövezve, oly karddal, mely német vérben fürdött, s hogy azért küldötte őket, hogy a város tervét elkészítsék. (180. lap és 538. lapon az eredetiről lenyomatva.)

Mennyire higyjük vagy ne higyjük a Caprara e jelentésében foglaltakat: az két dologtól függ. Az egyik: utána nézni, honnan vette Caprara a maga híreit? Senkitől mástól, mint az általa megkent úgynevezett »jóbarát«-csauzoktól, s alacsony rendű renegát portai hivatalnokoktól, kiknek semmi nem volt könnyebb, mint rémesen sivító kacsákat költeni bármi dolog felől, amelyből hasznot húzni reméltek. Aki csak egy kevéssé is foglalkozott a XVI. és XVII. századbeli portai viszonyokkal, tudhatja, mily kimeríthetetlenek voltak a Bethlen és Rákóczi György idejéből ismeretes »Zülfikár aga«-féle pénzsóvár portai proletárok a legphantasticusabb hírek gyártásában.

Köztudomású dolog, hogy épen ebben az időben ajándékozták meg a hollandi kereskedők a szultánt Európának egy pazarul kiállított térképével. Ilyennek azelőtt híret sem hallották a portán. Szultán és nagyvezér egyaránt bámulta s mindkettőnek föltűnt a mappán Bécs vakmerősége, hogy alig

pár mérföldnyire a hatalmas padisah ditiójától s mégis létezni merészkedik. Nem valószínűbb-e, hogy Bécs tervét, ha csakugyan kapott ilyent Kara Mustafa, az ügyes hollandiak készítették s ajándékozták a nagyvezérnek, nem pedig az a szerencsétlen megszökött kapucinus, aki ügyetlenségét Bécs ostrománál oly minden kétséget kizáró módon bebizonyította. Én azt hiszem, hogy valószínűbb, főként ha szemünk előtt tartjuk azt a másik körülményt is, melytől szintén függővé tehetni: vajon higyjünk-e Caprara tudósításának. Kantemir a török birodalom történetírója, ki egykorú Tökölivel, ezt ismerte s beszélt is vele, azt állítja, — s még megjegyzi mellé, hogy Tököli saját szájából hallotta — hogy ez az eszéki tanácskozásban a basák közt határozottan ellenezte Bécs ostromát (193. l.). E pozitív tudósításra félénken mondja Klopp, hogy a magyar koronára áhító kuruckirály a nagyvezér terveit messzimenőknek találta s talán ezért nem pártolá Bécs támadása tervét. Lám! lám!

Engedjük meg azonban, hogy Caprara jelentése igazat mond s nézzünk így a vádak szemébe. Az első vád, hogy Tököli a nagyvezért Bécs ellen izgatta, hogy Magyarországot békén hagyja. Erre csak az a felelet: vajon ha a franciák a német birodalom ellen hadjáratot indítának, örömebb nézné-e a hannoverai Klopp, ha hazáját Hannovert pusztítaná, mintha Berlint szállna meg a francia sereg? Ha Berlin Kloppnak jobban szíven fekszik: akkor elismerem, hogy Tököli rútul cselekedett. — Kapcsolatban áll ezzel a másik vád is ennél a »második árulásnál«, hogy tudniillik békealku ürügye alatt Bécs városa térképét készítteté el Tököli; tehát

olyat tett, mely a nemzetközi jog legprimitívebb fogalmain alapuló becsület ellen van. Erre legelőbb is meg kell jegyeznünk, hogy ha Tököli házjáról elhárítani s Bécs felé indítani akarta a rettenetes ozmán ostort, okosabban nem cselekedhetett e célja előmozdítása körüi, mint mikor olyas valamit adott a nagyvezér kezébe, ami ezt Bécs ostromára határozza el döntőleg. A térkép pedig ilyes valami volt; látjuk Caprara jelentéséből, hogy a nagyvezér ugyancsak mohón »studiorozta«. — Hogy békealkú ürügye alatt tón ilyet Tököli: biz' azt morális szempontból senki sem fogja helyeselni; efféle dolog az egyszerű becsületes ember elveivel mindig ellenkezni fog; talán Tököli is azért használta erre azt az elzüllött kapucínust, mert magyarjai közt ilyen spionra nem talált. Két válaszunk van azonban erre is. Az egyik az> hogy vagy naiv ember vagy szemforgató farizeus az, aki azt állítja, hogy a praktikus politika és diplomácia tudománya az erkölccstan körébe tartozik. Immoralitás mindig van ott; csak a mértéke különböző, korok és emberek szerint; legcsekélyebb akkor, mikor ürügykeresésre szorítkozik. Vajon a fényes portán, elkezdve I. Ferdinánd első követjárásától egész a Leopold alatti Caprara kiküldetéséig, béketárgyalások idején és tartama alatt nem kente-e valamennyi Internuntius és residens s ünnepélyes orator a porta embereit? nem tartott-e titkos kémeiket s nem igyekvék-e mindazt amit kispionirozhattott, a porta kárára, saját ura hasznára fordítani? noha a franciák s velenceiek nagymérvű üzelmel mellett a bécsi udvar eljárása mindig föltűnően szolid és becsületes. — Másik válaszunk pedig e

vádra az, hogy mérjen Klopp különösen Tököli esetében is igazságos mértékkel s ne nevezze őt árulónak és csalónak olyanért, amit a török táborban tartózkodó császári exresidens, Kaniz, heteken keresztül cselekedett. Vagy amint ez utóbbit e tetteért lépten-nyomon a »hű, a derék« epithetonokkal jutalmazza; ne tagadja meg legalább a második jelzőt Tökölitől, illetve embereitől s különösen a kapucinustól.

Harmadik szemrehányás e második »árulásnál«, hogy Tököli fönnen dicsekvék, miszerint békealkut a bécsi udvarral csak azért folytat, mert így könnyebben eláztatja ezt. Bizony jámbor, fonóházba vagy kukoricamorzsolás mellé mesélni való ember lett volna Tököli, ha ezt nem hazudja, ha e hazugsággal a portán nem dicsekszik. Nem megtörténhetik-e, hogy a bosszús császári kormány Tökölit compromitálendő, tudatja ez alkudozásokat a portával? Mit csinál ekkor a kuruckirály? Egyszer cselekvék Klopp kívánsága szerint, mert bízott a bécsi udvarban; de keservesen meg is bánta. 1685-ben volt ez, mikor az udvar Tököli ajánlatait a portával közlé s mikor aztán a kuruc királyt láncra verve vitte Drinápolyig a török. Klopp ezt az esetet nem hallgatja el (397. 1.), de igazi helyén valónak látszik tartani a bécsi kormány eljárását. Ez aztán a méltányos historiens, ez aztán az »aequa lance metiri«. Vagy talán úgy gondolkodik, hogy: Hja, paraszt! az más!?

Menjünk egy árulással odább. Tököli a törököt is megcsalja.

Bécs ostrománál vagyunk. Az ingerült nagyvezér méltán tart a fölmentő keresztyén sereg kö-

zeledésétől s érdekében, bőrében áll ez elé mentől több akadályt gördíteni. Augusztus 27-én Tökölit

— persze seregestől — odaparancsolja magához; de az nem megy. A parancsot ismételve többször megújítja; de hiába. Nem azért, mintha Tököli nem tehetné, hanem azért, mert nem akar. »Ekkor tapasztalta a nagyvezér Tökölivel szemben legelőszőr, hogy ennek egyik árulás csak annyi, mint a másik«, mondja Klopp (243. lap). Itt ismét csak azt a különös erkölcsbarátot halljuk beszélni, akinek érző szíve Kara Mustarán is megesik, mikor ez alkalmat nyújt neki Tökölit gyalázni, hogy őt is megcsalta; de aki rossz néven veszi ugyanattól a Tökölitől, hogy 1684-ben azt feleli a császár által hozzája küldött Eszterházy nádornak: megesküdtem a portának, hogy nem hagyom el, s el vagyok ezért határozva fegyverre bízni ügyemet (384. l.). Tehát ha elfordul — a keresztyénség érdekében

— a töröktől, az is baj; ha hű a portához, az is bűn. »Volt egyszer egy öreg molnár, annak volt egy fia, meg egy szamara...« ez a régi mese jut eszünkbe. — Önkéntelen is párhuzamot kell itt vonnunk Tököli s a főntebb említett kapucinus közt, ki mint a török sereg főmérnöke Bécs ostrománál Achmed bej név alatt szerepel, vezényli a török tüzérség működését s ásatja a robbantó aknákat a bástyafalak alá. Már az egykorúaknak föltűnt, hogy a százezerre menő lövés, melyet Bécs házai kiállottak, oly végtelen csekély, számba alig vehető kárt okozott, s hogy alig tizedrésze a fölrobbant török aknáknak működött eredménnyel. Contarini, a velencei követ, arról tudósítja a tanácsot, hogy ezt, közhír szerint, a kapucinus-mérnök tette.

Őszinte megbánás ragadta volna meg lelkét az egykori szerzetesnek, lángot vetett lelkében a múltak emléke, a keresztyén vallás, melyben fölnövekvék. Ha ez igaz, mondja Klopp (228. lap), akkor Leopold s a keresztyén világ abban a kapucinusban, ki Bécs térképét, a támadás tervrajzát elkészíté s kit így legádázabb ellenségöknek kelle tekinteniök, gondos barátira találtak. Itt nem jut eszébe Kloppnak csúfos árulásról, csalásról beszélni; itt a bűnbánó áll előtte, aki tetteiben mutatta meg, hogy bűneit valóban megbánta, jóvá tette; noha ez a tett itt csakugyan a legfeketébb csalás és árulás. De Tököli, ki az által, hogy Kara Mustafa táborában az ostrom alatt meg nem jelent, legalább is annyit használt a keresztyénség ügyének, mint a szájalomig ügyetlen s tudatlan Achmed bej a maga állítólagos bűnbánatával, Tököli áruló és csaló. Was einem recht, war doch dem andern billig, nagy jó uram — s akinek az igazságszolgáltatás e legelemibb princípiuma is idegen, az ne akarjon ítélni holtak és elevenek fölött s ne játssza az erkölcsbíró szerepét 600 lapon keresztül.

A dolog velejére pedig annyit kell még mondanunk, hogy Tököli magatartása Kara Mustafával szemben bizony nem mintaszerű volt, de kimagyarázható, sőt igazolható abból a viszonyból, mely a porta s a magyarok közt Zápolyától kezdve II. Rákóczi Ferencig fönállott. Csak agyafűrt gondolkodás eredménye (pedig fájdalom így gondolkodik rólunk majdnem kivétel nélkül minden osztrák s német történetíró) az a hiedelem, hogy a magyar elégületlenek vonzódtak a törökhöz, ahhoz a törökhöz, aki az ország független állami életének gyö-

kereit elmetszé. Épen úgy szívből gyűlölték a törököt azok, akiknek fejét Báthory Zsigmond »törökbarátság« bűneért leüttete, mint maga Báthory s ha mégis, még fejökkel is készek voltak a törökbarátság mellett küzdeni, bizony nagy oka lehetett. Gondolná meg Klopp, mily kellemetlen helyzet az ütött-vert helyzete álló és kalapács közt, s hogy az a darab vas a kettő közt, ha érezni tudna, valami nagyon sem az üllőért sem a kalapácsért nem lelkesednék. Gondolná meg, hogy a két fal között a ruganyos lapda — míg lélek van benne, míg ruganyos — ide s oda ugrik. Ekkor talán Tököli eljárását is természetesnek találná. Természetesnek találná, hogy Kara Mustafát nem követte Bécs alá, hanem Sobieskihoz közeledett.

És most térjünk át arra a vádra, hogy Tököli Sobieskit is megcsalta, elárulta (327. lap). Mert főntebb mondám, Tököli csak csalt, csalásból élt.

A kuruc király a lengyel királlyal megegyezett, hogy Kara Mustafa táborához Bécs alatt nem fog csatlakozni seregével, bármennyire parancsolná is a nagyvezér; így könnyítendő meg a keresztény seregnek az ostromlott város fölszabadítását. Ez egyezsége Tökölit rábírn Sobieskinak főleg azért sikerült, mert a bujdosók fejedelme nem alap nélkül bizhatott a lengyel király jóindulatában s mert hitte, hogy közbenjárása s a neki adott ígéret ténye hathatós eszköz lesz a bécsi udvarral való kibékülésnek. Hogy itt Tökölit a legtisztább szándék vezette, hogy lelkében e kibékülés, a sokat szenvedett ország nyugalmanak visszaszerzése iránt a legőszintébb óhajt táplálta; az minden kétséget kizáró módon bizonyos. Mert a lengyel királynak

már akkor adta ígéretét, mikor még Kara Mustafa hatalma tetőpontján állt, mikor mindenre lehetett gondolni, csak arra nem, ami bekövetkezett (tudniillik a nagyvezér csúfos megveretése s Bécs föl-szabadulása), mikor a diadalában bizonyos nagyvezér rémítő bosszúállását is meg kelle forgatnia elméjében. Tököli szavát tartá. Ezt Klopp alig méltatja figyelembe s kétségbe vonja azt, hogy Tököli ezzel használt volna a kereszténység ügyének. Ez világos jele a csakugyan »közönséges« rosszakaratnak.

Maga a lengyel király egészen ellenkező véleményben volt. Fölfogván roppant horderejét Tököli ígéretének az ostrom alatt, s a beváltott szó teremtette helyzetnek a föl-szabadítás idején: minekutána a nagyvezér hadait tönkre verte, legelső dolga volt Tököli követeit fogadni Schwechatnál s tudatni Leopolddal, hogy a bujdosók feje mindent az ő, Sobieski, elhatározásától s lépéseitől vár. Leopold azonban erre még válaszolni sem tartá érdemesnek, sőt ami több, gyanú támadt benne a lengyel király önzetlen, becsületes törekvései iránt. Azt hitték, hogy fiának akar Magyarországon az elégtelenek pártolása által uralmat, koronát szerezni. S ha aztán Sobieski, mondja Klopp, nem részesült a császáriak részéről abban a figyelemben, amelyre igényt gondolt formálhatni, csak ennek tulajdoníthatja. De Sobieski ezzel nem törődött; előtte a magasztos cél lebegett, a török hatalom teljes megtörése. Folytatni akarta a háborút s a célból óhajta a császári udvart Tökölivel kiengesztelni. Kloppnak ott, ahol részletesen leírja Sobieski közbenjárását Tököliért, az utóbbinak követeivel

folytatott alkunál, esze-ágában sincs kárhozatni a bécsi kormány szűkkeblűségét vagy igazat adni a lengyel királynak, aki nyíltan kimondá, hogy már a józan ész parancsa szerint is Tökölit, mert árthat, nem szabad kétségbeesésbe hajtani. Valóban jellemző fölfogás az, hogy mikor a lengyel király s a lothringeni herceg a Tököli felőli tárgyalások után egymástól búcsúztak, a herceg — Klopp szerint — azzal a tudattal távozott, »hogy a császár jogát Sobieskivel szemben megőrzé, az idegen beavatkozást souverain és alattvaló ügyeibe visszatutasítá«. A lengyel király e »tudat«-ról másként vélekedett; nejjének meg is írta e súlyos pár szóban: az osztrákok kemények, hajthatatlanok.

Ő hálára volt kötelezve Tököli iránt. Mikor Bécs fölszabadítása után a fölkelő magyarok számára adandó amnestia Rómában is szóba került s megbeszélték azt, hogy Sobieski Tökölinek pártját fogja: a pápa a lengyel követet magához hivatván, azt kívánta, hogy ura ne kedvezzen Tökölinek, sőt inkább segítsen leverni azt. A pápa e kívánságát a császári udvarnál székelő pápai nuntius Buonvisi is megírta Varsóba. Erre Sobieski egy lengyel püspökhöz írt levelében indirecte válaszolt, panaszkodván, hogy szemrehányásokat tesznek neki Tököli iránti hajlamaiért, holott ő Tökölinek hálára van kötelezve azon adott ígéretéért, hogy Bécs ostrománál nem fog közreműködni, s hogy a keresztény sereget Esztergom ostromában nem háborgatja. Mivel Tököli ez ígéretét Kara Mustafa ismételt parancsai ellenére is bevalta: ezért, hálából járt érte közbe Sobieski a császárnál. Ugyanezt

ismétlé valamivel később magához a nuntiusához, Buonvisihez intézett levelében is a lengyel király.¹

Ezeket Klopp a legnagyobb higgadtsággal beszéli el s mégis a lehetőleg legtöbbet nyomó bizonyosság — a lengyel király állítása ellenére nemcsak azt vitatja, hogy Tököli Bécsnek s a keresztény seregnek semmi hasznot nem tón, hanem áru-lással vádolja, Sobieski megcsalásával, Tökölit.

Ugyan micsoda csalás volt ez? méltán lehetünk rá kíváncsiak.

Ugyanaz napon, melyen a lengyel király a lothringeni herceggel a magyar bujdosók felől tárgyalt sátorában s azokat és fejöket oly hévvel védelmezte: november 5-én Tököli egy manifestumot vagy patenslevelet bocsátott ki a megyékhez,² melyben ezeket fölszólítja sietve hozzája seregleni, hogy közölhesse majd velök a lengyel királyhoz küldött követei jelentését, a célból, hogy ha valóban jó kimenetelét lehet várni a tárgyalásoknak, az egyezés véghezvitelében a jóindulatú lengyel király törekvéseinek egy szívvel-lélelkel segítsenek; az esetre pedig, ha a szükség úgy hozná magá-

¹ Contarini, a velencei követ, sürgönyei 1683 végéről és 1684 elejéről. Klopp 372. és 384. lapokon.

² Klopp a mellékletek közt (559. lap) közölven e pátenst, megjegyzi: Obwohl das Ungar-Latein des folgenden Actenstückes dem Türken-Latein des Maurocordato ziemlich ähnlich so ist doch der Sinn des Ganzen verständlich. Ez ízetlen megjegyzésre azt válaszoljuk, hogy ha Klopp úr több tájékozottsággal bírna e téren, láthatná, hogy e latin irat fordítás. Arról, hogy a bécsi udvar portai tolmácsai dalmaták, olaszok, ritkán németek, oly rosszul tudtak latinul, arról mi magyarok ép oly kevésbé tehetünk, mint arról, hogy Klopp úr élcei ízetlenek, ügyetlenek.

val, hogy a török ditiójára (Magyarországban) kellene biztosság okáért a váradi basa segélyével szállni, olyan készüléttel legyenek, amely képesekké teszi őket kötelességeiknek a haza stb. iránt megfelelni. A tényt, hogy Tököli e manifestumot kibocsátá, árulásnak, Sobieski rászédésének mondja Klopp, úgy okoskodván, hogy míg a lengyel király Tököli ügyében oly buzgalommal fáradozott: e hitetlen kuruc a törökkel adta magát össze. Se jóakarát, se valami éles ész vagy interpretálni tudó bölcsesség, hanem egyesegyedül egy kis latinul tudás kell ahhoz, hogy az ember Tököli e manifestumát megértse s az árulás súlyos vádját olyan könnyen száján ki ne szalassza. E manifestumot úgy magyarázni (357. lap), hogy Tököli »fölszólítá a magyar mágnásokat,¹ miszerint azok sich bei ihm einstellen sollen, wo immer er sich befinde, um mit ihm nach dem Berichte der vom Könige von Polen rückkehrenden Gesandten zu beschliessen, ob man auf die Verhandlungen ferner eingehen oder ob man gezwungen sei — sich völlig in den Schutz der leuchtenden Pforte zu begeben«: ehhez vagy határozott rosszakarát, vagy tudatlanság kívántatik.² Lehet, hogy itt mindkettővel van

¹ Nem a mágnásokhoz, hanem a megyékhez volt e patens intézve.

² Könnyebb összehasonlítás kedvéért idézem a latin szöveget: Ita verő (se) moveant (Dominationes Vestrae) ut ubicunque Nos esse subintellegerint, eo properent, unde ab advenientibus ad serenissimum regem Poloniae expeditis legatis nostris, vei eorum etiam informatione accepta, cum Dominationibus Vestris communicare possimus, et si tractatus in spe existentis bonum progressum advertimus, eum cum serenis-

dolgunk. »In ditionibus fulgidae Portae.« Ezalatt, aki csak egy kevésbé foglalkozott a török-magyar időkkel, tudni fogja hogy a szultán bírta magyar földet (jelen esetben a Tiszántúlt) kell érteni. Amint volt a magyar királynak, az erdélyi fejedelemnek, úgy volt a fényes portának is s pedig legnagyobb ditiója Magyarországon. Akár tudta ezt Klopp, akár nem, rosszakarattal járt el. Ha nem tudta: akkor azért, mert általa nem tudott dologra positiv vádat épít. Ha tudta: akkor azért, mert elmagyarázta. Valószínűbb az utóbbi eset; mert neki amaz előre feltett teoriája szerint, hogy Kara Mustafa, XIV. Lajos és Tököli egymást és mindenkit megcsaltak, új bizonyítékra volt szüksége Tököli csaló voltáról. Az eset annál föltűnőbb, mert ha valóban az állana a pátensben, amit Klopp állít, még az se bizonyítana Tököli ellen; mert csak »necessitate ita cogente«, nem pedig a lengyel király sikeres közbenjárása esetére lett volna hajlandó »sich völlig in den Schutz der leuchtenden Pforte zu begeben«.

Ennyire volt reducálható a Tökölinek Sobieskivel szemben elkövetett famosus csalásáról való állítás értéke.

Nem ütődhetek hát meg a pátensen vagy manifestumon a bécsi miniszterek sem, mint Klopp mondja (358); sőt megfordítva, Tököli őszinte bé-

simi regis hactenus demonstrata propensione unanimes cordo et animo cum Doninationibus Vestris promoveamus. Casu quo antem necessitate ita cogente in ditionibus fulgidae Portae pro maiori securitate, assistente bassa Varadiensi, copiosiori numero cogeremur condescendere, tali modalitate veniant, ut obligationes suas faciant. . . stb.

külékenysége világos jeléül tekinthették volna, ha nem voltak volna olyanok, aminők valának. A lengyel király itt is más véleményben volt, mint Klopp. Még akkor is, mikor már »der neue Verrath des Tököli dem Sobieski offen vor Augen lag«, még akkor is egész hévvel igyekvék Tökölit az udvarral kibékíteni s panaszkodott, hogy hiába minden törekvése, a császár ez ügyben nem felel neki. Persze e lovagias uralkodó, ki a Tököli adott és beváltott szaváért cserében adott királyi szót szintén beváltani igyekvék, nem igen tetszett. Akarták is mindenképen lebeszélni e közbenjárásáról. Buonvisi, nuncius, azt írja neki Lincből: ne hagyja magát félrevezettetni egy szegény rebellis által; gondolja meg mily szegény volna, ha a nagy török hatalom legyőzése után a lázadás e kis szörnýt nem lehetne megigázni! — Klopp az ilyenek örül.

Ezek volnának Tököli úgynevezett csalásai, árulásai. Többet ezeknél Klopp nem tud kisütni. Ha azokkal, amiket kisütni gondolt, bebizonyított-nak hiszi művében vörös fonalként áthúzódó gondolata, (hogy tudniillik az értekezés elején említett gyönyörűséges trifolium nem egyéb, mint egy mindenki és egymás rászedése céljából alakult politikai consortium) Tökölit illető thesisét — ha hiszi mondom: biz' akkor ő csalja meg magát. Akik úgy praeoccupálva vannak egy gondolattól: azokkal hiába minden vitatkozás. Klopp pedig praeoccupálva van; neki Tököli nem is ember. Csak két rövid példát idézek.

Contarini, a velencei követ, azt írja 1863 február 6-iki jelentésében, hogy Tököli párthíveit azzal hangolja odaadóbbakká, buzgóbbakká, hogy

reményt nyújt nekik az ország dúlásához, rablásához, ami nagyon kevésbé egyezik meg azzal a címmel, melyet néhány magyar adott neki, tudniillik »a védő és szabadító« címével. A historiens Contarini pedig egész komolyan akarja elhithetni, hogy Tököli a szolgálatában volt tatárokat pénz helyett magyar paraszttal fizette ki. Ez állításokra az, aki csak kissé is ismerős a magyar viszonyokkal, megvetéssel von vállat. De Klopp elhiszi, utána mondja a velencei követ gyűlöletes szavait s a velencei historicus buta meséjét. S miért?! Ez utóbbit talán azért, mert a múlt században a német hercegecskék csakugyan üztek embervásárt? s az előbbi azért, mert egy elsőrangú forrásból, a történelem terén elismert tekintélyű dispaccikból meríti? Azt kérdem én erre, hogy ez-e a történelmi kritika? Felelji Klopp, hogy ott, ahol oly közel érdeke van a velenceinek a törököt s Tökölit gyűlölni, ott már nem a higgadt, körültekintő tudósítóval van dolgunk, hanem az elfogult, talán szenvedélye vakította taliánnal. Mindenesetre pártemberrel, akinek annyit sem lehet hinnünk itten, mint a legvéresebb szájú bujdosónak; mert ez legalább a maga baját jajgatná, a velencei tudósító azonban másról hazudik.

Szinte kedvem volna hinni, hogy Klopp nem annyira rosszakaratból, Tököli elleni praeoccupatióból, hanem inkább naivságból fogad el efféléket. Mert, hogy naiv: azt számtalan példa bizonyítja.

Főlemlíti (40. lap) azt, amit XIV. Lajos Zrínyi és társai kivégeztetése után Leopold császárhoz írt: azon magyarok »kárhóztatandó bűnéről« van itt szó, akik »e bűnükért oly igazságosan fenyítették

meg«. Komoly állításnak, a francia király komoly meggyőződésének tartja Klopp azt, amit Lajos, miután az összeesküvés dugába dőlt, savanyú udvariassággal — már csak saját követe Gremonville érdekében is — kénytelen írni a császárhoz. S hagyján még, ha aztán legalább tízszer nem hivatkoznék e mondásokra könyvében!

1684 elején a Tököli iránt ellenszenves Kara Ibrahim, az új nagyvezér, egy divánban, hol a szultán is jelen volt, hevesen beszélt Tököli ellen. Ez már elég Kloppnak, hogy valami (nem idézett) historicus után két lapnyi szónoklatot adjon szájába a nagyvezérnek s valószínűleg bámulja annak demosthenesi tulajdonságát. Mintha valami Livius kifundálta szónoklat német fordításával volna dolgunk. A XVII. században a historicus tehetett még ilyet, de ma már nem járja.

Kezdetleges gondolkodásmódról tanúskodik az, mikor Tököliről ezt mondja (385): und dennoch hatte dieser Mann ... die Dreistigkeit, sich an den Pabst Innocent XI. mit einem Schreiben zu wenden.¹ Ennek pendantja — ami tudniillik a primitívséget illeti — az, amit Klopp szintén elhisz, hogy tudniillik 1686-ban Buda visszavétele megkísértésére azért határozta el magát Leopold, mert a Buda (BVDA) szó egyes betűi neki ezt jelenték: *Beata Virgo Dabit Auxilium*. (400. 1.)

Ilyen és efféle több helyt előfordul a könyv-

¹ Csak melleleg jegyzem meg, hogy a velencei követ tudósításai szerint a pápa fölöttébb ingerült volt Tököli ellen. Leopoldnak azt tanácsolá, hogy ki kell őt az amnestiából rekeszteni s fejére díjat kell tűzni; mert a közjóra való tekintet ily eljárást ajánl oly istentelen ember ellen.

ben nemcsak magyar dolgokra vonatkozó. Fognak is rajta, hiszem, mosolyogni Németországban. Persze legszembetűnőbb a magyar dolgok körül való tájékozatlansága. Ott például, ahol vallási ügyekről beszél, nem tudja hogy nálunk egészért más alapviszonyok voltak, mint akár Franciaországban, akár Angliában. »Dragonnade«-ok persze más alakban nálunk is előfordultak. De az effélet a buzgó katolikusnak nem veszem rossz néven. Amint nem róhatom föl neki azt sem, hogy az összes magyar forrásirodalmat — Tököli idejére — vonatkozót, nem ismeri; mert utóvégre is nem kívánhatni tőle, aki nem speciális magyar történettel foglalkozik, hogy magyarul megtanuljon. Ügy gondolom azonban, hogy a latin nyelvű magyar anyagból mégis csak többet használhatott volna, mint amennyit a 88-dik lapon a *Török-magyarkori Történelmi Emlékek* 8. kötetéből idéz, hogy tudniillik a bujdosók így is írták alá okmányaikat: Hungarorum pro Deo et Patria exultantium ac nunc in regno Transsilvaniae commorantium universitas. (88. lap.) Mert száználmas benyomást tesz az, aki abból a sok kötetű gyűjteményből csak ennyit tudott kihalászni!

Befejezem ez ismertetést azzal a tudattal, hogy Klopp füleihez mindaz amit mondtam, el nem hat s ő tovább is ép úgy fogja hinni, hogy Tökölinek ennyi meg ennyi hitszegését sikerült kisütnie, mint most hiszi. Pedig bizony szeretném úgy kiáltani, hogy ő is meghallaná: Was einem recht ist, ist dem andern billig!

AZ 1848. III. TÖRVÉNYCIKK TÖRTÉNETÉBŐL.

(A gr. Klebelsberg-Emlékkönyvből 1925.)

Mikor a pozsonyi országgyűlés argonautái 1848 március 15-én a független felelős minisztérium aranygyapjúáért hajón Bécsbe utaztak, »felseséges szivárvány tárult fel a légben — írja Kosuth³ — a hajó előtt, mintegy diadalkapu-boltozat a sokat zaklatott magyar nép soká késett boldogságának templomához«.

Az aranygyapjú, melyet Jázon a nádor magával hozott, a március 17-iki ismeretes kir. kézirat, a kért minisztérium fölállításába és abba is beleegyezett, hogy a királynak az országból való távolléte idején teljes hatalommal a nádor kormányozzon. Kikötötte azonban a kézirat, hogy a nádori teljhatalom a felségjogokat biztosító hazai törvények értelmében gyakoroltassák; hogy törvényjavaslat készüljön a minisztérium hatásköréről, mely a *pragmatica sanction* alapuló szoros kapcsolatot Magyarország és az uralkodó többi országai közt kellőkép méltányolja s hogy ez a törvényjavaslat jóváhagyás, tehát fölülbírálattal végezt a király elé terjesztessék.

A királyi kéziratot a nádor a március 19-iki

¹ Irataim stb. II. 186.

elegyes ülésben lelkes örömnilyvánítások közt ol-
vasta föl¹ s a törvényjavaslat, melyből az 1848.
III. t.-cikk kihámozódott, azonnal munkába vétetek.

I.

Az udvar tanácskozik: visszavesse-e a törvényjavaslatot és föl-
oszlassa az országgyűlést, vagy belemenjen a törvényjavaslat
részletes tárgyalásába?

Törvénytárunk sok közjogilag igen fontos darabjának megszületését, a rendek kezében való kiformalódását néha a XVI. és XVII. századokból is nyomról-nyomra követhetjük; az első magyar minisztériumról szóló törvényjavaslatról azonban nincsenek ilyen részletek, csak azt tudjuk, hogy Batthyány és Kossuth valának főszerkesztői. Az országgyűlés nem is valami mélyen ereszkedett bírálóatába, noha a főrendiházban gr. Szécsen Antal, ifj. Mailáth György fölszólalásai elég magas nívón mozogtak, míg a követi táblán leginkább Madarász László tön kicsinyes kifogásokat ellene. Ez az el-
sietés azonban érthető, ha meggondoljuk, hogy március 20. és 22. közt, mikor az elkészült javaslat tárgyalás alá került, még nyolc más törvényjavaslatlaltal foglalkozott az alsóház s magán a március 23-iki napon is, midőn a minisztériumról szóló törvényjavaslatot elfogadták, megint három új törvényjavaslat vette igénybe a rendek idejét, akik úgy vélekedtek, hogy március 16-iki nyilatkozatuk értelmében sietniök s minél hamarabb helyt adniok kell a népképviselői elv alapján választandó or-

¹ A Karok és Rendek naplója 170—171. 1.

szággyűlésnek. Nem csoda, ha Deák Ferenc élesen elítélte a »rögtönzéseket« a törvénygyártás terén,¹ nem csoda, ha aztán az elkészült törvénycikk-javaslat² nem is felelt meg a március 17-iki kir. kézirat föltételeinek.

Batthyányék e törvénycikknél abból a helyes megfontolásból indultak ki, hogy ha az ország ügyeit az országon kívül lakó király legfőbb elhatározása elé kell vinni, ezt a királyt osztrák s német tanácsosai okvetetlenül befolyásolni fogják s így a »független« jelző ott a minisztérium melleit apránként bizony illúzióvá lesz. Ezért mondta ki mindjárt a 2-dik szakasz, hogy (mint régi törvényeink megszabják) az országot a király távollétében teljes hatalommal a nádor kormányozza, egy további szakasz meg azt, hogy a legfelsőbb elhatározást a miniszterek ettől a királyt képviselő teljhatalmú nádortól kérik és veszik. Kivételeket ez elv alól a törvényjavaslat nem állapított meg; hallgatott minden, elidegeníthetlen felségjogról, mely csak a királyt illetheti meg és így azt a látszatot kelté, mintha ezeket is absorbeálná a nádor teljhatalma, amely eszerint a királyt csak névleg, árnyéknak és üres címnek hagyná meg. Megerősítették e látszatot a törvényjavaslat egyes kevésbé lényeges határozmányai, amelyek pl. a miniszteri fizetések megállapítására, bizonyos államtanácsosok kinevezésére stb. a királytól minden befolyást elvontak s így méltatlan túszerások jellegét viselték magukon. Fölületesen határozta meg azután a tör-

¹ Levele sógorához, márc. 28. Kónyi Deák. besz. II² 205.

² Orsz. gyűl. Irományok 105. s köv. 1. 91. sz. a.

vényjavaslat a minisztérium hatáskörét s ezzel a »független« magyar kormányzat szempontjából káros magyarázatoknak nyitott utat. Fölállítá ugyan a Magyarország és Ausztria közti viszonyra való tekintettel a Fölség személye körüli minisztériumot, de hallgatott a monarchia konstrukciójából folyó tényleg közös orgánumokról.

Ezeket a hibákat és hiányokat a magyar udv. kancellária vezetőjének, Szögyény Lászlónak gyakorlott szeme, amint a hozzá fölküldött¹ javaslatot elolvasá, azonnal fölismerte s tüstént látta, hogy lényeges módosítások nélkül a kir. jóváhagyás nem lesz kieszközölhető, esetleg a törvényjavaslat a maga egészében vissza fog utasíttatni. Nem tudott biztos ítéletet alkotni magának afelől, hogy e hibák és hiányok akaratlanok-e vagy tudatosak? A még mindig bár sántikálva működő rendőri főhivatal afféle bizalmas tudósításait, hogy az országgyűlés korifeusai s köztük névszerint Batthyány is Magyarország teljes elválásán dolgoznak Ausztriától s mindent elkövetnek az e célra szolgáló eszközök előkészítésénél,² Szögyény megvetette, mert habár politikai ellenlábasa volt is Batthyáynak, ennek föltétlen loyálisáról nem kételkedett. De jól tudta azt, hogy az alsó tábla geniális vezére Kossuth (amint arról Széchenyi is panaszkodik nap-

¹ Fölterjesztése márc. 23. Orsz. gy. Irományok 104. 1.

² A Polzeihofstelle márc. 25-iki jelentése a Staatskonferenz előtt. Bécsi Áll. Ltár St. konf. 422. A hires Ferstl udv. tanácsosnak, a pozsonyi titk. rendőrszolgálat fejének a márciusi események miatt március 17-ikén távoznia kellett Pozsonyból; helyettese egy eddigi segédje Steinberger Lőrinc lön, aki mint távirótiszt szerepelt Pozsonyban. St. konf. 343.

lójában) már erős nyomást gyakorol Batthyányra s éppen az előző estvén különösen furcsa hír érkezett hozzá az utóbbiról Pozsonyból. A miniszterelnök ugyanis az országgyűlés tartamára a nádor beleegyezésével a rend és nyugalom fönntaitása céljából az egész országra kiterjedő hatósággal egy négytagú országos bizottságot alakított, melynek fejévé Klauzál Gábort s egyik tagjává Szemerét nevezte ki, mint miniszterjelölteket és ezen alkalommal jónak látta a két táblán március 23-án fölolvasni azon férfiak névsorát, akikből minisztériumát megalakítani fogja.¹ Igen, de Szögyén'yhez úgy érkezett a tudósítás, hogy Batthyány a miniszterek és nem a miniszter-jelöltek névsorát olvasá föl és két minisztert küld le Budapestre. Az állami konferenciához, a monarchia akkori legfőbb hatóságához intézett aznapi előterjesztésében kénytelen volt az alkancellár Batthyány lépését elítélni, mert a miniszterek kinevezését a március 17-iki kir. kézirat világosan a miniszteri hatáskörrel szóló törvényjavaslat jóváhagyásához kötötte, az pedig minden alkotmány és kormányzás szempontjából képtelenség, hogy ki nem nevezett minisztert olyan hatósággal ruházzanak föl, mint aminővel Batthyány Klauzált és Szemerét fölruházta; azonkívül a Batthyány kineveztetését megerősítő, március 18-iki kézirat a magyar minisztérium végleges megalakulásáig minden eddigi országos hatóság

¹ Förendi Napló 402. Aztán Batthyány Klauzálhoz mára 23. Orsz. Levéltár Ds a 4 cs. és Meszlényi cikke „A miniszteri országos ideiglenes bizottság működése 1848 március 24. április 20-ig” a Századok 1924 július—decemberi füzetében.

továbbműködését véglegesen kikötötte. Erre való tekintettel volt kötelessége az alkancellárnak gr. Zichy Ferencet, a budai helyhatóság elnökét, tüstént odautasítani, hogy a leküldött két »minisztert« semmi hivatalos ügyhöz oda ne eressze és azt javasolni, hogy báró Lederer a budai főhadparancsnok, ha karhatalom szüksége mutatkoznék, azt csakis a törvényes hatóságok kérésére állítson.¹

A nádor, akit az állami konferencia javaslatára a király fölvilágosítás végett sürgősen felszólított,² azonnal megkísérté eloszlatni a félreértést s kiirtani a gyanút Batthyány ellen.³ De ha a csendbizottmány kiküldésének szükségéről meg is győződött az udvar, a miniszteri tiszta fölolvását s benne Kossuth nevét, már a lelkesen tüntető fogadtatás miatt is oly kijelentésnek tekinté, mely a kir. elhatározásra meg nem engedett nyomást akar gyakorolni. Annál inkább, mert Batthyány maga is elismerte nyilatkozatában, hogy azt a névsort tulajdonkép még — a királlyal való megállapodás előtt — nem kellett volna közhírré tennie.

Ezután a szerencsétlen előzmény után aggodalmasan nézett hát Szögyény az előtte fekvő miniszteri törvényjavaslatra, melyben miután az a királyi előjogokat teljesen ignorálta, illojális befolyás kezdődő érvényesülését kellett látnia. Jó magyar érzése, hazafisága és királyhűsége egyaránt tartott a korona és rendek közötti esetleges, de na-

¹ Szögyény előterjesztése Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 394.

² Kir. helybenhagyott fogaim, márc. 24-ről Bécsi Áll. Ltár Staatskonf. 394.

³ A nádor előterjesztése (Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 408) márc. 25.

gyon komoly összeütközéstől, mikor arra gondolt, hogy az országgyűlési többség nyugodt és belátóbb elemeinek kezéből a vezetés kisiklik vagy már tán ki is siklott s mikor másrészt jogosan hitt aggódhatni azon, hogy a törvényes hatóságok és rendelkezések helyét forradalmi ízű cselekmények s a fölhevült, rajongó, de felelőtlen elemek, a fölizzgatótt tömeg foglalják el. Mert a hó közepe óta, Budáról, Pestről és Pozsonyból egymásután kapta hivatalos jelentések alakjában¹ a hióbbíreket a megyei és városi hatóságok falhoz szorításáról, arról, hogy az országos főhatóságok fenyegetésekkel olyan intézkedésekre kényszerítették, amelyek illetékességüket túlhaladják; hogy az új sajtótörvényt Pesten elégették, noha ez Szemerétől származott, hogy a pesti politikai klubok a közvéleményt terrorizálják. Megbízható tudósítások beszéltek a pesti fiatalság névvel bíró ifjú vezéreinek, Petőfi-nek, Jókainak, Irányinak veszedelmes izgatásairól s fenyegetődzéséről, hogy »falura mennek agitálni azon verssel, melyet Petőfi a földesuraságok ellen irt«. Vak hírek jöttek, hogy a Rákoson Petőfi 40.000 emberrel tanyázik, meg hogy a Pest körüli homokon 100.000 paraszt gyakorolja magát a »kaszaforgatásban« lengyel forradalmi tisztek vezérlete alatt.² S hogy teljes legyen a kép, melyet magának az alkancellár az anarchiáról alkotott, egyes

¹ Szógyény előterjesztése a Staatskonferenz előtt a nádor márc. 24-iki beadványáról, Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 407.

² V. ö. Széchenyi naplójával márc. 21 és márc. 24. (Döblingi hagyatéka) Lónyay M. naplója Budapesti Szemle 86. köt. (1896) 47. 1.; Petőfi összes művei V. 425; Paskay Jurátus-élet 1847—48-ban, 29. 1.

vidékekről azt hirdette a fáma, hogy még a nagyszámú alsó nemesség is zendülésre vagy ellenállásra készül előjogai elvesztése s a közteherviselés kimondása miatt.¹

Bármilyen valószínűtlennek látszott is a nyugodt vérmérsékletű, józan magyar eszű alkancellár előtt e híradások legtöbbje, a tényleg megtörtént dolgok eleget nyomtak előtte; az pedig már valósággal megdöbbenéte őt, mikor március 23-án estve, tehát közvetlenül a fölküldött miniszteri törvényjavaslat megérkezése előtt a nádor elküldé hozzá Batthyánnak a nádorhoz aznap írott levelét, mely a »megsértett érdekek« miatt kisebb-nagyobb keserűséggel kitörhető országos zavarok megelőzése céljából mintegy húszezernyi új katonaság küldését kéri az országba, mert — úgymond Batthyány — »katonai erő nélkül ily viharos időszakban csendről és rendről *nem felelhetek*«.

Ilyen benyomások között kereste fel az alkancellár március 24-én a Bécsbe érkezett nádort. Kimutatta előtte a királyi előjogokról tudni nem akaró törvényjavaslat »veszedelmes horderejét« és azt, hogy ezzel a rendek is, Batthyányék is lecsúsztak arról a talajról, amelyen a március 17-iki kir. kézirat föltételei szerint alkotniok és építeniök kel-

¹ Szögyény említett előterjesztése, Staatskonf. 394. — Jankó pozsonyi alispán jelentése szerint 6000 kisnemes zúgolódott a megyében és ezért nem mert Jankó megyei nagygyűlést hirdetni (március 26) Bécsi Áll. Ltár, Kossuth-Akten 56-E. sz. — Percei M. ápril 1. írja Kossuthnak Komáromból: „Itt Komáromban kollégád Pázmándy Dénes hivei és ezekkel a Ghyciánusok . . . izgatnak, a nemességet lázítják.” U. o. Fasc. 501. sajtákez. ered.

lene. A minden jó és szép iránt fogékony nádor nem tartozott a sziklaszilárd jellemek közé. Szabadabb fölfogása, a népszerűség, mely őt az országban környezte, a lelkesedés, mellyel őt Pozsonyban sokszor körülvették, meleg vonzalma a magyar nemzethez, a vágy, hogy atyja nyomdokain járva ragyogó betűkkel örökíthesse meg nevét történetünkben mind összehatott, hogy az országgyűlési aspirációkat a magáévá tegye, de ha Bécsben megjelent, az udvari körök főtényezőinek hatása elől nem mindig tudott elzárkózni. Aztán a pesti hírek, a pozsonyi túlzók viselkedése minden optimizmusa ellenére is kételyeket keltettek benne s kissé meghökkent, mikor maga Batthyány is fegyveres erő kieszközlését kérte tegnap tőle a várható zendülések elnyomására. Meghajolt hát Szógyény érvei előtt, aki arra szólítá föl, hogy előterjesztést tegyen az uralkodónak a módok és eszközök felől, melyekkel a túlkapásokban már jelentkező forradalmat, mielőtt kitörne, csirájában elnyomni lehessen, vagy, ha erre az udvar nem elég erős, amelyek alapján Batthyányékkal addig, míg a miniszterelnök hitele és befolyása egyáltalában le nem jár, az ország, a monarchia és a dinasztia érdekében megegyezni lehet.¹ Egyszóval a fölterjesztés határozott állásfoglalásra kényszerítse az ingadozó udvart akár egyik, akár másik irányban, így született meg István főhercegnek az a március 24-iki előterjesztése, mely három módját veti föl az állapotok orvoslásának. Az országot magára hagyni, míg a pártok és osztályok harcai közt

¹ Szógyény Emlékiratai 1. 61—62.

ki nem merül — ez volna az első mód. Az országgyűlés azonnali feloszlatása, a nádor félretolásával teljeshatalmú kir. biztos kiküldése, a rendnek katonai erővel való teljes biztosítása — volna a második mód. A harmadik pedig, melyet a nádor a maga részéről melegen ajánlott, a gyors kiegyezés Batthyány és Deák útján, de csak ezek útján, mert magukkal a pozsonyi rendekkel az alku kudarca vezethet.¹

Szógyény nyomban maga vitte el a nádor ez iratát Lajos főherceghez, a beteg királynak atyja által beállított főgondnokához, akitől megbízást kapott arról véleményes jelentést készíteni. Ezt már másnap, március 25-én benyújtá az alkancellár azzal az előterjesztéssel együtt, melyet a királyi jóváhagyás végett felküldött miniszteri törvényjavaslat dolgában a hivatalos szokásnak megfelelően a magyar kancelláriának u. n. országgyűlési bizottsága — Szógyény elnöklete alatt Bartal György, Zsedényi Ede és Torkos László kancelláriai udvari tanácsosok — dolgozott ki.

Az állami konferencia, mely a törvényjavaslat sorsáról dönteni volt hivatva, március 26-ára lőn kitézve s rajta megjelentek a 64 éves Lajos főherceg elnöklete alatt a király öccse, Ferenc Károly főherceg, gr. Kolowrat, gr. Ficquelmont és gr. Hartig államminiszterek, herceg Windischgrätz, a

¹ A nádor beadványát a Szógyény-család levéltárában fekvő eredeti után közli Szógyény Emlékir. I. 218. 1. Ez az az irat, amelyet a nádor távozása után a nádori levéltárban maradt fogalmazványból kissé megváltoztatva közöltetett a lapokban és külön röpivekben, mint István főherceg „árulásának” bizonyítékát, a honvéd, bizottmány.

katonai meghatalmazott, Mayer von Gravenegg kamarai alelnök, b. Jósika erdélyi udv. kancellár és Szögyény;¹ az egy színtelen kamarai alelnök kivételével, mind olyan férfiak, akik az idők történetébe mélyen bevették nevüket. A március 13-iki bécsi események ellenére mind a régi rezsim, a régi fölfogás, a régi világnézetek emberei. Élükön a 70 esztendőös gr. Kolowrat-Liebsteinsky Ferenc, március 21 óta az új osztrák minisztérium elnöke, már 1825 óta állam- és konferencia-miniszter, Metternich vetélytársa, szláv érzelmű cseh, erős ellenszenvvel elteive minden iránt, ami magyar, s gyűlölője minden alkotmányos eszmének. Mellette a lotharingiai születésű 71 éves gr. Ficquelmont Károly altábornagy és diplomata, akit a császár március 1-én a haditanács elnökévé nevezett ki, de akire március 21-én a külügyminisztérium vezetését bízta. Nagy műveltségű, jó tollú férfi, aki több politikai művet írt s megírta 1848 március 21-től április 4-ig terjedő rövid minisztersége történetét. Általános volt nem csupán az osztrákok között, de egyébként is² a vélemény, hogy miután csaknem egész életét a külföldön tölte, a monarchia belügyeiben teljesen járatlan. Szép adminisztratív tehetség, erély és tapasztalatok gazdagsága tünteti ki a 64 éves gr. Martig Ferencet, aki előbb diplomáciai téren, később a belszolgálatban szerzett

¹ Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 406. és 407. sz. iratok és Szögyény Emlékir. I. 61.

² Radowitz tábornok, a porosz király bizalmasa március 19-ikén Bécsből írt levelében szintén e véleményen van. Wertheimer Ed. közlése a Neue Freie Presse 1925 márc. 14. számú tárcájában.

érdemeket, centralista s konzervatív érzése mellett szívesen látott volna reformokat a közigazgatás és közgazdaság terén s életírója megjegyzi róla, hogy egyike volt »a legnemesebb, legszellemesebb és legértelmesebb férfiaknak, akik Mária Terézia óta osztrák államhivatalt viseltek«. B. Wessenberg, a későbbi osztrák külügyminiszter és miniszterelnök, akit pedig Hartig a maga híres, szellemes művében »Die Genesis der österr. Revolution« elég keményen megbírált, azt monda később róla, hogy olyan ember, akinek »tehetségét és ügyismereteit a belügyi igazgatás terén nem volna szabad paragon hevertetni«. De ő maga is eléggé jól jellemzi magát, mikor 1848 július 30-iki, Wessenberghez intézett levelében tiltakozik az ellen, hogy őt reakcionáriusnak tartsák »was ich — mondja — durchaus nicht bin«. De mi magyarok bizony annak tart-hatjuk.

Windischgrätz hercegről, az ó-konzervatívok fő emberéről, akinek személyes tulajdonait Beöthy Ákos és Ivánka Imre dicsérettel emelik ki, s akit Széchenyi, Jósika, Szögyény egyaránt nagyra-becsültek, elég csak annyit mondanunk, hogy amennyire rokonszenvezett a régi magyar alkotmánnyal, annyira gyűlölte az új magyar arcát s annak fő-vezéreit, Batthyányt s Kossuthot. Ami pedig b. Jósika Sámuel, a magyar konzervatívok e leghajthatatlanabbját illeti, aki, mint már egy naiv rendőri jelentés 1843-ból mondja, az 1843-iki országgyűlésen a mágnási ellenzék »réme« volt, eléggé tudva van, hogy minden rázkódtatással járó, alulról jövő reformnak ellensége, az erdélyi unió meggyőződé-ses ellenzője, de testestől-lelkestől magyar érzésű,

gr. Cziráky Antallal, a híres közjogással, az állami konferencia egyik miniszterével hasongondolkodású, vérbeli aulikus volt. Az államkonferenciális értekezlet magasabb életkorú tagjai közt a 43 éves Jó-sika és a 42 éves Szógyény képviselték a fiatalabb, az élet delén álló elemet.

Az összeült értekezlet elfogadta az alkancellár azon indítványát, hogy a törvényjavaslat tárgyalása előtt a nádor beadványáról határozzanak, mivel e határozat döntő lehet a törvényjavaslat további sorsára.¹ A beadvány fölolvása után terjeszté aztán elő Szógyény a maga véleményét.² Nyíltan kimondotta, hogy ő a nádor által fölvetett módok közül a másodikat, az országgyűlés fölslatását, kir. biztos kiküldését és a rendnek ha kell, fegyveres erővel való helyreállítását tartaná a legalkalmasabbnak, ha ezt a katonai s pénzügyi viszonyok megengedik s nem kell tartani esetleg idegen állam beavatkozásától. Ellenkező esetben — s úgy látszik Szógyény éppen ezzel számolt — egész erővel és habozás nélkül az egyezkedés útjára kell lépni.

Ennél az egyezkedésnél pedig két főgondolat vezesse az udvart — monda az alkancellár. Az egyik az, hogy a korona lényeges jogaiból semmit sem szabad földadni; a másik az, hogy mindazt, ami a korona jogai csorbítása nélkül adható, önként, egyszerre és oly gyorsan kell megadni, amint csak lehetséges, hogy Batthyány és követői az anarchiá-

¹ Szógyény Emlékir. I. 61.

² Véleményes jelentése március 5-ről a Staatskonf. előtt március 26-ikán, Bécsi Áll. Ltár Staatskonf. 407. sz.

nak elejét vehessék. Miután a magyar felelős és független minisztériumot a király már megígérte — folytatá Szögyény — ezen ígéret törvényes és természetes következményei nem utasíthatók el. Aztán meg sok, amit a pozsonyi rendek kívánnak, régen törvényes alappal bír; ilyen pl. a nádor teljhatalma a király távollétében, a nádor jogcíme mint capitaneus regni, hogy a törvények a magyar korona függetlenségét már rég elrendelték s végül a fő, hogy már az 1790:X. t.-cikk Magyarországot független királyságnak nyilvánítja.

Sem a főhercegek, sem Kolowraték nem hallgathatták a fejtegetéseket valami nagy meglepéssel. Azért az alkancellár jónak látta, ha szabad magamat így kifejeznem, a *captatio benevolentiae* fegyveréhez nyúlni. Nem is oly ijesztő — monda — az országgyűlés egyik-másik kívánsága, mint aminek első pillanatra látszik; a megfélemlítő inkább a szavakban, az elnevezésben, mint magukban a dolgokban rejlik. Ilyen pl. a hadügyminisztérium, melyet a rendek maguk is csak honvédelminek neveznek és így a honvédelmi miniszter talán a nemzetőrség fejére lesz redukálható; a pénzügyminiszter pedig tán nem lesz egyéb, mint a törvény szerint amúgy is független magyar udvari kamara felelős elnöke. — Lehet, hogy e kényszeredett argumentumokban az alkancellár maga is aggódva hitt még, hiszen az előtte fekvő törvényjavaslat — a maga pongyola formájában — azt monda, hogy a felelős minisztérium az eddigi országos dicasteriumok hatáskörét veszi át.¹ De tudta,

¹ A törvényjavaslat 6. szakasza.

hogy ezekkel még nem győzi meg a konferenciát az egyezkedés szükségéről. Utalt azért arra, hogy az egyezkedést maga a nádor, a dinasztia tagja s más tekintélyes férfiak is ajánlják, mert így az ország az uralkodó család számára — »bár megváltozott közigazgatási formában« — megtartható. S ha jóakarató egyezkedés nem vezetne célhoz, akkor a »tiszteletreméltó közvélemény« Magyarországon s ezen kívül is az udvar mellett fogna megnyilatkozni, mert az udvar a békés kibonyolódás útját kereste »mindent megadni volt hajlandó« a korona jogai csorbítása nélkül s ilyképpen az udvar további lépései igazoltak fognának lenni, midőn azt a fegyveres erőt, amelynek beküldését maga Batthyány kívánja, az udvar fogná igénybe venni s az eddigi törvényes orgánumoknak rendelkezése alá bocsátani.

Mint az udvari körök gondolkodásmódjának alapos ismerője, ezek mentalitásához is hozzá akart férni az alkancellár. Csakis ez a körülmény magyarázza meg, ha végre olyan érvekhez folyamodott, melyek e hozzáférkezés céljának megfeleltek ugyan, de csak igen tág politikai erkölcs szempontjából igazolhatók. Az egyezkedés adja meg a lehetőséget, folytatá tehát, hogy a zivatar elvonulása után az ügyek kedvezőbbre forduljanak, mert megmarad a fonál, mely kielégítő állapothoz vezet. »Nem először történik, hogy hasonló viszonyok között az országnak több engedmény adatott, mint amit normális körülmények közt megadni kellett volna, de amit az események nyomása alatt nem volt tanácsos megtagadni ... Lesz még idő, mikor a világ nem fog lángokban állani... mikor a (német) örökös tartó-

mányok (melyek most a magyar rendekért lelkesülnek) a magok érdekei felől Magyarországot illetőleg jobban fölvilágosodnak,¹ s magukat Magyarország túlkapásai ellen védeni készek lesznek s mikor végre a monarchia a mostani válságokból megújult erővel fog kilábolni.«

Szógyény fejtegetéseiből² ez az utóbbi argumentum hatott legerősebben az illusztris értekezletre, mely a tanácskozások megkezdése után hamarosan arra az egyhangú megállapodásra jutott ugyan, hogy a magyar bajok gyógyítására valóban az országgyűlés azonnali feloszlata és fegyveres erővel ellátott, teljhatalmú kir. biztos kiküldése a leg-egyszerűbb orvosság; de ezt a kijelentését maga sem tekinthette egyébnek, mint — hogy úgy fejezzem ki magam — a »l'honneur du drapeau« theoretikus megmentése kísérletének, jámbor kívánságának. Mert Lajos főherceg azon kérdésére, hogy lehet-e elegendő haderőt gyorsan összevonni s a szükséges költséget hamarosan előteremteni, sem Ficquelmont, sem Mayer von Oravenegg, sem a többiek nem válaszolhattak igennel. A hadsereg legnagyobb része Olaszországban s Galíciában van s nem vonható ki »ha e szép tartományokat — monda egyhangúlag a konferencia — a császári

¹ Ez, mint tudjuk, pár hó múlva be is következett. Nagyon ide találó Pulszky elbeszélése (Életem és korom) ipának, a bécsi bankárnak hasonló fölfogásáról, legújabbán pedig Redlich József, a volt osztrák pénzügyminiszter ismeretes nagy műve első kötetének idevágó fejtegetése.

² Az alkancellár roppant munkaerejét dicséri ez a nagyon hosszú előterjesztés, melyet 24 óra alatt készített el más egyéb dolga mellett!

koronának meg akarjuk tartani«. Hiszen Olaszországból eddigelé csak rossz hírek jöttek s pár nappal ezelőtt tárgyalta ugyanez az állami konferencia gr. Stadionnak, Galícia erélyes helytartójának jelentését, hogy e tartományban a lengyelség forrongása miatt a főhadparancsnoksággal egyetértve mozgó hadtesteket fog szervezni, e célra a szabadságolt katonákat behívni, azért már előre is tiltakozott az ellen, hogy e tartományból esetleg valami csapatokat kivonjanak; tegnap pedig (március 25.) a cseh kormányzó, a prágai fővágróf küldte be lemondását, mert mint írta, a forradalmi mozgalmak már oda fejlődtek, hogy nem képes nekik tovább ellenállni. S végül itt Bécsben éppen ma, március 26-án közvetlenül a tanácskozás megkezdése előtt kellett kiadni b. Pillersdorf osztrák miniszter számára a legfelsőbb kéziratot, hogy a fenyegető bécsi munkásmozgalmak lecsendesítésére minden lehető elkövesse és a munkanélkülieknek munkát, kenyeret teremtsen elő.¹ Kivonni hát e tartományokból bármi haderőt s azt Magyarország nyakára küldeni nem lehet — az világos volt előttük.

De ha rendelkezett volna is az új osztrák kormány e célra elég katonával: egy magyarországi hadjárat költségeire Mayer von Gravenegg alig tudott volna találni földözetet. Néhány hete csak, hogy a kamarai elnök, az öreg Kübeck elcsüggedve jelenté, mily emberfölötti erőfeszítéssel volt

¹ Bécsi Áll. Ltár, Minister Kolowrat-Akten, a Staatskonferenz mára 20. és 24-iki tárgyalásai a galíciai ügyekről; u. o. a külön konferencia (márc. 30.) a cseh Oberstburggraf mára 25. lemondásáról; u. o. a legf. kézirat Pillersdorffhoz fogaim, márc. 26.

csak képes az állampapírok zuhanását ideig-óráig meggátolni. A költségvetési esztendő első hét hónapjára 38 millió forint deficitet mutatott ki Kübeck, melyből csak kilenc milliót fog, monda, fődözhetni, ha az orosz kormány a kölcsön ígért ezüstöt csakugyan rendelkezésre bocsájta.¹ A legjellemzőbb azonban az volt, hogy a kamara arra való hivatkozással, hogy a katonai kiadások máris, az év elején 10 millióval fölülmúlják az előirányzott 54 milliót, április közepétől kezdve beszüntetni kérte azt az aránylag csekély zsoldemelést, melyet a teljhatalmú Windischgrätz az udvar biztosítása végett Bécsbehozott katonaságnak március 13-ikától kezdve engedélyezett és hogy a beszüntetésbe az uralkodó kénytelen volt beleegyezni!²

Lehangoltan mondotta hát ki a konferencia, hogy nincs más hátra, mint amit Szógyény jelzett, t. i. az idők jobbrafordultára várni, nollevolle belemenni a magyar miniszteri törvényjavaslat fölülbírálásába, ezzel rálépni az egyezkedés küszöbére s a kir. előjogok lehetőleg ép megőrzése mellett megadni azt, amit a jelen körülmények közt megtagadni nem lehet. »Ezzel az érintett nagyfonságú kérdés (az országgyűlés feloszlatása) felett — mondja Szógyény — a tárgyalás most és mindenkorra bezárult«;³ de még aznap megkezdődtek a három napig tartó küzdelmes tanácskozások az első magyar felelős független mi-

¹ Ami nem történt meg.

² Bécsi Áll. Ltár, Minister Kolowrat-Akten 1381, 1383. sz.

³ Szógyény Emlékir. 1. 62 és Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 407. Az összefoglalás: Vorgetragen in der Staatskonferenz am 26. März.

nisztériumról szóló törvényjavaslat módosítása, átalakítása ügyében.¹

II.

A magyar kancellária véleménye; alku Batthyány-val és Deák Ferenc-cel; az állami konferencia módosításai s a vihart okozó március 28-iki kir. leirat.

Az állami konferencia ezen érdemleges tanácskozásaihoz az alkancellár javaslatára a köztisztletnek örvendő országbíró, Mailáth Györgyöt is meghívták; de résztvett bennük gr. Somssich Pongrác is, akit 1839-ben személynöki állásából azért nevezett ki az uralkodó az állami konferencia tanácsosává, mert mint a Kossuth, Wesselényi és a pozsonyi ifjak ellen folyt politikai pörökben törvényszéki elnök, az országgyűlés alsó házában — melynek vezetése a személynököt illeti — nagy el-lenszenvvel találkozott volna. Az erősen konser-vatív és erősen aulikus férfiúnak jó magyarságát azonban alig lehet kétségbevonni. Volt aztán még egy harmadik új tagja is az értekezletnek: a 62 esztendő b. Pillersdorf Ferenc, 1848 március 21-ig az egyesült osztrák-cseh udvari kancellária egyik kancellárja, e naptól fogva pedig osztrák belügy-miniszter. Művelt, jómodorú, jótollú, közigazga-tási kérdésekben járatos főhivatalnok, aki mint a modernebb eszmék barátja, Bécsben ekkor még

¹ Szögyény a maga nagybecsű Emlékirataiban sajnos több mint tacitusi rövideggel csak 12—14 sorban adja e tanácskozások rezüméjét. Szerencse, hogy a Staatskonferenz irataiból kimerítő képet nyerhetünk róluk.

elég nagy népszerűséggel bírt. Népszerűség utáni sóvárgását Windischgrätz élesen elítélte, egy el-lene írott pamphlet pedig erélytelensége és ön-állótlansága miatt azt mondja róla, hogy »méltó tagja annak a bürokráciának, amely Ausztria rom-lásáért részben felelős«. Most még minisztersége mézes hetében tekintélynek örvendett s az új ma-gyar világ iránt nem viseltetett ellenszenvvel.

A tárgyalások fonalát a magyar udv. kan-cellária országgyűlési bizottságának a törvényja-vaslatról kidolgozott véleményes jelentése szolgál-tattá.¹ Olvasóját kellemesen lepi meg az az ugyan rendi fölfogásban gyökeredző, de erősen magyar és erősen alkotmányos szellem, mely belőle ki-árad s mely az alkancellárnak és főleg Bartal Györgynek, a hírneves közjogásznak, a hosszú ope-rátum tulajdonképeni szerkesztőjének érdeme.

Abból a tételből indul ki, hogy a március 17-iki legfelsőbb kézirat az 1485: X. t.-cikken nyug-szik, mely a király távollétében a nádort teszi meg helytartójává, aki a *melléje rendelt tanácsosokkal* mind azt teheti, sőt tenni köteles, ami a király föl-adata, *kivéve a kegyelmi tényeket és egyéb a ki-*

¹ Bécsi Áll. Ltár, Staatskonferenz 406. Ezen ország-gyűlési bizottság eredeti jelentései mind elkallódtak; csak egyetlenegyét tudtam megtalálni az Orsz. Ltár kancelláriai osztályában. Valószínű, hogy Bécsben, a kancellária föloszlása, 1848 április 15-ike után, foglaltattak le; de hová lőnek? El-tűnésük súlyos veszteség, melyet azonban nagyrészt pótol az a körülmény, hogy a m. kir. udv. kancellária e bizottsági jelentéseket rendszeren beterjeszté a Staatskonferenc elé, amely-nek titkárai bő és teljesen megbízható kivonatokat készítenek belőlük ezen illusztris tanácskozótestület számára.

rályi méltóságához régtől fogva odatartozó ügyeket. A nádori hatáskört megerősítő későbbi, jó tucatra rugó törvények² elősorolása után, különösen kiemelte Bartal az 1618: IV. t.-cikket, mely minden Magyarország területén tartózkodó hadparancsnokot, bárnemzetiségű legyen is, a nádor rendelkezése alá helyez.³ Alapelvül a törvényjavaslat boncolásánál a kancellária bizottsága (a *pragmatica sanctio* csorbítatlan fönntartásán kívül) természetesen a korona jogai megóvását vette; de másrészt arra mutatott, hogy mivel a felelős független minisztérium felől tett kir. ígéret — bárminő volna is az országgyűlés által kidolgozott miniszteri törvényjavaslat — többé már csak azért sem vonható vissza, mert »a független magyar kormányzat jogosultsága számtalan világos magyar törvényben gyökeredzik«: a benyújtott törvényjavaslatra adandó kir. elhatározásban mindent gondosan kerülni kell, ami a legtávolabbról is gyanút kelthetne a rendeknél az udvar szándékainak tisztasága ellen, sőt azon kell igyekezni, hogy a királyi válaszleiratból »a királynak ezen rendszabás (az elvben megadott magyar minisztérium) elfogadható módon való megvalósítására irányuló komoly akarata világosan kitűnjék«.

¹ „Demptis tamen gratiis . . . praeterea aliis illis, quae directe ad regiam dignitatem ex antiqua ordinatione pertinuerunt semper.” Igaz ugyan, hogy ez nem a legprecízebb meghatározás, de azért mégsem érdelemi meg Friedjung megvető nyilatkozatát (Österreich von 1848 bis 1860. I. 42. jegyzetében).

² M606:3 (bécsi béke); 1608:18 (a. cor.); 1613:7; 1618:4; 1659 (hitlevél) 7; 1691: 1; 1723:4 stb.

³ Érezhető, hogy ezzel a magyar honvédelmi minisztérium jogkörének tágítását célozta a tüzes magyar Bartal.

E cél elérése végett — úgy vélték Bartalék — a törvényjavaslat ellen emelhető kifogások, a rajta teendő módosítások a legcsekélyebb mértékre szorítandók; egyes határozmányai, melyek rendes időben szigorúbb ítélet alá esnének, a jelen zavaros időben engedékenyebben kezelendők.

A törvényjavaslat egyes szakaszainak bírálatába ereszkedve a bizottság figyelmét a felsőjogok elhanyagolt kérdése ragadta meg s ezeket a konferencia elé szemléltető módon olykép állítja be, amint azokat a magyar királyi udvari kancelláriája, kötelessége szerint, három csoportban gondozá. Az elsőben az egyházi és világi föméltóságokra való kinevezés és a placitum regium megadásjoga foglal helyet s ez semmiképen nem kerülhet a nádor, hanem csak a király legfelsőbb elhatározása alá. A második csoportba a kegyelmi jog gyakorlása, a címek, rendek és jószágok adományozási joga tartozik, míg a harmadikba az a jog, melyet a király a törvények szerint kir. személye elé terjesztett pörös ügyek elintézésénél gyakorol. míg az első csoportbeli, az ország közigazgatásával szorosán egybefüggő kir. jogok a kancelláriai bizottság véleménye szerint a jövőben az illető felelős miniszter előterjesztése alapján volnának gyakorlandók, a második csoportbeliekre a bizottság az udvari kancellária további illetékességét mondja ki miniszteri előterjesztés és ellenjegyzés kizárásával. *4 m. kir. udvari kancellária tehát a felelős magyar minisztérium mellett is tovább fönn volna tartandó*, annál inkább, mert a fönnálló törvények szerint mint *hiteles hely* is a (*locus credibilis*) köteles működni. A harmadik csoportba tar-

tozó jogokat a kancellária véleményes jelentése szerint, csak addig gondolná, amíg a törvényjavaslat 17. szakasza¹ szerinti álladalmi tanácsot a jövő országgyűlés fölállítja.

A m. kir. udv. kancellária további fönnmara-dása tulajdonképp Bartal gondolata volt,² akinek mint elismert közjogi tekintélynek véleménye előtt Szögyény és a kancelláriai bizottság többi tagjai meghajoltak. Bartal támogató okai azonban gyöngelábon állottak, mert azon, hogy a dicasterium tüsténti fölsozlatása ne járjon sok kárral és zavarral, lehetett segíteni; a hivatkozás pedig az 1687: VIII. t.-cikkre, mely a m. udv. kancellária jogkörének épségben tartását rendeli el, jó értelemmel birt a lipóti időkben, de a felelős parlamentáris miniszterium lényegéről az egész kontinensen elfogadott fölfogás tükrében bárók gondolatnak mutatkozott. Klasszikus tanú erre Wessenberg báró külügyminiszter, később miniszterelnök, aki az átmeneti idők nehézségeiről elmélkedve éppen ez időtájt írta János főherceghez, hogy felelős minisztérium és udvari kancellária egymás mellett teljes lehetetlenség.³ A hagyományok országában angol földön, tán ennek az ellentétnek is megtalálták volna a nyitját. Másrészt meg az bír valószínűséggel, hogy Bartal szemei előtt a kancellária fönntartása gondolatánál a magyar kabinetiroda egy neme lebegett s mint ilyet fogták föl társai is a bizottságban.

¹ A szentesített 1848:111. t.-cikk 19. §-a.

² Ezt Szögyény rövid elbeszéléséből tudjuk. Emlékir. 1. 61.

³ Wessenberg levele április 7-ikéről fogaim. Bécsi Áll. Ltár, Wessenbergs Handschriften. 107.

Nem felelt meg a parlamenti felelős minisztérium természetének a kancelláriai bizottság állásfoglalása a minisztérium hatásköréről szóló szakaszokkal szemben sem. Igaz, hogy csak egyetlenegy pontban. Mert a többiekbe, hogy t. i. a minisztérium a kancelláriának, a helytartótanácsnak és a kamarának fog örökébe lépni s a végrehajtó hatalmat a felség ezentúl kizárólag a magyar minisztériuma útján gyakorolja,¹ belenyugodhattak. Ezek nem érintették a bécsi központi, a birodalmiaknak tartott orgánumok jogkörét. A magyar minisztérium hatáskörének eme körülárkolása megfelelt az akkori, még ki nem tisztult nézeteknek, annak a fogalom-sötétségnek, amelyből alig egy arasznyi idő múlva összeütközések keletkeztek. De lehet-e csodálkozni a konzervatívabb körök ilyen, nézetük szerint természetes legis interpretációján, mikor maga Kosuth, — évtizedek múlva is! — belebotlik e sötétségbe? ... »Világosan törvénybe iktattuk, — írja² — hogy a magyar felelős minisztérium azon hatóságot gyakorlandja, mely az akkorig fennállott kormány-székek törvényes hatásköréhez tartozott.« ... Az az egy igen lényeges pont, ahol a kancelláriai bizottság a törvényjavaslattal a miniszteri hatáskörnél szembeszállt, a pénzügyek egy részére vonatkozott. Ám legyen e téren is általán véve a magyar pénzügy-minisztérium a felség végrehajtó hatalmának kizárólagos eszköze; de már azon speciális összegekről, amelyekkel Magyarország az udvartartás és a

¹ A törvényjavaslat 3., 6. és 7. szakasza (a szentesített t.-cikk 3., 6. és 9. szakasza).

² Irataim II. 184.

közös kiadások fődözéséhez arányosan hozzájárulni köteles, a rendelkezést a királynak a maga számára kimondottan fönn kell tartania. Ez jelenthette azt, hogy az ezen összegek fölötti legfelsőbb elhatározást nem a teljhatalmú nádortól, hanem a (bár országon kívül tartózkodó) királytól kéri a miniszteri előterjesztés, amely esetben a kancelláriai bizottság indítványa nem egyéb, mint a rezervált kir. jogok alkotmányos bővítése. De jelenthette azt is, hogy a mondott összegekről való rendelkezés joga kizárólag a királyé s nincsen miniszteri előterjesztéshez, vagy ellenjegyzéshez kötve. Nagyon valószínű, hogy Bartalék ezt az utóbbi jelentést értették. Annál feltűnőbb hát véleményük a honvédelmi minisztérium hatásköréről. Nem csupán azért, mert merőben ellenkezik azzal, ahogyan ez a magyar miniszter ezelőtti—2 órával a nádor beadványa tárgyalásánál¹ beállítva volt, hanem főleg azért, mert tán akaratlanul, de jó magyar érzéssel eltalálták, amit Batthyány és Kossuth a pongyola, általánosságban tartott hatodik szakaszban tulajdonképp kifejezni akartak. Ehhez azonban persze keztyűs kézzel kellett a bizottságnak nyúlnia ... Nagyot könnyítene a központi kormány helyzetén, monda az előterjesztés, ha mint óhajtandó volna, az 1618: IV, t.-cikket, mely Magyarországon minden katonát a nádor alá rendel, nem hozták volna, későbbi törvények pedig nem erősítették volna meg. »A cikk azonban, sajnos, létezik és noha csak a nádorra vonatkozik, a helyzet mindamellett mégis olyan, hogy

¹ V. ö. fentebb Szögyény véleményes jelentésében a nádor március 24-iki beadványa fölött.

mivel az örökös tartományok számára már föl van a hadügyminisztérium állítva, a magyar rendeknek tett ígéretet nem lehet se visszavonni, *se korlátolni.*«. A helyes remédium csak az lehet, ha a király a *pragmatica sancti*óból folyó jogaira hivatkozva, a hadsereg alkalmazása és elhelyezése, valamint a főbb tisztségekre való kinevezés tekintetében a rendelkezést saját elhatározása számára tartja fenn s azonkívül a nádort részletesb utasítással látja el.¹

A kir. válaszleiratnak az előadottak értelmében készült s az állami konferenciának bemutatott tervezetét Szögyény közölte a nádorral is, aki megelégedését fejezte ki, sőt e »jóhírt« jónak látta pozsonyi meghittebb embereinek azonnal tudtára adni.² De a megelégedés korai volt. Nemcsak azért, mert Batthyány és Deák, akik már az előző napon (március 25.) Bécsbe jöttek, még most abban fáradoztak, hogy a törvényjavaslatot változatlanul, vagy csak lényegtelen módosításokkal hagyja jóvá a király,³ hanem és főként azért, mert azt az állami konferencia fölötté szigorú bíráltnak vetette alá. Hogy a törvényjavaslat egyszerűen vissza nem dobható,

¹ Csekélyebb jelentőséggel bírtak a kancelláriai bizottság afféle megjegyzései, hogy pl. a Pesten székelő miniszterek felhívásra tartoznak a király előtt megjelenni, vagy hogy a miniszterek fizetését a nádor meghallgatása után a jövő országgyűlés intézkedéséig a király (és nem mint a törvényjavaslat mondja, a nádor) állapítja meg. Hogy Batthyányék a törvényjavaslat e mellékes pontjaihoz oly makacsul ragaszkodtak, azt — mint fentebb mondtam — túszerás gyanánt érezték a legf. körökben.

² Széchenyi naplója március 26. (Döblingi Hagyatéka.)

³ Statskonferenz (Bécsi Áll. Lvtr.) 406. számában Rosenfeld udvari tanácsos előadása.

mert ez a független és felelős magyar minisztérium engedélyezésének visszaszívását jelentené,¹ azt újra nagy sajnálkozások közt állapítja meg ez a magas fórum; de kimondotta azt is, hogy elfogadni ezt a törvénycikket úgy, ahogy meg van szerkesztve és amint azt a Bécsben jelenlévő két »miniszterjelölt« Batthyány és Deák keresztülvinni akarja, »*egyértelmű lenne a király lemondásával*«. ² Többről van itt szó, — mondák helyes szimattal a konferencia osztrák tagjai — mint egy törvénycikk javaslatáról, *„es ist eine neue Verfassung für Ungarn!“* Amennyiben hát a körülmények engedik, a legnagyobb mértékben módosítandó lesz a törvényjavaslat s meg kell a korona számára is menteni mind azt, ami az 1485: X. t.-cikk záradékából³ kikövetkeztethető.

Ennek a harcias hangulatnak, amelybe a konferencia az előző csüggedés után mintegy belelovgolta magát, kell tulajdonítani azt, hogy Somssich Pongrácnak egy józan indítványa visszavetett. Somssich azt javasla, hogy mielőtt a részletekbe bocsátkoznának, hallgassa meg a felség a Bécsben időző Batthyányt és Deákot s vegye igénybe ezek jóállását és kezeskedését arról, hogy a teendő módosítások keresztülmennek a rendeknél. Az értekezlet osztrák tagjai azzal a kicsinyes megokolással szavazták le az indítványt, hogy a két egyén még

¹ A Staatskonf. id. 406. 4. iratában Czillich udv. tanácsos szerkesztette jegyzőkönyvben.

² „Einer Abdication Eurer Majestät gleich zu hallen wäre.“ U. o. Rosenfeld rezüméjében.

³ „Demptis tamen gratiis . . .“ stb. Idézve föntebb a II. fej. kezdetén egy jegyzetben.

csak deszignált miniszter, megesketve még egyik sincs, funkcióba még nem lépett!

A részletek tárgyalásánál jóváhagyta a konferencia Bartal ideáját, hogy t. i. a magyar udv. kancellária — a Bartalék redukálta méretek közt — továbbra is fönnmaradjon; mert csakugyan a legbiztosabb módnak látszott ez lenni a kir. előjogok nagyrészének megmentésére s a mértéktelen nádori hatalom korlátozására. A kir. helyettes e tág hatalomkörére való tekintettel szűrt szemet a konferenciának a 2. § fogalmazása, mely a nádor személyét» ha a távollevő királyt helyettesíti, sérthetetlennek mondja. Szőgyényt kérdőre is vonta a konferencia a kancellária bizottságának e pont fölötti elsiklása miatt. Az alkancellár azt válaszolta, hogy a bizottság nem akart akadékoskodni a nádorral szemben, mert az az uralkodóház tagja, de neki az a véleménye, hogy a nádor személye sérthetlenségének kimondása éppenséggel nem ajánlatos, mert akkor az 1526: XXII. t.-cikk, az az alkotmányos garancia, mely a nádor vád alá helyezéséről és megbüntetéséről intézkedik, semmissé lesz és ennek következtében valami lázadó nádort, pláne mikor még az országban levő haderő is rendelkezése alatt áll, zendüléséért a király semmikép nem volna képes feleletre vonni.¹ De egyébként is, monda az alkancellár, a sérthetlenség minden ország alkotmánya szerint csak az uralkodó attribútuma. Az értekezlet

¹ „ . . . Und somit ein rebellischer Palatin, zumal ihm die bewaffnete Macht zu Gebote stehen wird, vom Könige selbst diesfalls nicht würde zur Rechenschaft gezogen werden können.”

persze kapva-kapott ezen a magában helyes érvelésben, sőt Szógyény szándékát és közjogi fölfogását messze túllépve, egyetlenegy szó beszúrásával az egész 2. szakaszt, a 48-iki közjogi alkotás egyik sarokbástyáját, mely az országon kívül tartózkodó király helyett a nádornak általában, tehát minden jelenlegi és következő nádornak, teljhatalmat ad, elbuktatá. Nem tudjuk, az állami konferencia melyik tagjától származott volt az ötlet, mely e szakasz szövegébe, a »nádor« szó elé a »mostani« szócskát tette és így azt, amit az országgyűlés minden nádornak meg akart adni, csak *István* főherceg személyére korlátozó; de az bizonyos, hogy egyik oka lön a kir. leirat ellen támadt nagy fölzúdulásnak.

A királyi jogok védelme körül kimondá még a konferencia, hogy — e törvényjavaslattal ellentétben — a király a Budapesten székelő minisztereket bármikor magához hívathatja, s az államtanácsosokat a személye körüli minisztériumhoz ő nevezi ki; rosszalta törvényben kimondatni, hogy az országgyűlés Pesten tartassék, mikor régi gyakorlat szerint a király illetékes az országgyűlés helyének meghatározásában; kívánta a kancelláriával egyetértőleg, hogy a miniszterek fizetését a király határozza meg, kívánta, hogy a minisztériumok ügykezelési szabályzatát ne a minisztérium (mint a törvényjavaslat előírta) állapítsa meg, hanem a nádor hagyja jóvá, mert monda, a nádort a kancelláriai javaslat értelmében a király majd el fogja látni megfelelő utasítással. Egy pontnál azonban, mondhatnók, mintegy kioktatta a kancelláriai bizottságot, mikor t. i. a főispánok kinevezésénél a király jogáról a nádor javára lemondott. Ezek a főispánok —

így érvelt helyes politikai érzékkel az állami konferencia —, a felelős minisztérium főorgánumai s így egy kívül álló harmadik tényező kinevezésétől csakugyan nem lehet őket függőkkelé tenni!¹

Fölötte élénk eszmecserére adott okot a minisztérium hatásköréről szóló szakaszoknál a *pénzügyminisztériumé*. A főlszólalók csak nehezen tudtak megválni attól a régi alkotmányban gyökeredző gondolattól, hogy a korona- és kincstári javak jövedelmei, a király, a királyi hivatal vagy méltóság dotációi, amelyeket az ország sohasem ellenőrzött s hogy még a meghatározott célra megszavazott subsidiumoknál sem volt a király számadásra kötelezve. Ha felelős pénzügyminiszter lesz: az mind e királyi jogokról s jövedelmekről való lemondást fogja jelenteni. Azért ha már arra való tekintettel, hogy a monarchia többi országai részére pénzügyminisztérium szerveztetett, a magyar pénzügyminisztérium felállításába is bele kell nyugodni: mielőtt az a kincstári s egyéb dotációs jövedelmekről való lemondás megtörténék, elvitathatatlan szükség Magyarország hozzájárulását megállapítani az udvartartás költségeihez és a központi állami kiadásokhoz. Ezekben a konferencia egyhangú kijelentése szerint Magyarországnak részt *kell* vennie, mert a monarchiához való tartozásnak s a központi

¹ Rosenfeld rezüméjéből a Staatskonf. 406. sz. iratában s a Czillich által írt jegyzőkönyv u. o. aztán a törvényjavaslat (s nem a szentes, törvénycikk!) 5., 6., 14. és 18. §-ai.

² Rosenfeld rezüméje, u. o. — Jól írja Deák március 28-án sógorához: „ott fenn nem tudják megszokni a dolgok új rendjét s minden dolog több nehézségre talál, mint ami e pillanatokban tanácsos”. Kónyi Deák beszédei. II/2 205.

kormányzásnak minden hasznát, előnyét élvezi.¹ Az értekezlet egyes tagjai azt ajánlották, hogy a felség ezen kiadások fődözésére bizonyos átlagos összeget kössön ki a kir. leiratban; mások azt, hogy egyes adónemek köttessenek le erre a célra; végre is abban a minden felelős minisztérium fogalmával ellenkező tételben történt megállapodás, hogy magában a jóváhagyandó t.-cikkben tartsa fenn saját-maga számára a király a rendelkezési jogot úgy az udvartartás költségeinek, mint azoknak a közös állami kiadásoknak az ország arányos részeltetése szerinti fődözésére, amelyek Magyarország érdekében is tétetnek.²

Igen, de a monarchia, kiadásaihoz tartozott a tetemesen fölgyúlt államadósság töketörlesztése és kamatainak fizetése is. Az u. n. »Konventions-Münze«-ben kamatozó államadósság 1848 márciusában 640,478.000 forintra rúgott, a »bécsi értékben« (Wiener Währung = W. W.) kamatozó pedig 172,223.000 forintra. Ezek után az évi kamat összesen 30,644.000 forintra ment.³ Érthető hát, ha az értekezlet tagjai a nagy teher egy részét Magyarországra akarták áthárítani. Azonban nem az évi kamatok fizetésében való részesedést értette ez alatt a konferencia, hanem az adóssági tőke arányos részének átvállalását. Ez az elv aztán, persze

¹ A Czillich udv. tanácsos írta jkönyv a Staatskonferenz, id. iratában.

² Rosenfeld udv. tanácsos rezüméja id. h.

³ Bécsi Áll. Ltár Minister Kolowrat-Akten 792. sz. (március 22). — Mai rossz papírpénzben circa egy billió 200 milliárd, illetve 800 milliárd koronának felelne meg.

egyelőre az arány kiszámítása vagy megállapítása nélkül határozatképpen ki is mondatott.¹

Tudni kell, hogy mind e tanácskozások folyamán a kir. leirat kancelláriai tervezetének német szövegét az ajánlott s határozatba ment módosítások szerint újból és újból megfogalmazták. E németnyelvű tervezeteknek már harmadika volt az, melybe Szógyény, a most említett határozat értelmében, oda, ahol a király az udvartartási és »közös« költségek fődözéséről való rendelkezést magának tartja fönn, sajátkezűleg beleszúrta a következőt: »gleichwie der verhältnismässige Teil der zur Sicherheit und Wohlfahrt der Königreichs Ungarn von Zeit zu Zeit erforderlich gewordenen Staatsschulden auf die ungarischen Finanzen übernommen werden müsste«.²

Határozatba ment végül még az a kívánság, hogy az Ausztria és Magyarország közti kapcsolatból kifolyólag a vám-, a valuta- és a kereskedelmi ügyek az osztrák minisztériumokkal egyetértésben intézendők, amit ugyancsak Szógyény szúr be a most jelzett harmadik tervezetbe.

Amennyire bőven és behatóan tárgyalt az értekezlet a pénzügyminisztériummal összefüggő kérdé-

¹ „Ebenso hätte Ungarn an der Staatsschuld einen verhältnismässigen Teil auf seine Finanzen zu übernehmen.”

² A leirat németnyelvű harmadik tervezete a Staatskonf. 406. számú ügyszerében. Az államadósság kamatainak arányos része — egyharmada — és az egyéb közös kiadásoknak szintén arányos része évi 17 millió írttal (mai rossz papírpénzben kb. 480 milliárd koronával) terhelte volna meg a magyar kincstárt. V. ö. Springer, *Gesch. Österreichs seit dem Wiener Frieden*. 1809. 11. 240.

sekről, annyira gyorsan végzett a honvédelmi minisztériummal. De nem jóakaratóból; éppen ellenkezőleg. Mivel a szűkszavú törvényjavaslat e pontnál a *pragmatica sancti*óból folyó kötelezettségről, a haderő alkalmazásának, a tisztek kinevezésének felségjogáról egy szót sem szólt, az állami konferencia azt határozta el, hogy a kir. leirat a rendektől »ezen elsőrangú fontossággal bíró tárgyban újabb törvényjavaslat benyújtását« követelje.¹ Ez az általánosságban kimondott kívánság, amelyből a rendek ki sem okosodhattak, hogy precíze mit akar a király, nem egyéb volt, — mint leplezett megtagadása a magyar hadügyminisztériumnak, ad *graecas calendas* halasztása a kir. jóváhagyásnak. Késő este ért véget az állami konferencia ülése. Határozatait másnap, március 27-én kellett legfelsőbb elfogadás vétele végett a király elé terjeszteni. Ez meg is történt s a *király március 27-iki legfelsőbb elhatározásával tényleg el is fogadta a konferencia javaslatait.*² És ha a leirat ezen a szigorú, a törvényjavaslat visszavetésével majdnem egyenlő alapon nem adatott ki, az a nádor és Szőgyény közös törekvéseinek köszönhető. A nádor mindenekelőtt arra kérte az alkancellárt, vesse ő is latba minden befolyását, hogy a kir. leiratból az államadósság kérdése kimaradjon, mert erre nemcsak a rendek válaszolnának a leghatározottabb ta-

¹ A kir. leirat már említett harmadik (németnyelvű) tervezetében a margón Jósika írta be plajbásszal a határozatot: „Die Stände werden daher aufgefordert, hierüber einen neuen Gesetzesvorschlag zu unterbreiten”.

² A Staatskonferenz 406. sz. hosszú ügyirata legvégében van az „allerhöchste Entscheidung”.

gadással, hanem a miniszterjelöltek is mind visszalépnének. Később, vélte István főherceg, ha majd az osztrák országgyűlés összejő, lesz ennek módja és alkalma a magyar országgyűléssel ez iránt tárgyalásokba ereszkedni.¹

Nádor és alkancellár rábírták Lajos főherceget arra, hogy a konferencia határozatával ellentétben nemcsak az államadósság, hanem a többi kényes kérdés megbeszélése végett is, a leirat szövege a kiadás előtt a még Bécsben tartózkodó Batthyányval és Deákkal közöltessék. Erre a két »miniszterjelölt«, a nádor, az országbíró és Szőgyény közt március 27-én egész nap beható alkudozások folytak s jöttek-mentek a jelentések főleg Zsedényi útján Lajos és Ferenc Károly főhercegekhez. »Sokat futkostunk, írja Deák,² kértünk, okoskodtunk, fenyegetőztünk a főhercegeknél«, de sikerült kivinttiük, hogy az államadósság kérdése a kir. leirattól kihagyassék, aminek ellenértéke gyanánt Deákék beleegyeztek abba, hogy a kir. leirat »az udvartartás és a közös monarchiái költségek fejében« az *eddig* e célra Magyarországból befolyt jövedelmeket követelhesse,³ ha pedig a költségek növekednének, az emelkedés arányos fődözése országgyűlési egyezkedések tárgya legyen. Az udvar ezt csak úgy érthette, hogy mivel a Magyarországból eddig be-

¹ A nádor Szőgyényhez kelet nélkül, de csak március 27 lehet! Szőgyény Emlékir. I. 231.

² Március 28. Kónyi, Deák beszédei II² 205. és a nádor Szőgyényhez szintén március 28. Szőgyény Emlékir. I. 217.

³ V. ö. Lónyay M. nagyon érdekes levelét Lónyay Alberthez — március 29 — Pozsonyból Deák Ferenc elbeszéléséről. Kónyi, Deák beszédei II² 212.

folyt évi jövedelmek bizonyos része az államadós-
ság kamatai fizetésére fordított, Batthyány és
Deák szerint a *rendek nem ugyan az államadósági
tőke arányos részének átvállalására, hanem az évi
kamatok részben való fizetésére hajlandók lesznek.*
Ezért engedtek a főhercegek Batthyányéknak és
tömítették a kir. leirat harmadik tervezetéből az
államadóságra vonatkozó kir. kívánságot.

A honvédelmi minisztérium kérdésében is any-
nyiban győzött Batthyány és Deák, amennyiben a
főhercegek lemondottak egy egészen új törvényja-
vaslat készítésének s kir. jóváhagyás alá terjesz-
tésének kívánásáról s így két főakadály¹ látszóla-
gos elhárítása után a március 28-án Pozsonyba
visszaérkezett Deák azt hitte, hogy »ami a leiratban
kiegyenlíteni való lesz, ki lehet egyenlíteni s ha a
nádor ki nem vihetne, egy főherceg által megszűn.«²

A dolog — sajnos — nem egészen így történt.
A nádorral és Batthyányékkal folyt alkudozás s a
két pontban való látszólagos megegyezés után az
állami konferencia március 28-án állapította meg a kir.
leirat végleges szövegét. Akár készakarva, akár jó-
hiszeműleg, úgy szövegezte meg a közös kiadások
födözésének Deákék által kompenzációképpen föl-
ajánlott módját, mikor ezen összegeknek a birodal-
om központi pénztárába Bécsbe leendő beszo-
galtatását monda ki,³ hogy a gyanakodó természetűek

¹ Ezekre céloz a nádor Szőgyényhez március 28-án írt
levelében, mikor azt mondja, hogy Deákéknak két lényeges
kifogásuk volt.

² Lónyay M. föntidézett levele mára 29. Kónyinál.

³ A kir. leirat negyedik (németnyelvű) tervezetében, amely-
nek alapján a magyar nyelvű kir. leirat kiadatott, ezt a hatá-

Pozsonyban félreérthették, a magyar pénzügyi kormányzat függetlensége csorbításának tarthatták. A honvédelmi minisztérium hatáskörét pedig csavart mondatokban értelmetlenül körülírt, vagy legalább is nem világos értelmű felségjogok elismerésétől tette függővé, ami a gyanakodóknál ismét szememet szúrta.

Ez a két pont, aztán a nádori teljhatalomnak István főherceg személyére való korlátozása, végül az udvari kancellária fennmaradásának követelése — noha ezekre Batthyány és Deák Bécsben semmi súlyt nem látszott fektetni — lönek okai annak a nagy fölháborodásnak, mely a március 28-ikán kiadott s Pozsonyba másnap érkezett kir. leirat nyomán a rendek közt támadt és különösen Budapesten bizonyára nyílt forradalomba csap vala át, ha három nap múlva egy újabb kir. leirat ki nem engeszteli a kedélyeket.

Mily körülmények között és milyen módosításokkal hagyta a király jóvá e békítő leirata által a felelős magyar minisztériumról szóló 1848:111. t.-cikket: az már nem tárgya jelen dolgozatnak.

rozatot Szögyény, tintával, így szúrta be: „[Seine Majestät] geruhen, den Ständen erklären zu lassen, dass die hiezu gegenwärtig eingegangenen und gehörig nachzuweisenden Zuflüsse auch fernerhin an die Centralstaatskasse der Monarchie abgeführt werden; jede Vermehrung derselben hingegen Gegenstand eines reichstäglichen Traktates sei.” Ezen, a Szögyény által a margóba tett beszúrás *főlé* Czillich udv. tanácsos, a jegyzőkönyv vezetője ezt írta: Diese nachstehende Aenderung wurde in Folge Beschlusses der Staatskonferenz ddo. 28. März 1848 vorgenommen.

TARTALOM.

	Lap
Az Árpádok, mint a magyar nemzeti királyság és társadalom szervezői.....	5
Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban.....	40
Az igazi Don Carlos.....	77
I. Balassa Bálint életéből.....	121
A huszonkettedik artikulus (az 1604. XXII. t.-c.)	154
Bocskay szerepe a történetben.....	227
Bocskay és a bécsi béke.....	254
Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása.....	280
Bethlen Gábor levelei.....	394
Tököli a legújabb világításban.....	456
Az 1848. III. törvénycikk történetéből.....	482